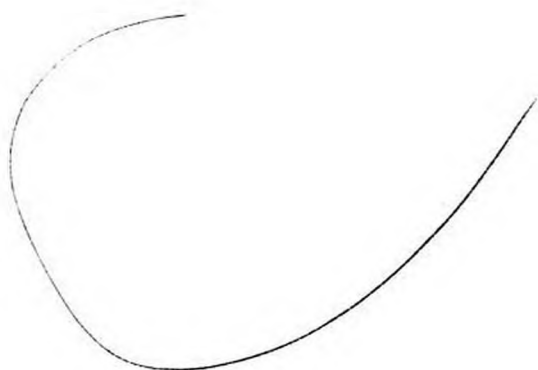

Վ. Հ. ՄԵԼԻՔՅԱՆ

1917

ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ
ՆԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ
ՆԱՅԱՍՏԱՆԸ

«ՄԻԻԹԱՐ ԳՈՇ»
ԵՐԵՎԱՆ 1997

947.925 "1917/1941"

ՀՀ ԳԱՍ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԱՀԱՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

**ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ
ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ**

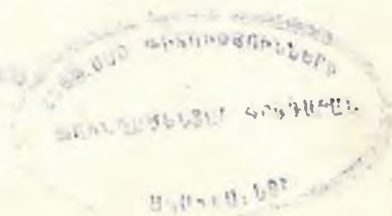
(1917թ. մարտ-հոկտեմբեր)

*Ազգային Ազատության
Գրադարան, հեղինակ:*

19. 09. 1997

A II
84457

«ՄԻԽԻԹԱՐ ԳՈՇ»
ԵՐԵՎԱՆ - 1997թ.

Հրատարակվում է Հայաստանի ԳԱԱ պատմության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
պատմական գիտությունների
դոկտոր **Վ. Ն. ՂԱԶԱԽԵՅՅԱՆ**

Մեխիքյան Վ. Հ.

Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը (1917թ.
մարտ-հոկտեմբեր)

Եր.: Մխիթար Գոշ, 1997 - 320 էջ

Մենագրության մեջ աղբյուրագիտական և պատմագի-
տական ընդարձակ հիմքի վրա համակողմանիորեն լուսա-
բանվում են Հայաստանի (Արևելյան Հայաստան, Արևմտյան
Հայաստան, Արցախ, Նախիջևան, Զավախք), ինչպես նաև
սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական հոսանքների
պատմությունը ցարիզմի անկումից հետո:

Գիրքը նախատեսվում է հայ ժողովրդի պատմության
մասնագետների, ուսանողների, ընթերցող լայն շրջանների
համար:

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Երև աշխօր հայ ժողովրդի սիրտը ուղղված է ապագային, երև նա իսկապես հավատում է իր ապագային, ապա նա իր հայացքը պնդք է ուղղի ոչ միայն Վանին ու Էրզրումին, այլև իր մեջ, իր հոգու խորքերը, որպեսզի ցուցնի, կա այնպեղ այն ամենը, ինչը կյանք է ցույցս մեր նյութական հայրենիքին - և Վանին, և Մուշին և Էրզրումին: Եվ երև դա կա, ապա ժողովուրդը ծույլ ու հոռեպես չի լինի, այլ կամքի մեծագույն մղումով չեղնամուխ կլինի այդ հոգևոր Հայրենիքի վերակառուցմանը:

Վահան Տերյան

Հ1917թ. փետրվարի 27-ին Պետրոգրադում հաղթանակեց ռուսական երկրորդ՝ Փետրվարյան հեղափոխությունը:

Ինքնակալությունը տապալված հեղափոխությունը կոչված էր նախ և առաջ ռուսական պետության մեջ հիմնել կառավարման ժողովրդավարական, սահմանադրական սկզբունքը, լուծել դեմոկրատական հեղափոխության կենսական խնդիրները, իրականացնել բազմազգ կայսրության ժողովուրդների ազգային ինքնորոշման երազանքը:

Փետրվարյան հեղափոխությունը Ռուսաստանում հասարակական մեծագույն իրադարձությունն էր: «8-օրյա հրաշքը» խորապես ցնցեց աշխարհը: Այն տեղի ունեցավ որպես պատմական անհրաժեշտություն: Նիկոլայ 2-րդը, սարսափած փետրվարյան իրադարձություններից, իրեն և կայսրոհուն մխիթարում էր, թե «դա խուլիգանական շարժում է, տղաները և աղջիկները վազվզում են փողոցներով, բղավում, որ իրենք հաց չունեն» միայն նրա համար, որպեսզի ստեղծեն անհամագստություն: Մինչդեռ կայսրոհին, որ ավելի հստակ էր պատկերացնում մոտալուտ աղետը, Ռուսահատորեն գրում էր.

«Դա նման չէ 1905-ին»¹:

Փետրվարյան իրադարձությունները լուսարանել միայն այն փորձի տեսակետից, որ կոտակել էր հեղափոխական դեմոկրատիան մինչև 1917թ. փետրվարը, անբավարար է: Պատմությունը, չնայած իր անխուսափելի նմանություններին, երբեք նախկին տեսքով չի կրկնվում: Այս անգամ դեպքերը ծավալվեցին բոլորովին այլ պայմաններում: Առաջին հերթին, հեղափոխությունը սկսվեց համաշխարհային պատերազմի ժամանակ: Երկրի բնակչության ծաղիկը գտնվում էր բանակում, գեներլ՝ քաղաքական տեսակետից, հասունացող ակտիվ զանգվածների ձեռքին: Նորը այն էր, որ պատերազմը հանգեցրեց ժողովրդի կարիքների աննախադեպ սրմանը, քաղաքական պայքարի մեջ ներգրավելով հսկայական զանգվածներ, հասարակության բոլոր շերտերին: Հեղափոխությանը վճռական թափ հաղորդեց վերջինիս կողմն անցած բանակը, և ստեղծվեց կառավարման եզակի համակարգ՝ երկիշխանություն:

Ընթերցողի դատին ներկայացվող այս մենագրությամբ, որ մեր շուրջ տասը տարվա աշխատանքի արդյունքն է (նույն թեմայով թեկնածուական թեզը պաշտպանվել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում 1989 թվականին), առաջին անգամ փորձել ենք աղբյուրագիտական լայն հիմքի վրա ներկայացնել Հայոց պատմության այս կարևորագույն ժամանակահատվածը: Ժամանակի ճնշմամբ, մեր պատմագրության մեջ Փետրվարյան հեղափոխությունը դիտվում էր գլխավորապես Հոկտեմբերյան հեղափոխության նախերգանք, սոսկ որպես այն հասունացնող գործոն: Իրենց նշանակությամբ խորը և բարդ հասարակական-քաղաքական անցուդարձը, քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը, ազգային բազմաշերտ գործիչները ներկայացված էին կամ պատմականությունից դուրս կամ միտումնավոր կերպով: Դրա հետ միասին, գիտական պրոբլեմով զբաղված պատմաբանները կատարել են լուրջ աշխատանք, ինչը ծանրակշիռ հիմք է դարձել մեր ուսումնասիրության համար ու նաև առիթ տվել ավելի համակողմանի ներկայացնելու հայ ժողովրդի պատմության ինքնատիպ ժամանակահատվածը:

Ցարական ինքնակալության անկումը, ժողովրդավարական կարգերի հաստատումը Ռուսաստանի ժողովրդներին ազատ զարգացման հույսեր ներշնչեց: Ջերմորեն ողջունելով հեղափոխությունը, հայ հասարակությունը, սակայն, կանգնեց դժվարին կացության

1. Переписка Николая и Александры Романовых, 1916-1917, т. 5, М.-Л., 1917, ст. 217.

առջև: Կովկասյան բանակը Թուրքիայից ազատագրել էր Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը, Ռուսաստանի նորաստեղծ կառավարությունն առաջին անգամ Ռուսաստանի և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության մեջ, Արևմտյան Հայաստանը ենթարկեց իրեն՝ ստեղծելով այնտեղ քաղաքացիական իշխանության մարմին, դրանով մեկուսացնելով նաև տեղական կովկասյան իշխանությունը:

Սակայն ներքին և արտերազմական բարդ իրադրությունը խանգարեց Ռուսաստանին կայունացնել ձեռք բերած նվաճումները: Պատերազմից հոգնած բանակը հեղափոխությունից հետո ցանկանում էր տուն վերադառնալ, վերջ տալ պատերազմին: Հայ ժողովուրդը նորից կորցնում էր իր պատմական հայրենիքին տիրանալու հույսը: Իրադարձությունների ծավալմամբ Հայկական հարցը մտնում էր զարգացման յուրահատուկ փուլ: Մի կողմից Ռուսաստանը՝ չկորցնելու ավանդական քաղաքականությունը, մյուս կողմից՝ հայկական պետականության վերականգնման ձգտումը, թուրքական հնարավոր ներխուժման սպառնալիքը բարդ իրավիճակ ստեղծեցին Անդրկովկասում:

Դեմոկրատական հեղափոխությունը ձևավորեց ու հասունացրեց այն կարևորագույն հիմքերն ու երաշխիքները, որոնք 1918թ. մայիսին իրենց քիչ թե շատ դրսևորեցին պետականության վերաստեղծման փուլում: Դրանցից էին Ազգային խորհուրդների, ազգային գորամասերի ձևավորման, նոր իրադրության մեջ կուսակցությունների կուտակած փորձի, անգամ Հայաստանի մանդատի գաղափարի ձևավորման տևական գործընթացը:

~~Գրքում ուսումնասիրվել են~~ Հայաստանում հակամիապետական, հեղափոխական-դեմոկրատական շարժումների, իշխանության նոր մարմինների, երկիշխանության առանձնահատկությունների, հայ քաղաքական կուսակցությունների գործունեության, միջկուսակցական պայքարի, ազգային գորամասերի, Ազգային խորհուրդների ձևավորման, Հայկական հարցի, ազգային հարցի և ազգամիջյան հարաբերությունների, ազգային-ազատագրական շարժման, հասարակական-քաղաքական կյանքի և քաղաքացիական պատմության բազմաթիվ այլ հարցեր:

Հայաստանի վերջին տասը տարիների պատմությունը լավագույն վկայությունն է, որ բարձրացվող հարցի գիտական ուսումնասիրությունը պահպանել է իր թարմությունը, արդիականությունը:

Այն բոլորն իմորումները, որոնց ականատեսն ենք մեռն աշխարհասարակական-քաղաքական կյանքի բոլոր բնագավառներում, քաղաքական ուժերի վերադասավորման, պայքարի փորձի վերաիմաստավորման, քաղաքական փոխզիջումների, ազգային հարցի ասպարեզում և այլն, ակամայից մղում են զուգահեռներ անցկացնել 1917թ. հեղափոխության իրադարձությունների հետ: Աշխարհամագամայն այլ հն ներքին և արտաքին պայմանները, սակայն այն հիմնական դասը, որ հորովի իմաստավորելով վերցնում ենք պատմությունից՝ ժողովրդավարացման գործընթացի անընդհատ, անընդմեջ ու հետևողական զարգացման միտումն է:

Մեր կարծիքով, այս աշխատությունն ինչ-որ չափով կօգնի քաղաքականության մեջ ներգրավված ժողովրդի ակտիվ մասին, նրան կհուշի ճիշտ հետևություններ անել պատմության դասերից, հեռու մնալ հասարակական անհարկի վայրիվերումներից, պատմական փորձի և տեսական հաստատուն հիմքի վրա կերտել հայրենիքի ճակատագիրը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԻՆՔՆԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ

ԱՆԿՈՒՄԻՃ ՀԵՏՈ

(մարտ-ապրիլ 1917թ.)

1. ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Պետրոգրադում տեղի ունեցած հաղթական հեղափոխության լուրը տարբեր ճանապարհներով մուտք գործեց մահ Անդրկովկաս, հասավ Հայաստան¹:

Ցարական կառավարության կովկասյան իշխանությունները հուսալով, թե ինքնակալությանը կհաջողվի 1905-1907թթ. մամն ճնշել հեղափոխությունը, փորձեցին ժողովրդից թաքցնել ցարիզմի անկման լուրը: Վստահ ցարիզմի «անսասան հիմքերի» վրա, տեղական իշխանությունների մտքով անգամ չէր անցնում, որ կարող է Ռուսաստանը զրկվել ցարից և ցարական դինաստիայից: Քաղաքական դեպքերին քաջատեղյակ և նրանցից տագնապահար կովկասի փոխարքա, Մեծ իշխան Ն. Ն. Ռոմանովը, մարտի 3-ին հեռագրելով Ռուսաստանի Մինիստրների խորհրդի նախագահ իշխան Լվովին, մտահոգված էր հենց այդ հարցով. «Ինձ հարկավոր է անմիջապես տեղեկանալ Մանիֆեստի մասին ձեր կարծիքին: Անձամբ ես զգուշացնում եմ, որ հրաժարումը հոգուտ մեծ իշխան Միխայիլ Ալեքսանդրովիչի՝ որպես կայսրի, ինչպես նաև թագաժառանգի հեռացումը զահից. ժողովրդի գլխում անխուսափելիորեն կուժեղացնեն խառնաշփոթը: Ես համոզված եմ, որ հապաղումը այս արտակարգ կարևոր հարցում խիստ վտանգավոր է»²:

Ռոմանովյան տան սյուներից Նիկոլայ Նիկոլաևիչն ի վերջո ստիպված եղավ հրապարակել հեղափոխության լուրը: Չէ՞ որ այդ-

1. Տե՛ս Վ. Մելիքյան, Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը. (մարտ, 1917), Բանբեր Հայաստանի արխիվների, հ. 3. Երևան 1987:

2. РГИА (Российский Государственный Исторический Архив) С. - Петербург, ф. 1276, оп. 14, д. 22, л. 19.

պիսի ելքը նախընտրելի էր հեղափոխության խորագրման փաստից. երբ կորստյան վտանգի տակ կորվեր սիապետության վերականգնման վերջին, փոքր հույսն անգամ: Նա լավ ծանոթ էր հասարակության առաջադեմ խավերի, բուրժուազիայի, ժողովրդական լայն զանգվածների, ճնշված ազգերի գայրույթին: Այդպիսի մթնոլորտում չճանաչել նոր իշխանությունը, կնշանակեր իր դեմ հանել ժողովրդին ու բանակը: Եվ իրոք: Կովկասի փոխարքայի համար ևս հապաղելու հիմք չկար: Արդեն իր երկրորդ «նեոնագրում» ուղղված իշխան Լվովին ու Ռոճյանկոյին, հաշտվելով ցարիզմի անվերադարձ անկման փաստի հետ, նա դժկամությամբ անցավ կենտրոնից եկած կարգադրությունների կատարմանը, ձգտելով երկրամասում հանգստություն պահպանել և սպասվող հեղափոխական ելույթները զսպել¹:

Ցարիզմի անկման լուրը մարտի սկզբին հեղեղել էր Կովկասի հեռագրատները: Այսպես, մարտի 3-ին Թիֆլիսի նահանգապետի անունով ստացվեցին գեներալ-լեյտենանտ Օռլովի հեռագիրը² և այլ պաշտոնական հաղորդագրություններ: Ստանալով բազմազգ երկրամասի բուրժուական գործիչների, վրացական մենշևիզմի ղեկավարների աջակցությունը, փոխարքային ոչինչ չէր մնում անել. քան խորհուրդ տալ՝ երկրամասում հանգստություն պահպանել:

Ցարական պաշտոնյաները, խաղալով ժողովրդական լայն զանգվածների հայրենասիրական տրամադրությունների վրա, Կովկասին առաջնահերթ տեղ էին հատկացնում՝ որպես ռազմական հաղթական գործողությունների թատերաբեմի: Պաշտոնագրով փոխարքան մարտի 5-ին Կովկասի ազգաբնակչության առջև հանդես եկավ իր վերջին կոչով. «Կովկասի ժողովուրդներն արդեն քանի օր է հայրենասիրական արժանապատվությամբ և խոհեմ հանգստությամբ են վերաբերվում քաղաքական իրադարձություններին: Կոչ եմ անում այսուհետև ևս պահպանել այդ հանգստությունը»³:

Գեներալ Օռլովը ավելի պարզ ու որոշակի էր գնահատում իրադրությունը. «Կանխատեսելով տեղերում հնարավոր ցույցերն ու կարգուկանոնի խախտման փորձերը, անհրաժեշտ եմ համարում հետևյալ ղեկավար ցուցումները տալ»⁴:

Ապա հետևում էին ցարական ժամանակներին բնորոշ խորհուրդները:

1. Տե՛ս РГИА, ф. 1276, оп. 14, д. 22, л. 19.
2. Տե՛ս ЦГИА Грузии, ф. 17, оп. 1, д. 9341, л. 7.
3. Տե՛ս ЦГИАГ, ф. 1290 оп. 3, д. 2280, л. 12.
4. Տե՛ս ЦГИАГ, ф. 17, оп. 1, д. 9341 л. 8.

Նորաստեղծ Ժամանակավոր կառավարությունն իր առաջին հրովարտականերով հեղեղել էր ոչ միայն Կովկասի փոխարքայության կենտրոնը, այլև անդրկովկասյան բազմաթիվ քաղաքներ, այդ թվում և Հայաստանի քիչ թե շատ աչքի ընկնող կենտրոնները: Մարտի 1-ին Երևանի քաղաքագլուխը ստացավ Ռոձյանկույի հեռագիրը¹: Մարտի 3-ին և 4-ին Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլխին իր հեռագրերն էր հղում Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ալ. Խատիսյանը²: Մարտի 3-ին փոխարքայի շրջաբերականը ստացավ Շուշիի քաղաքագլուխ Կ. Մելիք-Շահնազարյանը:

Փետրվարյան հեղափոխությունը տագնապալի տեղեկություններով էր մուտք գործում Հայաստան:

Հայաստանի ղեկավար մարմինները, պետական իշխանության ու կառավարման հիերարխիկ կարգի համաձայն, իրենց համերաշխ խոսքը միացնելով կենտրոնի կարգադրություններին, ամեն գնով աշխատում էին, որպեսզի հեղափոխության առաջին լուրերը, որքան հնարավոր է, ուշ հասնեն իրենց ժողովրդին, չխոռվեն տեղի բնակչությանը, արձագանքներն ընթանան առանց հիվանդագին ցնցումների:

Մարտի 21-ին Երևանի գավառային ներքին գործերի նախարարությունը Երևանի Ժամանակավոր նահանգային կոմիսարիատին ուղղված զեկուցագրում տեղեկացնում էր, որ Նահանգի գյուղերում հայտնվել են ագիտատորներ, որոնք բնակչությանը կոչ են անում չվճարել պետական հարկերը, չմատնել դասալիքներին, ինչը կարող է չնպաստել պետական կարգին և առաջացնել սուր ագրարային և ուրիշ հարցեր»³:

Մարտի 1-ին, կիսելով իր ապրումները Էջմիածնի գավառապետի հետ, Երևանի Նահանգապետ Ստրելբիցկին, որը տեղյակ էր նույնիսկ Պետրոգրադի փետրվարի 25-ի իրադարձություններին, գրում էր, որ «անհրաժեշտ է պատրաստ լինել Կովկասում հնարավոր հուզումներին»⁴:

Իսկ հուզումներն արդեն սկսվել էին: Այս օրերին տեղերից Պետ-

1. Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Պետական Պատմական Կենտրոնական Արխիվ - ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 151, թ. 1:

2. Տե՛ս ԱԴՊԱԳ, ֆ. 17, օռ. 1, Դ. 9341, ռ. 7:

3. Տե՛ս ՀՀ Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի Կենտրոնական Պետական Արխիվ - ՀՀ ՀԶԿՓՊԿԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 211, թ. 1:

4. Տե՛ս Փայլակ, Շուշի, 1917, 6 մարտի:

բողոքադուր ստացված հեռագրերի բովանդակությունը լուրովի էր մեկնաբանում այսպես կոչված «պրոգրեսիվ բուրժուազիայի» մամուլը: Ոչ անհայտ «Речь»-ը գրում էր. «Կատարվածը հեղափոխություն չէ, այլ շքերթ: Դա հասարակական և ժողովրդական ուժերի փայլուն ստուգատես է»¹:

Մարտի առաջին տասնօրյակին ցույցեր ու միտինգներ, ժողովրդական տարերային հուզումներ ու կազմակերպված զանգվածային հեղափոխական ելույթներ տեղի ունեցան նաև ամբողջ Հայաստանում:

Հատկապես աչրի բնկան Կարսը, Սարիղամիշը, Ալեքսանդրապոլը, Երևանը, Մեծ Դարաքիլիսան, Էջմիածինը, Լոռու, Ղարաբաղի, Նախիջևանի շրջանները, Վանը, Բայազետը, Այաշկերտը, Էրզրումը, Երզնկան ու այլ քաղաքներ, գյուղեր, բնակավայրեր:

Ժողովրդավարական խավերի բողոքն ու ցնծությունն ավելի հուժկու և կազմակերպված բնույթ էր ստանում հատկապես այն քաղաքներում, որտեղ կենտրոնացված էին Կովկասյան բանակի զորամասերը:

Հայաստանում հեղափոխության առաջին իսկ օրերի առավել նշանավոր իրադարձությունը Կարսի կապազորի ապստամբությունն էր, որին միացան նաև տեղի բանվորները, արհեստավորները, ստավորականության մի մասը: Շարժումն այնտեղ գլխավորում էին բոլշևիկները:

Մարտի 1-ին Կարսում ստացվեց պետրոգրադյան դեպքերին վերաբերող կցկտուր տեղեկություն: Նկատելի է դառնում տագնապալի իրարանցումը գինվորական և գավառային իշխանությունների, տիրապետող քաղաքական կուսակցությունների՝ դաշնակցության, մշակականների շրջանում: Տեղի են ունենում գաղտնի խորհրդակցություններ:

Ըստ պաշտոնական մամուլի հաղորդագրությունների, այստեղ հեղափոխության լուրը ստացվում է մարտի 5-ին²:

Բոլշևիկներ Ա. Մետեւեւը, Հ. Սարուխանյանը, Ս. Սկարյուկինը, Կուրիլենկոն և ուրիշներ կոչ արեցին «համախմբվել ՌՍԴԲԿ դրոշի ներքո և ազատել Ռուսաստանը ցարական բռնապետությունից»³:

Կովկասյան իշխանությունները սարսափում էին Կարսի ամրոցի

1. Ст'ю Речь, Петроград, 1917, 7 марта.

2. Ст'ю Кавказское Слово, Тифлис, 1917, 11 марта.

3. Ст'ю Кавказский Рабочий, Тифлис, 1917, 9 апреля 1917.

10 հազարանոց կաշագործի ելույթից և միջոցներ էին ձեռք առնում՝ այն կանխելու համար։ Մարտի 6-ին ամբողջ կաշագործի ելույթը փաստ դարձավ¹։

Առավոտյան ժամը 7-ին զինվորները կոտ շարքերով ու երգելով անցան քաղաքի փողոցներով։ Ոչ ոք չէր սպասում, որ ընդամենը մի քանի ժամ հետո քաղաքի ամբողջ կյանքը տակն ու վրա կլինի²։ Ապստամբների խմբին շուտով միանում է 208-րդ պահեստային գունդը։ Պաշարի վճռական տրամադրությամբ զինվորները կարողացան դեպի իրենց կողմնորոշել ռեալական դպրոցի սաներին ևս և «Կեցցե՛ հեղափոխությունը», «Կորչի՛ Ցարը» կարգախոսներով դուրս եկան փողոց։ Այդ մասին է վկայում դաշնակցության «Արև» թերթը. «Կես ժամվա ընթացքում Կարսի գրեթե ամբողջ կաշագործ ոտքի վրա էր. . . մի գորաստուն կարմիր դրոշակներով, բացականչություններով անցավ քաղաքով և ուղղվեց դեպի ձորը՝ դեպի Կարսի Բաստիլը»³։

Ժամը 3-ից սկսած, հեղափոխականորեն տրամադրված զանգվածները սկսում են ձերբակալել Կարսի վարչակազմի նշանավոր դեմքերին՝ բերդի պարետ, գեներալ Լինդենբաուսին, շտաբի պետ գեղապետ Սոլոմոնովին, քաղաքի պարետ գեղապետ Բրյուխովեցկուն, 280-րդ գնդի հրամանատար Նիկոլսկուն, նահանգապետ Սուշինսկուն, փոխգեղապետ Շմելիցկին և այլ սպաների ու գեներալների⁴։

Կարսի՝ մարտի 6-ի հեղափոխական իրադարձությունների առավել պաշտոնական բնութագիրը տրված է Պետական Դումայի նախագահ Ռոձյանկոյին ուղարկված հեռագրում. «Կարսում տեղի ունեցան ահեղ իրադարձություններ. . . ստորին չիների, աստիճանների կողմից կատարվում են զանգվածային ձերբակալություններ»⁵։ Մինչև ամսի 10-ը ապստամբ կաշագործի տրամադրության տակ են անցնում փոստը, հեռագրատունը, ձերբակալվում է ոստիկանությունն իր լրիվ կազմով, ժանդարմերիան, ոչնչացվում է Կարսի ռազմական դատարանը։

Մարտի 7-ի երեկոյան հեղափոխությանն իր ակտիվ մասնակ-

1. Տե՛ս Հորիզոն, Թիֆլիս, 1917, 15 մարտի։

2. Տե՛ս Кавказское Слово, Тифлис, 1917, 11 марта.

3. Տե՛ս Արև, Բաքու, 1917, 25 մարտի։

4. Տե՛ս Մելիքյան Հ. Ս., Հեղափոխական շարժումները Կովկասյան բանակում (1914-1917), Երևան, 1975, էջ 224։

5. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 223։

ցությունը բերեց Կարսի ռեալական դպրոցի աշակերտությունը: Նա «տապալեց դպրոցական բռնակալությունը, որը սպանել էր աշակերտների ինքնուրույնությունը և դարձրել նրանց ազատ բանտարկյալ»¹:

Սարիղամիշում ևս իշխանություններին չհաջողվեց երկար ժամանակ թաքցնել ինքնակալության տապալման փաստը: Այստեղ ևս աչքի ընկան Սարիղամիշի բոլշևիկյան կազմակերպության գործիչներ Ստ. Այապերդյանը, Ի. Կիստովը, Տ. Մուսիկը և ուրիշներ²: Տեղի հեղափոխական-ժողովրդավարական ուժերի գործունեությանը զուգընթաց Կարսից այստեղ հասած լուրերը նպաստեցին ցույցերի բռնկմանը:

Կովկասյան ռազմաճակատի նախադռան մյուս կարևոր հանգույցը Ալեքսանդրապոլն էր (Գյումրի), որտեղ մարտի 3-ին արդեն հայտնի էր դարձել հեղափոխության լուրը: Մարտի 4-ին տեղի բնակչությանն ուղղված հայտարարությամբ հանդես եկավ քաղաքագլուխ Խ. Կամսարականը³: «Մշակը» մարտի 29-ի համարում բավական ուշացումով գրում էր. «Մեր հայրենիքում համաշխարհային նշանակություն ունեցող հեղաշրջումը իր ցանկալի արձագանքը գտավ նաև Ալեքսանդրապոլում, առաջ քերելով մի խանդավառ ոգևորություն»⁴: Ոգևորություն, ճիշտ է, եղավ Ալեքսանդրապոլում, բայց ոչ բոլորին էր այն ոգեշնչում: Շատերն էին զգում այստեղ սպառնալից հուզումների պոռթկումը: Դրան նախապատրաստված լինելով էլ նրանք գործում էին վերին աստիճանի զգույշ: Քաղաքական գործիչների ներքին տագնապը վկայում էր քաղաքում վտանգավոր «ներքին թշնամու»⁵ բանվորների և զինվորների առկայությունը, որոնք, իհարկե, ցնծությամբ ընդունեցին ցարի տապալման սպասված լուրը: «Հորիզոն»-ը գրում էր, որ գավառական երկչոտ միտքն անցյալի փորձից այն աստիճան էր ահաբեկված, որ շշուկներով էին միայն խոսում պատմական երևույթների մասին: Բայց երբ ժողովուրդը համոզվեց, որ այդ ամենը երջանիկ իրականություն է, նրա ոգևորությունը և խանդավառությունը նոր թափ առան⁵:

Փետրվարյան հեղափոխության առաջին օրերին Անդրկովկասի խոշոր բանվորական և զինվորական կենտրոններում հեղափոխա-

1. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 15 մարտի:

2. Տե՛ս ՀՀ ՀՔԿՓՊԿԱ, Տ. Ա. Մուսիկի անձնական գործը, էջ 10:

3. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 313, ց. 1, գ. 6, թ. 1:

4. Տե՛ս Մշակ, Թիֆլիս, 1917, 24 մարտի:

5. Հորիզոն, 1917, 16 մարտի:

կան շարժման առավել տարածված ձևեր ժողովրդական ցույցերն էին: Ալեքսանդրապոլում արդեն տեղյակ էին Կարսում, Սարիղամիշում, Թիֆլիսում, Բաքվում և այլ վայրերում տեղի ունեցող հեղափոխական ելույթներից: Այստեղ ևս շարժումը համաքայլ էր ընթանում հիշյալ վայրերի շարժման հետ: Ընդհանրություն կար նաև պաշարի ձևերի ու մեթոդների միջև: Սկսված շարժումն, իհարկե, իր խորությամբ ու մասշտաբներով միանման չէր ամբողջ Հայաստանում: Դա բացատրվում էր հասարակական խավերի տեղաբաշխմամբ, քաղաքական կուսակցությունների ազդեցությամբ և այլ գործոններով: Ալեքսանդրապոլում ծավալված իրադարձությունների լուսաբանման առնչությամբ ուշադրության է արժանի «Ժայռի» հաղորդագրությունը՝ կապված մարտի 8-ի ցույցերի հետ: «Չորքը հեղաշրջման լուրը անմիջապես ստանալուց հետո ցույցեր է կազմակերպում և տոնական տրամադրություն է ցուցահանում. մինչդեռ քաղաքացիները գավառային յուրահատուկ երկյուղով ու կասկածանքով էին հաղորդակից լինում ոգևորությանը՝ գոնե արտաքուստ: Զինվորականների կողմից եղան անգամ դառը ցավակցության արտահայտություններ ժողովրդի ցույց տված այդ անտարբերության նկատմամբ: Բայց դեպքերի ու իրադարձությունների գլխապտույտ արագությունը սթափեցրեց անտարբեր քաղաքացիներին և ոգևորությունը աստիճանաբար զարգանալով, հանգեց խանդավառ ցույցերի»¹:

Զգալի էր դաշնակցության հեղինակությունը Ալեքսանդրապոլի բազմաշերտ բնակչության շրջաններում: «Պանծալի» հեղափոխության տվյալ փուլում դաշնակցությունն իր գործունեությունն ուղղում էր Քաղաքային Դումայում և ստեղծվող խորհրդի մեջ ձայների մեծամասնություն ստանալուն: Մարտի 7-ին դաշնակցության Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն հրապարակեց մի թոուցիկ, որի մեջ ընդգծելով կատարված «հրաշքի» իրողությունը, կոչ էր անում «ընկերներին ու քաղաքացիներին» գործի անցնել և ճիգ ու ջանք չխնայել ձեռք բերված ազատությունը պահպանելու համար, իսկ մարտի 8-ին դաշնակցականները կոչով դիմեցին բնակչությանը՝ գնալ ժողովի և հեղափոխական մարդիկ ընտրել իշխանության մարմիններում:

Ալեքսանդրապոլում ցույցերի ալիքն իր գագաթնակետին հասավ մարտի 9-ին² և հատկապես 10-ին: Վերջինս կազմակերպել էր

1. Ժայռ, Ալեքսանդրապոլ, 1917, 8 ապրիլի:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

տեղի սոցիալ-դեմոկրատական կոմիտեն: Թիֆլիսում լույս տեսնող միացյալ սոցիալ-դեմոկրատական «Պայքար» թերթը հաղորդում էր. «Տեղիս ս. -դ. կոմիտեն այսօր մի հսկայական միտինգ կազմակերպեց, որին մասնակցում էին 30000 բանվորներ, գինվորներ և քաղաքացիներ. . . ս. -դ. հոեւորներին ժողովականները ամենաբուռն ընդունելություն էին ցույց տալիս, անվերջ բացականչելով, կեցցե ս.-դ. բանվորական կուսակցությունը, կեցցե հեղափոխությունը, կեցցե դեմոկրատական հանրապետությունը»¹:

Ալեքսանդրապոլում հեղափոխական ելույթների հետագա ակտիվացման ու վճռականության մասին է խոսում մարտի 14-ին քաղաքում պաշարողական դրություն հայտարարելը²: Կարսի իրադարձություններից խրատված, տեղական իշխանությունները դիմեցին այդ արտակարգ քայլին հենց հեղափոխության սկզբում: Ցարիզմի տապալման լուրն ակտիվացրեց նաև Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղացիությանը: Մարտի 7-ին Ալեքսանդրապոլի անտառապահը հեռագրում է Երևանի Հոդալին ու պետական գույքերի վարչությանը, որ «Վոսկրեսնովկա, Բոգիբենդ ու Նիկիտինո գյուղերի բնակիչները հարկահավաքներից խլել են գերբերն ու կրծքանշանները և նրանցից պահանջում են դադարեցնել իրենց աշխատանքային պարտականությունները, հայտարարելով, որ անտառը այժմ դարձել է իրենց՝ գյուղացիների սեփականությունը և նրանք վերջինս կհատեն իրենց կամքով»³: Նման փաստերն ամբողջ Հայաստանում բազմաթիվ էին:

Փետրվարյան հեղափոխությունը համեմատաբար թույլ արձագանք գտավ Երևանում, որը, 1917թ. նահանգի կենտրոնը լինելով հանդերձ, գլխավոր մայրուղիներից մի կողմ ընկած, արդյունաբերությունից գրեթե զուրկ, գավառական քաղաք էր: Ահա թե ինչպիսին էին «Հորիզոն»-ի առաջին տպավորությունները. «Ամենուրեք տիրող ոգևորության ալիքը հասավ Արարատյան դաշտ... Ջսպված լուծություն և հետևողական կարգապահություն է տիրում Երևանի բոլոր շրջաններում»⁴: Կատարված հեղափոխության լուրը առաջին հերթին թափանցել էր ոչ թե ժողովրդական շրջանները, այլ միայն քաղաքապետարան և ոչ առանց տեղական իշխանությունների միջամտության: Երևանյան թղթակիցը նշում էր, որ մինչև այժմ «ան-

1. Պայքար, Թիֆլիս, 1917, 18 մարտի:

2. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 313, 1, գ. 11, թ. 13-15:

3. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 57, թ. 3:

4. Հորիզոն, 1917, 15 մարտի:

դարդ»՝ նիրհող իրենց քաղաքապետարանը հանկարծ կենդանացավ և քաղաքագլուխ Խաչատրյանն էլ առաջինն էր, որ ստացավ ցարիզմի անկման լուրը¹։ Մարտի 5-ին Ռոժյանկոյին ուղարկված հեռագրում քաղաքագլուխը հավաստիացնում էր՝ «Բնակչությանը կոչել հանգստության և ստեղծարար աշխատանքի»²։ Իսկ հեղափոխությունից հետո «ստեղծարար աշխատանք» նշանակում էր՝ հեռու մնալ բուռն իրադարձություններից։ Մարտի 10-ի հրամանում նա բնակչությանը «ստեղծագնում էր տիտղոսավորման վերացման մասին։ «Այսուհետև դիմել այսպես՝ «Պարոն Նահանգապետ», «Պարոն գավառապետ» և այլն։ Գրավոր հարաբերություններում «Ձերդ պայծառափայլության» փոխարեն օգտագործել «Դուք», «Ձեզ» ձևերը և այլն»³։ Հեղափոխությունը դրանով և մանր-մունր միջոցառումներով սահմանափակելուն հեզմանքով էր վերաբերվում դաշնակցության «Հորիզոն» թերթը։ «Իսկ մեր աստվածավախ Երեանը մի չնաշխարհիկ բացառություն հանդիսացավ։ Ծիշտ է, այստեղ էլ պաշտոնյաների «մաքրում» կատարվեց մեղմորեն, բուրժուական ներողամտությամբ։ Ժանդարմերիան ամբողջովին ընկավ, իսկ ոստիկանությունը. . . Դե դա ինչպես կարելի էր, չէ՞ որ մեջտեղը ծանոթություն կար, բարեկամություն, աղ ու հաց։ Դրա համար էլ ոստիկանության «մաքրագործումը» կատարվեց մասնավորաբար»⁴։ Այս առումով ուշագրավ է բոլշևիկ Արշավիր Մելիքյանի նույն օրը՝ մարտի 5-ին արտասանած ճառը, որը հիշեցնում էր դոմաչականներին, որ իշխանությունների առջև ծառացած են ավելի լուրջ ու անհետաձգելի գործեր. «Արշ. Մելիքյանը երկար ու գեղեցիկ ճառով բնորոշեց ներկա շարժումների բարոյական նշանակությունը, - գրում էր «Հորիզոն»-ը, վերհիշեց 1905թ. հեղափոխությունը, որ զոհ գնաց մութ ուժերին և թելադրեց միահամուռ ջանքերով պաշտպանել և ուժեղացնել նորաստեղծ կարգերը։ Այնուհետև խոսեց սթերքների պակասի և թանկության մասին։ Մելիքյանը քանիցս բուռն ծափերի ու օվացիաների արժանացավ»⁵։

Ցարիզմի վերականգնման վտանգը կանխելու, այդ նպատակով ժողովրդավարական-հակացարական ուժերի ճակատի ստեղծման, դեմոկրատական հեղափոխության սկզբնական շրջանի սի շարք

1. Ст'я Кавказское Слово, 1917, 11 марта.

2. Ст'я նույն տեղում։

3. ՀՀ ՊՊԿԱ. ֆ. 94. ց. 1, գ. 3982, ք. 8։

4. Հորիզոն, 1917, 6 ապրիլի։

5. Հորիզոն, 1917, 15 մարտի։

պատմական խնդիրների լուծման գործում միանգամայն ակնհայտ է դաշնակցության, մյուս բոլոր քաղաքական ուժերի, այդ թվում նաև բոլշևիկների հետ համերաշխությունը: Խոսքը չի վերաբերում, իհարկե, պատերազմը շարունակելուն, որտեղ տարաձայնությունները բևեռային էին ու խորը:

Մարտի 12-ին Երևանում կապացան գինվորական և աշխատավորական ցույցեր: Առավել ակտիվ գործունեություն ծավալեց Երևանի երիտասարդությունը: Ա. Խանջյանը գրում էր. «Երևանի երկսեռ աշակերտությունը երկարատև քնից զարթնած՝ ալեկոծվում է¹»: Առաջադեմ գաղափարներով այրվող երիտասարդությունը ակտիվ մասնակցություն ունեցավ ցույցերին և մարտի 12-ի աշակերտության համաքաղաքային հանրահավաքին, որը կազմակերպվել էր մի խումբ աշակերտների ու մանկավարժների նախաձեռնությամբ: Ըստ «Աշխատանք» թերթի, մարտի 13-ին ևս շարունակվել են այդ ելույթները. «Առավոտյան ժամը 11-ին Պետական գիմնազիայի աշակերտուհիները դրոշակներով և կարմիր ժապավեններով զարդարված եկան Քաղաքային Դումայի առջև, որտեղ քաղաքագլուխը դրվատեց ծաղիկ սերնդի եռանդը և ազատատենչ ձգտումները»²:

Եռամյա ծանր պատերազմի, տնտեսական քայքայման, պարենային ճգնաժամի պայմաններում հեղափոխության համընդհանուր վերելքն ուղեկցվում էր նաև անարխիկ ելույթներով: Դրանց նպատեցին ոչ միայն ապադասակարգայնացած տարրերը, այլև կովկասյան ռազմաճակատից վերադարձած բարոյալքված գինվորները: Այս առումով առանձնանում են Էջմիածնի մարտյան դեպքերը:

Ի տարբերություն Հայաստանի մյուս շրջանների, հեղափոխության և բանակում անցկացված ռեֆորմների (թիվ 1, հրաման և այլն) լուրերը Վաղարշապատ հասան բավական ուշ և խանդավառության հետ մեկտեղ ստեղծեցին նաև տագնապալի իրադրություն: Ըստ Ալեքսանդրապոլի «Солдат» թերթի վկայության, «ցավոք ազատության տունը մթագնվեց տխուր իրադարձություններով³: Նշենք բազմաթիվ լրագրային հաղորդումներից միայն մեկը: «Ամսի 7-8-ի գիշերը, - գրում էր «Աշխատանքը», - երբ ժողովուրդը խաղաղ քնած էր, հանկարծ գիշերվա ժամը 1-ին համազարկի ձայներ լսվեցին. . . գինվորները հարձակվել էին քաղաքի գինու պահեստների ու խա-

1. Տե՛ս Նոր սերունդ, Երևան, 1917, 1 մայիսի:

2. Աշխատանք, Երևան 1917, 25 մարտի:

3. Տե՛ս Солдат, Александрополь, 1917, 15 марта.

նութների վրա, չարդել էին դռները, հարբել էին և սկսել կողոպտել»¹։ Ուշագրավ է թերթի վկայությունն այն մասին, որ դեպքերին բոլորովին չեն միջամտել սպաները և գավառապետ Լիսեթմանը²։ Այս օրերի դեմոկրատական մամուլի հաղորդումներից պարզ է դառնում, որ դեպքերի ամբողջ պատասխանատվությունն ընկնում էր միայն զորամաս ներխուժած սևհարյուրակային տարրերի վրա։ Դաշնակցության տեղի գործիչները փորձում էին բացատրություն տալ, նշելով, թե դեպքերի առիթ տվողները վրացի զինվորներն են եղել³։ Իհարկե, չի կարելի անտեսել միապետական սպայության՝ հնին վերադառնալու սադրիչ փորձերի դերը։ Բայց կատարված դեպքերն ավելի խոր արմատներ ունեին, որոնք ամենևին չէին գոհացնում տեղական գավառական իշխանության ներկայացուցիչներին։

Տեղի ուտիկականական պրիստավի կազմած արձանագրության մեջ այդ «ապստամբության» պատճառը արդարացիորեն համարվում էր առաջին անհրաժեշտության մթերքների թանկությունը⁴։

Որոշիչ խթան էր նաև ուժասպառ զինվորների ատելությունը թիկունքի սպեկուլյանտների, քնդհանրապես պատերազմի հաշվին հղիացած ուժերի նկատմամբ։ Երբ վաղարշապատում ստացվեց ցարիզմի տապալման լուրը, քաղաքական պայքարից հեռու կանգնած զինվորներից շատերը, տեղի «սոված ու բորիկ» ամբոխի հետ միասին, սկսեցին թալանել, այրել առևտրական օբյեկտները։

Տարերային շարժումն ի վերջո կանխվեց։ Եվ երբ տեղի բոլշևիկներին հաջողվում է զսպել զինվորներին, հայտնի է դառնում, որ Էջմիածնի դաշնակցական ղեկավարությունը Վ. Նավասարդյանի գլխավորությամբ որոշել էր հավաքել տեղի երիտասարդության մի մասին և գիշերը զինաթափել գունդը։ Նրանք բոլշևիկներին մեղադրում էին ռուս զինվորների հետ միասին հայերի դեմ հանդես գալու մեջ։

Ա. Միկոյանի երկար վիճաբանությունը Նավասարդյանի հետ ավարտվում է փոխգիշմամբ և վերջինիս կողմից այդ գործողությունների արգելման հրամանով⁵։ «Հորիզոն»-ը մարտի 16-ի համարում գրում էր, որ մարտի 7-ին տեղի ուսանողությունը աղետի վայրում և հայ հասարակության մեջ կատարյալ կարգ է պահպանում, և աշխա-

1. Աշխատանք, 1917, 18 մարտի։

2. Տե՛ս նույն տեղում։

3. Տե՛ս նույն տեղում։

4. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ. ֆ. 102, ց. 1, գ. 1366, ք. 126։

5. Տե՛ս Ա. И. Микоян, Дорогой борьбы, книга первая, М., 1971, с. 79.

տում էր իմանալ գործի տրամադրությունը: Պարզվեց, որ ժողովրդի դեմ նրանք ոչինչ չունեին: Զրկանքներն են նրանց ստիպել անկարգության դիմելու»¹:

Փետրվարյան հեղափոխությունը լայն արձագանք գտավ նաև Հայաստանի այլ քաղաքներում ու գյուղերում, Անդրկովկասի հայաշատ վայրերում:

Մեծ Ղարաբիլիսայում ցույցեր ու հանրահավաքներ եղան մարտի 8-ին², 9-ին³, 19-ին⁴: Ծարժումը ղեկավարում էր տեղի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունը:

Ալավերդու բանվորությունը մեծ ոգևորությամբ ընդունեց ազատության լուրը, որն իր արտահայտությունը գտավ ձեռնարկության տերերին ներկայացված տնտեսական պահանջների մեջ: Բոլշևիկների և մենշևիկների ղեկավարությամբ տեղի բանվորները ստեղծեցին բանվորական ներկայացուցիչների խորհուրդ, որտեղ ազդեցիկ էին բոլշևիկները⁵:

Մարտի 12-ին հեղափոխությունը մուտք գործեց Դիլիջան: Հանրահավաքին մասնակցում էին տեղի հայ և մոլդական բնակչությունը, զինվորներն ու սպաները: Ժողովի ընթացքում վտարվեցին Դիլիջանի անտաստապետը և այլ հին պաշտոնյաներ⁶: Նման միջոցառումներ անցկացվեցին նաև Այրում կայարանում ու այլ վայրերում:

Ամբողջ երկիրը, այդ թվում և Հայաստանը, ամենայն ուշադրությամբ հետևում էր Պետրոգրադի ամեն քայլին: Այսպես, Պետրոգրադի քաղաքային վարչությունը մարտի 23-ին ճանակել էր հեղափոխության զոհերի թաղման հանդիսավոր արարողություն⁷: Մարտի 26-ին Ախալքալաքի բազմամարդ հանրահավաքը նվիրված էր հենց այդ արարողությանը: Մասնակցում էին 3000 մարդ, այդ թվում և տեղի կայազորը: Ծառերով հանդես եկան վարժապետ Տեր-Երվանդը, պրապորշչիկ Միքայելովը, միլիցիայի պետ Լոգովոյը, տիկին Դեմիրչոյլյանը, Թոփչյանը, Պինիկյանը⁸: Նույնատիպ

1. Հորիզոն, 1917, 12 մարտի:

2. Տե՛ս Պայքար, 1917, 12 մարտի:

3. Տե՛ս Աշխատանք, 1917, 25 մարտի:

4. Кавказский Рабочий, 1917, 12 марта.

5. Տե՛ս նույն տեղում:

6. Հորիզոն, 1917, 22 մարտի:

7. Տե՛ս Государственный Исторический Архив С.-Петербурга, ГИА С.-Петербурга ф. 513, оп. 156, д. 770. л. 8.

8. Տե՛ս Մշակ, 1917, 20 ապրիլի:

հանրահավաք կայացավ նաև Ախալցխայում՝ մարտի 12-ին¹։

Մարտի 10-ին տեղի է ունենում Նախիջևանի ամբողջ բնակչության և կայազորի հանրահավաքը²։ Հեղաշրջման ալիքը հասավ Մեղրի։ «Հորիզոն»-ը գրում էր, որ հարևան Ղափանում մարտի կեսերին դեռևս չէր հրապարակվել նոր կառավարության կոչը, պետական հիմնարկություններից չէին հանվել ցարի նկարները, իսկ ազգաբնակչությունն էլ կերակրվում էր սուտ լուրերով³։

Հեղափոխության լուրը հավատարմության երդումներով քնդուներին նաև Ղարաբաղի իշխանությունները։ Մարտի 6-ին իշխան Լվովին, կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարին ու Թիֆլիսի քաղաքագլխին միաժամանակ ուղարկվեցին Շուշիի քաղաքագլուխ Գ. Մելիք-Շահնազարյանի հեռագրերը, որոնք ոչնչով չէին տարբերվում մեզ հայտնի մյուս հեռագրերից։ «Մենք խոստանում ենք պահպանել անխախտ հանգստություն, եթե ոստիկանական իշխանությունների գործողությունները համաձայնեցվեն քաղաքային ինքնավարության ցուցումներին»⁴։ Նույն օրը «անդորրը խռովվեց» Շուշիի ունալական դպրոցի աշակերտության ցուցով, որին միացան աշխատավորական լայն խավեր։ Քաղաքագլխին ոչինչ չէր մնում անել, քան դուրս գալ քաղաքային վարչության պատշգամբ և ողջունել ցուցարարներին։ Շարժման վերելքը Մեջիդի հրապարակում կայացած հանրահավաքն էր⁵։

Հեղափոխության ալիքը անցավ գյուղական վայրերով՝ Նոր Բայազետ, Աշտարակ, Օշական, Թալին, Հոռոմ, Զաջուռ և այլն։ Մարտի 19-ի Աշտարակի աշխատավորության երկրորդ հանրահավաքի ժամանակ «Թուրքահայերի կողմից» հանդես է գալիս դաշնակցության ներկայացուցիչ Հ. Կարինյանը։ Մարտյան առաջին իսկ օրերին բավական սկիզբից էր արևմտահայ հասարակական տարբեր կազմակերպությունների ու քաղաքական գործիչների գործունեությունը Արևելյան Հայաստանում։ Այս առումով կարելի է հիշատակել նաև Մեծ Ղարաբքի խաչի հանրահավաքում Վանի ինքնապաշտպանության հերոս Արամ Մանուկյանի ճառը⁶։

Հիմնականում այսպիսին էին Փետրվարյան հեղափոխության

1. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 22 մարտի։

2. Տե՛ս Մշակ, 1917, 30 մարտի։

3. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 12 ապրիլի։

4. Տե՛ս Փայլակ, Շուշի, 1917, 9 մարտի։

5. Տե՛ս Նույն տեղում, 12 մարտի։

6. Տե՛ս Աշխատանք, 1917, 25 մարտի։

չորր ստանալու հետ կապված առաջին, ամփոփական իրադարձություններն Արևելյան Հայաստանում:

Բոլորովին այլ էին իրադրությունը և ոգևորության աստիճանը Արևմտյան Հայաստանում:

Լիովին չսթափված 1915 թվականի Մեծ եղեռնից, արդեն չորրորդ տարին էր, որ արևմտահայությունը գտնվում էր համաշխարհային պատերազմի կովկասյան ռազմաճակատի ամենաթեժ գոտում:

Պատերազմական գործողությունների մերթրեղմերթ փոփոխությունն ու տատանումները, Հայրենիքի կորստյան վտանգը, քաղաքական անկայուն վիճակը, սովի, աղքատության, գաղթականության անվերջ քարավանների մոայլ պատկերը՝ անօգնականության զգացում և անելանելի տրամադրություն էին առաջացրել հայ ժողովրդի այս հատվածի մոտ:

Սակայն այս ամենի հետ մեկտեղ արևմտահայությունը և մասնավորապես Արևելյան Հայաստանում և Կովկասում ապաստանած հայերը Փետրվարյան հեղափոխության մեջ տեսնում էին ազգային և սոցիալական ազատագրման նոր ուղիներ: Այս տրամադրության խտացումն էր կարծես հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի խորհրդանիշ դարձած գորավար Անդրանիկի հայտարարությունը. «Ողջույն Ռուսաստանի ազատ-իրավակարգին: Թեքև չկա Ռուսաստանի փոքր ազգությունների մեջ ուրիշ որևէ ազգ մը, որ հոգեկան խոր և անխախտ հրնվանքով ողջունէ ազատագրության շարժումները, որքան հայ ժողովուրդը: Որովհետև անիկա եղեր է ամենեն ապտակվածը և տուժողը պետական բռնակալ իրավակարգերեն: Մենք՝ արևմտահայերս, առանձին անհուն ուրախությունով կողջունենք Մեծ Ռուսաստանի ազատական հաղթանակը: Մենք կհավատանք, որ ազատ Ռուսաստան մը պաշտպան պիտի հանդիսանա մեր արյան և անդարմանելի կորուստներու հարկին և հատուցանել պիտի տա մեր դարավոր թշնամին՝ Օսմանյան պետության»¹:

Փետրվարյան հեղափոխության ազատարար շունչն այստեղ ևս դիմադրության հանդիպեց նախկին իշխանությունների, բանակի միապետական հրամանատարության կողմից:

Մարտի 15-ին Վասպուրականի պաշտոնագուրկ նահանգապետ Բարկովսկին մեկնեց Թիֆլիս՝ իր փախուստից առաջ Վանի բնակչությանը նույնիսկ չհայտնելով ցարիզմի տապալման մասին: Մարդիկ այս ու այն տեղից և գլխավորապես թերթերից իմացան այդ

մասին: Իսկ երբ տեղի կայագործ տեղյակ դարձավ Պետրոգրադի դեպքերին, մարտի 14-ին այլևս հնարավոր չէր զսպել համաժողովրդական ցնծությունը: Հաջորդ օրը գինաթափ արվեց տեղի ոստիկանությունը¹: Մարտի 19-ին Խաչիողոցի շրջանում տեղի ունեցավ զինվորական հանրահավաք՝ աշխատավորության ակտիվ մասնակցությամբ: Վանի Դանիել վարդապետը Վասպուրականի ժողովրդի կողմից ողջույն հղեց Ռուսաստանի նոր կառավարությանը²: Հեղափոխության հաղթանակը Ալաշկերտի դաշտում էլ ոգևորություն առաջացրեց. «Ավերակներով հաբուստ Ղարաքիլիսայի Վարդը վերջերս կազմում են հեղափոխական կարմիր դրոշակները, - գրում էր ժամանակի մամուլը: - Ամեն մի պաշտոնական տան, ամեն մի գորամասի, բնակարանի վրա ծածանվում են նրանք՝ իրենց պերճախոս լեզվով. «Կովով ձեռք բերենք մեր իրավունքները, պահպանենք այն»³: Միևնույն է, արևմտահայ բնակչության չափազանց անկաշուն և թշվառ վիճակը ինչ-որ չափով ազդում էր հեղափոխական տրամադրության ու կազմակերպվածության վրա: «Ժողովուրդը ունի մի գերագույն ցավ, որը խլացնում է նրա և հոգու, և սրտի ու մտքի լսողությունը. այդ ցավը ժողովրդին դարձնում է մի անտարբեր էակ: Դա ժողովրդի քայքայված դրությունն է, նրա գոյության անապահովությունը, ներկայումս՝ սերմացուի կարիքը: Եթե սերմացուն մի 15 օր էլ ուշանա, 25-30000 ազգաբնակչության ապագան կվտանգվի»⁴:

Ալաշկերտի բերդի շրջանն իր 10-13 հալարեակ գյուղերով ձեռնամուխ եղավ նշանակալի վերափոխությունների: Ղարաքիլիսայի մեջ անմիջապես կազմակերպվեցին հրապարակային հանրահավաքներ, ցույցեր, որոնց մասնակցում էին ռուս պաշտոնյաներ, զինվորներ, հայկական ընկերությունների (հիմնականում՝ բարեգործական) ներկայացուցիչները և տեղի բնակչությունը:

Ցարիզմի նկատմամբ անսահմանատելությամբ էր լցված Հին Բալազետի բնակչությունը: «Մշակ»-ը հրապարակեց այստեղից ստացված մարտի 20-ի թղթակցությունը. «Վերջապես ազատության հովերն իրենց փրկարար ազդեցությունը մեր վրա էլ տարածեցին: Հազիվհազ ազատ շունչ քաշեց այստեղի բնակչությունը, մանավանդ հայերը, որ թուրքական կառավարության տակ հեծելուց հետո, շարունակում էին հեծել և ռուս բյուրոկրատիայի, այդ փթած, բորբոս-

1. Տե՛ս Արև, 1917, 29 մարտի:

2. Տե՛ս Արև, 1917, 6 ապրիլի:

3. Հորիզոն, 1917, 13 ապրիլի:

4. Տե՛ս նույն տեղում:

նաձ հին ուժիսի մնացորդների լծի հակ»¹:

Սուրմալուի գավառում հեղափոխությունից հետո ստեղծված անորոշությունը հասել էր այն աստիճանի, որ մարտի 10-ին իգդիրում կայացած միտինգի ժամանակ որոշվեց բնտրված լիազորների միջոցով խնդրել հաղորդել, թե «ճիշտ է արդյոք Ալեքսեևի հեռագիրը Երևանի մահաճապետին, որ Անդրկովկասի մահաճապետությունները պիտի մնան իրենց տեղերում... Ազգաբնակչությունն ու զորքը արդյոք իրավունք ունեն հեռացնելու հին ոստիկանությանը և այն փոխարինել միլիցիայով»²:

Բնորոշ էին նաև Բյուր ավանից ստացվող լուրերը. «Երկու իգդիրեցի ինտելիգենտների մախաձեռնությամբ տեղի ունեցավ հասարակական միտինգ, բացատրվեց հեղաշրջումը... Մեր գյուղում ոչ մի զգալի փոփոխություն տեղի չունեցավ»³:

Բյուրովին այլ էր մթնոլորտը Արևմտյան Հայաստանի այն շրջաններում, որտեղ կենտրոնացված էին Կովկասյան բանակի խոշոր զորամասեր: Կարսից ու Սարիղամիշից հետո ռազմաճակատի ընդարձակ տարածքում հեղափոխական շարժման առավել ճշմարտական օջախներ դարձան Էրզրումը, Խնուսը, Երզնկան, Մամախաթունը, Արդվինը, Կաղզվանը և այլ վայրեր:

Բոլշևիկ Հ. Կոստանյանը իր հուշերում գրում էր. «Մարտի 6-ին Խնուսում ստեղծվում է գինվորների և բանվորների պատգամավորների խորհուրդ: Մարտի 13-ին այնտեղ կայանում է միտինգ, որին մասնակցում էին Պետրոգրադից ժամանած էսեռների, մենշևիկների, կադետների կուսակցությունների ներկայացուցիչներ: Հուշերի հեղինակը նշում է, որ բոլշևիկները դեռ չէին ուղարկել իրենց ներկայացուցիչները»⁴:

Արդվինի մարտի 15-ի միտինգին հետևում են ցույցերը: «Հորիզոնը» գրում էր, որ մեկ ազատ ամսվա (մարտ) ընթացքում ժողովրդի տրամադրությունը բարձրացավ:

Կաղզվանի բնակչությունը պետական հեղաշրջմանը ծանոթացավ մարտի 9-ին այստեղ ստացված հեռագրի միջոցով: Ողջույնի խոսքն արտահայտում էր ժամանակավոր կառավարության նկատմամբ համակրանքի տրամադրություններ. «Կաղզվանի բնակչությունը խորին գոհունակությամբ իմացավ պետական մեծ հեղափո-

1. Մշակ, 1917, 21 ապրիլի:

2. Մշակ, 1917, 12 մարտի:

3. Հորիզոն, 1917, 2 մայիսի:

4. ՏԵՍ ՀՀ ՀՔԿՓՊԿԱ, Ժ. 4033, Ց. 4, գ. 220, թ. 10:

խոթյան մասին, որ առաջ բերին Պետական Դումայի անդամները և ամբողջ ռուս ժողովուրդը՝ պրոլետարիատի գլխավորությամբ: Ողջունում ենք ռուս երկրի առաջին ազատ ընտրյալին՝ Միխայիլ Ռոմ-յանկոյին: Աղոթում ենք ասածուն, որ ուժ ու եռանդ ուղարկի նորածին կառավարության գործադիր կոմիտեին, ի շահ ամբողջ ռուս ժողովրդի՝ ավարտելու համար սկսած գործը: Կեցցե բաճակը և ռուս ժողովուրդը»¹: Ավարտել սկսած գործը, նշանակում էր ոչ թե հեղափոխության հետագա խորացում, այլ ժողովրդավարական պետության հետագա կայունացում, պատերազմը մինչև հաղթական վախճանը հասցնելը:

Հարկ է նշել նաև, որ այստեղ, ինչպես և Հայաստանի բազմաթիվ վայրերում, դեմոկրատական հեղափոխության նվաճումները դիտվում ու մեկնաբանվում էին հայ իրականությանը բնորոշ տեսանկյունից: Վերջինս իր մեջ հիմնականում անփոփոմ էր կորցրած հայրենիքի անկախ պետականության վերականգնման գաղափարը՝ մի ծրագիր, որը տվյալ պատմական փուլում իրագործվելու էր ռուսական հաղթական բանակի կողմից Արևմտյան Հայաստանը նվաճելու հաճախարհով:

Մարտի 16-ին Էրզրումում զինվորական ժամանակավոր կոմիտեն ձերբակալում է երկու սպայի՝ հին ռեժիմի օգտին տարվող քարոզչության համար: Այստեղ հայտնվում են նաև ռեակցիայի չերս կողմնակիցներ, որոնք իրենց առջև նպատակ էին դրել «Թշնամանք սերմանել հայերի և թաթարների միջև, բայց գիտակից բանակը կանխեց այդ»²: Մարտի 16-ի Էրզրումի ելույթների մասին է «Մշակ»-ի թղթակից Անթանեսյանի «Սուրհանդակ բարձր Հայքի» վերնագրով հաղորդումը. «Նորաշենի խճուղով Սարիղամիշից անցնելով մի քանի տասնյակ իրար հանդիպող ավտոմոբիլների կարմիր դրոշակազարդ շարքերի միջից, ես մարտի 16-ին մտա Էրզրում. . . Հասարակական կյանքը հեղափոխության հարվածների տակ այստեղ ևս սկսել էր գործել»³:

Հեղափոխության արդյունքները համեմատաբար բուռն կերպով արտահայտվեցին Երզնկայում՝ ռազմաճակատի գծի մոտ: Ազատության լուրերը մեծ ոգևորություն առաջացրին և տպավորություն գործեցին ժողովրդի ու զինվորականության մեջ: Մարտի դեռ առա-

1. Հորիզոն, 1917, 12 մարտի:

2. Ст'я Известия Рабочих и солдатских депутатов г. Тифлиса, Тифлис, 1917. 18 апреля.

3. Մշակ, 1917, 25 մայիսի:

չին օրերին լուրեր էին լսվում Պետական Դուսնան ցրելու, Պետ-
րոգրադում կայարաված հեղաշրջման մասին: Զինվորների ու սպա-
ների առանձին խմբեր եռանդուն կերպով քննարկում էին այդ իրա-
դարձությունները, արտահայտում կողմ ու դեմ կարծիքներ¹: Անմի-
ջապես կազմվեց սպաների ու զինվորների ժողով, որի վերջնական
նպատակը խորհրդի գործադիր մարմնի ստեղծումն էր լինելու: «Հա-
ջորդ օրը, - գրում էր «Աշխատանքը» (հավանական է մարտի 20-23-ի
ընթացքում - Վ. Մ.) տեղի ունեցավ հրապարակային հսկա միտինգ,
որին մասնակցում էին ավելի քան 5000 զինվորներ ու սպաներ,
ժողովրդի հոծ բազմությունը»²:

Ծառերով հանդես են գալիս նաև երկու հայ սպաներ՝ դաշնակցա-
կան Տիգրան Դեռյանը և Աշոտ Նաչարյանը: Հոկտոբերը քննադա-
տության ենթարկելով հին ռեժիմը, «հրավիրեցին զինվորականության-
ընդ կազմակերպվել՝ պաշտպանելու համար ներկա կառավարություն-
ընդ և ձգտելու դեմոկրատիկ ու ֆեդերատիվ հանրապետության»³:
Այստեղ ևս ստեղծվում էին զինվորական պատգամավորների խոր-
հուրդներ, բանակային կոմիտեներ, որոնցում գերակշռում էին էսեռ-
ներն ու մենշևիկները: Երզնկայի շրջանի բոլոր զորամասերի զին-
վոր-պատգամավորների ոգևորությունն իր արտացոլումն է գտել
39-րդ հետևակային դիվիզիային, Առաջին Հայկական գնդին և Ա-
ռաջին կորպուսի բոլոր զորամասերին ուղղված ուղերձի մեջ. «Ող-
ջումում ենք դիրքերում գտնվող մեր ընկերներին վերածնված Ռու-
սաստանի լուսավոր օրերի ստիպ»⁴, - ասված է նրանում:

Մարտի 25-ին 23-րդ գնդի զինվորների կողմից ձեռքակալվում է
գնդապետ Կոնկը: Նույն գնդի հրամանատարի հաղորդումն Առա-
ջին Կովկասյան կորպուսի հրամանատարին արժեքավոր է նաև այն
առումով, որ ստեղծում է քիչ թե շատ ամբողջական պատկեր՝ հեղա-
փոխության ընդգրկած ավելի լայն շրջանների իրադարձություննե-
րի մասին. «գնդապետ Կոնկը ուղարկվեց Էրզրումի կոմիտեի տրա-
մադրության տակ: 22-րդ գնդի հրամանատարը հաղորդում է, որ
Մամախաթունի կոմիտեի կարգադրությամբ ձերբակալվել են գնդի
սպաները»⁵:

Ապրիլի 3-ին Երզնկայում տեղի է ունենում ևս մի հսկայական

1. Տե՛ս *Армянский Вестник*, Тифлис, 1917. 16 марта.

2. *Աշխատանք*, 1917. 26 ապրիլի:

3. Տե՛ս նույն տեղում:

4. Տե՛ս *ЦГИАГ*, ф. 1851, оп. 1, д. 2 л. 1.

5. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 20:

միտինգ: Ռազմաճակատային զինվորները ցնծությամբ են դիմավորում ցարիզմը մերկացնող և ժամանակավոր կառավարությանը պաշտպանող ելույթները: Բնորոշ է Տ. Դևոյանի՝ արտասանած ճառը (ամենայն հավանականությամբ՝ Երզնկայի զինվորների խորհրդի նախագահը): Այն արտահայտում էր բանակի ու բնակչության միջև ամուր դաշինքի հաստատման գաղափարներ. «Դևոյանը ոգևորված դրվատեց կազակների գործունեությունը»:

Միտինգին կազակները դիրքերից ուղարկել էին ներկայացուցիչ-

1. ՀՀ ՀՔԿՓՊԿԱ. ֆ. 4047, ց. 2, գ. 22, թթ. 1, 8-9:

* 1919թ. հոկտեմբերի 18-ին Հայ հեղափոխական դաշնակցության ընդհանուր ժողովի դատական հանձնախումբը, լսելով Տ. Դևոյանի դատական գործը, որոշում է նրան հեռացնել իր պաշտոնից և կանչել Երևան՝ կուսակցական դատարան:

Այստեղ Տ. Դևոյանի մասին զեկոցմամբ հանդես է գալիս Կ. Սասունին և մասնավորապես Շշում, որ. «1915թ. հունիս ամսին ընկ. Ռուստոմի և Արամի կարգադրությամբ մի խումբ ընկերներ (Կ. Սասունի, Մ. Մակարյան, Ալ. Բաբայան) ուղարկվեցին Մանազկերտի շրջանը՝ Տիգրան Դևոյանի գործունեությունը դիտելու և քննության ենթարկելու: Այդ ժամանակ արդեն լուրեր էին տարածված, որ նրա հետախուզությունը լավ հիմքերի վրա չի դրված, որ նրա հաղորդած տեղեկությունները երկրի՝ Արևմտյան Հայաստանի մասին թերի են, որ նա իրեն ենթակա շրջանում հայ ժողովրդին ենթարկում է թալանի և այլն:

1915թ. նահանջի մասին մենք՝ Մանազկերտում եղած ժամանակ, ոչինչ չէինք իմանում: Տ. Դևոյանը այդ ժամանակ ղեկավարում էր Դ-րդ կորպուսի հետախուզությունը, որի վրա էր ընկած այդ երկրի պաշտպանությունը: Մանազկերտի մեր կոմիտեն նահանջի մասին ոչինչ չգիտեր:

Մեր քննությունը Դևոյանի մասին՝ Բուլանիս-Մանազկերտ շրջանում, տվեց հետևյալ արդյունքները.

1) Մոտ 20000 փութ ցորեն Դևոյանը հավաքել է հայ գյուղացիներից, որոնց փող չի տրված և այդ ցորենը ծախվել է ռուսական բանակին:

2) Թուրքերեն և այլ մարդոցմե, ոսկե դրամ փող հավաքած է՝ կաշառքի և թալանի իմաստով:

3) Վտանգավոր մի քանի քուրդ ղեկավարներ ազատ արձակած է դեսպի Տանկաստան և անոնցմե ստացած է դրամ:

4) Նահանջը (1915թ. - Վ. Մ.) տեղի ունեցած է Տ. Դևոյանի սխալ տեղեկությունների հիման վրա (ըստ Օգանովսկու և Վ. Փափազյանի արված հայտարարության):

5) Ծճգրիտ տեղեկություններ տված չէ Մշոյ մեր ընկերներին:

6) Կասկածներ կան, որ այդ նահանջը սարքված է՝ ծածկելու համար այդ ժամանակի իր զեղծումները:

Մեր կարծիքով ռուսական բանակի նահանջը կասել միմիայն մի գործչի հետ, չափազանցություն է և քիչ հավաստի:

ներ, որոնք ժամանել էին կարմիր դրոշներով և շեշտեց այն հանգամանքը, թե ինչպես կազակները առաջին արձագանքը տվեցին՝ միանալով հեղափոխականներին ու ժողովրդին. վերջացնելով իր ճառը, ասաց, որ այլևս կազակների ու ժողովրդի մեջ չկա այն անդունդը, որ գոյություն ուներ ռուս իրականության մեջ, այսուհետև մենք բոլորս եղբայրներ ենք»¹:

Այսպիսով, Պետրոգրադում 1917 թվականի Փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակից անմիջապես հետո, հակառակ հետադիմական ուժերի կամքին, Հայաստանում ևս ծավալվեցին իրադարձություններ, որոնք հակացարական ակտիվ շարժման մեջ ներգրավեցին բանվորներին, Կովկասյան բանակի զինվորներին, գյուղացիներին, մտավորականությանը, ժողովրդական լայն զանգվածներին:

1. Աշխատանք, 1917, 26 ապրիլի:

2. ԵՐԿԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ.

ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ԵՎ

ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ա) Իշխանության նոր դեմոկրատական մարմինների ստեղծումը և գործունեությունը

Փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակից հետո երկրում ստեղծվեց երկիշխանություն, որը ուսական երկրորդ հեղափոխության էական առանձնահատկությունն էր:

Բուրժուազիան տիրեց պետական իշխանությանը: Անգամ ուս բոլշևիկները գտնում էին, որ այդ կառավարությունը մարդկանց պատահական խառնածողով չէ, այլ Ռուսաստանում քաղաքական իշխանության բարձրացած նոր դասակարգի ներկայացուցիչներն են: Այդ կառավարության և կողքին ծնունդ առավ ոչ պաշտոնական, համեմատաբար թույլ բանվորական կառավարություն. որն արտահայտում էր աշխատավորության, քաղաքային և գյուղական բնակչության ամենաչքավոր մասի շահերը: Դա Պետրոգրադի բանվորների պատգամավորների խորհուրդն էր: Այսպիսին էր քաղաքական դրությունը հեղափոխության կենտրոնում, որն առանձնանում էր ինքնատիպությամբ, այն է՝ իշխանությունը նվաճել էին տարբեր դասակարգեր, որոնցից և ոչ մեկը իրադրության լիարժեք տերը չէր: Ըստ էության, այդ երկու իշխանությունները գործում էին միաժամանակ, երբեմն էլ համատեղ:

Հայաստանում, Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի՝ ՕԶԱԿՈՄ-ի ձևավորումից հետո ստեղծվեցին մահանգային, գավառային, քաղաքային և գյուղական գործադիր կոմիտեներ:

Հեղափոխությունից անմիջապես հետո դրանք արագորեն տարածվեցին երկրում: Ըստ իրենց զանգվածային և ընդհանրական բնույթի, այս մարմինների հետ 1917թ. սկզբում չէր կարող մրցել և ոչ մի հասարակական-քաղաքական ինստիտուտ:

Մեր պատմագրությունը հիմնականում խուսափել է և ուշադրության չի արժանացրել այդ կազմակերպություններին, նրանք հայտնվել են պատմության կողմից լքվածի դերում: Ցարիզմի վերացումից հետո, սկզբնական շրջանում քաղաքական իրավիճակն այն-

պես դատավորվեց, որ զեմտովոնների և դումաների հետ առանձնակի հույսեր կապող, ժամանակավոր կառավարությունը, ինչպես նաև քաղաքական կուսակցությունների նշանակալի մասը, որոնց իդեալը խորհուրդներն էին, փաստորեն աչքաթող արեցին կոմիտեները: Իրենց գոյության ընթացքում, հասարակական գործադիր կոմիտեները 1917թ. գարնանը կտրուկ վերելք ապրեցին և նույնպիսի կտրուկ վայրէջք՝ հունիսին, իսկ հուլիս-օգոստոս ամիսներին դանդաղ վերացման դատապարտվեցին:

Ինչ վերաբերում է այս հարցում պատմագրության բարդություններին, ապա դրա պատճառը, մեր կարծիքով, այն էր, որ պատմաբանները 1917թ. այս հեղափոխությունը ևս դիտում էին սոսկ դասակարգային պայքարի դիրքերից: Ավելին, փետրվարը քննարկվում էր միմիայն որպես հոկտեմբերի նախադրո: Հասարակության մյուս խավերը, մասնավորապես լիբերալ և քաղաքային ու գյուղական բուրժուազիան, որոնք գործում էին միաժամանակ և՛ բանվորների հետ, և՛ որպես նրա հակառակորդ, հաշվի չէին առնվում: Ուստի այն հասարակական կազմակերպություններն ու հիմնարկները, որոնք առաջանում էին վերոհիշյալ հիմքի վրա, հետագոտողների կողմից դառնում էին կա՛մ հեղափոխական, կա՛մ բուրժուական լիաժառիրական համբարների շարքին: Նման միակողմանի մեթոդոլոգիական վերաբերմունքն էլ պայմանավորում էր կոմիտեների անտեսումը, որի հետևանքով նրանք կորցնում էին իրենց ինքնուրույն հասարակական-քաղաքական հաստատության բովանդակությունը:

Մինչդեռ, ինչպես կտեսնենք, հասարակական գործադիր կոմիտեները գտնվում էին գյուղի և քաղաքի ժողովրդավարական լայն խավերի ազդեցության տակ ու յուրովի ներկայացնում ժողովրդական իշխանությունը:

Այդ հաստատություններին ավելի հաճախ անդրադառնում են՝ կապված երկիշխանության հիմնախնդրի հետ, որը մինչև այժմ ներկայացվում էր պարզեցված սխեմայի միջոցով՝ մի բևեռում խորհուրդներն են, որպես հեղափոխական-դեմոկրատական դիկտատուրայի մարմիններ, իսկ մյուս բևեռում՝ հասարակական գործադիր կոմիտեներն են: Իսկ թե ի՞նչ հասարակական-դեմոկրատական մարմիններ էին գործում այդ երկուսի միջև ընկած ժամանակահատվածում՝ մնում էր անհայտ: Ուստի հասարակական-գործադիր կոմիտեները որպես «ժամանակավոր կառավարության տեղական մարմիններ» հասկացությունը՝ մեզ համար լիովին պայմանական է դառնում:

Փորձենք յուսաբանել անպիսի կարևոր հարցեր, ինչպիսիք են. օրինակ, այդ հաստատությունների տարբեր օղակների միջև եղած հարաբերությունը, նրանց սոցիալական և կուսակցական կազմը, փոփոխությունները, էվոլյուցիան՝ հեղափոխության զարգացման ընթացքում, վարած քաղաքականությունը, վերաբերմունքը խորհուրդների, քաղաքային դոմաների, գեմատվոների հանդեպ և այլն:

(Հասարակական գործադիր կոմիտեների ստեղծման գործում Անդրկովկասի քաղաքական կյանքի վրա իր ազդեցիկ հետքը թողեց Թիֆլիսի խորհրդի գործկալերաբ. որի մենջևիկ ղեկավարները հետևողականորեն զարգացնում էին այն միտքը, թե ամբողջ իշխանությունը պետք է կենտրոնանա մեկ մարմնի ձեռքում, որը կազմված լինի տարբեր քաղաքական կուսակցությունների ու խմբերի ներկայացուցիչներից: Այդ նպատակով նրանք մարտի 6-ին Թիֆլիսի բանվորական պատգամավորների խորհրդին առաջարկեցին որոշում ընդունել տեղական իշխանության մարմին ունենալու մասին, որը պետք է կազմվեր Պետական Դոմայի և խորհրդի հավասար թվով ներկայացուցիչներից¹: Այդպիսին ստեղծվեց և կոչվեց Թիֆլիսի գործադիր կոմիտե: Այն ընտրեց բյուրո և կոմիսարներ՝ Ն. Ժորդանիային (մենջևիկ), Ալ. Խատիսյանին (դաշնակցական), Լ. Պոպովին (մենջևիկ)²: Այդ կոմիտեն փաստորեն միավորում էր Անդրկովկասյան տեղական գործադիր կոմիտեները³:

Մի փոքր ուշ՝ մարտի 18-20-ը կայացած Անդրկովկասի բանվորական խորհուրդների համագումարում, Ժորդանիան իր տեսակետը հիմնավորում էր հետևյալ կերպ. «Կազմակերպված պրոլետարիատը չպետք է վախեցնի բուրժուազիային, որպեսզի չմնա մեկուսացման մեջ»⁴:

«Երեքի միության» ստեղծման հանգամանքը, մեր կարծիքով, իր մեջ պարունակում էր արդեն Ժամանակավոր կառավարությունից անկախ ազգային-դեմոկրատական կառավարության ստեղծման գաղափարը Անդրկովկասում: Վերջինս իրականացավ միայն Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո, ի դեմս Անդրկովկասյան կոմիսարիատի և Սեյմի գործունեության: ՕԶԱԿՈՄ-ի կազմակերպումը խափանեց այդ ծրագիրը: >

1. Ст'ю Кавказское Слово, 1917, 8 марта.

2. Ст'ю Государственный Архив Российской Федерации (Москва) - ГАРФ, ф. 1788, оп. 2, д. 147, л. 11.

3. С. Е. Сеф, Революция 1917 в Закавказье, Тифлис, 1927, с. 64, 67.

4. Ст'ю ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 43, ց. 1, գ. 55, թ. 5:

Այդ օրերին կենտրոնական կադետական թերթերից «День»-ը «Вибрныи контрреволюции» ակնարկում, դրվատելով ժամանակավոր կառավարության մարտի 6-ի օրենքը՝ հին վարչական ապարատը նորով փոխարինելու մասին, միաժամանակ տազանապով հայտնում էր, որ օրենքը վերաբերում է սոսկ Ռուսաստանի զեմսովոյական նահանգներին: Իսկ ինչպե՞ս պետք է լուծվեր հարցը մի շարք եվրոպական նահանգներում, այդ թվում և Կովկասում, որտեղ ցարիզմը չէր հասցրել տեղական ինքնավարության մարմիններ՝ զեմսովոներ կազմակերպել: «Վերջապես չի կարելի այնտեղ թողնել պարոնայք գոլոլորովներին, պրոտոպոպովներին, մակլակովներին և կործանված կարգի մյուս պոմպադորներին»¹, - գրում էր կադետների թերթը:

Ուստի և ժամանակավոր կառավարությունը չի հապաղում: Մարտի 8-ին Կովկաս է ուղևորվում Պետական Դումայի և ժամանակավոր կառավարության գործադիր կոմիտեի կողմից նշանակված մի պատգամավորություն՝ «անդրկովկասյան երկրամասում նոր կարգի հաստատման նպատակով, հետևյալ կազմով՝ կադետներ Խառլամով, Պապաջանյան, Պերեկրզև, Զաֆարով, սոցիալ-ֆեդերալիստ Աբաշիձե»²: Հաջորդ օրը, մարտի 9-ին ժամանակավոր կառավարությունը որոշեց վերոհիշյալ գործիչներից ստեղծել Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտե, ՕԶԱԿՈՄ՝ Խառլամովի նախագահությամբ:

Սակայն մենշևիկները դժգոհ մնացին ՕԶԱԿՈՄ-ի կազմից, քանի որ այնտեղ չունեին իրենց ներկայացուցիչը: Մարտի 10-ի Թիֆլիսի բանվորական խորհրդի համապատասխան բողոքը բավարարում է ժամանակավոր կառավարության կողմից և սոցիալ-ֆեդերալիստ Աբաշիձեին փոխարինում է մենշևիկ Չխենկելին³: Մենշևիկները հանդարտվեցին: Ավելին, Չխենկելու մոտքը ՕԶԱԿՈՄ իր համախոհներին ստիպեց աջակցել այդ իշխանությանը և այն համարել գերագույն իշխանության միակ արտահայտիչը: Մարտի 11-ին, Թիֆլիսի բանվորական խորհրդի պատգամավորները փակ նիստում քննարկելով «երեք ազգայիններից ու պրոգրեսիվ ինտելիգենցիայի երկու ներկայացուցիչներից կազմված կոմիտեի ստեղծած իրավիճակը, որոշեցին նրա կազմից հանել պրոլետարիատի ներկայացուցիչներին»: Այդ առաջարկը տարբեր դիրքերից պաշտպանեցին

1. День, Петроград, 1917, 7 марта.

2. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 102, ց. 1. գ. 1092, թթ. 136-137 նաև ГАРФ, ф. 1779, оп. 1, д. 533, л. 3.

3. Տե՛ս Вестник Временного Правительства, Петроград, 1917, 12 марта.

Ն. Ժորդանիան և բոլշևիկ Ա. Խանդանը¹:

Այսպիսով, Ժամանակավոր կառավարությունն Անդրկովկասում ստեղծեց իր տեղական մարմինը՝ ՕԶԱԿՈՄ-ը (Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտե), որը գործելու էր «Ժ. կ. օրենքների հիման վրա և վերջինիս անունից»²: Նրա վրա էր դրվել «կովկասյան ռազմականատուժ պատերազմի իրավունքով զրավված շրջանների՝ Արևմտյան Հայաստանի քաղաքացիական վարչության կառավարումը»³։ Խորհրդանշական է, որ մարտի 9-ին ՕԶԱԿՈՄ-ի ստեղծումը համընկավ Ժամանակավոր կառավարության՝ բնակչությանը, բանակին և մավատորմին» ուղղված կոչին, որի առանցքային միտքը՝ «պատերազմը շարունակել միջև ալարտը», չերմոքեն ընդունվեց ՕԶԱԿՈՄ-ի կողմից, և բնորոշեց նրա ողջ հետագա քաղաքականությունն Անդրկովկասում⁴: ՕԶԱԿՈՄ-ն իրեն համարում էր Անդրկովկասում իշխանության բարձրագույն մարմինը: Մեզ արդեն հայտնի Անդրկովկասի բանվորական պատգամավորների խորհուրդների առաջին երկրային համագումարում, որին մասնակցում էին նաև ՕԶԱԿՈՄ-ի անդամները, խոսելով բանվորական պատգամավորների խորհուրդների նկատմամբ վերաբերմունքի մասին, Խաղաժովը, Պապաջանյանը ազդարարեցին, որ ՕԶԱԿՈՄ-ը Անդրկովկասում պետական իշխանության բարձրագույն մարմինն է: Իսկ երբ համագումարում վեճեր սկսվեցին Անդրկովկասի բանվորական պատգամավորների խորհրդի գործադիր կոմիտե ընտրելու նպատակահարմարության մասին, որը, հասկանալի է, կարող էր սահմանափակել ՕԶԱԿՈՄ-ի իրավունքները, վերջինիս անդամները համագումարում նշեցին, որ տեղական հասարակական կազմակերպությունների հետ (նրանք խորհուրդները ևս այդպիսի կազմակերպություններից մեկն էին համարում) աշխատանքում ՕԶԱԿՈՄ-ը կունենա վետոյի իրավունք⁵:

Անցնելով իր պարտականությունների կատարմանը, ՕԶԱԿՈՄ-ը 1917թ. մարտի 18-ին Անդրկովկասի բնակչությանը դիմեց մի կոչով, որով խոստանում էր նոր իրավակարգի ստեղծում՝ համաձայն տեղական պայմաններին և կարիքներին⁶: Տեղական իշխանության կազմակերպումը ղեկավարելու համար ՕԶԱԿՈՄ-ը նշանակեց իր

1. Տե՛ս ГАРФ, ф. 1788, оп. 2, д. 147, лл. 17-19.

2. Տե՛ս ГАРФ, ф. 1779, оп. 1, д. 533, л. 3.

3. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 313, ց. 1, գ. 1, թ. 70.

4. Տե՛ս Вестник В. П. 12 марта.

5. Տե՛ս И. И. Ступа, Грузия в 1917г., Тбилиси, 1964, с. 56.

6. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 313, ց. 1, գ. 1, թ. 70:

իրավասուններին. յուրաքանչյուր նախանգույմ մինչև 2. իսկ գավառում՝ 3 կոմիսարներ¹: Կենսական կարևորագույն հարցերի լուծումը, ինչպիսիք էին բանվորական, ագրարային, ազգային հարցերը, թողնվում էր Սահմանադիր ժողովին:

Մինչ Հայաստանում ՕԶԱԿՈՄ-ի ծավալած բուն գործունեությանն անցնելը, անդրադառնանք ժողովանիա-խատիսյան-Պոպով միության անմիջական նախաձեռնությամբ այստեղ ևս ստեղծված «Հասարակական կազմակերպությունների գործադիր կոմիտեների» հարցին, որոնք մինչև ՕԶԱԿՈՄ-ի ստեղծումն իրենց հասարուս էին կովկասյան իշխանության կրողները: Սոցիալ-դասակարգային տեսակետից այդ կոմիտեների կազմը խաչտաբղետ էր: Բացի արդյունաբերական և առևտրական բուրժուազիայի ներկայացուցիչներից, այստեղ մտնում էին ոչ քիչ թվով միջին տարրեր, զինվորներ, բանվորներ: Գիտական շրջանառության մեջ առաջին անգամ դրվող նորահայտ նյութերը հնարավորություն են տալիս ավելի ամբողջական պատկերացում կազմել այդ մարմինների գործունեության մասին:

Մարտի 18-20-ը Թիֆլիսում անցկացված Անդրկովկասի բանվորական պատգամավորական խորհուրդների երկրային առաջին համագումարի կողմից ընդունած բանաձևի կետը վերաբերում էր «Տեղական իշխանության կազմակերպման» հարցին: Այն կազմվել էր ըստ Ա. Խատիսյանի, Ա. Շախաբունյանի հաշվետվությունների: Բանաձևում ասված էր. «Անդրկովկասի արդեն ձևավորված և գործող գործադիր կոմիտեները թողնել իրենց ներկա տեսքով՝ մինչև տեղական գործադիր կոմիտեների ստեղծումը»²: «Տեղական գործադիր կոմիտեներ» ասելով նրանք նկատի ունեին ՕԶԱԿՈՄ-ի տեղական մարմինները: Կարելի է եզրակացնել, որ մինչև մարտ ամսի վերջը (համագումարը ընթանում էր մարտի 18-20-ը - Վ. Մ.) Հայաստանում, խորհուրդներին զուգահեռ, տեղական իշխանության լիազորություններն իրականացրել են հասարակական գործադիր կոմիտեները:

Գործադիր կոմիտեների առաջին գործը եղավ տեղական վարչական մարմինների հեղափոխականորեն բարելավումը: Սակայն այստեղ ի հայտ եկավ Անդրկովկասում Փետրվարյան հեղափոխության առանձնահատկություններից մեկը: Փետրվարը Անդրկովկասում, ինչպես և Հայաստանում, չընթացավ բարիկադների վրա, ինչպես Պետերբուրգում ու Ռուսաստանի մի շարք խոշոր կենտրոններում,

1. Տե՛ս ԱՄԻԱԳ, ֆ. 2080 օռ. 1, ձ. 401, ռ. 105.

2. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 43. ց. 1. գ. 55, թ. 5-6:

այլ անցավ համեմատաբար խաղաղ պայմաններում: Այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանի կենտրոնական շրջաններում իշխանության հին, կործանվող մարմիններն անգիջում պայքար էին մղում խորհրդոցների դեմ, Հայաստանում հեղափոխության առաջին շրջանն անցավ հին իշխանության քիչ թե շատ «խաղաղ» փոխակերպմամբ, կերպարանափոխմամբ: Ինչպես գրում էր «Речь»-ը, տեղերում հին ուժիմը նույնիսկ դիմադրություն ցույց չտվեց¹: Այսպես, մարտի 9-ին Նախիջևանի գործադիր կոմիտեի որոշմամբ տնային կալանքի ենթարկվեց գավառապետ Մամուլաշվիլին և նրա փոխարեն նշանակվեցին կոմիսարներ Ա. Առաքելյանը և Ա. Թաիրովը, որոնց հանձնվեց գավառի և քաղաքի իշխանության ղեկավարման գործը² վերջիններս ոչնչով չէին տարբերվում իրենց նախորդից: Այս մասին է վկայում Նախիջևանի գավառական կոմիսարի հունիսի 17-ի պաշտոնագիրը Երևանի նահանգային կոմիսարիատի նախագահին, որը դժգոհություն էր հայտնում առաջին տեղամասի պրիստավ Թաիրովի և երրորդ տեղամասի պրիստավ Առաքելյանի ընտրվելու առթիվ³: Մեզ համար հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ Նախիջևանի գավառապետն ուղղակի խնդրում էր Երևանի նահանգային կոմիսարիատի նախագահին, որպեսզի այս երկու «կոմիսարները հաստատվեն որպես բնակչության ներկայացուցիչներից ընտրված թեկնածուներ⁴»:

Նախիջևանը հին վարչական ապարատի վերացման հիշյալ միջոցառումների միակ կիրառողը չէր: Հոգու խորքում փայփայելով հին՝ «կարգ ու կանոնին» վերադառնալու երազները, «նոր» գործիչները ստիպված կողմ էին իրենց պաշտոններում թողնել ցարական բազմապիսի պաշտոնյաների: Ապրիլի 28-ին միայն Երևանի քաղաքային միլիցիայի պետը, դիմելով Երևանի նահանգային վարչությանը, խնդրում է «հեղափոխության կարգով» ազատել աշխատանքից պաշտոնանկ ոստիկանապետության անդամներին⁵: Իսկ Սուրմալուի գավառապետ, տիտղոսակիր խորհրդական Իգնատևի ու նրա «հավատարիմ խմբի» հեռացման «խնդրանքը» Երևանի նահանգական կոմիսարիատում Իգդիրից ստացվում է մայիսի 19-ին⁶:

1. Տե՛ս Речь, 1917, 7 марта.

2. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 94. ց. 1, գ. 3982, ք. 3:

3. Տե՛ս նույն տեղում, ք. 89:

4. Տե՛ս նույն տեղում, ք. 119:

5. Տե՛ս նույն տեղում, ք. 25:

6. Տե՛ս նույն տեղում, ք. 38:

Մարտի 6-ին քաղաքացիական բնակչությունից ընտրվեց Կարսի ժամանակավոր գործադիր կոմիտեն՝ կազմված 9 հոգուց, բաժանվեց 3 կոմիտեների՝ քաղաքային, նահանգային և պարենային: Կոմիտեն դեկավարում էր երդվյալ հավատարմատար Դվիմցեր: Կոմիտեին վերապահված էին «պաշտոնական անձանց ֆունկցիաները»¹: Մարտի 12-ին, արձագանքելով Կարսի իրադարձություններին, «Մշակր» գրում էր. «Իրար ետևից կայանում են վաճառականների, ուսուցիչների, աշակերտների, զանազան ազգերի ներկայացուցիչների անջատ-անջատ ժողովներ և վերջապես, առանց կրոնի խտրության՝ խառը ժողովներ: Բոլորը մի հոգի, մի մարմին դառած, միմյանց հետ միեկույն գաղափարով շաղկապված, փայփայում են ազատությունը: Ընտրել են զանազան կոմիտեներ, որոնք ժողովրդի կողմից լիազորված, փոխադարձ օգնությամբ, որպես ժամանակավոր կառավարիչներ պիտի հսկեն քաղաքի կարգուկանոնի վրա: Այս բոլոր ժողովները կարևոր են, բոլոր ընտրվածները անհրաժեշտ են»²: Մարտի 18-ին ձևավորվեց նաև Կարսի քաղաքային գործադիր կոմիտեն, որն ընտրեց հատուկ հանձնաժողով: Վերջինիս հանձնարարվել էր հավաքել Կարսի մարզի ազգություններին վերաբերող վիճակագրական տվյալներ, որոնց հիման վրա էլ պետք է անցկացվեին ընտրությունները³:

Հայաստանում գործադիր կոմիտեներ ստեղծվեցին Նոր Բայազետում (մարտի 11-ին)⁴, Իգդիրում (մարտի 12-ին)⁵, Մեղրիում (մինչև մարտի 19-ը)⁶, Էջմիածնում (մարտի 12-ին)⁷, որոնցում գերակշռում էին ազգային-դեմոկրատիայի, հատկապես, դաշնակցության ու էսեռների ներկայացուցիչները: Էջմիածնի գործադիր կոմիտեում, օրինակ, բազմաթիվ դաշնակների (Վ. Նավասարդյան, Գ. Ալթունյան, Մանդինյան), էսէո Ա. Խոնդկարյանի և այլոց հետ ընտրվում է բոլշևիկ Ա. Հովհաննիսյանը (հետագայում անվանի պատմաբան - Վ. Մ.): Դեմոկրատիան չէր բացառում անգիջում քաղաքական պայքար, մասնավորապես Հայաստանում, որտեղ ազգային հարցի առաջնությունն ինքնին իշխանության էր մղում ազգային դեմոկրատ

1. Տե՛ս Кавказское Слово, 1917, 9 марта.

2. Մշակ, 1917, 23 մարտի:

3. Տե՛ս Кавказский Рабочий, 1917, 9 апреля.

4. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 7 ապրիլի:

5. Տե՛ս Աշխատանք, 1917, 22 մարտի:

6. Տե՛ս Արև, 1917, 9 ապրիլի:

7. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 22 մարտի:

տական ուժերին: Այդ մարմինների հիմնական պարտականությունը կարգապահությանը, քաղաքի մաքրությանը, պարենավարման հարցերին հետևելն էր: Ղարաբաղում, երկար վարակումներից հետո, ի վերջո մարտի 13-ին ձևավորվում է Օուշիի ժամանակավոր գործադիր կոմիտեն. որի գործունեության շրջանակն ընդգրկելու էր Օուշիի, Կարյազիմոյի, Ջևանշիրի, ինչպես նաև Ջանգեզուրի գավառները: Երկիշխանությունը Ղարաբաղում դրսևորվեց մի փոքր այլ ձևով: Այստեղ գոյություն ունեցող զինվորական պատգամավորների խորհրդին և Ղարաբաղի գործադիր կոմիտեին զուգահեռ, գործում էր մի երրորդ մարմին ևս՝ Օուշիի գավառական կոմիսարիատը, որը «նախկին վարչակարգից ժառանգել էր, բացի անունից ու աշխատելու ունակությունից, գրեթե ամեն ինչ, ծուլ չինովնիկներից սկսած մինչև գրասենյակային սեղաններն ու աթոռները»¹: Գավառային կոմիտեի նման արխաիկ վիճակ էր տիրում նաև քաղաքային դումայում: Օուշիի մենշևիկների պաշտոնաթերթ «Փայլակ»-ը գրում էր. «Մեր սոցիալ-քաղաքական հայացքներով, միանգամայն հակառակ լինելով Ղարաբաղի նորակազմ կատարողական (գործադիր - Վ. Մ.) կոմիտեի մեծամասնությունն կազմող անդամներին, մենք այնուամենայնիվ ընդունում ենք, առայժմ, նրա իրավասությունն ու իշխանությունը, իբրև Գերագույն ժամանակավոր կառավարության մի մասնիկի ու նրա ենթակա մի մարմնի, որ հանձն է առել Ղարաբաղի կյանքը դուրս բերել նոր պետական ու քաղաքական ճանապարհի վրա»²: Մենշևիկները տեղում իշխանությունը թողնում են բուրժուազիայի տնօրինությանը, ստանձնելով միայն վերահսկողության պարտականությունը:

Այստեղ արժե անդրադառնալ էսեռա-մենշևիկյան «Известия Совета рабочих и солдатских депутатов Тифлиса» թերթի մի հրապարակմանը՝ նվիրված երկիշխանությանը: Թիֆլիսի խորհրդի պաշտոնաթերթը հարց էր բարձրացնում, թե ինչպես է ժողովուրդը վերաբերվում երկիշխանությանը և ինքն էլ պատասխանում է, որ «նա ճանաչում է այդ երկիշխանությունը»: Բայց էպիկանն այն է, թե իրականում ինչում էր արտապահատվում այդ երկիշխանությունը: Թերթը գրում էր. «Մենք տեսնում ենք, որ ամեն օր բազմաթիվ բուրժուական թերթերից, և, ցավալի է, նույնիսկ բանակի որոշ զորամասերից ստացվում են երկիշխանության դեմ հայտարարություններ, որոնք

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԼ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 30, թ. 19:

2. Տե՛ս Փայլակ, 1917, 12 մարտի:

հանաչում են միայն ժամանակավոր կառավարությունը: Բայց զերակշռող են հակառակ բնույթի նյութերը, որոնք հաստատում են այն միտքը, որ հանրաքվեի արդյունքները կխոսեն հոգուտ խորհուրդների: Երբ ժողովուրդը պեկոծվում է, իսկ բանակը տատանվում, չիմանալով ինչպես վերաբերվի կառավարության մի շարք որոշումներին, նրանք դիմում են մեզ: Ի՞նչ ենք անում մենք: Մենք իրագործում ենք արդյոք երկիշխանություն: Այո: Իսկ եթե իրագործում ենք, ապա դրանում մենք սեղը ունե՞նք: Ահա այսպիսի ձևով է արտահայտվում մեր երկիշխանությունը»¹: Նկատվում է, որ Թիֆլիսի մենշևիկները դեմ էին երկիշխանության վերացմանը՝ հոգուտ խորհուրդների, որ նրանք դեմ էին «պեկոծվող ժողովրդի» կամքին: Իրենց այսպիսի վիճակը հիմնավորելու համար, սոցիալիստական, ոչ բոլշևիկյան տիպի կուսակցությունները Փետրվարյան հեղափոխության գլխավոր «շարժիչ ուժը» համարում էին բուրժուազիային՝ որպես համագալին խնդիրների լուծման սոցիալապես և հոգեբանորեն առավել հասուն տարրի: Եվ ընդհակառակը, դեմոկրատիան, որը նրանց կարծիքով չունեք քաղաքական կազմակերպություն, չէր կարող տիրել պետական ապարատին: Սրանից ելնելով էլ նրանք արդարացնում էին կովկասում իշխանության կամավոր հանձնումը բուրժուազիային:

Հայաստանում այս գործընթացն ունեցավ հասունացման երկու փուլ: Առաջին փուլում սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունները, բացի բոլշևիկներից, համագործակցեցին «Ժորդանիա-Խատիսյան-Պոպով» միության հետ՝ պարտավորվելով սպասել կենտրոնական մարմինների ստեղծմանը: Դա տեղի ունեցավ Անդրկովկասում ՕԶԱԿՈՄ-ի հաստատվելով: Եվ բոլորովին էլ անհրաժեշտ չէր երկար ժամանակ, որպեսզի տեղական ուժերը, որոնք սկզբնական շրջանում արդեն անցել էին բուրժուազիայի հետ գործակցելու ուղին, դիրքորոշվեին դեպի ՕԶԱԿՈՄ-ի մարմինները, մահանգական և մարգային կոմիսարիատները, գործադիր կոմիտեները, դրանց մեջ տեսնելով առավել գործունյա և ուժեղ իշխանություն: Նրանք էլ իրենց հերթին, անտեսելով մախկին հասարակական գործադիր կոմիտեների ինքնուրույնությունը և անջատողականությունը, առանց վարանումի տոն տվեցին վերջիններիս կազմավորմանը: Այս առումով ուշագրավ է Պետրոգրադի Պետական Խորհրդի քարտուղարի

1. Известия Совета рабочих и солдатских депутатов г. Тифлиса, 1917, 28 апреля.

օգնական Գ. Եվանգուլովի ապրիլի 20-ի «Հաշվետու գրությունը» մինիստր-նախագահին՝ ՕԶԱԿՈՄ-ի գործունեության և արդեն իսկ նրա լուրջ վերակազմության անհրաժեշտության մասին: Այս գեկուցագիրը ՕԶԱԿՈՄ-ի գործունեության, նրա շահադրված իշխանության ակնառու փաստաթղթերից է:

Անդրադառնալով Կովկասում իշխանության վերակազմության բարդ ու ներքուստ հակասական իրավիճակին, այդ փաստաթուղթը այսպես է նկարագրում անցումային շրջանը. «Ամբողջ հին վարչակարգը անմիջապես, իհարկե, վերացվեց և բնակչությունը, որը մնացել էր առանց իշխանության, թողնվել էր սեփական բախտին՝ չունենալով նույնիսկ պատրաստի օրինակներ, որոնց կարող էր նմանակել, ստիպված էր հնարել իշխանության իր ձևերը: Միայն քաղաքներում ստեղծվեցին իսկական գործադիր կոմիտեներ՝ քաղաքային հնքնավարությունների գլխավորությամբ»¹:

Այդպիսի գործադիր կոմիտեներ Հայաստանում դարձան Երևանի ահանգային, Կարսի մարզային, Ալեքսանդրապոլի, Ղարաբաղի գավառային կոմիտեները, որոնք բազմաթիվ այլ կոմիտեների հետ ձևավորվեցին ոչ դատարկ տեղում, այլ, ինչպես արդեն ասվեց, նախկին հասարակական գործադիր կոմիտեների հիմքի վրա: Հետաքրքիր է, որ ՕԶԱԿՈՄ-ի որոշումը՝ Անդրկովկասի տեղական իշխանության կազմակերպման մասին, հրապարակվեց միայն ապրիլի 27-ին, երբ Հայաստանում արդեն ստեղծվել ու գործում էին գործադիր կոմիտեները: Այնտեղ ասված էր. «Ժամանակավորապես, մինչև Անդրկովկասում նոր վարչական կարգի հաստատումը, իշխանությունը տեղերում պատկանում է Գործադիր կոմիտեներին»²:

ՕԶԱԿՈՄ-ը մինչև իշխանության վերջն էլ չկարողացավ ամուր, համաձայնեցված և փոխկապակցված կազմակերպություն ստեղծել, որի վկայություններից էր Եվանգուլովի հիշյալ հաշվետվությունը:

Երևանում իրադարձություններն ընթացան հետևյալ կերպ:

Նահանգի կենտրոնը, որը նկատելի պասիվությամբ ընդունեց հեղափոխության լուրը, այժմ դարձել էր կովկասյան իշխանությունների ուշադրության առարկան այն առումով, որ այստեղ ևս պետք է պահպանվեր պատշաճ հանգստություն և կարգ, որ «Երևանի նահանգը իր տնտեսական և ազգային, մշակութային պայմաններով զգույն

1. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 88, թթ. 23-24:

2. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 37, թ. 106:

էր ամուր և հեղինակավոր իշխանության խիստ կարիք, որը պետք է կազմված լինի հասարակայնության ներկայացուցիչներից»¹:

Թիֆլիսի գործադիր կոմիտեի որոշմամբ և նրա անդամներից կոմիսարներ էին ուղարկված Երևանի նահանգ և Կարսի մարզ՝ նպաստելու այդ վայրերում նոր իշխանություններ հիմնելու գործին²: Մարտի 10-ին, երբ Երևանում նոր միայն ստացվում էր հեղափոխության լուրը, ժամանեցին վերոհիշյալ կոմիսարները՝ Մանասյանը, Եվսենը, Գուսեր և Ցիտովիչը³: Նույն օրը հրավիրված միտինգը զբաղվեց Երևանի և շրջանների համար գործադիր կոմիտեի ընտրության, նրա կազմի և ներկայացուցչության ձևերի խնդիրներով: Դաշնակցության «Աշխատանք» թերթը գրում էր, որ մարտի 9-ին կայացել էր Քաղաքային Դումայի հասարակական բոլոր խավերի ներկայացուցիչների երկրորդ ժողովը, որի քննարկման հարցը դարձյալ նույնն էր՝ Գործադիր կոմիտեի ստեղծումը: Խոսվում էր նաև բանվորական կազմակերպություններ ստեղծելու և նրանց ներկայացուցչությունը ընտրվելիք մարմնում ապահովելու մասին⁴: Մարտի 11-ին Երևանում ստեղծված զինվորական պատգամավորների խորհրդի 72 հոգուց բաղկացած գործադիր կոմիտեն իր կողմից առանձնացնում է 10 անդամներ՝ նորընտիր քաղաքային կոմիտեի համար⁵: «Հորիզոն»-ը իր կողմից ավելացնում էր, որ քաղաքային դուման ընտրել է 5 հայ և 5 ադրբեջանցի կոմիսարներ, իսկ ինչ վերաբերում էր քաղաքական կուսակցություններին, ապա նրանք պետք է տային 3-ական ներկայացուցիչներ⁶:

Արժեքավոր է նաև «Հորիզոն»-ի տեղեկությունն այն մասին, որ մարտի 15-ին Երևանի նահանգապետ Ստրելբիցկին, իր բոլոր գործերը քաղաքային գործադիր կոմիտեին հանձնելով, մեկնել է Թիֆլիս⁷: Այս մասին է վկայում նաև արխիվային փաստաթուղթը, որը հաստատում է՝ մինչև ՕԶԱԿՈՄ-ի տեղական մարմնի հիմնումը, Երևանում ևս գոյություն է ունեցել հասարակական գործադիր կոմիտե, որը և մարտի 14-ին նահանգական կոմիսար է նշանակել Ս. Խաչատրյանին, անդամներ՝ Ա. Վոլնիցկուն և Վ. Եղիազարյանին:

1. Кавказское Слово, 1917, 15 апреля.

2. Տե՛ս «Հորիզոն», 1917, 15 մարտի:

3. Տե՛ս Солдат, 1917, 15 марта.

4. Տե՛ս Աշխատանք, 1917, 11 մարտի:

5. Տե՛ս Солдат, 1917, 15 марта.

6. Տե՛ս «Հորիզոն», 1917, 28 մարտի:

7. Տե՛ս նույն տեղում:

Նահանգական կոմիտարիատը մարտի 15-ին անցավ իր պարտականությունների կատարմանը¹:

Այսպիսով հիմք է դրվում ՕջԱԿՈՄ-ի տեղական իշխանության մարմնին՝ Երևանի Գործադիր կոմիտեին, որը և առանձնացնում է վերոհիշյալ նահանգական կոմիտարիատը՝ դաշնակցական Ս. Խաչատրյանի գլխավորությամբ:

Քաղաքում ստեղծվում է «Դեմոկրատական միասնության կազմակերպչական կոմիտեն», որի նպատակը թերթերի, թոռուցիկների հրատարակումն էր, գրույցների, միտինգների անցկացումը: Այն կազմված էր բոլոր ազգությունների ու սոցիալական շերտերի ներկայացուցիչներից²: Գործադիր կոմիտեն ստանձնում է քաղաքի և նահանգի պարենավորման, ոստիկանությունը միլիցիայով փոխարինելու և այլ հարցերի լուծումը:

Ստանալով նահանգի գերագույն իշխանությունը՝ հանձին դաշնակցական Ս. Խաչատրյանի, դաշնակցականները անհրաժեշտ համարեցին նոր կառավարությունը ազատել հին կարգի զանազան մնացորդներից ու կասկածելի տարրերից, ինչը պահանջում է ժողովրդի շահը³: Չպետք է մոռանալ, որ, բացի Գործադիր կոմիտե մտած բանվորական և զինվորական պատգամավորական խորհուրդների փոքրաթիվ ներկայացուցիչներից, այստեղ գերակշռում էր բուրժուազիան, առևտրական դասը: Իսկ ինչ վերաբերում էր Գործադիր կոմիտեում Երևանի քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցչությանը, ապա այդ հարցը հիմնականում լուծվեց գործադիր կոմիտեի գործունեության առաջին իսկ օրերին, երբ առավել ազդեցիկ դիրք գրավեց դաշնակցություն կուսակցությունը: Առաջին հիստին՝ մարտի 14-ին, հետաձգվեց կուսակցությունների ներկայացուցչության քննարկումը, իսկ դաշնակցական Տ. Տոմյանցի հարցը լուծվեց դրականորեն. նա մտավ գործադիր կոմիտեի կազմի մեջ⁴: Մարտի 17-ին նորից է քննարկվում այդ հարցը և որոշվում է յուրաքանչյուր քաղաքական կուսակցության տալ 3-ական ձայն⁵: Հաջորդ օրը, մարտի 18-ին, գործադիր կոմիտեն համալրվեց սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության 3 ներկայացուցիչներով՝ Գ. Տեր-

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 42, թ. 1:

2. Տե՛ս *Кавказское Слово*, 1917, 16 марта.

3. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 6 ապրիլի:

4. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 42, թ. 28:

5. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 35:

Հակոբյան, Գ. Զորյան, Ս. Ավետիսյան¹: Հնչակյաններն ավելի ուշ՝ ապրիլի 13-ին ստան Գործադիր կոմիտեի կազմի մեջ՝ Օ. Բալասանյանցի, Լ. Խոդոյանի և Ս. Օրդույանցի ներկայացուցչությամբ²:

Այսպիսով, երկիշխանությունը Երևանում արտահայտվեց ամբողջ Հայաստանին բնորոշ յուրահատկությամբ: Ստացվեց այնպես, որ բանվորական, գինվորական (իսկ ավելի ուշ՝ գյուղացիական) խորհուրդների գերակշռությունը չէր կարող դիմագրավել բազմաթիվ բուրժուական, ազգային-դեմոկրատական ուժերի գործունեությանը, որոնց հետ, ճիշտ է, արդեն տարվում էին սերձենալու բանակցություններ, բայց վերջիններս ձգտում էին լիովին հաստատել իրենց գերիշխանությունը՝ նահանգի քաղաքական կյանքը տնօրինելու գործում:

Երևանի նահանգում, տեղերում ևս, կատարվեց իշխանության մեզ հայտնի կերպարանափոխությունը: Այսպես, օրինակ, Իգդիրում մարտի 31-ին ձախ դաշնակցական Մ. Հարությունյանը և Դ. Կանաչանը (Դրո) թյուրիմացություններից խուսափելու համար նշեցին, որ նախկին նահանգապետի, գավառապետի, պրիստավի և այլոց իրավասությունները նույնությամբ մնում են, միայն տարբերությունն այն է, որ առաջ դրանք մեկի ձեռքին էին և գալիս էին վերևից, մինչդեռ այժմ նույն իշխանությունները բխում են ժողովրդից³: Դաշնակցականների հաստատած նույնաման կարգ էր տիրում նաև նահանգի այլ վայրերում՝ Նոր Բայազետում, Սուրմալուի գավառում, Դիլիջանում և այլուր: Մարտի կեսերին Նոր Բայազետում ստեղծվում է գործադիր կոմիտե հետևյալ կազմով՝ 5 անդամ՝ քաղաքային վարչության իրավասուներից, 2-ը՝ վաճառականներից, 2-ը՝ արհեստավորներից, 4-ը գյուղացիներից, և 1-ական անդամներ՝ մշակութային հաստատություններից, կայագործից, քաղաքական կուսակցությունների (ըստ ամենայնի՝ դաշնակցական) ծառայողներից, գաղթականությունից: Կազմվում է նաև պարենավորման հանձնաժողով, ձերբակալվում են գավառապետի օգնականը և պահնորդական բաժնի պետը⁴:

Չնայած այս միջոցառումներին, նահանգի տարբեր անկյուններից ստացվում էին արդարացի բողոքներ և դժգոհություններ. «տակավին պաշտոնի գլուխ կանգնած են հին ռեժիմի ուժով սնված ու

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 42, թ. 82:

2. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 57:

3. Տե՛ս Արև, 1917, 14 ապրիլի:

4. Տե՛ս Մշակ, 1917, 25 մարտի:

մեծացած պաշտոնյաներ, որոնք իրենց երբեմնի սպառնալիքներով, կաշառքներով, պահանջներով և զանազան ձևի խորհրդակցություններով զզվեցրել են հասարակությանը»¹: Բոլշևիկ Ս. Կասյանը «Մեր հեղափոխության էությունն ու ընթացքը» հոդվածում գրում էր. «Հեռացնելով մահանգապետերին, մա (Ժամանակավոր կառավարությունը, ՕԶԱԿՈՄ - Վ. Մ.) նշանակում էր դրանց փոխարեն ազնվականական զեմստվային վարչությունների մախազահներին: Քաղաքներում նույնպես կանգուն էր մնում հին իշխանությունը»²:

Հայաստանում երկիշխանության առանձնահատկության օրինակ է մահ Ալեքսանդրապոլի քաղաքային գործադիր կոմիտեի ստեղծումն ու գործունեությունը, որը մեկ անգամ ևս վկայում էր մինչՕԶԱԿՈՄ-յան իշխանությունների գոյության փաստը Հայաստանում:

Մարտի 6-ին, հեղափոխական Ալեքսանդրապոլի բուռն օրերին, քաղաքագլխի կողմից տարածվում է մի թոռուցիկ, որով հայտնվում էր հասարակությանը, որ մարտի 8-ին նշանակված է քաղաքացիների ժողով՝ ընտրելու քաղքենիական կոմիտե (Обывательский комитет), որտեղ 150 թեկնածուների փոխարեն ընտրվեցին 85 հոգի: Դրանց պետք է միանային բանվորության և զինվորականության ներկայացուցիչները՝ կազմելու 30-40 հոգուց բաղկացած գործադիր կոմիտե: Կազմի պակասը լրացնելու նպատակով, երկու օր անց կայանում է երկրորդ ժողովը՝ ընտրելու ևս 65 հոգի: Արդյունքում պետք է մնային 10 հոգի³: Բոլշևիկները ամեն կերպ ձգտել են ձախողել կոմիտեի ստեղծումը: Մարտի 11-ին 138 պատգամավորներ ձեռնամուխ եղան գործադիր կոմիտեի 10 անդամների ընտրությանը: Ամսի 12-ին փաստորեն ստեղծվում է գործադիր կոմիտեն, որի առաջին ընդլայնված հիստին մասնակցում էին զինվորական պատգամավորներից 10՝ հոգի, բանվորներից՝ 10, քաղաքի ազգաբնակչությունից՝ 10 և քաղաքական կուսակցություններից՝ 2-ական ներկայացուցիչներ⁴:

Ալեքսանդրապոլի իշխանությունների նպատակն էր կանխել քաղաքում խորացող դժգոհությունը: Դրան համապատասխան, տեղի գործադիր կոմիտեն ստացավ փոքր-ինչ առանձնահատուկ երան-

1. Տե՛ս Արմ. 1917, 26 մարտի:

2. Տե՛ս Բանվոր, Թիֆլիս. 1918, 27 փետրվարի (19 մարտի), տե՛ս նաև Ս. Կասյան, Ընտիր նրկեր, Երևան. 1967, էջ 89:

3. Տե՛ս Ժայռ, Ալեքսանդրապոլ. 1917, 8 ապրիլի:

4. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 22 մարտի:

զավորում՝ «հասարակական կարգի պահպանման քաղաքային գործադիր կոմիտե»:

Մարտի 12-ին գործադիր մարմնի հիմնադիր նիստի ժամանակ, որտեղ քննարկվում էր քաղաքային դոմայի 10 պատգամավորների ընտրության հարցը, ծագեցին վիճաբանություններ: Բանվոր-պատգամավորները, դաշնակցության ներկայացուցիչները և «Ժազմական գործադիր կոմիտեի» պատգամավորներն ընդգծում էին այն հանգամանքը, որ Դոմայում ձայնի իրավունք ունեցողները չունեն նույն իրավասությունները, ինչ իրենք, քանի որ դոմայականներն ընտրված են ոչ թե ժողովրդի, այլ սոսկ ցենզայինների կողմից: Ի վերջո դոմայականները հրաժարվում են իրենց իրավասություններից¹: Այս փաստը խոսում է Ալեքսանդրապոլի ժողովրդավարական հակատի վճռականության մասին, որը քաղաքում ծավալվող հեղափոխական ազդեցության արգասիք էր:

Երբ գործադիր կոմիտեում դեմոկրատական ճակատը հաղթանակ տարավ, դաշնակցությունը դժգոհում էր, որ «Հնչակյան այստեղ չեղած հոսանքին անարդարացիորեն 2 ձայն է տրվել»²: Եվ, իրոք, այդպես էր. հնչակյաններից ձայներ էին ստացել Ղ. Ղազարյանը և Պ. Նաջարյանը, իսկ դաշնակցությունից՝ Տերտերյանցը և Ա. Ղազարյանը³: Իրավամբ վերագրելով «ռեակցիայի տարիներին և այժմ հայտնի քաղաքական կուսակցություններից միակ տարածված և խորացված հոսանքի» դերին, դաշնակցականները միևնույն պահին չէին ցանկանում, որպեսզի իրենց կողքին գործի մեկ այլ ազգային կուսակցություն, որն իրեն սոցիալ-դեմոկրատական էր կոչում: Իսկ վերջինիս գոյությունն Ալեքսանդրապոլում փաստ էր. այստեղ գործում էր հնչակյան «Արագած» կազմակերպության մասնաճյուղը⁴:

Ալեքսանդրապոլի գործադիր կոմիտեն նույնպես ձեռնամուխ է լինում հին վարչակարգի «հետքերի վերացմանը», կազմակերպվում է միլիցիա, որի անդամներից էր ի դեպ Գ. Նժդեհը⁵: Դաշնակցության պաշտոնաթերթը ամենայն պատասխանատվությամբ իր վրա էր վերցրել նաև քաղաքում կարգուկանոնի և պարենավորման գործի անխափան կազմակերպման պարտականությունը: Ալեքսանդրապոլում առաջնակարգ նշանակություն ունեցող պարենային հարցը

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 313, ց. 1, գ. 2, թ. 4:

2. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 22 մարտի:

3. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 313, ց. 1, գ. 3, թթ. 5-7:

4. Տե՛ս նույն տեղում, գ. 4, թ. 5:

5. Տե՛ս Աշխատանք, 1917, 1 ապրիլի:

ոչ միայն այդ ժամանակ, այլև հետագա ամիսներին ևս չլուծված էր մնում և գնալով ավելի սպառնալի էր դառնում: Ապրիլի 1-ին Ալեքսանդրապոլի կայազորի զինվորական պատգամավորների խորհրդի գործադիր կոմիտեն քաղաքային գործադիր կոմիտեին է հասցևագրում հետևյալ գրությունը. «Թանկության հողի վրա քաղաքում տարածվող անհանգիստ լուրերը, որոնք կարող են դժգոհություն առաջ բերել, ստիպում են մեզ՝ Ռազմական գործադիր կոմիտեին, մեկ անգամ ևս կանգ առնել մթերքների գների կարգավորման անհրաժեշտության վրա»¹: Իր հերթին անհանգստացած էր նաև քաղաքային միլիցիայի պետը. «Պրովոկացիայի նպատակով, անհայտ անձանց կողմից հրահրվելով, այսօր, մարտի 31-ին հավաքվելու են բնակչությունը և բանվորները՝ քննելու պարենային հարցը»²: Կասկածից վեր է, որ այդ «անհայտ անձինք» բոլշևիկներ էին, որոնք ցանկանում էին համախմբել աշխատավորական խավերին կազմակերպել և խորացնել նրանց հեղափոխական տրամադրությունները, նրանց կողմնորոշել դեպի սոցիալական պայքարի առավել իրական ու հեղափոխական ուղին. հանգամանք, որին ամեն կերպ դիմադրում էին տեղի ազգային-դեմոկրատական կուսակցությունները:

Ուստի պատահական չէր Գործադիր կոմիտեի մտահոգությունը, երբ դիմելով բերդի պարետին, ցանկանում էր իմանալ՝ «հնարավո՞ր է արդյոք պահպանել նախկին հանգստությունը, երբ միլիցիայի անձնակազմը չի բավարարում պահակակետերը հսկելու համար»³:

Ինչ վերաբերում է Սարիղամիշի կոմիտեի կազմին և գործունեությանը, ապա այստեղ ևս, հակառակ զինվորների ու բանվորների կամքի, նախապես մեծամասնություն կազմեցին բուրժուազիայի ներկայացուցիչները, բարձրաստիճան զինվորականները: Բոլշևիկ պատգամավոր Տ. Մուսիևի ճառերը Գործադիր կոմիտեի անդամների դեմ զգալի չափով բարձրացրին բոլշևիկների հեղինակությունը զինվորների շրջանում: Նրա առաջարկով հրավիրված 3000 զինվորների հանրահավաքը, ինչպես նաև Ս. Ալավերդյանի ելույթը հարկադրեցին սպալությանը՝ ցրել Գործադիր կոմիտեն և անցկացնել նոր ընտրություններ, որտեղ մեծամասնություն նվաճեցին էսէոները և նրանց համախոհները: Բոլշևիկներն իրենց հերթին պահանջեցին այդ կազմը լրացնել բանվորական թեկնածուներով և հասան

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 313, ց. 1. գ. 10, թ. 17:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 8:

դրան¹:

Երկրամասում երկիշխանության և մասնավորապես դեմոկրատական մարմինների ամրապնդմանն ու կայունացմանը, ըստ հայտնի Եվանգուլովյան հաշվետվության, մեծապես խանգարում էր վարչական ոչ ճիշտ սահմանազատումը: Բուրժուական գործիչ Եվանգուլովի կարծիքով, նոր իշխանության ձևավորման գործընթացի քառսը խորանում էր նրանով, որ պահանջվում էր ստեղծել հիմնարկություններ՝ պետական կառավարման և զեմստվային ինքնավարության մարմինների իրավասությամբ²: Ժամանակավոր կառավարության ներկայացուցիչը համատարեմ շարունակում էր կառչած մնալ իր նախորդների տեսակետին, այն է՝ զեմստվային շարժումն ամեն գնով ներմուծել Կովկաս: Բայց դրա հետ միասին նա հաշվի չէր առնում, որ զեմստվային շարժում Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո կորցրել էր իր երբեմնի նշանակությունը՝ հասարակության ժողովրդավարացման առաջադիմական բնույթը լիովին տարբերվում էր ցարից ինքնավարության ողորմություններ կորզելու հնացած մտայնությունից: Դարավերջին Անդրկովկասում ծավալված բուռն զեմստվային արշավը ոչ մի արդյունք չտվեց: Նիկոլայ 2-րդն ամեն առիթով ձգձգում էր Կովկասյան երկրամասին ինքնավարական իրավունքներով օժտելը: Փետրվարյան հեղափոխությունը նպաստավոր պայմաններում վերադարձավ տեղական ինքնավարության ամրապնդման հարցերին: Ինքնակալության անկումը իրական ուղիներ բացեց ամբողջ երկրի, այդ թվում և Կովկասի ազգաբնակչության ժողովրդավարական զարգացման համար:

Եվանգուլովյան վերադարձը դեպի զեմստվային շարժում դեմոկրատական հեղափոխությունը ինչ-որ չափով կայունացնելու քաղաքականություն էր, որով տեղական իշխանությունները կամրապնդեին իրենց նվաճած դիրքերը:

Հաշվետվության մեջ նշվում էր ևս մի դժվարություն: Երկրամասի նախկին վարչական բաժանումը (նահանգներ և գավառներ) չէր համապատասխանում տարբեր ազգությունների տեղաբաշխմանը, որոնք հաճախ ունեին պատահական, նախորդ հարյուրամյակի ընթացքում բազմաթիվ անգամներ վերափոխված սահմաններ: «Այս հանգամանքն էլ վիճելի էր դարձնում տարբեր գործադիր կոմիտեների և անվտանգության կոմիտեների տերիտորիալ իրավասությունը»³:

1. Տե՛ս Տ. Մուսիևի անձնական գործը, էջ 11-13:

2. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ. ֆ. 113, ց. 3, գ. 88, թ. 23-24:

Նման բարդություններ ծագեցին, իհարկե, ողջ բազմազգ երկրամասում: Իրանը իրենց արտահայտությունը գտան նաև Ղարաբաղի գավառամասում: Ղարաբաղի Գործադիր կոմիտեին կից կազմակերպչական հանձնաժողովը իր առջև նպատակ էր դրել՝ «դեմոկրատական սկզբունքներով Ղարաբաղի ազգաբնակչության կազմակերպումը»: Ի դեպ տեղական կոմիտեները պետք է ունենային ժամանակավոր բնույթ, մինչև որ կիրավիրվեր Սահմանադիր ժողովը: Նախատեսվում էր Գավառական կոմիտեները բաժանել 4 աստիճանների՝ ըստ յուրաքանչյուրի գործունեության համապատասխան շրջանի: Դրանք էին գյուղական, համայնական, տեղամասային և գավառական կոմիտեները²: Այդպիսի կոմիտեներ ստեղծվում են Ծուշիում և գավառի աչքի ընկնող բնակավայրերում՝ պահպանելով, սակայն, ազգային սկզբունքը: «Փայլակ»-ը գրում էր. «քաղաքիս հայկական մասի 18 թաղերում գումարվել են ժողովներ, որպեսզի ընտրեն թաղային կոմիտեներ»³: Հասկանալի է, որ նման բաժանումը երկրամասում խորացնում էր ազգամիջյան լարվածությունը:

Ղարաբաղն էլ, Հայաստանի մյուս գավառների նման, հեղափոխության զարգացման այս շրջանում ապրում էր բոլորին հատուկ, արդեն սովորական դարձած ցավերով ու հոգսերով, որոնց մեջ առավել ցայտուն էր նորահայտ կազմակարպությունների պահպանողականությունը: Բննարկելով այս հարցերը, մենշևիկյան «Փայլակ»-ը ապրիլի 30-ի համարում, այսինքն՝ ցարիզմի տապալումից շուրջ 2 ամիս անց, ցավով գրում էր. «Ամեն տեղ, նույնիսկ փոքրիկ գավառային քաղաքներում և ավաններում կազմակերպվեցին Ժամանակավոր կառավարության Գործադիր մարմիններ, որոնց անդամները պետք է լինեին հեղափոխության անկեղծ կողմնակիցներ: Սակայն կան վայրեր, որոնք մի տեսակ երջանիկ բացառություն են կազմում. դրանցից է Ծուշին»⁴: Այսպես, մենշևիկ Ս. Դանիելյանը գրում էր. «Տեղում կան զինվորներ ու սպաներ, անտարակույս սպաները քիչ են զինվորներից, բայց չգիտեմ ինչ ընտրական սիստեմով են առաջնորդվել, որ գործադիր մարմնի մեջ սպաների թիվն անհամեմատ ավելի շատ է, քան զինվորների, և սպաների զանազան որոշումների ժամանակ անցնում են աջակողմյան մեծամասնության կողմը»: Հեղինակը, նկատի ունենալով միապետական սպաներին,

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 88, թ. 23-24:

2. Տե՛ս Փայլակ, 1917, 23 մարտի:

3. Տե՛ս նույն տեղում:

4. Տե՛ս նույն տեղում, 30 ապրիլի:

եզրակացնում էր, որ «որանք հեղափոխական տարրեր չեն»¹:

Դեմոկրատական կազմակերպությունների ու նրանց հեղափոխական միջոցառումների համար պայքար էին մղում տեղի սոցիալ-դեմոկրատիան, նաև գաղափի բոլշևիկները: Նրանց պաշտոնաթերթ «Նեցուկ»-ը օգոստոսի 24-ին - Փետրվարյան հեղափոխության կիսամյակի առթիվ, բոլշևիկմի դիրքերից ներկայացնում էր Գործադիր կոմիտեի ոչ արմատական գործելակերպի իրական պատկերը: Ի՞նչ է արել Ղարաբաղի գործադիր կոմիտեն, - գրում էր թերթը, - հեռացրեց գաղառուպետ Ռուսթևիկոյին և մի քանի ոստիկանների և ուրիշ ոչինչ: Կառավարական բոլոր հաստատությունների մեջ հանդիպում ենք հին ու ծանոթ դեմքերի: Նույնիսկ ՕԶԱԿՈՄ-ի պահանջը՝ հեռացնել հին հեծիմի ժամանակ ծառայած ոստիկանական իշխանության ներկայացուցիչներին՝ մինչև օրս թղթի վրա մնաց: Բայց, իհարկե, այդ ամենակարևորը չէ, մեծ փոփոխություն չէ այն, որ ոստիկանական տարազ հագած Պոդոսի տեղը գրավում է թևին կարմիր ժապավեն կապած Պետրոսը, կամ «ստրաժնիկ»-ը վերափոխվում է «միլիցիոներ» անունով: Հեղափոխության ամենամեծ, ամենաէական պահանջն է՝ ստեղծել դեմոկրատական կազմակերպություններ»²: Տեղի բոլշևիկները պահանջում էին, որպեսզի գործադիր կոմիտեն ընդառաջ գնար բանվորական, արհեստակցական և գյուղացիական միությունների կազմակերպմանը, տեղում լուծեր Տ-Ժամյա բանվորական օրվա, պարենավորման և այլ կենսական հարցեր:

Իշխանության տեղական մարմինների անհետևողական գործունեությունը բխում էր նաև ՕԶԱԿՈՄ-ի՝ ժամանակավոր կառավարության տեղական մարմնի գործունեությունից: Զանգեզուրի գաղառում գործադիր կոմիտեն գաղառային կոմիսարի պաշտոնում ընտրել էր սևհարյուրակալին Մուրավյովին: «Մշակ»-ը գրում էր, որ բարեբախտաբար նա ոչ միայն չհաստատվեց իր պաշտոնում, այլև ձերբակալվեց³: Գործում մարտի 12-ին կայացած ընտրությունները վկայում են, որ այստեղ ՕԶԱԿՈՄ-յան իշխանության մարմինների ստեղծումը ընթացել էր հապճեպ և չէր տվել ցանկալի արդյունքները: «Ջաղաքում իրարանցում է, հասունանում են էքսցեսներ»⁴, - այսպիսին էին Գորիսից ստացվող հաղորդագրությունները: Ղարաբաղում գործադիր կոմիտեն չէր վայելում համընդհանուր հեղի-

1. Տե՛ս Փայլակ, 1917. 30 ապրիլի:

2. Նեցուկ, 1917. 24 օգոստոսի:

3. Տե՛ս Մշակ, 1917. 21 ապրիլի:

4. Տե՛ս Մշակ, 1917. 14 մարտի:

նակություն ու հարգանք: Լիբերալ «Մշակ»-ը նշում էր վերջինիս անհարակությունը և գրում, որ «անհրաժեշտ է, որպեսզի գավառներում գործունեություն ծավալեն բանվորական և զինվորական պատգամավորների խորհուրդները¹: Ինչ խոսք, սա արդեն նոր, ժողովրդավարական մտածողության և գործելակերպի դրսևորումներից էր՝ հայ իրականության մեջ:

Հատկապես բանվորական խորհրդի դերն ու հեղինակությունն էր առաջ ուղվում՝ կապված Ղափանի ու Ղաթարի պղնձահանքերի նշանակության հետ:

Սակայն Ղափանի շրջանի գործադիր կոմիտեի ընտրությունները մեկ անգամ ևս ցույց տվեցին բնակչության կողմից հեղափոխության իմաստի ըմբռնման անորոշությունը, Շուշիից եկած կոմիսարներն էլ հենց անցկացրին ընտրությունները, որի ժամանակ բանվորները ստացան 10, հանքատերերը՝ 5, բնակչության մյուս խավերը՝ 6 ձայն: Աշխատավորներին նկատելիորեն շփոթեցնում էր այն հանգամանքը, որ ժողովրդին խորթ տարրերը նույնպես զարդարվել են կարմիր ժապավեններով: Ուշադրության է արժանի Շուշիի դաշնակցականների պաշտոնաթերթ «Ապառաժ»-ի այն դիտողությունը, որ Ղափանում «այդ մարդիկ (գործարանատերեր և այլն - Վ. Մ.) բոլորն էլ իրենց սոցիալ-դեմոկրատ են հայտարարել, ազդված մեկից»²:

Ղափանի բանվորական խորհրդի նախագահ և գործադիր կոմիտեի նախագահի տեղակալ Լ. Ղազարյանը հետևյալ կերպ է բացատրում ընտրությունների ժամանակ բանվորների կրած անհաջողությունը: «Պետք է հասկանալ, - գրում էր նա, - որ բավական չէ զայրույթի պաթոս արտահայտել բռնության դեմ: Բանվորների արժանավոր ներկայացուցիչը դառնալու համար հարկավոր է և բանվորական հարցի լուրջ պատրաստվածություն»³:

*

* *

ՕԶԱԿՈՄ-ի տեղական մարմինների հաջորդ օղակը գյուղական կամ հողային գործադիր կոմիտեներն էին:

• 1917թ. ապրիլի 19-ին հրապարակվեց Ժամանակավոր կառավարության Պետրոգրադի նահանգային կոմիսար Յակովլևի ուղերձը «Գավառային և քաղաքային կոմիսարներին», որտեղ խոսվում էր

1. Տե՛ս Մշակ, 1917, 14 մարտի:

2. Ապառաժ, 1917, 24 հունիսի:

3. Փայլակ, 1917, 5 ապրիլի:

ամբողջ Ռուսաստանում ծավալվող գյուղացիական ելույթների մասին: Հիմնավորելով պարենային հարցի հույժ կարևորությունը՝ բնակչության և հատկապես բանակի համար՝ հաղթանակներ ձեռք բերելու առումով, ժամանակավոր կառավարության ներկայացուցիչն ուղղակի խնդրում էր բնակչությանը՝ պահպանել հանգստություն և սպասել Սահմանադիր ժողովին, որտեղ անպայման պետք է լուծվեր ագրարային հարցը¹: Փաստաթղթի երկրորդ մասում, ընդհուպ մինչև ձերբակալությունների սպառնալիքով արգելվում էին հողերի բռնագրավումները գյուղացիների կողմից: Հուզումները խաղաղեցնելու նպատակով, ապրիլի 21-ին հայտնի դարձավ ժամանակավոր կառավարության Անդրկովկասին նվիրված «Հողային կոմիտեների ֆունկցիաների» նախագիծը², որն իր առջև խնդիր էր դրել՝ «Մինչև սահմանադիր ժողովը հողային ռեֆորմը նախապատրաստելու համար հիմնել Թիֆլիսի երկրամասային հողային կոմիտե, ինչպես նաև տեղական (նահանգային, մարզային, գավառային, շրջանային, տեղամասային և գյուղական) հողային կոմիտեներ»³:

Մի քանի օր անց ապրիլի 27-ին «Անդրկովկասում տեղական իշխանության կազմակերպման մասին» հայտարարությամբ հանդես եկավ ՕԶԱԿՈՄ-ը՝ բազում գործադիր կոմիտեների կողքին նշելով նաև գյուղական գործադիր կոմիտեի օրինական իրավասությունը⁴: Հետաքրքիր է, որ անդրկովկասյան իշխանություններն ավելի լիազ էին հոգացել հողային կոմիտեներ ստեղծելու: Մարտի 22-ին Հայկական գյուղատնտեսական ընկերությանն է ուղղվում կովկասյան նույն կազմակերպության (որը իրեն դեռ կոչում էր «Կայսերական կովկասյան գյուղատնտեսական ընկերություն») գրությունն այն մասին, որ մարտի 22-ի նիստում, քննարկելով անկուսակցական հողային կոմիտեների ստեղծման հարցը, որոշվել է դիմել ազգաբնակչությանը այդպիսի կոմիտեներ ստեղծելու կոչով⁵: Ի վերջո, ապրիլի 13-ին ՕԶԱԿՈՄ-ը գյուղացիական շարժումների ճնշման ներքո ստեղծում է Հողային գործերի ժամանակավոր հանձնաժողով, որի պարտականությունների մեջ մտնում էին «Ճորտատիրական իրավունքի մնացուկների լիկվիդացման նախապատրաստումը

1. ՏԵՍ ԴԻԱ С.-Петербург, ф. 253, он. 10, д. 630, лл. 1-2.

2. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 37, թ. 106:

3. ՏԵՍ ԱԴԻԱԴ, ф. 2080 он. 1, д. 588, л. 1. տե՛ս նաև ՀՊՊԿԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 10, թ. 1:

4. ՏԵՍ ԴԱՐՓ, ф. 1779, он. 3, д. 132, л. 8.

5. ՏԵՍ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 32, ց. 1, գ. 12, թ. 73:

և միջոցառումների ընդունումը»¹։ Իրականում այս հանձնաժողովը, ինչպես և հունիսին կազմված Հողային կոմիտեն, բացի տրված խոստումներից, գյուղացիության դրությունը չկարողացան բարելավել։

Այս փաստը խոսում է մեկ ուրիշ՝ ոչ պակաս կարևոր հանգամանքի մասին։ Մինչև ապրիլի 13-ը ստեղծված հանձնաժողովը դարձյալ մի փորձ չէ՞ր արդյոք ՕԶԱԿՈՄ-ին, այսինքն՝ Ժամանակավոր կառավարությանը հակադրել սեփական, կովկասյան իշխանության ձևը, այն էլ՝ անկուսակցական։

1917թ. մարտի վերջից սինչև ապրիլի կեսը Հայաստանում ստեղծվում են բազմաթիվ գյուղական գործադիր կոմիտեներ։

Ապրիլի 13-ին իր գործունեությունն է սկսում Էջմիածնի գործադիր կոմիտեն՝ Գ. Ալթունյանի ղեկավարությամբ, որի իրավասությանն էր հանձնվում ամբողջ գավառը²։ Գործադիր կոմիտեի առաջին լուրջ քայլը, ըստ դաշնակցական «Արևի», «հայտնի մատնիչ և շանտաժիստ Խաչիկ վարդապետ Դադյանի ձեռքակալումն էր», որի ցուցմունքների հիման վրա բազմաթիվ դաշնակցական գործիչներ բանտեր ու քսոտրավայրեր էին նետվել³։

Ապրիլի 5-ին Նախիջևանի գործադիր կոմիտեն հաղորդում էր, որ գավառում սկսվել են գյուղական կոմիտեների կազմակերպման աշխատանքները⁴։ Դրա հետ միաժամանակ գործադիր մարմնի հիմնումը, օրինակ, Աստապատում, չի հաջողվում։ Ավելի վաղ՝ մարտի 16-ին, ընտրվում է Աշտարակի 12 հոգուց բաղկացած գործադիր կոմիտեն⁵, իսկ մարտի 19-ին՝ Օշականի կոմիտեն⁶։ Ապրիլի առաջին տասնօրյակում ընտրվում է նաև Ղամարլուի գործադիր կոմիտեն, որը կազմված էր 4 գյուղերի՝ Վերին Ղամարլու, Ներքին Ղամարլու, Աղրբեջանական Ղամարլու և Բաջազլուի ներկայացուցիչներից։ Կոմիտեի մեջ մտան 8 հայ և 4 աղրբեջանցի⁷։ Այդպիսի կոմիտեներ են ստեղծվում նաև Թալինում⁸, Ջաշոռում, Հոռոմում⁹, Ախալցխայի

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 19, թ. 30։

2. Տե՛ս նույն տեղում։

3. Տե՛ս Արև, 1917, 13 ապրիլի։

4. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 37, թ. 20։

5. Տե՛ս Աշխատանք, 1917, 25 մարտի։

6. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 7 ապրիլի։

7. Տե՛ս Кавказское Слово, 1917, 15 апреля.

8. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 29 մարտի։

9. Նույն տեղում, 9 ապրիլի։

գավառում¹, և այլուր: Իւարալագյազի տեղամասի գյուղական կոմիտեներն ստեղծվում են ապրիլի 10-ին²: Ապրիլի 23-ին Թ. Թադևոսյանի գլխավորությամբ հիմնվում է 8 գյուղերից բաղկացած Զանաքեռի շրջանաչին գյուղական կոմիտեն³:

Զանգեզուրի գավառում ընտրությունները կայացան հետևյալ վայրերում. Մեղրիում՝ մարտի 21-ին⁴, Սիսիանի Մագրա գյուղում՝ ապրիլի 11-ին⁵, Ղափանում՝ ապրիլի 12-ից հետո¹, Զանգեզուրի Ղարաղշլաղ գյուղում՝ ապրիլի 10-ին, որի կազմակերպումը հատուկ ողջունի արժանացավ Ղարաբաղի գործադիր կոմիտեի կողմից⁵:

Իհարկե, ընտրությունները ամենուրեք չէր, որ կրում էին արդարացի բնույթ: Մենջևիկների «Փայլակը» գրում էր. «Հետաքրքրական է այն վերաբերմունքը, որ ցույց է տալիս մեր գործադիր մարմինը (Ղարաբաղի Վ. Մ.) դեպի գյուղերը՝ գյուղացիներին նախապատրաստելու և նրանց մեջ պրոպագանդայի հանդեպ: Երբ այդպիսի հարց էր բարձրացել՝ գործադիր մարմնի նախագահությունը պատասխանել է. «ո՛վ ուզում է կարող է գնալ, մենք փող չունենք այդպիսի գործի համար»⁶:

Լինում էին նաև ծայրահեղ դեպքեր:

Զանգեզուրի գավառի Գելնագուր գյուղի բնակիչները խիստ վրդովված էին տաճուտեր Գրիգոր Ղահրամանովի ապօրինություններից ու բռնություններից, որ գյուղացիներին արգելում էր ժողովներ գումարել, խոսել իրենց կարիքների մասին և ընտրել գործադիր կոմիտեի ներկայացուցիչներ⁷:

Գործադիր կոմիտեներ են ստեղծվում և Լոռում:

Մարտի վերջերին ստեղծվում են Հաղպատի, Ալավերդոյ⁸, Օձունի գործադիր կոմիտեները⁹, Ծառալիի գյուղական կոմիտեն¹⁰: Այս ժամանակաշրջանում, օգտվելով կատարվող դեպքերի նկատմամբ

1. Տե՛ս Մշակ, 1917, 15 մարտի:

2. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԼ. ֆ. 103, ց. 1, գ. 37, թ. 24:

3. Տե՛ս Արև, 1917. 9 ապրիլի, Հորիզոն, 1917. 11 մայիսի:

2. Հորիզոն, 1917, 3 մայիսի:

3. Տե՛ս նույն տեղում:

4. Արև, 1917, 27 ապրիլի:

5. Փայլակ, 1917, 20 ապրիլի:

6. Փայլակ, 1917, 30 ապրիլի:

7. Տե՛ս Փայլակ, 1917, 9 ապրիլի:

8. Տե՛ս Кавказское Слово, 1917, 12 апреля.

9. Տե՛ս Պայքար, Թիֆլիս, 1917, 28 մայիսի:

10. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 13 ապրիլի:

գյուղացիական զանգվածների ոչ հստակ պատկերումից, ունենոր գյուղացիները, տանուտերերը ձգտում էին կոմիտեների մեջ, ինչպես և կոմիսարի պաշտոնում հաստատել իրենց ներկայացուցիչներին: Դրա վառ օրինակն են Բորչալուի գավառի Շուլավերի ընտրությունները. «Ժողովուրդը դեռ չէր հասկանում կատարվածի նշանակությունը և խաղալիք էր դարձել նրանց (տանուտերերի - Վ. Մ.) ձեռքին. որոնք տարիներ շարունակ գյուղացիների քրտինքով էին ապրում: Դրա հետևանքն եղավ այն, որ ընտրված գործադիր կոմիտեի մեջ մտան հին, արատավորված մարդիկ, որոնք պատճառ դարձան գյուղը ավելի խառնելու»¹: Մարտի 12-ին կայացավ Բորչալուի գավառի գյուղական համայնքների 2500 ներկայացուցիչների ժողովը. որն ընտրեց գործադիր կոմիտե՝ Մ. Սումբատովի գլխավորությամբ: Ժողովում արտասանված ճառերը՝ նվիրված հանգստության պահպանմանը, համերաշխորեն աշխատանքի անցնելուն, վկայում էին գոյություն ունեցող սուր հակասությունների մասին: Նախատեսվում էր տեղերում կազմակերպել գործադիր կոմիտեի շրջանային մարմիններ²:

Ընտրախաղն անցկացվում էր ՕԶԱԿՈՄ-ի հրահանգների հիման վրա, որոնք չեղյալ էին համարում նույնիսկ ապրիլի 27-ին ընդունված օրենքը: Հայաստանի գյուղական, հողաչին գործադիր կոմիտեները, կազմելով Ժամանակավոր կառավարության մարմինների անբաժան մասը, իրականացնում էին Ժամանակավոր կառավարության քաղաքականությունը:

*

* *

Երկիշխանությունը *Արևմտյան Հայաստանում* արտահայտվեց մի շարք առանձնահատկություններով, որոնք հիմնականում կապվում էին պատերազմի իրավունքով գրավված շրջանների յուրահատկությունների հետ:

Մեզ արդեն ծանոթ զինվորական պատգամավորների խորհուրդներին, կոմիտեներին զուգահեռ, այստեղ ձևավորվում էին Ժամանակավոր կառավարության քաղաքացիական իշխանության մարմիններ, որոնք իրենց մեջ էին ներառում բազմաթիվ բարեգործական, գաղթականական կոմիտեներ, տեղական բնակչության սովոր

1. Տե՛ս Հոփզոն. 1917. 13 ապրիլի:

2. Տե՛ս Вестник Кавказской Армии, Тифлис, 1917, 12 марта.

խավեր: Վանի քաղաքապետարանին կից մարտի 27-ին կազմվում է Վանի շրջանային ժամանակավոր գործադիր կոմիտեն, որն օրինական իշխանության ուժ է ստանում Թիֆլիսի գործադիր կոմիտեի կոմիսարներ Զանշիևի ու Կարցիվաձեի և քաղաքների միության Վանի լիազոր, դաշնակցական Կ. Համբարձումյանի ժամանումով: Նրանց առաջին գործը գաղափարապետ Շախովսկոյ ձեռքակալությունն էր, որը հայտնի էր քրդերի ու թուրքերի հետ ունեցած գաղտնի գործարքներով, ռազմական գաղտնիքների բացահայտումով: Նրա բնակարանում հայտնաբերում են 24000 ռուբլի և մեծ քանակությամբ թուրքական ոսկի¹: Վանի, ինչպես և բազմաթիվ այլ գործադիր մարմինների ներկայացուցչությունները գրեթե ոչնչով չէին տարբերվում Արևելյան Հայաստանի նույնատիպ կազմակերպություններից: Այստեղ ևս մեծամասնություն կազմում էին ազգային-դեմոկրատիայի տեղական գործիչները, հիմնականում՝ դաշնակցականները: Բացառություն կարելի է համարել Սահմանադիր-Ռամկավար կուսակցության հեղինակությունը, որի հաստատումը հանդիսացավ Ա. Թերզիբաշյանի՝ Վանի քաղաքագլուխ վերընտրվելը, ինչպես նաև Հյուս-Փանոյանի գործադիր կոմիտե ընդունվելը: «Հորիզոն»-ի կարծիքով՝ «չնայած այս երկուքը, որոնք ռամկավար հոսանքին կպատկանեն, բայց համագործակցության և ներդաշնակության համար տեղիս քանի մը ռամկավարներուն ձայնի իրավունք տրված է»²:

Գործադիր կոմիտեն ղեկավարում էր Կ. Համբարձումյանը՝ հետևյալ կազմով՝ Գ. Խլդաթյան, Տ. Թովմասյան, Ա. Մաքսապետյան, Ս. Մեսրոպյան, Ս. Հյուս-Փանոյան, Գ. Օհանջանյան, Բ. Կապուտիկյան³: Ժողովներին մասնակցում էին նաև տեղի հոգևորականության և բարեգործական ընկերության ներկայացուցիչները:

Արևմտյան Հայաստանում իրավասություններին ու կենսական խնդիրներին ավելանում էր միլիցիայի ջոկատների ստեղծման հույժ կարևորությունը, որը լիովին տարբերվում էր Արևելյան Հայաստանի այդօրինակ մարմինների աշխատանքից: Արևմտյան Հայաստանում ջոկատներն ավելի շատ ունեին ռազմական բնույթ: Նրանց գլխավոր նպատակը բնակչությանը թուրքական և քրդական ավագակային թալանչիական հաճախակի հարձակումներից պաշտպանելն էր: Միլիցիայի ջոկատները կազմվում էին հետևյալ սկզբունքով. այն վայրերում, որտեղ կենտրոնացված էին Կովկասյան բանա-

1. Տե՛ս Արև, 1917, 12 ապրիլի:

2. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 29 ապրիլի:

* Սիլվա Կապուտիկյանի հայրն է:

կի զորամասերը, այդ չոկատները համարվում էին զինվորներից և տեղի բնակչությունից, իսկ զորամասերի բացակայության դեպքում՝ զուտ տեղական ազգաբնակչությունից:

Վանում ստեղծվեց 500 հոգուց բաղկացած ժողովրդական միլիցիայի ջոկատ, որն ինքնապաշտպանական լուրջ ուժ էր: Իր յուրահատկությամբ առանձնանում էր Երզնկայի քաղաքացիական իշխանությունը, որն ստացավ «Երզնկայի հայկական Ազգային խորհուրդ» անվանումը: Նրա մեջ մտնում էին 21 հայեր, որոնք պետք է զբաղվեին շրջանի հասարակական, ազգային-մշակութային կյանքի բարելավման հարցերով: Սակայն խորհրդի գլխավոր նպատակը և նշանակությունը այն էր, որ թուրքահայերն ավելի լայնորեն, քան պատերազմից առաջ, կարող են զբաղվել իրենց հասարակական գործերով: «այն մոմենտին, երբ կբարձրացվի հայկական հարցը, նրանք հանկարծակիի չեն գա»¹:

Հայկական հարցի շուտափույթ լուծումը (այս հարցին մենք հանգամանորեն կանդրադառնանք երրորդ գլխում) այն հիմնական, առանցքային ելակետն էր, որն ինքնակալության անկումից հետո, նոր իրադրության պայմաններում իր կնիքն էր դնում ամբողջ արևմտահայ հասարակական-քաղաքական կյանքի վրա:

Գործադիր կոմիտեների առաջնակարգ խնդիրներից էր հին վարչական ապարատի գտումը, որը ոչ ամենուրեք էր, որ արմատական լուծում էր ստանում: Հին Բայազետի գործադիր մարմինը, օրինակ, այսպիսի որոշումներ էր կայացնում. «անհապաղ հեռացնել նախկին հին ռեժիմի մնացորդներին, հեռացնել այն զինվորներին, որոնք հակված են դեպի թալանը, դրանց փոխարինել նոր, ավելի կազմակերպված զինվորներով, որոնք հասկանում են ազատությունը և կանգնած են նրա պաշտպանության համար, կազմակերպել միլիցիա և այլն»²: Զգացվում էր տագնապ նաև Ալաշկերտից ստացվող լուրերում: Այնտեղ հին պաշտոնյաները շարունակում էին մնալ իրենց տեղերում և վարում էին մերժելի, ժողովրդին խորթ քաղաքականություն: Տեղի բնակչությանը համակել էր հուսահատությունը: Նոր իշխանությունները, որոնցում քիչ չէին ցարական չինովնիկները, չէին արդարացնում բնակչության սպասելիքները. ավելին, իրենց վարքագծով դեմ էին գնում նրանց կենսական շահերին³:

Ցարիզմի տապալումից հետո, կառավարման հարցում ՕԶԱԿՈՄ-ի

1. Տե՛ս Армянский Вестник, 1917, 14 марта.

2. Տե՛ս Մշակ, 1917, 10 մայիսի:

3. Տե՛ս նույն տեղում, 20 մարտի:

կիրառած ձևական փոփոխությունները ոչնչով չբարելավեցին արևմտահայության վիճակը: Ավելի շատ խոսվում էր ոչ թե Արևմտյան Հայաստանի, այլ սոսկ Թուրքիայի կողմից «պատերազմի իրավունքով գրավված վայրերի» մասին: Պահպանվում էր նախանեղափոխական գեներալ նահանգապետությունը, որը գլխավորում էր ցարական գեներալ Ռոմանովսկի-Ռոմանկոն: Ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի 29 ռազմական օկրուգների ղեկավարները, միակ բացառությամբ վանի (Կ. Համբարձումյան), այլազգիներ էին:

ՕԶԱԿՈՄ-ը, որպես ժամանակավոր կառավարության տեղական մարմին, Թուրքիայից պատերազմի իրավունքով գրավված մարզերի կառավարման համար սահմանեց Գերագույն կոմիսարություն՝ գեներալ-մայոր Պ. Ավերյանովի ղեկավարությամբ¹: Այս կոմիսարությունը վարչական տեսակետից կազմավորվեց հյունիս-օգոստոս ամիսներին, ուստի մենք այս հարցին կանդորադառնանք ավելի ուշ:

Արևմտյան Հայաստանում, ի տարբերություն Արևելյան Հայաստանի, երկիշխանությունը դրսևորվեց, կարելի է ասել, «եռիշխանությամբ»: Բանվորական-գինվորական պատգամավորների խորհուրդների և հասարակական գործադիր կոմիտեների կողքին այստեղ գործում էր նաև ռազմական իշխանության մարմին՝ գեներալ-նահանգապետությունը:

բ) Խորհուրդները Հայաստանում

Հեղափոխության սկզբնական շրջանում կենտրոնում, թեև պաշտոնապես պետական իշխանությունը պատկանում էր Ժամանակավոր կառավարությանը, այնուամենայնիվ ռեալ ուժը գտնվում էր խորհուրդների ձեռքում: Ուշագրավ է ռազմական մինիստր Գուշկովի վկայությունը. «Ժամանակավոր կառավարությունը չունի որևէ իրական իշխանություն և նրա կարգադրությունները իրականացվում են միայն այն չափով, ինչ չափով որ թույլ է տալիս բանվորների ու գինվորների պատգամավորների խորհուրդը, որն ունի իրական իշխանության բոլոր տարրերը, քանի որ նրա ձեռքում են բանակը, երկաթուղիները, փոստը և հեռագրատունը: Կարելի է ասել, որ Ժամանակավոր կառավարությունը գոյություն ունի, քանի դեռ այդ թույլ է տալիս բանվորների և գինվորների պատգամավոր-

1. Ст. в РГВИА (Российский Государственный Военно-Исторический Архив), С.-Петербург, ф. 13249, оп. 4, д. 2, л. 1.

ների խորհուրդը»¹:

Հայաստանում ևս ստեղծվեցին բանվորների և զինվորների պատգամավորների խորհուրդներ: Ինչպիսի՞ն էր նրանց իրական ուժն ու նշանակությունը:

1917 թվականի մարտին խորհուրդներ են հիմնվում Ալավերդում, Ղափանում, Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Ղարաբաղում (Շուշիում), Սարիղամիշում, Խնուսում, Կաղզվանում, Ախալքալակում, Օլթիում, Երզնկայում, Վանում, Բալագետում և այլուր: «Կարճ ժամանակում, - «Պայքար»-ում գրում էր Ա. Մուավյանը, - մեր քաղաքներում կազմակերպվում են բանվորների պատգամավորական խորհուրդներ (Ալավերդի, Ղաթարի համըներում, Գետաբեկում)»²:

Ալավերդին իր պղնձահանքերի և գործարանների բանվորների քանակով Անդրկովկասում աչքի ընկնող շրջաններից էր: Այնտեղ կենտրոնացված էր շուրջ 5 հազար բանվոր: Ինքնակալության անկումից հետո, Ալավերդու շրջանում ձևավորվեցին բանվորական երկու խորհուրդներ՝ Մանեսում և Վերին Ալավերդու պղնձաձուլական գործարանում: Լոռու բոլշևիկներից Ս. Էվոյանն իր հուշերում գրում էր, որ «երբ Թիֆլիսից Ալավերդու գործարան կան Ս. Խանոյանը և Գարդիշյանը, հրավիրվեց գործարանի բանվորության մեծ ժողով, որին մասնակցում էր մոտ 700 բանվոր»³: Հենց այս ժողովում էլ ընտրվում է 5 հոգուց կազմված բանվորների պատգամավորների խորհուրդ⁴: Խորհուրդը բոլշևիկյան էր: Ալավերդու առաջին բանվորների խորհրդի մեջ մտան Ս. Էվոյանը, Ն. Խաչատրյանը, Մ. Ամիրխանյանը, Մարտինը, Դավթյանը⁵: Ս. Էվոյանի «Լոռու ռույտցիոն անցյալից» հուշերը հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ Վերին Ալավերդու գործարանի խորհրդում բոլշևիկները նկատելի դեր չեն խաղացել: Իսկ ահա նախորդ խորհրդում բոլշևիկների ավելի ակտիվ գործունեության մասին է վկայում Ս. Խանոյանի «Ալավերդու պղնձահանքում» հոդվածը՝ տպագրված «Պայքար» թերթում⁶:

1. Ст'ю Революционное движение в России после свержения самодержавия. Документы и материалы, М., 1957, с. 429-430.

2. Ст'ю Պայքար, Թիֆլիս, 1917, 17 մայիս:

3. Հին բոլշևիկների հիշողություններ. Գիրք առաջին, Երևան. 1958, էջ 50:

4. Ст'ю Кавказское Слово, 1917, 12 апреля.

5. Հին բոլշևիկների հիշողություններ. Գիրք առաջին, էջ 50:

6. Ст'ю Պայքար, 1917, 18 ապրիլի (տե՛ս նաև Ս. Խանոյան, Ընտիր երկեր. Երևան 1982, էջ 27-30):

Բանվորական պատգամավորական խորհուրդներին զուգահեռ, Ալավերդու շրջանի մի շարք գյուղերում կազմակերպվում են նաև գյուղական կամ «շինական» կոմիտեներ, որոնց շրջանում նկատելի էր բանվորական խորհուրդների կողմից տարվող աշխատանքը: Ապրիլի սկզբին «Պայքար»-ի մի թղթակցության մեջ ասված էր. «Թե մեր (Արճիս - Վ. Մ.), թե Ծոնկան և թե Ծնող գյուղերում ընտրված են ժամանակավոր կոմիտեներ, որոնք և կառավարում են գյուղական գործերը: Այս երեք գյուղերն էլ կազմում են մի հասարակություն որպես կենտրոնավայր ունենալով Ծնող գյուղը»¹:

Հեղափոխությամբ ծնված գյուղական միությունները ներկայացնող Բորչալուի (Լոռու) գավառական իշխանությունը նոր, հեղափոխական հիմունքներով ընտրված գյուղական մարմիններին տեղական գործերը վարելու լայն իրավունքներ էր տվել: Սակայն զանազան պրիստավների, ստրաժնիկների կողմից ճնշված բնակչությունը դեռևս վախի ու հարաբերական անորոշության մի ժամանակաշրջան էր ապրում, լիովին չէր գիտակցում նոր իրադրության պայմաններում իր անելիքները: Այսպես, Հաղպատ գյուղում սպանում են նորակազմ գյուղացիական կոմիտեի անդամներից մեկին՝ Հաղպատի բոլշևիկյան կազմակերպության հիմնադիր Մարտիրոս Թանդիլյանին, որը և միաժամանակ գավառային կոմիտեի անդամ էր: Նրան սպանել էին այն պատճառով, որ «հանդգնություն էր ունեցել նախկին տանտիրոջ կաշառակերության գործին ընթացք տալ: Եվ նորընտիր գյուղացիական կոմիտեի նախագահը մի կողմից վախենալով, մյուս կողմից չիմանալով իր ունեցած իշխանության ուժն ու նշանակությունը, ժամանակին չի կարողանում ձերբակալել ոճրագործներին»²:

Գյուղացիության քաղաքական ակտիվությունը բարձրացնելու գործում զգալի աշխատանք էին տանում բանվորական խորհուրդները:

Իր հեղափոխական նվաճումներով մարտ ամսին հատկապես աչքի ընկավ Ղափանի բանվորական խորհուրդը, որի հիմքերը դրվել էին դեռևս ցարի տապալմանը նվիրված հանրահավաքում³: Բանվորները խանդավառությամբ ընդունեցին խորհրդի ստեղծման որոշումը, հույս հայտնեցին, որ այն կլուծի մի շարք հրատապ խնդիրներ: Բանվորական խորհրդի պատգամավորների ընտրությունները կա-

1. Պայքար, 1917, 18ապրիլի:

2. Նույն տեղում:

3. Հին բոլշևիկների հիշողություններ, Գիրք երկրորդ, Եր., 1961, էջ, 599:

տարվում էին ըստ հանրամասերի, որի ընթացքում ծայրաստիճանն սրվում է պայքարը քաղաքական կուսակցությունների միջև: Ընտրությունները տևեցին 4-5 օր և ավարտեցին բոլշևիկների հաղթանակով: Խորհրդի առաջին նիստը կայացավ սարսի 19-ին, որի նախագահության կազմում ընտրված 9 անդամներից 5-ը բոլշևիկներ էին՝ Լ. Ղազարյանի նախագահությամբ: Մեկական ներկայացուցիչներ էին ընտրվել դաշնակցականների, էսէռների, մենշևիկների կողմից¹:

Խորհրդի պատգամավորները ձեռնամուխ եղան հանքերում ու ձեռնարկություններում բանվորների կենսական պահանջների բավարարման պայքարին:

Ալավերդու և Ղափանի բանվորական բոլշևիկյան ղեկավարություն ունեցող խորհուրդները եզակի բացառություն էին Հայաստանում: Այս երկու բանվորական կենտրոնները ղեկավարում էին տեղի բանվորությունը, որոնց շրջանում ավանդաբար բոլշևիկները կենտրոնացած էին ունեցել և աշակցություն են ստացել: Հիմնականում գյուղացիական բնակչություն ունեցող Հայաստանում Փետրվարյան հեղափոխությունն առավելապես նպաստեց հասարակական-քաղաքական կյանքում ազգային դեմոկրատիայի նշանակության աճին:

Հայաստանում ազգային դեմոկրատիան սոցիալապես միատարր չէր: Այն իր մեջ ներառում էր գյուղացիության լայն շրջանակներ, քաղաքի և գյուղի մանր առևտրաարդյունաբերական ձեռնարկությունների տերերին, մտավորականության զգալի մասին և այլն: Միջին խավերի որոշիչ դերը Փետրվարյան հեղափոխության մեջ բացատրվում էր նաև նրանով, որ զինվորական շինել հագած գյուղացիությունը՝ Հայաստանում տեղաբաշխված բանակային զորամասերում, զգալի դեր էր խաղում: Վերջինիս ավելանում է նաև Հայաստանի՝ որպես ազգային ծայրերկրի, տնտեսական հետամնացության և ազգային-ազատագրական իդեերի առաջնության առկայության հանգամանքը: Ավանդական միապետության մարմաջով տառապող Ռուսաստանն իր կնիքն էր դրել նաև Հայաստանի վրա: Դեմոկրատիայի դերն ու նշանակությունը դժվարությամբ էին յուրացվում բնակչության կողմից: Հայ ժողովրդին ավելի բնորոշ էր տարակուսանքը, անհանգստությունը: «Исторический Вестник»-ի խմբագիրը գտնում էր, որ «կատարված հեղափոխության ոչ չաբա-

1. Տե՛ս Հին բոլշևիկների ճիշդություններ, Գիրք երկրորդ, Եր., 1961, էջ, 601-602:

կամ բնույթը ժողովրդի «ուսկե» սիրո վկայությունն է, նրա վկայությունն է նաև նոր կուսակցության գործունեությունը, որ իր առջև խնդիր է դրել՝ չխնայել բոլոր ուժերը, որպեսզի հիվանդագին հեղափոխական պրոցեսը ժողովրդական օրգանիզմի համար անցնի ամենաշնչին ցնցումներով: Այստեղից էլ նոր իշխանության ձգտումը՝ հենվելով ամբողջ բնակչության ուժերի վրա, ինչպես նաև եղբայրության, հավասարության և ազատության պատգամների վրա, դուրս բերել հայրենիքը փառքի և ծաղկման ուղու վրա...»¹: Այժմ հասկանալի էր դաշնակցական թղթակցի տարակուսանքը, որ նա ապրում էր հեղափոխության հենց առաջին օրերին՝ մարտի 3-5-ին, շրջագայելով Էջմիածնի ու Սուրմալուի գավառներում. «Տեղիս բնակչությունը ուղիղ չի ըմբռնում օրվա մեծ անցքերը: Բոլորովին հանկարծակիի եկած, անտեղյակ եղելությանը, լսելով միայն հատ ու կենտ լուրեր, շշուկներ, նա իր մեջ սկսել է մտցնել բոլորովին սխալ եզրակացություն... Օրվա մեծ անցքերը նա բնազդաբար մեկնում է իբրև բողոք պատերազմը շարունակելու դեմ և իբրև սկիզբ հաշտության և իր աչդ եզրակացությունը շտապում է հիմնավորել իր այժմյան նեղ դրությամբ և անվերջ ցավերով: Անհրաժեշտ է տեղեկացնել ժողովրդին, լայն խավերին մեծ անցքերի մանրամասները, բացատրել նրանց միտքը ու էությունը»²:

Մարտ-ապրիլ ամիսների ընթացքում Հայաստանի բանվորական, գինվորական և գյուղացիական խորհուրդներում գերակշռող դարձան դեմոկրատական-ազգային տարրերը:

Մարտի 11-ին Երևանում ձևավորվեց կայագործի գինվորների պատգամավորների խորհուրդը, որը մինչև ապրիլին ստեղծված բանվորական պատգամավորների խորհրդի հիմնումը, հեղափոխական-դեմոկրատական իշխանության միակ մարմինն էր հանդիսանում: Իսկ ապրիլից գործող բանվորական խորհրդում ճնշող մեծամասնություն կազմեցին էսէռները, դաշնակցականները, մենշևիկները³:

Բոլշևիկյան «Նեցուկ» թերթի մի հաղորդումից պարզ է դառնում, որ «Հեղափոխությունից հետո բանվորությունը կազմեց իր խորհուրդն ու հաշտարար աստանը, որը ստեղծվել էր Ղարաբաղի գավառի Ղաթարի պղնձի ձեռնարկությունում»⁴:

Խորհուրդների առաջացման գործընթացն ընդգրկեց նաև գինվո-

1. Исторический Вестник, Петроград, 1917, март.

2. Հորիզոն, 1917, 14 մարտի:

3. Տե՛ս Մ. Նիկողոսյան, Սովետները Հայաստանում, Երևան, 1968, էջ 43-44:

4. «Նեցուկ», Շուշի, 1917, 28 սեպտեմբերի:

րական զանգվածներին: Ուշագրավ է, որ ապրիլին (Թիֆլիսում կայացած Կովկասյան բանակի երկրային համագումարում, խոսելով բանվորական-զինվորական խորհուրդների Անդրկովկասյան առանձնահատկությունների մասին, նշվում էին, որ եթե հեղափոխության կենտրոններում այդ երկու հեղափոխական ուժերն անհրաժեշտությունից դրդված անմիջապես ձուլվեցին մի խորհրդում, ապա Անդրկովկասում դրանք երկար ժամանակ (մինչև ապրիլի կեսերը, ընդհուպ մինչև մայիս) գործում էին անջատ-անջատ: Այնուհետև նշվում է այն իրողությունը, որ գավառներում բանվորների միավորումը գրեթե միշտ նախորդել է զինվորների միավորմանը և տարբեր խորհուրդների միաձուլմանը: Ակնհայտ է, որ այստեղ իր դերն էր խաղում այն հանգամանքը, որ հեղափոխության կենտրոններում՝ Պետրոգրադում, Մոսկվայում և այլուր, լուծվում էր հեղափոխության առաջնակարգ նպատակը՝ ցարիզմի և դեռևս ուժեղ, ազդեցիկ նրա հենարանների վերացման հարցը, որը պահանջում էր բանվորների ու զինվորների ամուր դաշինք և համատեղ պայքարի վճռակա-նություն: Հարցի այսպիսի պարզորոշությունը բացակայում էր գերազանցապես գյուղացիական և էթնիկական խառը բնակչություն ունեցող Անդրկովկասում, որտեղ ավելի դանդաղ, ծայրագավառին բնորոշ երկչոտությամբ մոտեցան խորհուրդները միավորելու հրատապ խնդրին: Այս հարցում Հայաստանն ուներ նաև այն առանձնահատկությունը, որ գտնվելով ռազմաճակատային գոտում, այստեղ տեղաբաշխված զինվորական բազմահազար զանգվածները, ավելի վաղ և ավելի ակտիվորեն, քան մյուս հասարակական շերտերը, արձագանքեցին հեղափոխությանը և իրենց ալիքի մեջ առան բնակչության մյուս խավերին: Կարսի՝ մեզ հայտնի ապստամբության ընթացքում, արդեն մարտի 6-ին ստեղծվեց զինվորների պատգամավորների խորհուրդ: Այն ժամանակ, երբ հազարավոր զինվորներ փողոց էին դուրս եկել և ողջունում էին ցարիզմի տապալումը, իրագործելով ցարական ռազմական ու քաղաքացիական տեղական իշխանությունների գլխավոր պետերի ձերբակալությունը, կայազորի հետադեմ և չիբերալ սպայությունը, օգտվելով ապստամբության ղեկավարների՝ նրանց նկատմամբ ցուցաբերած ավելորդ մարդասիրությունից և անվճռականությունից, պատրաստվում էր զավթել իշխանությունը: Նրանց թվում քիչ չէին կարմիր ժապավեններով զարդարված, բայց միապետության վերականգնման հույսը չկորցրած սպաներ:

խորհրդի նախագահ Բնտրվեց մենշևիկ Մարգարյանը: Սպայության կողմից ժողով էին հրավիրվել նաև քաղաքացիական իշխանության ներկայացուցիչները, որոնք Կարսում գերազանցապես ներկայացնում էին դաշնակցության և կադետական-մշակական կուսակցությունները: Մինչ այդ կազմակերպվել էր բանվորների պատգամավորների Կարսի խորհուրդը, որը դեռևս աշխատում էր առանց քաղաքական ծրագրի, իսկ նրա ներկայացուցիչները՝ մարգային կոմիտեում սոսկ անխոս հանդիսատեսներ էին¹:

Կարսի էսէռա-մենշևիկյան խորհուրդը, հեղափոխական կայագործի ազդեցությամբ, մինչև մարտի կեսերը նկատելի դրական դեր խաղաց քաղաքում և նրա շրջակայքում՝ պայքարելով հին իշխանության վերականգնման փորձերի դեմ:

Ժողովրդավարության հաղթանակի բնորոշ օրինակ կարող է հանդիսանալ Ալեքսանդրապոլի զինվորական պատգամավորների խորհուրդը: Խորհրդի «Солдат» պաշտոնաթերթը հենց սկզբից, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ մարտի 7-ին Ալեքսանդրապոլում խորանում էր հեղափոխական շարժումը, ձեռքակալվում էին տեղական իշխանությունների ներկայացուցիչները, հետևյալ միտքն էր առաջ քաշում, որ «հնարավոր են անցանկալի էքսցեսներ՝ իրենցից բխող բոլոր հետևանքներով»²: Նման վարքագիծը խոսում է այն մասին, որ քաղաքական կուսակցությունները դեմ էին հեղափոխական ելույթների զարգացմանը: Նրանց գործունեության մեջ զգալի էր քաղաքում կարգ ու կանոն հաստատելու անհետաձգելի գործը: Մարտի 7-ին խորհրդի հիմնումը, մեր կարծիքով, բխում էր հենց էսէռա-մենշևիկյան ուժերի՝ հեղափոխական ելույթները կանխելու անհրաժեշտությունից: Մարտի 7-ին ժամը 1-ին քաղաքային վարչությունում տեղի ունեցավ «իր կազմով թերի և ոչ իրավասու» կազմակերպչական ժողովը՝ 80 հոգու ներկայությամբ, որտեղ որոշվեց, որ «ռազմական կազմակերպությանը անհրաժեշտ է նոր կարգի կազմակերպված աջակցություն, ինչպես նաև բանակում ներքին կարգապահության պահպանում»³: Մարտի 8-ին զինվորների ու սպաների բազմամարդ ժողովում ընտրվեց Ալեքսանդրապոլի զինվորների պատգամավորների խորհուրդը և 18 հոգուց բաղկացած էսէռա-մենշևիկյան գործադիր կոմիտեն՝ մենշևիկ Ս. Փիրումովի (Դանիել-

1. Ст'ю Кавказский Рабочий, 1917, 9 апреля.

2. Ст'ю Солдат, 1917, 15 марта.

3. Ст'ю նույն տեղում:

բեկ և Պավել Փիրումյանների եղբայրը) գլխավորությամբ¹: Զանի դեռ քաղաքային կոմիտեն (ՕԶԱԿՈՄ-ի տեղական օրգանը) չէր ձևավորվել, խորհրդի գործադիր կոմիտեն իր վրա է վերցնում քաղաքում կարգուկանոն հաստատելու գործը, ինչպես նաև գավառի դեկավարությունը²: Գավառական կոմիսարներ են նշանակվում գործադիր կոմիտեի անդամներ պորուչիկ Բեկտաբեկովը և Հակոբյանը³:

Ինչ վերաբերում է խորհրդի գործունեությանը, ապա նրա էսէռական նշանակյալ գործադիր կոմիտեն նախագծում էր հետևյալ միջոցառումները. «1. ամեն կերպ պաշտպանել ազատ Ռուսաստանի նոր կարգը, 2. կապի մեջ մտնել տեղական քաղաքային կոմիտեի հետ՝ ի շահ հայրենիքի բարօրության, 3. ամենասերտ հարաբերություններ հաստատել ռազմաճակատի, մայրաքաղաքի և թիկունքի այլ գորամասերի խորհուրդների հետ»⁴: Վերջին խնդիրը խորհուրդը համեմատաբար արագ է լուծում: Մարտի 14-ին ուղարկվում են պատգամավորներ Ջուլֆայի և Սարիղամիշի ուղղություններով՝ «նպատակ ունենալով կապ հաստատել բարեկամական կազմակերպությունների՝ (խորհուրդների - Վ. Մ.) հետ»⁵: Ալեքսանդրապոլի գինվորական խորհուրդը մարտի 9-ին՝ Պետական Դումայի գործադիր կոմիտեին և մարտի 11-ին՝ ռազմական նախարար Գուչկովին հեռագրեր է ուղարկում: Մարտի 11-ի հեռագրում ասված էր. «խորհուրդը հավաստում է ազատ Ռուսաստանի հաղթանակը, իր լիակատար աջակցությունն է հայտնում ժամանակավոր կառավարությանը և իր բոլոր ուժերը կներդնի ընդհանուր ուժերի համախմբվածության միջոցով արտաքին թշնամու նկատմամբ պայքարի գործին»⁶:

Նույն ժամանակահատվածում ստեղծվում է բանվորների պատգամավորների Ալեքսանդրապոլի խորհուրդը, որի գործադիր կոմիտեն բաղկացած էր 16 մարդուց: Դեռևս չմիավորված՝ այդ երկու խորհուրդներն ակտիվորեն համագործակցում էին իրենց ձեռնարկած հիմնական միջոցառումներում: Դրանց ներկայացուցիչներն էին, որ գործուղվեցին Ջուլֆա ու Սարիղամիշ և համատեղ կազմակերպում էին հանրահավաքներ, ժողովներ և այլն:

Ալեքսանդրապոլի և մյուս խորհուրդներն, այսպիսով, հանդես

1. Տե՛ս Солдат, 1917, 15 марта.

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս նույն տեղում:

4. Տե՛ս նույն տեղում:

5. Տե՛ս նույն տեղում:

6. Տե՛ս նույն տեղում:

էին գալիս որպէս տեղական իշխանության հեղափոխական-դեմոկրատական մարմիններ:

Սարիղամիշում նույնպիսի մթնոլորտ էր տիրում, սակայն այն տարրերությամբ, որ այստեղ ավելի որոշակի արտահայտվեց սպա-յության կազմակերպվածությունը:

1917թ. մարտին Սարիղամիշում ստեղծվեց երկու խորհուրդ՝ զին-վորաբանվորական, զինվորագյուղացիական¹: Մարտի 7-ին «Ար-հեստանոցների միության» Սարիղամիշի բանվորներն ստեղծեցին իրենց բանվորական խորհուրդը, որն իր առաջին նիստում որոշեց բանվորների աշխատանքային օրը 9 ժամից կրճատել մինչև 8 ժամի: Բաղաքային վարչությունը մերժեց այդ որոշումը: Այս անգամ բան-վորական ներկայացուցիչներն իրենց նախագիծը հանձնեցին կայս-զորի պետի տեղակալներին և ձեռնամուխ եղան նրա իրագործ-մանը²:

Էրզրումի զինվորների պատգամավորների խորհրդի գործադիր կոմիտեն ընտրվեց մարտի 22-ին՝ պատգամավորական ժողովի ժա-մանակ³: Սարիղամիշի զինվորական խորհուրդն ստեղծվեց մարտի 7-ին, որտեղ որոշվեց ստեղծել 16 հոգուց բաղկացած հանձնաժո-ղով, որի նպատակն էր լինելու «կարգի վերականգնումը» Սարիղա-միշում:

Ուշագրավ է Բայազետի կայագործի զինվորների պատգամավոր-ների խորհրդի՝ Թիֆլիս հղած հեռագիրը: Ժողովրդավարական ի-դեալների իրականացման միակ ուղին խորհուրդը տեսնում էր ժա-մանակավոր կառավարության և բանվորների ու զինվորների պատ-գամավորների խորհրդի՝ որպէս կազմակերպված դեմոկրատիայի իշխանության, համերաշխության, միասնության և փոխըմբռման մեջ: Հետաքրքիր է խորհրդի՝ այս տեսակետից բխող եզրահանգումը, այն է՝ «Նման իրավիճակը չի ստեղծում ոչ մի երկիշխանություն»⁴, ինչպէս որ չի ստեղծվում երկիշխանություն ընդհանրապէս մի պե-տության մեջ, որտեղ կառավարությունը և ժողովրդական ներկայա-ցուցչությունը գործում են միասնաբար: Եվ բոլորովին պատահական

1. Տե՛ս Л. М. Элчибекян, Армения накануне Великого Октября, Ереван, 1963, с. 99.

2. Տե՛ս М. А. Погосян, Карсская область в составе России, Ереван, 1983, с. 175.

3. Տե՛ս Известия Совета рабочих и солдатских депутатов г. Тифлиса, 1917, 18 апреля.

4. Տե՛ս նույն տեղում, 13 ապրիլի:

չեն հնչում Բալագետի Էսէռա-մենշեիկյան խորհրդի գործնական առաջարկներն այն մասին, որպեսզի իրոք չլինի մահացու երկիշխանություն, անհրաժեշտ է խորհրդի վերահսկողությունը կառավարության վրա և նրա գործողությունների ենթարկումը դեմոկրատիայի հայացքներին¹: Միաժամանակ խորհուրդը չէր մոռանում նշել, որ վերջիններս գործնական քայլեր չպետք է ծավալեն: Այլ կերպ ասած՝ ռեալ իշխանությունը թողնում էին ժամանակավոր կառավարությանը: Այս ամենն իր մարմնավորումն է ստանում Բալագետի խորհրդի խոսքում. «խորհուրդները պետք է կանգնեն ժողովրդի թիկունքում, և այն միմիստրները, ովքեր կզնաք դեմոկրատիայի կամքի դեմ, պետք է հեռացվեն, բայց քանի դեռ վայելում են վստահություն, նրանց պետք է հատկացվի գործելու անհրաժեշտ ազատություն և իշխանության լիարժեքություն²»:

Ախալքալակի կալագորի զինվորների պատգամավորների խորհուրդը ընտրվում է մեզ արդեն հայտնի մարտի 12-ի միտինգի ժամանակ, որի նախագահության քարտուղար է դառնում Ս. Գալոյանը³:

Զինվորական խորհուրդ էր գործում մահ Ախալքալայում, որի նախագահը մայիս ամսից դառնում է բոլշևիկ Ռ. Դաշտոյանը⁴: Փաստերի պակասը հնարավորություն չի տալիս լիարժեք պատկերացում կազմել այս խորհուրդների կազմի և գործունեության մասին: Դրանք, ըստ էության, չէին տարբերվում նույնատիպ մյուս խորհուրդներից:

Երզնկայի կալագորի զինվորների պատգամավորների խորհրդի ժամանակավոր կոմիտեի առաջին նիստը տեղի է ունենում մարտի 20-ին, ընտրվում է նախագահություն: Բաց քվեարկությամբ միաձայն նախագահ է ընտրվում Գելֆոնդը, իսկ նրա օգնական՝ Կալմամը⁵:

Ապրիլի 8-ի նիստի արձանագրությունից կարելի է եզրակացնել, որ Կովկասյան ռազմաճակատի եզրագծի այս խոշոր կենտրոնում մեծ ուշադրություն էր դարձվում հատկապես թուրքական բարբարոսներից արևմտահայ հատվածի վերջին մնացորդները պաշտպանելու և տեղական բնակչության կենսական կարիքները հոգալու նվիրական գործին⁶: Հեղափոխական-դեմոկրատական իշխա-

1. Տե՛ս Известия Совета р. и с. депутатов г. Тифлиса, 1917, 18 апреля.
2. Տե՛ս նույն տեղում:
3. Տե՛ս Հին բոլշևիկների հիշողություններ, գիրք 1-ին. էջ 248:
4. Տե՛ս Ս. Սարգսյան, Կուսակցության հավատարիմ մարտիկը: 1972, էջ 44:
5. Տե՛ս ЦГИАГ, ф. 1851 оп. 1, д. 2, л. 5.
6. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 85:

նության Երզնկայի կոմիտեն ապրիլի 26-ի նիստի ժամանակ հիմնում է «Զինվորական ծառայող հանրապետականների Միություն», որի գլխավոր նպատակն էր զինվորների, սպաների և, ընդհանրապես, բոլոր զինծառայողների միասնությունն ու համատեղ աշխատանքը: Միության «Մինիմում» ծրագիրը նշում էր. «1) Բանակի նախապատրաստումը Սահմանադիր ժողովին, արժանի ներկայացուցիչների ընտրություն և դեմոկրատական հանրապետության իրագործում, 2) աշխատավորական զանգվածների շահերից բխող գաղափարների տարածում, 3) ընթացիկ կյանքի ճիշտ լուսաբանում՝ համապատասխան գրականության տարածման դասախոսությունների, միտինգների ճանապարհով»¹: Միությունն ամեն կերպ ձգտել էր դեմոկրատական բոլոր կազմակերպությունների հետ ամուր կապ պահպանել և ազատությունն ամրապնդել, իրականացնել նախազած ծրագիրը: Այսինքն՝ միջոցառումների մի համակարգ, որը բնորոշ էր մարտ-ապրիլյան խորհուրդներին և նրանց գործունեությանը:

Օլթիում հակացարական ելույթից հետո ձևավորվում է կայազորի զինվորական պատգամավորների խորհուրդը, «իսկ քաղաքացիական օրգաններից, կազմակերպություններից ու ժողովրդից ընտրվում են Գործադիր խորհուրդներ, որոնց կազմի մեջ մտնում էին քաղաքացիական բնակչությունից և զինվորներ»²: Վերջինս ժամանակավոր կառավարության տեղական մարմինն էր: Օլթիում, ինչպես և ամենուրեք, ստեղծվում է երկիշխանություն:

Հիշյալ խորհուրդներում մեծամասնություն կազմեցին մենջևիկները: Խորհրդի ձեռնարկած միջոցառումներից հեղափոխական աչքի ընկնողն էր սպեկուլյացիայի դեմ պայքարը: Այդ նպատակով ամբողջ քաղաքի առևտրականներից հավաքվում են առաջին անհրաժեշտության ապրանքները և վաճառվում ժողովրդին՝ խորհրդի ներկայացուցիչների վերահսկողությամբ³:

Վանի զինվորական խորհրդի ձևավորման մասին է խոսում հետևյալ փաստը. «Մարտի 19-ին (աշխատավորական հանրահավաքից հետո - Վ.Մ.) դրոշակակիր զինվորներ առաջարկեց ունենալ զինվորներից կազմված քլուսյ մը, որուն բոլոր խմբի զինվորները իրենց ներկայացուցիչները պիտի տան՝ իրենց անմիջական կարիքներուն մասին խորհրդակցելու և կարգադրություններ ընելու համար»⁴:

1. Տե՛ս ԱԴԱԴ, ֆ. 1851 օռ. 1, ձ. 2, ռ. 5.

2. Տե՛ս ՀՀ ՊԳԿԱ. ֆ. 403, ց. 1, գ. 23, թթ. 1-2:

3. Տե՛ս նույն տեղում:

4. Տե՛ս ԱԿԵ. 1917. Ճապրիլի:

խորհուրդների, ինչպես նաև զինվորական կոմիտեների ու դեմոկրատական այլ կազմակերպությունների ստեղծման գործընթացը զնայով ընդլայնվում ու խորանում էր: Հայաստանում 1917թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին ստեղծված բանվորական, զինվորական պատգամավորների խորհուրդները Փետրվարյան հեղափոխության ինքնահաստատման շրջանում առաջադիմական դեր խաղացին այն իմաստով, որ հանդիսանալով դեմոկրատական հեղափոխությունն իրականացնողներ, խափանեցին հետադիմական ուժերի կողմից միապետության վերականգնման փորձերը և անցկացրին մի շարք դեմոկրատական միջոցառումներ:

Բանվորական, զինվորական պատգամավորների խորհուրդներին զուգահեռ, Հայաստանում ստեղծվում են նաև գյուղացիական խորհուրդներ, երևույթ, որն ամփիջական կապ ուներ գյուղացիական հեղափոխական-դեմոկրատական շարժման ծավալման հետ: Եթե բանվորներն ու զինվորները իշխանության իրենց մարմինները կազմակերպում էին շնորհիվ գործարաններում և կայազորներում բանվորների ու զինվորների կենտրոնացվածության, ապա գյուղացիությունը ցրված ու մասնատված էր մանր տնտեսությունների միջև: Ուստի գյուղացիության համարսեփական կազմակերպություն ունենալը հսկայական նշանակություն էր ստանում:

Հայկական գյուղերում պայքարը լարված էր դառնում: Յուրաքանչյուր կուսակցություն աշխատում էր իր կողմը գրավել գյուղացիությանը, որովհետև վերջինս, կազմելով Հայաստանի բնակչության գերակշռող մասը, միաժամանակ լինելով ազդեցիկ ուժ, կարող էր վճռական դրոշմ դնել հեղափոխության ընթացքի վրա: Այդ պայքարն հիմնականում ընթանում էր դաշնակցության և բուլշևիկների միջև:

Կարսի Բ. Զ. Պ. Խ. Գործադիր կոմիտեն Անդրկովկասյան գյուղացիական պատգամավորների երկրային կենտրոնին հաղորդում էր, որ «մայիսի 23-ին Կարսի մարզում ստեղծվել են գյուղացիական պատգամավորների խորհուրդ, ինչպես նաև հունիսին Արդահանի և Օլթիի գավառային գյուղացիական կոմիտեներ. գյուղական գյուղացիական կոմիտեներ դեռևս չկան»¹:

Գյուղացիական զանգվածների միավորման գործընթացը համեմատաբար արագ ընթացավ Լոռվա գյուղերում: Հարևան Վրաստանին մոտ գտնվելը, որտեղ կալվածատիրական ճնշումն ավելի ուժեղ

1. Տե՛ս Հայաստանի Պատմության պետական թանգարան, թղթապանակ 2695:

Լր. պայքարի փորձը, ինչպես նաև բոլշևիկների գործունեությունն այստեղ նպաստեցին գյուղացիության միավորմանը: Որոշակի դեր խաղաց նաև Լոռիում օգտակար հողերի սակավությունը, որը «գյուղացիներին սոսկալի դրության մեջ էր գցել»¹: Լոռու գյուղացիության համախմբման կենտրոնը ինքնակալության անկումից հետո որոշ ժամանակով դարձավ Ուզունլարը (Օձուն): Տեղի գյուղացիական խորհրդի կազմակերպման մասին էր հաղորդում մենշևիկյան **Борьба**» թերթը. «Բորչալուի գավառի, Լոռու շրջանի Ուզունլար գյուղում արդեն ստեղծվել է գյուղացիների պատգամավորների խորհուրդ²: Մայիսին հրավիրված բանվորների և գյուղացիների պատգամավորների երկրային համագումարին Ուզունլարի գյուղացիների պատգամավորների խորհրդի շրջանային կոմիտեն ուղարկում է իր երկու թեկնածուներին՝ բոլշևիկներ Դ. Շահվերդյանին և Լ. Էլբակյանին³:

Մարտին Վորոնցովկայում (Կալինինո) հրավիրվեց գյուղացիական ներկայացուցիչների ժողով, որը վճռեց չճանաչել դաշնակցական կոմիտեների իշխանությունը, շարունակել կալվածատիրական հողերի գրավումը և դրանք բաժանել գյուղացիների միջև: Բոլշևիկների ետևից էին գնում ռուսական Գյառգյառ (Պուշկինո), Լեջան, Կուրթան և այլ գյուղերի գյուղացիները⁴:

Սակայն հարկ է նկատել, որ բոլշևիկները չունեին բավարարուծ, որպեսզի քննարկվող ժամանակաշրջանում նույն հաջողությամբ աշխատանք տանեին ամբողջ Հայաստանի գյուղացիության շրջանում: Պատահական չէ, որ չնայած Լոռիում նրանց ակտիվ գործունեությանը, Հայաստանի մյուս շրջաններում գյուղացիության վրա ուժեղ էր դաշնակցության ազդեցությունը:

1. Տե՛ս Պայքար, 1917, 17 մայիսի:

2. Տե՛ս **Борьба**, Тифлис, 1917, 28 мая

3. Տե՛ս նույն տեղում:

4. Տե՛ս Հին բոլշևիկների հիշողություններ, գիրք երկրորդ, էջ 667-668:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

**ՍԻԶԿՈԼՍԱԿՑԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԽՈՐԱՑՈՒՄԸ
(ԱՊՐԻԼ-ՇՈՒԼԻՍ 1917թ.)**

1. ԱԶԳԱՅԻՆ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐԻ ԱԿՏԻՎԱՅՈՒՄԸ

1917թ. ապրիլին շարունակվում էր հեղափոխության «մեղրամիսը»։ Միևնույն ժամանակ մարտյան համընդհանուր ցնծությունը զիջում էր դիրքերը հեղափոխական դասակարգերի, նրանց կուսակցությունների անզիջում պայքարի առաջ. պայքար, որ պետք է ապահովեր հասարակական-քաղաքական կյանքում նրանց դիրքերի ամրապնդումը, ապացուցեր նրանց ծրագրերի իրավացիությունը։

Քաղաքական իրադարձություններով հարուստ անցումային «հեղափոխության խաղաղ զարգացման» շրջանը, արտաքինից թվացյալ խաղաղության տակ թաքցնում էր ներքին բուռն, լուծում պահանջող հակասությունները։

ՕԶԱԿՈՄ-ի գործիչներն անզոր էին դառնում երկրամասի բնակչությանը հաց, խաղաղություն, ազատություն պարգևելու խոստումներում։

Դեռևս մարտի 18-ին Թիֆլիսում կայացած անդրկովկասյան բանվորական պատգամավորների խորհուրդների ներկայացուցիչների (կամ՝ Անդրկովկասի գործադիր կոմիտեների ներկայացուցիչների) համագումարն ու նրա մենջևիկյան միջուկը հիմնականում համամիտ էին նույն օրը Թիֆլիս ժամանած նոր կառավարության՝ ՕԶԱԿՈՄ-ի հետ։ Ա՛ռաջ եկած որոշ հակասություններ սկզբունքային բնույթ չունեին և արագ հարթվեցին։

Ժորդանիայի «Մոմենտի խնդիրներն ու տակտիկան» զեկուցումը և դրա հիման վրա ընդունված մենջևիկյան բանաձևը հետևյալ հեռանկարներն էր ուրվագծում. մոտակա քաղաքական նպատակը հին վարչակարգի դեմ պայքարի ու հեղափոխությունը ժողովրդավարա-

կան հանրապետության հասցնելու նպատակով. ժամանակավոր հեղափոխական կառավարությանն աջակցելն էր: Ցանկալի էր պրոլետարիատի, բանակի և բնակչության այլ խավերի աջակցությունը այդ կառավարությանը: Այստեղից էլ տրվում էր պահի տակտիկայի բնութագիրը, որը միանգամայն որոշակիորեն արտահայտում էր հեղափոխության շարժիչ ուժերի ու քաղաքական պահանջների նկատմամբ սենշևիզմի վերաբերմունքը: «Բոլոր այդ հակադիր սոցիալական խավերի ու դասակարգերի միասնությունը ապահովելու նպատակով, - ասված էր համագումարի բանաձևում, - անհրաժեշտ է բանվորական, գյուղացիական և ազգային հարցերի արմատական լուծումը թողնել Սահմանադիր ժողովին»¹:

1917թ. ապրիլից հետո շարունակվում էին Հայաստանում բանվորական, գյուղացիական և ազգային շարժումները:

1917թ. ապրիլին շարունակվում էր Ալավերդու բանվորների պայքարը աշխատավարձի բարձրացման և 8-ժամյա աշխատանքային օրվա համար: «Պայքար» թերթը սեպտեմբերի 26-ի համարում, Կովկասյան երկրային կենտրոնին տեղեկացնելով Ալավերդու պղնձահանքերի բանվորության դրության մասին, գրում էր, որ բանվորների պահանջներին զոհացում է տրված: Այս շրջանի պայքարի արդյունքների մասին է խոսում լրագրում զետեղված այն փաստը, որ 1917թ. մարտին ստացվող 1ռ. 90կոպ. փոխարեն, օգոստոսին այդ ցուցանիշը հասավ 2ռ. 55 կոպեկի²: Հայաստանի բանվորության ապրիլյան ելույթներից նշանավոր է Սուրմալուի գավառի Կողբի աղահանքերի բանվորների ապրիլի 10-ի գործադուլը: Աշխատավորության բողոքը՝ պարենային սուր ճգնաժամի դեմ այստեղ արտահայտվեց ալյուրի պաշարները սպառվելու առիթով: Հանքերի կահավարիչը խնդրում էր Երևանի նահանգային կոմիսարին, որպեսզի ամբողջ Կովկասին աղ մատակարարող Կողբի բանվորներն ապահովվեն առաջին անհրաժեշտության մթերքներով. այլապես կդադարեցվեն աշխատանքները³: Երևանում սպասվող ելույթներից անհաբեկված, Թիֆլիսի բանվորների ու զինվորների դեպուտատների խորհուրդը ապրիլի 14-ին այստեղ է ուղարկում ՕԶԱԿՈՄ-ի անդամ Մ. Պապաջանյանին և խորհրդի 2 ներկայացուցիչներ⁴: Նահանգա-

1. Տե՛ս Известия Тифлисской Городской Думы, Тифлис, 1917. н. 1-3.

2. Տե՛ս Պայքար, 1917, 26 սեպտեմբերի:

3. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 36, թթ. 53-54, 56:

4. Տե՛ս Известия, Совета рабочих и солдатских депутатов Тифлиса, 1917, 14 апреля.

յին կոմիսար Խաչատրյանը խնդրում էր Երևանի շաքարի նորման հավասարեցնել Թիֆլիսին: Շաքարի աննշան պաշարը կարող էր բավականացնել միայն մեկ ամիս¹:

Պարենային ճգնաժամի անհաղթահարելի ուրվականն այն աստիճան էր ամրապնդվել բնակչության գիտակցության մեջ, որ Ալեքսանդրապոլում ալյուրի 3 ամսվա պաշարը կամսարականի կողմից դիտվում էր որպես պարենային հարցի գոհացուցիչ իրավիճակ և նրա կարծիքով, «միայն գավառն էր, որտեղ դրությունն անհամեմատ ծանր էր»²: Հայկական գավառից ստացվող լուրերով մտահոգված էր անգամ հեռավոր Բոստոնի «Հայրենիք» թերթը, որը գրում էր. «Կովկասահայ ամբողջ գյուղացիությունը, որ պատերազմի սկզբները այնքան վեհանձնորեն իր չոր հացը բաժանեց սահմանի մյուս կողմեն հալածական, անոթի իր եղբայրակիցներուն հետ, այսօր ինքը մատնված է սովի»³: Գլխավորապես շարունակվող քայքայիչ պատերազմը նոր թափ հաղորդեց Հայաստանում գյուղացիական շարժումներին: 1917թ. ապրիլին ագրարային հուզումներ եղան Երևանի նահանգի, Նոր Բայազետի, Ալեքսանդրապոլի, Ղարաքիլիսայի գավառներում և այլ վայրերում:

Էջմիածնից Պապաջանյանի անունով ստացված հեռագիրը հայտնում էր, որ Նոր Բայազետ գավառի Վանքի և Բջնիի կալվածքներում գյուղացիները հերկում են հողը և այրում են հացը⁴: 1917թ. ապրիլի 10-ին Երևանի հողագործության վարչությունը բողոքում է Երևանի Նահանգային կոմիտեին և գործադիր կոմիտեին, որ Ռնդամալ գյուղի բնակիչները խլել են վարձակալ Սարգիս Երանովի հողերը, բաժանել իրենց մեջ՝ խախտելով գոյություն ունեցող բոլոր մասնատիրական և պետական օրենքները: Վարչությունը խնդրում էր ձեռք առնել կտրուկ միջոցներ, կանխել գյուղացիության կողմից նման գործողությունները⁵:

Ապրիլի 23-ին Ղարաբաղի գործադիր կոմիտեն Զխենկելուց ստանում է մի հեռագիր, որտեղ տեղեկացվում էր Բազարքենդում Դոլուխանյանցների կալվածքներում տեղի ունեցած անկարգությունների մասին: Ուշագրավ երևույթ էր ապրիլի 16-23-ը շարունակվող Ղաթարի պղնձահանքերում բանվորների և գյուղացիների համատեղ

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 36, թ. 82:

2. Տե՛ս *Солдат*, 1917, 15 марта.

3. Տե՛ս Հայրենիք, Բոստոն, 1917, 13 ապրիլի:

4. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 36, թ. 86:

5. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 5, գ. 62:

ելույթը՝ ցարական ոստիկանապետին վերընտրելու կապակցությամբ: Աշխատավորության բողոքը տվեց իր արդյունքները: Հեռացվեցին ոստիկանապետը և տանուտեր Բաղդասարյանը¹:

Գյուղացիական ելույթները ճնշելուց բացի, ՕԶԱԿՈՄ-ի հողային կոմիտեները դիմում էին նաև որոշ միջոցների, որոնք, ցավոք, ընդհանուր սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում չէին իրագործվում: Այս է վկայում, օրինակ, գյուղատնտեսական տեսուչներից մեկի 1917թ. մարտ-հունիս ամիսների հաշվետվությունը Երևանի նահանգի Թալին գյուղից: Տեսուչը գրում էր. «Բնակիչների հետ անցկացրել եմ նրանց տնտեսության բարեկարգման վերաբերյալ բազմաթիվ գրույցներ: Բոլոր իմ առաջարկները ընդունվում էին մեծ վստահությամբ, բայց ցավոք ես չկարողացա իմ առաջարկները հիմնավորել, չունենալով ձեռքի տակ անհրաժեշտ նյութական ապացույցներ՝ ցուցադրական հողամասեր, սերմացու, գյուղատնտեսական սարքավորումներ»²:

Պետական իշխանության, տվյալ դեպքում կոոպերացիայի դեմ էր ուղղված Մեծ Ղարաքիլիսայի գյուղացիության ապրիլի 18-ի ելույթը: Բնակչության զայրույթն իր գագաթնակետին է հասնում այն ժամանակ, երբ խուզարկելով սպառողական ընկերության վարիչների տները, նրանք գտնում են ալյուրի և շաքարի թաքցրած պաշար: «Մշակը» «ամբոխին գրգռելու և դեկավարելու ամոթալի գործը» վերագրում էր տեղական առևտրական դասի մի քանի հայտնի ներկայացուցիչների և նույնիսկ «ինտելիգենտ» կոչվող անհատներին³: «Ինտելիգենտ» ասելով «Մշակ»-ը նկատի ուներ ապրիլի 15-ին Թիֆլիսից այստեղ եկած մենշևիկ-ինտերնացիոնալիստ, «Պայքար» թերթի խմբագիրներից մեկին՝ Հայկ Ազատյանին: «Մշակ»-ը աշխատավորների ելույթը համարում էր «ամոթալի» գործ: Դաշնակցության պաշտոնաթերթ «Ժայռը» Ազատյանին վերագրում էր անարխիստական շարժման հրահրումը: Թերթը շուրովի էր ներկայացնում Հ. Ազատյանի ելույթը գյուղացիների առաջ. «Ընկերներ, Ռուսաստանի բռնակալությունն ընկավ, այժմ ազատություն է, օրենք չկա, ամեն մեկը կարող է անել այն, ինչ որ սիրտն է ուզում»⁴: Այդպիսի ելույթի տրամաբանական հետևանքը, դաշնակցության կարծիքով, Ղարաքիլիսայում 3 օր տիրող «անարխիան» էր: Դաշ-

1. Տե՛ս Փայլակ, Շուշի, 1917, 23 ապրիլի:

2. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ. ֆ. 133, ց. 2, գ. 102, թ. 2:

3. Մշակ, 1917, 2 մայիսի:

4. Ժայռ, Ալեքսանդրապոլ, 1917, 7 մայիսի:

նակցականները գայրացած էին Հ. Ազատյանի գործունեությունից և գրում էին: «Այսուհետև լավ կլիներ, որ այդպիսի անփորձ հոգևոր-ներ այլևս գավառ չգալին և իրենց ճառերով խլրտումներ չառաջացնեին»¹: Բաքվի դաշնակցության պաշտոնաթերթ «Արևը», լրացնելով «Ժայռի» միտքը, գրում էր. «տնտեսական խնդիրը այժմ քաղաքական խնդիր է մեզ համար: Առանց նրա չկա հաղթություն, առանց նրա գոյություն չունի հեղափոխություն և դեմոկրատիա»²: Գործնականում դաշնակցականներին, ազգային-դեմոկրատական գործիչներին բնակչության կենսական պահանջների լուծումը մտահոգում էր նրանց գլխավոր խնդրի՝ ռազմական հաղթանակների իրականացմանը հասնելու առումով: Այլ հայրը էր տնտեսական ճգնաժամի պատճառով բազմաթիվ ձախողումները գյուղացիության վիճակի բարելավման գործում:

Հողի համար գյուղացիների պայքարն ապրիլից սկսած արդեն վերաճում էր ժամանակավոր կառավարության և նրա մարմինների դեմ ուղղված պայքարի, որը մինչև սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսները ոչ միայն չթուլացավ, այլ գնալով ավելի էր ընդլայնվում: Ծավալվող ագրարային շարժումներում ակտիվ դեր էին խաղում նաև ռազմաճակատից թիկունք եկած զինվորները:

1917թ. ապրիլի 23-ից մինչև մայիսի 24-ը Թիֆլիսում տեղի ունեցավ Կովկասյան բանակի առաջին համագումարը: Համագումարն ընթանում էր ժամանակավոր կառավարության առաջին՝ ապրիլյան ճգնաժամի պայմաններում, երբ կռալիցիոն կառավարության մեջ մտած նոր սոցիալիստ-մինիստրները որոշ իմաստով ապահովեցին էսէռների, մենշևիկների գերակշռությունը:

Այս օրերին էր, որ ժամանակավոր կառավարության հանդեպ վստահության նոր փուլին՝ կռալիցիոն մինիստրությանը բուշևիկները հակադրեցին նոր առաջարկ. փոխել խորհուրդների ամբողջ քաղաքականությունը, հրաժարվել կապիտալիստներին վստահելուց և ամբողջ իշխանությունը հանձնել բանվորների ու զինվորների պատգամավորական խորհուրդներին: Լենինի կարծիքով՝ «Անձերի փոփոխումը ոչ մի արդյունք չի տա, պետք է փոխել քաղաքականությունը: Հարկավոր է, որ իշխանության գլուխ կանգնի մի այլ դասակարգ: Միայն դա կարող է արագացնել պատերազմի վախճանը, միայն դա կարող է մեզ համար հեշտացնել տնտեսական քայքայման հաղթա-

1. Տե՛ս Ժայռ, 1917, 7 մայիսի:

2. Տե՛ս Արև, Բաքու, 1917, 11 մայիսի:

հարումը»¹։ Այս ամենի ներքո թաքնվում էր էականը՝ իշխանությունը բոլշևիկների կողմից գրավելու նպատակը։

Արդյունաբերական կենտրոններում բոլշևիկների ջանքերը ուժեղացնող հեղափոխական շարժումն իր ազդեցությունն էր ունենում Հայաստանի վրա։ Ապրիլի 13-ին Ալեքսանդրապոլում տարածվեց «Կորչի պատերազմը» կարգախոսը, որը էսէռա-մենշևիկյան «Солдат» թերթը ապրիլի 18-ին, Միլյուկովի Արևմտյան ռազմաճակատում հարձակման նոտայի հրապարակման օրը կոչեց որպես «անհայտ պրովակատորների չարամտություն»²։ Ապրիլի 22-ին՝ բոլշևիկյան մամուլի օրը, Ստ. Ալավերդյանի գլխավորությամբ Սարիղամիշում կազմակերպվում է զինվորների ու տեղի աշխատավորների հանրահավաք³։ Ապրիլի առաջին օրերին Սարիղամիշն աչքի բնկավ նաև բանվորական ելույթներով։ «Քաղաքների միության» բազմաթիվ շինարարական դրուժինաներ, որոնք նեղգիծ երկաթուղի էին կառուցում դեպի Էրզրում, գործադուլ հայտարարեցին և մի քանի օր չներկայացան աշխատանքի։ Բանվորների տնտեսական պահանջների մի մասը բավարարվեց⁴։

Կովկասյան բանակի իրավիճակի մասին է վկայում Ռոձյանկոյին ուղղված 5-րդ կորպուսի հրամանատարի հեռագիրը։ «Կովկասյան բանակ են սկսել այցելել, - ասվում էր նրանում, - Պետրոգրադի բանվորական շրջանային խորհրդի ներկայացուցիչներ, որոնք քայքայում են բանակը։ Սպայությունը շատ է դժվարանում պայքարել այդ ուղղության դեմ»⁵։ Այդ ներկայացուցիչները բոլշևիկներ էին, որոնք քարոզում էին Լենինի «Ապրիլյան թեզիսները», բանակի ժողովրդավարացման վերաբերյալ Պետրոգրադի խորհրդի որոշումները, հ. 1 հրամանը։ Ժամանակավոր կառավարության ապրիլյան ճգնաժամն առաջին լուրջ ցնցումը եղավ քաղաքական կուսակցությունների կյանքում։ Առանձնապես տագնապալի էր դաշնակցության վերաբերմունքը։ Հայ ազգային հեղինակավոր կուսակցությունը պատրաստ էր ընդունել կառավարական ցանկացած փոփոխություն, ճգնաժամ՝ միայն թե շարունակվեր հաղթական պատերազմը։ Դաշնակցությունը մի կողմից աջակցում էր ժամանակավոր կառավարության մարտի 27-ի՝ Ռուսաստանի ժողովուրդներին ուղղ-

1. Տե՛ս Վ. Լենին, ԵԼԺ, հ. 32, էջ 3։

2. Տե՛ս Солдат, 1917, 18 апреля.

3. Տե՛ս Кавказский Рабочий, 1917, 25 апреля.

4. Տե՛ս Հին բոլշևիկների հիշողություններ, գիրք երկրորդ, էջ 392-394։

5. Տե՛ս Революционное движение в России в апреле 1917, М., 1958, с. 554.

ված կոչք, որով կառավարությունը խոստանում էր հեռու մնալ նվաճողական քաղաքականությունից, անեքսիաներից: Մյուս կողմից նրան մտահոգում էր Ս'իլյուկովի «անորոշ» նոտան, որը «պետք է համապատասխաներ Ռուսաստանի հեղափոխական նոր կառավարության արտաքին քաղաքականության ոգուն»¹, այլ խոսքով՝ նվաճողական քաղաքականությանը, մի բան, որ ազատագրելու էր Արևմտյան Հայաստանը: ՀՅԴ այս վիճակը ավելի հստակ կերպարանքով է երևում «Արև»-ի մի այլ խմբագրական հոդվածում. «Միացյալ կառավարության դերն անկասկած, - ասված է այնտեղ, - նպաստավոր կերպով պիտի ազդի երկրի պաշտպանության վրա: Ինչքան էլ չափավոր շրջաններում դժգոհությամբ ընդունվի այս վերակազմությունը, այնուամենայնիվ, տարրական տրամաբանությունը հրահանգում է ընդունել, որ սա իրական պայմանների անհրաժեշտ և ցանկալի հետևանք է: Չի կարելի կուսակցական գծից հեռու պահել հեղափոխական դեմոկրատիայի ներկայացուցիչներին: Քանի որ սոցիալիստական կուսակցությունները կամեցան մտնել միացյալ կառավարության մեջ, երկիրը պետք է ողջունի այդ որոշումը: Եվ մեր պարտականությունն է՝ ընդունել այդ կամքը, որպես փրկության միակ միջոց և ամեն կերպ նպաստել նրա հաղթանակին»²: Տիպական է նաև այս օրերին Խնուսի կայսագործի ընդունած որոշումը՝ «Չկա հաղթություն առանց ազատության և չկա ազատություն առանց հաղթության»³:

Ապրիլի 27-ին Երևանի հայ գինվորականների բազմամարդ ժողովը և նրա ընդունած բանաձևը լիովին համընկնում էին «Հորիզոնի» կարծիքին: Կառավարությանը հավաստելով «մինչև արյան վերջին կաթիլը պաշտպան հանդիսանալ ձեռք բերած ազատությանը», գինվորականները հույս էին հայտնում ապագա ազատ Ռուսաստանում վայելել ազատության բոլոր պտուղները և իրականացած տեսնել մեր ազգային իդեալները⁴:

Փետրվարի շնորհած ազատություններին ձեռք մեկնեցին նաև բազմահազար հայ աշակերտությունը, ուսանողությունը: Յուրաքանչյուր քաղաքական կուսակցություն հայ իրականության մեջ ձգտում էր իր ազդեցության ոլորտի մեջ առնել հասարակական այդ ակտիվ տարրը: Պայքարը հատկապես սուր բնույթ ստացավ դաշ-

1. Տե՛ս Արև, 1917, 25 ապրիլի, 26 ապրիլի:

2. Տե՛ս Արև, 1917, 7 մայիսի:

3. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 21 ապրիլի:

4. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 6 մայիսի:

նակցության և բոլշևիկների միջև:

Ա. Խանջյանը, օրինակ, այն կարծիքին էր, որ բազմաթիվ «գործիչներ», «աշակերտներից և ուսանողներից, աշակերտական կյանքի ղեկն իրենց ձեռքն առած՝ ամբոխավարությամբ շահագործում են աշակերտների հետաքրքրությունն ու անգիտակցությունը հասարակական և քաղաքական հարցերում»¹: Դաշնակցականների քաղաքականության դեմ նրանց գործնական պայքարը սկսվեց ապրիլի 4-ին Երևանում կայացած նահանգի տարրական ժողովրդական ուսումնարանների ուսուցիչների առաջին հավաքում, որտեղ բացման խոսքով հանդես եկավ Երևանի ա. - դ. կազմակերպության կողմից լիազորված Գ.ոգուաձեն: Նա իր ելույթում ուշադրություն դարձրեց հեղափոխության շրջանում ուսուցչի դերի բարձրացման, ցարական կապանքներից նրա ազատագրման, ապագա դպրոցի և այլ հարցերին: Նա իր վերաբերմունքը հայտնեց այն բանի նկատմամբ, որ ցարիզմը դպրոցը համարում էր վնասակար հաստատություն, իսկ ուսուցչությանը՝ հեղափոխականներ. մի բան, որը նոր պարտականություններ է դնում ուսուցչության վրա՝ հեղափոխության զարգացման շրջանում²: Չնայած դաշնակցականները դեմ էին կուսակցական աշակերտական կազմակերպություններին, այսուհանդերձ, Երևանում ապրիլի սկզբին այդպիսի միության հիմք է դրվում:

Ապրիլի 5-ին Բաքվում բացված Հայ աշակերտական համագումարին մասնակցող տարբեր քաղաքների ներկայացուցիչների առկայությունը վկայում է դաշնակցականների ակտիվ գործունեության մասին³: Երևանի, Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի, Գանձակի, Շուշիի աշակերտական միությունները այստեղ միավորվում են ընդհանուր «Հայ աշակերտական միության» մեջ⁴: Համագումարի որոշումները չէին խոսում աշակերտության հանդեպ դաշնակցության միանշանակության մասին: Միությունն իր առջև նպատակ էր դնում վերացնել «կուսակցական խլրտումները» և պաշտպանել նոր կառավարությունը: Դաշնակցականները շեշտում էին, որ Միությունը գործում է որպես կովկասի աշակերտական առանձին սեկցիա, որ այն էությանբ ժողովրդավարական է, հիմնվում է անկուսակցական հողի վրա, բայց միևնույն ժամանակ ավելացնում էին, որ «անհրաժեշտության դեպքում նա կգործակցի այն կուսակցության հետ, որ, իր

1. Տե՛ս Նոր սերունդ, Թիֆլիս, 1917, 1 մայիս:

2. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 217, ց. 1, գ. 4, թ. 4:

3. Տե՛ս Մշակ, 1917, 12 ապրիլի:

4. Տե՛ս Քայլեր, Գանձակ, 1917, հ. 2, մայիս:

կարծիրով. անհրաժեշտ պաշտպանն է ազգային շահերին»¹: Եվ բանի որ հայ իրականության մեջ ՀՅԴ-ն ամենալայն ազդեցությունն ուներ, ուստի Միությունն էլ պետք է նրան ենթարկվեր:

Համագումարում քննարկվեց նաև «Հայ աշակերտությունը և հայ բանվորությունը» հարցը, որը վիճաբանությունների տեղիք տվեց: Դրանք ծագեցին հատկապես աշակերտության շրջանում սոցիալ-դեմոկրատիայի, բոլշևիկների աճող հեղինակության հանդեպ դաշնակցականների ունեցած անհանգստությունից: Համագումարում փոքրամասնությունը ներկայացնող Երևանի և Էջմիածնի կազմակերպությունները գտնում էին, որ «պետք է զգույշ լինել և աշակերտներին տրված շնորհներից դուրս չգալ, այսինքն՝ նրանց սովորեցնել լեզուն և ծանոթացնել հոգևոր արտադրություններին», և ինչպես արդարացիորեն շեշտում էր «Հորիզոնը»՝ «ոչ թե կայացնել հետևյալ որոշումը, այն է՝ հայ աշակերտությունը պետք է նպաստի հայ բանվորության ինքնագիտակցությանը և ըստ կարելիույն նրա դասակարգային ու ազգային ազատագրմանը»²: Աշակերտական, ազգային միությունների ստեղծման գործը ձախողվեց Թիֆլիսում՝ մայիսի 13-18-ը կայացած «Համընդհանուր կովկասյան աշակերտության միության սահմանադիր ժողովում»: Այստեղ 28 քաղաքների ներկայացուցիչները հիմք դրեցին Կովկասի բոլոր ազգությունների աշակերտության միավորմանը: Թիֆլիսի Գայանյան, Ներսիսյան և Հովհաննյան հայկական դպրոցների երիտասարդությունը, որոնց շարքերում զգալի էին բոլշևիկներին համակրողները, մտավ այդ միության մեջ՝ կազմելով նրա հայկական սեկցիան³: Նկատի ունենալով միության գործունեության շրջանակների սահմանափակությունը, մասնաճյուղը իրեն հայտարարեց անկախ՝ տնօրինելու ներքին գործերը և սկսեց հրատարակել «Նոր սերունդ» թերթը, որն օգտագործվում էր հիմնականում դաշնակցության դեմ հակաքարոզչության, ինչպես նաև երկրում ծավալվող հասարակական-քաղաքական կյանքը լայնորեն լուսաբանելու միջոցով երիտասարդական շարժումը նրա հետ կապելու համար: Այդ նպատակով ստեղծվեց նաև Երևանի աշակերտական ինտերնացիոնալիստական խմբակը⁴: Չնայած նրա բոլոր

1. Տե՛ս Զայեր, 1917, հո. 2, մայիս:

2. Տե՛ս Հորիզոն, 1917. 16 ապրիլի:

3. Տե՛ս Մ. Оганджян, Революционное движение молодежи Закавказья (1890-1917), Ереван, 1975, с. 240.

4. Տե՛ս Հ. Կարապետյան, Երևանի հեղափոխական ավանդույթները, Երևան, 1974, էջ 50:

անդամները հայեր էին, բայց այդ անվանումով Ղ. Ղուկասյանը, Ա. Խանջյանը, Ս. Բուդաղյանը և ուրիշներ գտնվելով ռուսական բոլշևիկյան ինտերնացիոնալիզմի, ավելի շուտ կոսմոպոլիտիզմի (աշխարհաքաղաքացիության) ազդեցության տակ, ընդգծում էին իրենց հակադրությունը դաշնակցական ազգային միություններին:

Փետրվարյան հեղափոխությունից անմիջապես հետո, ոգեշնչված նրա ժողովրդավարական նվաճումներով, հայ մտավորականության և հասարակական տարբեր խավերի առջև կանգնեց դպրոցների ազգայնացման հարցը, որը հատկապես սուր վիճաբանությունների տեղիք տվեց Երևանի նահանգում: Ստեղծվեց «Ժողովրդական ուսուցիչների միություն», որն էլ պետք է անմիջականորեն իրագործեր դպրոցների ազգայնացման հարցի նախապատրաստումը¹: Վերջինս կյանքի էր կոչվել՝ ռուսական մեծապետականությամբ շնչող դպրոցները ժողովրդավարական, ազգային ինքնուրույնությամբ, մայրենի լեզվի ու մշակույթի ավելի խոր ուսումնասիրության պահանջներով օժտելու, ինչպես նաև դպրոցը եկեղեցուց անջատելու հրատապ անհրաժեշտությունից:

Հուլիսի 19-ին անցկացված համաժողովրդական հարցումը տալիս է իր առաջին դրական արդյունքները: Որոշվում է Երևանի նահանգի դպրոցականների ազգայնացումը սկսել նոր ուսումնական տարվա սկզբին՝ սեպտեմբերի 1-ից, հետևյալ որոշիչ սկզբունքով՝ ազգայնացումը կենսագործել բոլոր այն դպրոցներում, որտեղ տվյալ ազգի իրավունքն անվիճելի է տվյալ դպրոցի համար²:

Այս հարցը կենտրոնական տեղ գրավեց նաև մայիսի 11-14-ը Թիֆլիսում կայացած Հայ ուսուցչական համագումարում³: Հայկական մամուլը մեծ ուշադրություն էր դարձնում համագումարին և Թիֆլիս էր հրավիրում Հայաստանի շրջանների ներկայացուցիչներին: Պահանջվում էր հրավիրել նախապատրաստական, տեղական համագումարներ: Այսպես, մայիսի 8-9-ը Շուշիում կայացավ շրջանի ուսուցչության համագումար, որն իր պատգամավորներն ուղարկեց Թիֆլիս⁴, որտեղ համագումարը բացվեց մայիսի 11-ին, Գայանյան օրիորդաց դպրոցի դահլիճում: Բազմաբնույթ և բազմաբովանդակ հարցերից այստեղ մենք կանդրադառնանք միայն օրակարգի առաջին հարցին, այն է՝ «Հայ ուսուցչության վերաբերմունքը ներկա

1. ՏԵՍ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 19, ց. 1, գ. 521, թ. 97:

2. ՏԵՍ Նոյն տեղում, թթ. 1, 99:

3. ՏԵՍ Մշակ, 1917, 16 մայիսի:

4. ՏԵՍ Փայլակ, 1917, 11 մայիսի:

քաղաքական պահի նկատմամբ»։ որը սերտորեն առնչվում է ապրիլյան ճգնաժամի նկատմամբ հայ հասարակական-քաղաքական շերտերի վերաբերմունքի ու մոտեցման հետ։ Մայիսի 12-ին՝ առաջին նիստում արտասանված ողջույնի, համագումարի անհետաձգելիությանը նվիրված ելույթներից անհրաժեշտ ենք համարում առանձնացնել Հովհաննես Թումանյանի խոսքը, որը մարմնավորելով ողջ հայ ժողովրդի հայրենասիրական ձգտումները, ընդգծում էր հայ դպրոցի և գրականության սերտ կապն ու հետագա բարելավումը։ «Ընկերներ, ապրում ենք պատերազմի շրջանում, երբ ռազմիկների արժեքը շատ է բարձրացել, սակայն չպիտի մոռանալ, որ կա մահ խավարի ու լույսի պայքար և այդ պայքարի մեջ ամենաժանր ու դժվարին պարտականությունն ընկած է հայ ուսուցչի վրա։ Բռնապետական ռեժիմի օրերին դպրոցն ու գրականությունը կաշկանդված էին և այդ պատճառով գրականությունը չունի իր փայլուն արտահայտությունը։ Այսուհետև հայ գրականությունը իր գոյության նոր շրջանն է թևակոխել՝ շնորհիվ վերածնված, ազատ դպրոցի։ Այդ ազատագրումը չպետք է լինի լոկ արտաքուստ, այլև ներքուստ ներքին ազատագրում պետք է կատարվի մեր սրտերում։ Արդի ազատագրումից կստեղծվեն ծաղկած լուսավոր դպրոցն ու գրականությունը»¹։ Նոր դպրոցի նշանակության մասին խոսեցին մահ մանկավարժ, հասարակական գործիչ Ի. Հարությունյանը, Արշ. Խոնդկարյանը (Էսէռ), Սիրական Տիգրանյանը (դաշնակցության կողմից), Արամայիս Երզնկյանը (ս. -դ.՝ մենշևիկ-ինտերնացիոնալիստների ֆրակցիայի կողմից), որոնք հիմնականում շեշտեցին հեղափոխության պայմաններում հայ ուսուցչի առաջնակարգ դերը՝ այս կամ այն չափով այդ հարցը կապելով իրենց դավանած քաղաքական ըմբռնումների հետ։

Համագումարն ընդունեց ժամանակին ու քաղաքական կյանքի բնույթին համապատասխան բանաձև։ Հայ ուսուցչական համագումարը լիակատար և անվերապահ վստահություն էր հայտնում ստեղծված կռալիցիոն կառավարությանը և վերջինիս գործունե աջակցություն ցույց տալու պատրաստակամությունն էր արտահայտում²։ Քննարկմանը մասնակցում էին Էսէռական, ՀՅԴ և ս. -դ. կուսակցությունները։

Մենշևիկ-ինտերնացիոնալիստ Ար. Երզնկյանը Միլյուկովի նո-

1. Տե՛ս Մշակ, 1917. 16 մայիսի։

2. Մշակ, 1917, 20 մայիսի։

տան համարում էր բուրժուազիայի իմպերիալիստական քաղաքականության և համառոտական ժողովրդավարության դեմ ուղղված քայլ: Հետագա եզրահանգումները արդեն մենշևիզմի դրույթներն էին: Միլյուկովյան քաղաքականությունը, հայ մենշևիկների կարծիքով, կանխորոշում էր դեպի ժամանակավոր կառավարությունն ունենալիք վերաբերմունքը: Դա միմիայն պայմանական վստահություն էր, որը շարունակվում է և կոալիցիոն միմիստրության նկատմամբ: Ի՞նչ վերաբերմունք պետք է ցույց տար սոցիալիստական փոքրամասնությունը: «Կամ նա պետք է վարի, - գրում էր Ա. Երզնկյանը, - կոմպրոմիսային քաղաքականություն, կամ անշեղ առաջ ընթանա դեմոկրատիայի բանվորական և զինվորական խորհուրդների լուզումգներով: Առաջին դեպքում նրա վրայով կանցնի դեմոկրատիան, իսկ երկրորդ դեպքում նա (մենշևիզմը - Վ. Մ.) ստիպված կլինի հրաժարվել իր բուրժուական կոլեգաներից: Ուրիշ ճանապարհ չկա»¹: Այս դրույթից էլ բխում էր մենշևիկների, տվյալ դեպքում՝ Երզնկյանի վերաբերմունքը դեպի կոալիցիոն կառավարությունը: Նրանք չէին կարող անվերապահ, լիակատար վստահություն ցույց տալ կոալիցիոն ժամանակավոր կառավարությանը: «Մենք պարտավոր ենք, - ասում էր հոետորը, - պաշտպանել միմիստրության այն քայլերը, որոնք համապատասխանում էին դեմոկրատիայի սկզբունքներին»²: Մենշևիկ Պ. Հովհաննիսյանն իր ելույթում, մեր կարծիքով, միանգամայն ճիշտ էր, երբ գտնում էր, որ Ռուսաստանի քաղաքական պահը այլ է. «Հեղափոխությունը կրում է ոչ միայն քաղաքական, այլև սոցիալական բնույթ: Հերթի են դրված մի շարք սոցիալիստական խնդիրներ: Պետք է նկատի ունենալ և այն, որ մինչև Սահմանադիր ժողովի գումարումը, որպեսզի հեղափոխությունը չվտանգվի, անհրաժեշտ է ստեղծել այնպիսի կառավարություն, որի շուրջը համախմբվեն երկրի բոլոր հեղափոխական-դեմոկրատ տարրերը: Այս տեսակետից ընդունված պայմաններով սոցիալիստ էլեմենտների միմիստրության մեջ մտնելը պետք է ողջունել և ցույց տալ նրանց ամենայն աջակցություն, մինչև Սահմանադիր ժողովի գումարվելը՝ հեղափոխությունը տանուլ չտալու համար»³:

Հարցի՝ էսէռական յուրահատուկ մեկնաբանությունն է տալիս հայ էսէռական կուսակցության նշանավոր դեմքերից Արշամ Խոնդկարյանը: Նրա կարծիքով՝ «Աջակցություն այնքանով՝ որքանով»

1. Տե՛ս Մշակ, 1917, 19 մայիսի:

2. Տե՛ս Նույն տեղում:

3. Տե՛ս Նույն տեղում:

կարգախոսը կիրառվում էր ամեն տեղ, և սոցիալիստների մուտքը նոր կառավարության մեջ ոչ մի սոցիալիստ չի ժխտում: Խոնդկարյանը ամենայն հավանականությամբ պարզապես չէր ուզում հիշել, որ բոլշևիկյան կուսակցությունը որդեգրել էր «ոչ մի աջակցություն ժամանակավոր կառավարությանը»¹ Լենինի սկզբունքը: Էսէռ հոետորը ասում էր, որ «Բուրժուազիան չի կարող երկիրը վարել մեր ցանկության համաձայն, որ եթե դեկը թողնվեր նրան, կվտանգվեր ազատությունը, դրա համար էլ սոցիալիստական հոսանքների մասնակցությունը անհրաժեշտ էր: Մենք պիտի պաշտպանենք այդ կառավարությունը, հակառակ դեպքում կկործանվի հեղափոխությունը, կկործանվենք և մենք»²: Այս կետում Էսէռները չէին սխալվում մասնաւոր իմաստով, որ նրանց ազդեցության խարխլվող հիմքերը կամրապնդվեին միայն կառավարության մեջ ներկայացուցիչներ ունենալով, կադետների հետ համագործակցելով:

Դաշնակցական Բ. Հարությունյանը, ինչպես նաև Արտ. Աբելյանը, կիսելով Ավ. Շախաթունյանի և Արշ. Խոնդկարյանի տեսակետները, դեմ էին մենշևիկների ժամանակավոր կառավարության նկատմամբ անվստահության տակտիկային և գտնում էին, որ չի կարելի կիրառել «այնքանով, որքանով» կարգախոսը, այլ անհրաժեշտ է բացարձակ վստահություն հայտնել նոր կոալիցիոն մինիստրությանը³: Ազատությանը չվտանգելու իր մեկնաբանությունն ուներ և դաշնակցությունը: Այն հանգում էր պատերազմը մինչև ավարտին հասցնելու դրույթին. հանգամանք, որը, ինչպես նշվում էր, բարեբախտաբար չէր մեռանդությամբ պաշտպանում էին նաև նոր՝ կոալիցիոն կառավարությունը, նրան հարած կուսակցությունները:

Ուշագրավ է բոլշևիկ Ա. Ստամբուլյանի կարծիքը, որն այլ տեսանկյունից էր հիմնավորում սոցիալիստների մուտքը կառավարության մեջ: Չընդունելով լենինյանների ապրիլյան քաղաքական ճգնաժամից հետո անցկացվող տակտիկան և տատանվելով մենշևիկ-ինտերնացիոնալիստների ու բոլշևիկների միջև, Ստամբուլյանը գտնում էր, որ եթե սոցիալիստների ներկայացուցիչները մտան կառավարության մեջ, այդ ոչ թե բուրժուական կառավարությանը ճեղքում էին, այլ արվում էր «հոգուտ համառուսական դեմոկրատիայի շահերի՝ պատերազմը շուտ վերջացնելու նպատակով»³. Համագումարը ճնշող մեծամասնությամբ պաշտպանեց կոա-

1. Տե՛ս Նույն տեղում, 20 մայիսի:

2. Տե՛ս Նույն տեղում:

3. Տե՛ս Մշակ. 1917. 23 մայիսի:

լիցիոն կառավարության քաղաքականությունը:

Քաղաքական նույն մթնոլորտն էր իշխում նաև մայիսի 2-ին Բարձրում կայացած Համառուսական հայ ուսանողության համագումարում, որտեղ մասնակցում էին 12 համալսարանական քաղաքների պատվիրակները, հայ քաղաքական կուսակցությունների և հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները¹: Այժմ, ինչպես աշակերտական համագումարում, մամուլի ուշադրության կենտրոնում ոչ այնքան համագումարի բնդունած որոշումներն էին, որքան համագումարի կուսակցական պատկանելիությունը պարզելու հարցերը: «Մշակ»-ը օրինակ, մտահոգված էր որոշելու, որ եթե համագումարն իրեն կոչում է «Դաշնակցական հայ ուսանողության համագումար, ապա լիովին փոխվում է վերջինիս նկատմամբ ունենալիք վերաբերմունքը: «Ձէ որ կան և ս. -դ. , սոց. -հեղափոխական, կադետ ուսանողներ»²: Առաջին նիստի ժամանակ արտասանված ճառերը կարելի է ի մի բերել այն իմաստով, որ դրանք ենթարկվում էին հայ աշխատավորական զանգվածներին օգնություն կազմակերպելու և մտավորականությանը ժողովրդին մերձեցնելու վերաբերյալ որոշմանը:

Համագումարում կովկասյան ազգերի փոխհարաբերության խնդիրը քննարկելիս արտահայտվեց այն միտքը, որ ռուսաստանյան հեղափոխությունը բոլորի երազանքն էր և նրա ամրապնդմանը պետք է նպաստեն Կովկասի բոլոր ազգերը: Քաղաքական պահի բնորոշումն այստեղ ևս հանգեց հայ դեմոկրատիայի վստահության հավաստիացմանը դեպի ժամանակավոր կառավարությունը, եթե վերջինս շարունակեր կիրառել իր հռչակած սկզբունքները: Իսկ ինչ վերաբերում էր բանվորական, գյուղացիական և զինվորական խորհուրդներին, ապա «նրանք պետք է ունենան հայ դեմոկրատիայի վստահությունը, կազմակերպված ուժն ու աշխատանքը»³: «Հորիզոնը» ևս ընդգծում էր խորհուրդների կողմից վստահության ձեռքբերման անհրաժեշտությունը: Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ գրեթե բոլոր հայկական քաղաքական կուսակցությունները մեծ հետաքրքրություն հանդես բերեցին դեպի համագումարը: Նրանց աչքի ընկնող գործիչները հանդես եկան համագումարում՝ ձգտելով իրենց կողմը գրավել հայ ուսանողությանը:

1. Տե՛ս Մշակ, 1917, 20 մայիսի:

2. Տե՛ս Մշակ, 1917, 17 մայիսի:

3. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, հ. 113 (օրը չի հաջողվել ճշտել - Վ. Մ.):

Հայաստանում, մայիս ամսին տեղի ունեցած ժողովների, համագումարների առատությունը, հասարակական-քաղաքական ակտիվ կյանքը կովկասահայ իրականության մեջ ամփոփում, արտացոլում էր երկրում խորացող սոցիալ-տնտեսական դժվարությունները, քաղաքական ճգնաժամը, ՕԶԱԿՈՄ-ի անօգնական վիճակը: Կառավարող շրջանները որոնում էին նոր միջոցներ՝ իրենց առջև ծառացող սուր և անհետաձգելի հիմնահարցերն անտեսելու, ավելի հաճախ չլուծելու, իսկ երբեմն էլ ուղղակի զապելու համար:

ՕԶԱԿՈՄ-ի դրությունը փրկելու հուսահատական քայլերից էր մայիսի վերջերին նրա կազմը նոր անդամով՝ կադետ Գուտեպով համայրելը¹: Նույնատիպ միջոցառում էր և ՕԶԱԿՈՄ-ի կողմից Անդրկովկասի նահանգներում և գավառներում եղած իշխանությունները ամրապնդելու, նորերը կազմակերպելու, գործադիր կոմիտեների ընտրություններն հսկելու և ղեկավարելու համար հատուկ յիագորների նշանակումը: Երևանի նահանգի կոմիսար էր նշանակվելու Հայ ժողովրդական կուսակցության աչքի ընկնող դեմքերից Հ. Առաքելյանը, Թիֆլիսի նահանգում՝ թոլշիկ-ինտերնացիոնալիստ Ար. Երզնկյանը, Գանձակի՝ դաշնակցական Ա. Ջամալյանը, Կարսից՝ դաշնակցական Ն. Աղբալյանը: Սակայն նկատի ունենալով, որ այս քաղաքական գործիչների հեռացումով կտուժեր ավելի կարևոր հարցերի լուծումը, որոշվեց նահանգային և գավառային յիագորներ նշանակել դրսից: Նրանցից էին անվանի հայ արվեստագետ և հասարակական գործիչ Ա. Զիվելեգովը, Մ. Աթաբեկյանը, Տեր-Ղազարյանը: Հին կազմից պաշտպանվեց միայն Ար. Երզնկյանի թեկնածությունը²: Որպես ժողովրդավարական միջոցառում, ՕԶԱԿՈՄ-ը ձեռնամուխ եղավ նաև ընտրովի հաշտարար դատարանների ստեղծմանը, որը սահմանափակում էր գյուղական դատավորների կամայականությունը, բանավոր դատավարության արատավոր պրակտիկան և այլն³:

Մայիսի 12-ին ՕԶԱԿՈՄ-ին կից «Երկրամասային հարցերի խորհրդակցությունը»⁴ ևս մեկ անգամ փաստում էր, որ ՕԶԱԿՈՄ-ն այլևս ուժ չունեի միայնակ գործելու և փորձում էր ամեն կերպ իր

1. Տե՛ս Մշակ, 1917, 24 մայիսի:

2. Տե՛ս Մշակ, 1917, 25 մայիսի:

3. Տե՛ս Փայլակ, 1917, 18 ապրիլի:

4. Տե՛ս Известия Эриванского Губернского Комиссариата, Эриван, 1917, 20 мая.

լիազորությունները պարտադրել այլ՝ կողմնակի հաստատություններին, դրանում տեսնելով դեմոկրատիան խորացնելու միջոցներից մեկը:

Երկրամասի անմխիթար վիճակի խորացումը կանխելու մի փորձ էր նաև Ա. Խատիսյանի գլխավորությամբ «Թիֆլիսի մահանգի գավառական կոմիտեների հայկական շրջանների ներկայացուցիչների» համագումարը, որտեղ բազմաթիվ շլուծված հարցեր՝ բանվորական, ագրարային, ազգային և այլն, ներկայացվում էին վարդապետներին և նշվում էր, որ «Նոր կարգերի նկատմամբ բնակչության վստահության վերաբերմունքը օրեցօր ասորապնդվում է»¹:

Իրավիճակի գնահատման հարցում ավելի իրական էին հնչում հայ ա. -դ. բանվորական կազմակերպության՝ սպեցիֆիկների «Բանվոր» սլաշտոնաթերթի խոսքերը. «Որքան շուտ հրաժեշտ տան մեր երկրին ՕԶԱԿՈՄ-ի անդամները, այնքան ավելի մեծ բարիք արած կլինեն իրենց ազգերին»²:

Հայաստանում սոցիալ-քաղաքական կյանքի հետփետրվարյան շրջանի ճգնաժամային վիճակի լավագույն ապացույցներն են նաև բանվորական, գյուղացիական և զինվորական ելույթները: Մայիսի 15-ին Երևանի «Էկոնոմիկա» սպառողական ընկերության բանվորները որոշում են գործադուլ հայտարարել, նկատի ունենալով «կենսամթերքների անօրինակ թանկության և չոր, ցամաք հացի, չբավականացնող ոոճիկների վիճակը»: Նրանց պահանջները մասնակիորեն բավարարվում են հունիսի 2-ին միայն, որը վկայում է գործադուլի երկարատևության և վճռականության մասին: Վարչությունը 1200ռ. էր տրամադրում բանվորական աշխատավարձի ֆոնդին³: Մայիսի 17-ին Երևանի «Լույս» տպարանի բանվորները դիմելով տնօրեն Ա. Քենդիրյանցիին, պահանջում են ավելացնել աշխատավարձը՝ 40-50 տոկոսով⁴: Աշխատավարձի բարձրացման և աշխատանքային օրվա կրճատման պահանջներ էին դնում նաև Երևանի «Ամպեր» ընկերության ծառայողները: Մայիսի 16-ի հաշտարարատյանը որոշում է բավարարել այդ պահանջները, սակայն ընկերության վարչությունը դեմ էր հարցի նման հապճեպ և անցանկալի լուծմանը: Ի պատասխան մերժման, բանվորները գործադուլ են հայտարարում⁵:

1. Տե՛ս Возрождение, Тифлис, 1917, 31 мая.

2. Տե՛ս Բանվոր. Թիֆլիս, 1917, 11 հունիսի:

3. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 119, ց. 1, գ. 10, թթ. 1, 7:

4. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 119, ց. 1, գ. 12, թ. 1:

5. Տե՛ս Известия Эриванского Губернского Комиссариата, 1917, 20 мая.

Ինչպես նախորդ գործադուլների ժամանակ, այնպես էլ այժմ, բանվոր-ծառայողների առաջադրած արմատական պահանջները և, հիմնականում, Ց-ժամյա աշխատանքային օր սահմանելու խնդիրը թմբեցվում է և անորոշ լուծում է ստանում Երևանի բանվորական և զինվորական պատգամավորների խորհուրդների կողմից:

Յուրահատուկ ներքին համաձայնություն էր հաստատվել ձեռնարկությունների և խորհուրդների միջև: Այս անգամ էլ զինվորական պատգամավորների խորհրդի գործադիր կոմիտեն կարողացավ հաշտեցնել պայքարող կողմերին, նրանց դրդեց կնքել «բարեկամական» հաշտություն և սպասել քաղաքային Դումայի որոշմանը¹: Իր հերթին ձեռնարկության վարչությունը հաճույքով ընդունելով խորհրդի «միջնորդությունը», հայտնում էր իր պատրաստակամությունը՝ տարեկան 2700 ռուբլի տրամադրել բանվորների կարիքները բավարարելու նպատակով²: Մի այլ դեպքում, Երևանի ՏերԱվետիքյանցի գործարանի բանվորների գործադուլի ժամանակ, բանվորական պատգամավորների խորհուրդը միջնորդի դերում հանդես եկավ բանվորության կողմից և միմյայն հաշտեցնողի պարտականություններով³: Հետևելով Երևանի բանվորական պատգամավորական խորհրդի գործադիր կոմիտեի ապրիլ-հոկտեմբերի նիստերի արձանագրություններին, նկատում ենք, որ Ց-ժամյա աշխատանքային օր սահմանելու խնդիրը, ինչպես և այլ հրատապ հիմնահարցեր, պարբերաբար հետաձգվում էին կամ պարզապես մոռացության մատնվում: Մայիսի 26-ի նիստից պարզվում է, որ խորհրդի գործադիր կոմիտեն կազմակերպչորեն ձևավորվում է միայն այդ օրը՝ Էսեռ Ստարցևի անմիջական նախաձեռնությամբ, իսկ Ց-ժամյա բանվորական օրվա հաստատման առաջարկը անում է նախկին քաղաքագլուխ, այժմ Երևանի կոմիսար Խաչատրյանը⁴: Մայիսի 28-ի նիստում այդ հարցը մեկ անգամ ևս հետաձգվում է⁵, և միայն հաջորդ օրը որոշվում է Երևանում Ց-ժամյա բանվորական օր սահմանել հունիսի 15-ից⁶: Երևանի բանվորական պատգամավորների խորհուրդը նույն օրը հեռագիր է հղում Պետրոգրադի խորհրդին՝ հայտնելով իրենց որոշման մասին և նույնիսկ պահանջում է, որ «Ժամա-

1. Տե՛ս Известия Эриванского Губернского Комиссариата, 1917, 20 мая.

2. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ. ֆ. 119, ց. 1, գ. 9, թ. 2:

3. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ. ֆ. 119, ց. 1, գ. 13, թ. 1:

4. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ. ֆ. 119, ց. 1, գ. 1, թ. 12:

5. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 13-14:

6. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 17:

նակավոր կառավարությունը անհապաղ մտցնի Տ-ժամյա բանվորական օր», իհարկե. «չխախտելով պաշտպանության շահերը»¹: Այդ հարցում դաշնակցականների արմատականությունը բխում էր կարգի պահպանման շահերից:

Հեռաքրքիր է նաև բանվորական և զինվորական պատգամավորների խորհուրդների միաձուլման հարցը: Առաջին անգամ այն բարձրացվեց մայիսի 28-ի նիստի ժամանակ և շեշտվեց դրա անհրաժեշտությունը², իսկ խորհուրդները միացան միայն հոկտեմբերի 8-ին՝ բազմաթիվ հետաձգումներից հետո³: Ո՛րն էր խնդիրը: Ռուսաստանում խորհուրդների միավորման գործընթացը հիմնականում ավարտվել էր ապրիլ-մայիս ամիսներին: Այդ հարցում կենտրոնից Անդրկովկասի, մասնավորապես Հայաստանի «ետ մնալը» ակնհայտ էր: Նախ, հեղափոխությունը խորացնելու գաղափարը առավելապես խորթ էր Անդրկովկասին: Այնուհետև դա բացատրվում է Անդրկովկասի՝ քաղաքական ինքնուրույնության հասնելու երկար սպասված ձգտմամբ: Առաջնակարգ նշանակություն ուներ նաև Հայաստանի պատերազմական գոտում գտնվելը, այն էլ այնպիսի պայմաններում, երբ ամեն ինչ արվում էր ռուսական զենքի հաղթանակի համար՝ հանուն Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման: Երևանի բանվորական և զինվորական պատգամավորների խորհուրդներում հանձին էսէռ-մենշևիկյան, դաշնակցական ներկայացուցիչների գերակշռության, հեղափոխական իշխանության այս մարմիններն ընդդիմություն էին կազմում ՕԶԱԿՈՄ-ի տեղական իշխանության մարմինների նկատմամբ և Երևանի նահանգում կիրառում էին հեղափոխական-դեմոկրատական քաղաքականություն: Դրա լավագույն ասպացույցներից է մեզ արդեն հայտնի մայիսի 26-ի նիստում Զ. Պ. խորհրդի նախագահ Էսէռ Ստարցևի բանվորական խորհրդի գործադիր կոմիտեի կազմակերպման առիթով արված հայտարարությունն այն մասին, որ «Երևանի պրոլետարիատը, զինվորական պատգամավորների խորհրդի հետ համատեղ կտանի քաղաքային Դումայի, իշխանության կազմակերպմանը և Սահմանադիր ժողովին նվիրված բնակչության «գիտակից ընտրությունների» կազմակերպման աշխատանքը»⁴: Տեղում կառավարության քաղաքականությունն էր պաշտպանում նահանգային կոմիսարիատի պաշտո-

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 119, ց. 1, գ. 1, թ. 12:

2. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 13-14:

3. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 13-14:

4. Տե՛ս Известия Эриванского Губернского Комиссариата, 1917, 31 мая.

նական «Известия Эр. Губ. Комиссариата,» թերթը (նույն «Эриванские Губернские Ведомости»)-ն, որը վերանվանվել էր, թիվ 28-ից՝ ապրիլի 22-ից - Վ. Մ.):

Երևանի նահանգային իշխանության և խորհուրդների հետփետրվարյան ժամանակաշրջանի հայտնի դեմքերից էին կադետական, էսէռա-մենշեկյան, դաշնակցական գործիչներ Կ. Խաչատրյանը, Ս. Խուդավերդյանը, Կ. Ստարցևը, Կիտանը, Դ. Զուբյանը, Ն. Երմոլակեր, Բ. Գրիգորյանը, Ա. Աղաջանյանը, Վ. Քարումյանը, Պ. Տերունյանը, Արշ. Տեր-Ղազարյանը, Գ. Բաղդատյանը, Խ. Կուցանյանը, Ս. Ալդինյանը, Ա. Գաբրիելյանը, բոլշևիկներ՝ Արշ. Տեր-Ղազարյանը, Արշ. Մելիքյանը, ինչպես նաև մի շարք ադրբեջանցի տեղական գործիչներ¹:

Երևանի ա. -դ. միացյալ կազմակերպության մեջ Ա. Մելիքյանը հեղինակություն էր վայելում և հունիսին նշանակվում է էջմիածնի գավառի հատուկ լիազոր²:

Կազմակերպության մեջ բոլշևիկյան և մենշեկյան խմբակցությունների ուժերի քանակական փոխհարաբերությունը ապրել է երկու շրջան: Փետրվարյան հեղափոխությունից անմիջապես հետո, երբ Երևանում վերականգնվեց ՌՍԴԲ կազմակերպությունը, նրա շարքերում տեղ գրավեցին Երևանի և Ուլուխանլու կայարանի, հիմնականում մենշեկի, ազգությամբ վրացի բանվորները: Ս. -դ. միացյալ կազմակերպության մեջ երկու հոսանքների չընդգծված վարքագիծը Արշ. Մելիքյանը բացատրում է նրանով, որ «հեղափոխության և քաղաքական կյանքի առաջին շրջանի ընթացքը տակավին խոր չէր ընդգծել տեսական, սկզբունքային և տակտիկական խնդիրների էությունը մեր միջավայրում այն չափով և նշանակությամբ, որպիսին հետագայում, հեղափոխության ընդարձակ նվաճումների և քաղաքական կյանքի բազմապիսի երևույթների դասավորության շնորհիվ տեղի ունեցավ»³: Նա նկատի ուներ Պետրոգրադի հուլիսյան դեպքերը:

Հեղափոխությունից անմիջապես հետո Հայաստանում ստեղծված բազմաթիվ արհմիություններում գործում էին դաշնակցականները, բոլշևիկները, մենշեկիկները: Երևանում մարտին ընտրված արհմիությունների կենտրոնական վարչության անդամների մեծ մասը մենշեկիկ-ինտերնացիոնալիստներ ու էսէռներ էին⁴: 1917 թվին

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 119, ց. 1, գ. 1, թ. 15:

2. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 42, թ. 154:

3. Տե՛ս Արշավիր Մելիքյան, Ընտիր երկեր: 1982, էջ 36-37:

4. Տե՛ս Հին Բոլշևիկների հիշողություններ, գիրք երկրորդ, էջ 257:

արմատականություններ են առեղծվում Ալեքսանդրապոլում¹։ Ալավերդում, Ղափանում և այլ վայրերում, որտեղ այս անգամ քաղաքական կուսակցությունների միջև պայքար էր մղվում այն բանի համար, թե այդ զանգվածային կազմակերպությունները պետք է վերածվեն բանվորների տնտեսական շահերը պաշտպանող մարմինների, (այս գիծը պաշտպանում էր ՀՅԴ-ը), թե՞ զբաղվեն նաև կազմակերպված քաղաքական պայքարով, որով մտահոգված էր բոլշևիզմը։

Մայիսի սկզբներին Ղաթարի պղնձահանքերի կառավարիչ Խոջամիրովը խնդրում էր ՕԶԱԿԸՄ-ից, որպեսզի նա բարձրացնի պղնձի գները, նկատի ունենալով, որ բանվորները պահանջել են աշխատավարձի բարձրացում և ինքը «խոստացել է բավարարել նրանց պահանջները»²։

Ալավերդու պղնձահանքերում Տ-ժամյա բանվորական սահմանելու պահանջով հանդես եկան Մանես գործարանի բանվորները, որոնց որոշումը մերժվեց դիրեկցիայի կողմից³։

Հայաստանում մայիս ամսին ծավալվող բանվորական ելույթները ընթանում էին մայիսի 1-ի տոնակատարությունների հետ, որը հեղափոխական 1917 թվականին նշվում էր նոր տոմարով՝ ապրիլի 18-ին։ Աշխատավորության միջազգային համերաշխության օրը նշվեց և Հայաստանում։ Ալավերդում համաժողովրդական տոնի ժամանակ ճառերով հանդես եկան Ս. Խանոյանը, Գասպարյանը, Չխեիձեն⁴։ Ժամանակի մամուլը լայնորեն արձագանքեց մայիսի 1-ի տոնակատարություններին։ Ախալցխայում, ուր Ռուբեն Դաշտոյանի նախագահությամբ գործող բանվորների և զինվորների պատգամավորների խորհուրդն օժտված էր մեծ հեղինակությամբ⁵, առավել նպատակաաշխատանք անցկացվեց տոնը։ Ախալցխայի աշխատավորները մայիսի 1-ի տոնին մասնակցեցին ոչ միայն կազմակերպված ցույցով, այլև առաջադրեցին քաղաքական ու տնտեսական պահանջներ։ Դրանք էին՝ «Տ-ժամյա բանվորական օր», «Պատերազմ առանց անեքսիաների ու ռազմատուգանքների», «Ազգամիջյան համերաշխություն» և այլն⁶։ Ազգային հակամարտությունների դեմ ճառարտասանեց Ռ. Դաշտոյանը⁷։ Ինչպես նկատում ենք, Ախալցխայում

1. Տե՛ս Նոր կյանք. Ալեքսանդրապոլ, 1917. 22 հունիսի, 2 հուլիսի։

2. Տե՛ս Борьба, 1917, 9 мая.

3. Տե՛ս Պայքար, 1917. 4 մայիսի։

4. Տե՛ս Кавказский Рабочий, 1917, 26 апреля.

5. Տե՛ս Անմոռաց դեմքեր, Ներսիսյան դպրոցի սաներ, Երևան, 1965. էջ 42։

6. Տե՛ս Кавказский Рабочий, 1917, 23 апреля.

7. Տե՛ս Борьба, 1917, 21 мая.

ազդեցիկ էր տեղի սոցիալ-դեմոկրատիան: Դրա գլխավոր պատճառներից մեկը կարելի է համարել վրացական ս. -դ. -ի աջակցությունը:

Մայիսմեկյան իրադարձություններից հետո էլ Ախալցխան չլուեց. նմանվելով գավառական այլ քաղաքների: Այստեղ, մայիսի 28-ին ս. -դ. բանվորական կուսակցության Ախալցխայի կոմիտեն, Ջինվորական պատգամավորների խորհրդի մասնակցությամբ կազմակերպեց բողոքի ցույց՝ ընդդեմ միջազգային ս. -դ. -ի հայտնի գործիչ Ֆրիդրիխ Ադլերի մահապատժի վերաբերյալ որոշման: Ընդունվեց ՌՍԴԲԿ տեղական կոմիտեի առաջարկած բանաձևը¹:

Նկատելիորեն ակտիվանում էին գյուղացիական շարժումները: «Երկիրը ծայրահեղ քայքայման ջղաճգումների մեջ է. այս մասին եմ բղավում ոչ թե բուրժուազիայից սերվածները, այլ որոշակիորեն ասում եմ մեր ընկերները՝ մինիստր-սոցիալիստները: Մատակարարման մինիստր Պեշեխոնովը վերջերս հայտարարեց, որ մենք չէինք սպասում, թե կործանման անդունդը այսքան մոտ է: Մենք կարծում էինք, որ այսպիսի ժամանակ անկեղծությունը և սերը դեպի ազատությունը ստիպողաբար կպահանջեն մոռանալ մանր հաշիվները»²: Սոցիալիստ-մինիստրները մի կողմից ընդունում էին իրենց քաղաքականության անհաջող ընթացքը, մյուս կողմից ծավալվող ագրարային շարժումները համարում էին լուկ «մանր հաշիվներ», դասեր չառնելով ագրարային հարցի չլուծվելուց, ավելի ճիշտ չէին ուզում հաշվի նստել երկիրը ալեկոծող այդ շարժման հետ:

Անդրկովկասյան մենջևիզմի գգուշությունը դեպի «մանր հաշիվները» ավելի ուշալ կերպարանք էր ստանում: «Կարմիր աքլորի բաց թողնելը», ինչպես այն ժամանակ անվանվում էր գյուղացիության կողմից կալվածատիրական դոչակների հրկիզումը, զգալի չափերի էր հասել³: Դաշնակցականները դրա պատճառը տեսնում էին գյուղացիության կողմից «թագավոր» և «խոռվություն» հասկացությունները աղավաղելու, նույնացնելու մեջ⁴: Միաժամանակ չէր կարելի անտեսել, որ հենց այժմյան ժամանակավոր կառավարության, ՕԶԱԿՈՄ-ի դեմ էր ուղղված մասն հայ գյուղացու պայքարը:

Էջմիածնի գավառային գործադիր կոմիտեն մայիսի 4-ին Երևանի նահանգային կոմիսարիատից ստացավ մի գրություն, որտեղ նույն-

1. Տե՛ս Սոցիալ-դեմոկրատ, Բաքու, 1917, 11 հունիսի:

2. Տե՛ս Известия Всероссийского Совета Крестьянских депутатов, Петроград, 1917, 9 мая.

3. Տե՛ս Борьба, 1917, 6 мая.

4. Տե՛ս Ապառաժ, Շուշի, 1917, 28 մայիսի:

պէս տարակուսանք էր հայտնվում այն մասին, որ գյուղացիները, ենթարկվելով ինչ-որ լուրերի, հրաժարվում են պետությանը հարկեր վճարել¹։ Կառավարող շրջանները գյուղացիական ելույթները դիտում էին որպէս «անիշխանական անկարգություններ», «ավազակություններ»։ Անտեսվում էր աշխատավորների արդարացի պայքարը սոցիալական արդարության, քիչ թե շատ նորմալ կյանքի համար։

Մինչդեռ 1917թ. ապրիլ-հուլիս ամիսներին ագրարային շարժումները Հայաստանում քնդունեցին սուր, հաճախ զինված քնդհանումների բնույթ։

Դրանց մեջ նշանավոր է Ախտայի շրջանի Արգաքանդ գյուղի աշխատավորության ելույթը Ծատուրովների դեմ, երբ ապրիլ-օգոստոս ամիսների ընթացքում գյուղացիներին հաջողվեց բռնի ուժով գրավել կալվածատիրական բոլոր հողերը²։ Մայիսի 12-ին Ներքին Ախտայի Յուծին, Քեթուկու գյուղերի բնակիչները բռնագրավում են հողը։ Երևանի նահանգային կոմիսարը տեղի գործադիր կոմիտեից պահանջում էր դադարեցնել բռնությունները³։ Նույնպիսի լուրեր էին ստացվում և Ողջաբերդից, որտեղ գյուղացիությունը բռնագրավել էր Ղորդանյանների կալվածքը⁴։

Մայիս-օգոստոս ամիսներին նշանակալից դեպքեր ծավալվեցին Երևանի նահանգի «Արագոյան» կալվածքում⁵։ Նահանգային կոմիսարը տեղական իշխանությանը հայտնում էր, որ մայիսի 16-ի նրանց խնդրանքը՝ «անմիջապէս ուղարկել 30 հրացան, հնարավոր չէ շտապ կարգով լուծել»։ Ասվածը վկայում է հուզումների անգիշտում բնույթի մասին, երբ առանց զենքի միջամտության գյուղացիներին լուեցնելն անհնար էր դարձել։

Բացի ագրարային բնույթի հուզումներից, «Արագոյան» կալվածքում շարժումն աչքի ընկավ և այլ կարգի հակասություններով։ Լուրջ ընդհանրումներ եղան տեղի գործադիր կոմիտեի ընտրության շուրջ ծավալված պայքարի ժամանակ, որտեղ առաջ քաշվեցին թե՛

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 216, ց. 1, գ. 9, ք. 5:

2. Տե՛ս Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 1960, էջ 41-42, 67-70: Տես նաև՝ ՀՀ ՀՔԿՓՊԿԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 214, ք. 2:

3. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 55, ք. 21:

4. Տե՛ս նույն տեղում, գ. 57, ք. 20:

5. Տե՛ս նույն տեղում, ք. 102:

6. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 36, ք. 47:

տնտեսական և թե՛ քաղաքական պահանջներ¹:

Մայիսի 28-ին հրապարակվում է նաև կալվածքի աշխատավորության համերաշխության կոչը, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «Մենք՝ «Արագդաշյան» կալվածքի ծառայողներս, ուսական ազատ քաղաքացիների, բանվոր դասակարգի իրավունքների հետ համահավասար, առաջ ենք քաշում մեր պահանջները»²:

Հունիսին հողային զավթումներ են սկսվում Օրդուբադի շրջանում: Գավառի կոմիսարը հաղորդում էր Երևան, որ նկատվում են գյուղացիական շարժման փաստեր և սիածամանակ խնդրում էր ուղարկել առնվազն 50 հոգուց բաղկացած հեծյալ զինված ջոկատ³:

Գյուղացիական շարժումներն քնդգրկեցին նաև Լոռին, Զանգեզուրը և Հայաստանի բազմաթիվ այլ գավառներ: Հողի համար պայքարը հատկապես սուր բնույթ կրեց Լոռիում՝ Բորչալուի գավառի հայկական Մարց, Հաղպատ, Սանահին և այլ գյուղերում, ուր ամուր էին գյուղացիական-հեղափոխական պայքարի ավանդույթները: Ծարժման պատճառները բազմազան էին: Լոռիում առանձնապես սուր էին կալվածատերերի ու գյուղացիների միջև եղած հակասությունները, որոնց հիմքը կալվածատիրական հողատիրության պահպանումն էր, և դրանից բխող կապալալին և կիսահորտատիրական պայմանները: Կարևոր նախապայման էր նաև նույնիսկ հեղափոխությունից հետո շարունակվող բահրալի գանձումը⁴:

Ագրարային շարժումների ծավալմանը գուզրնթաջ, հալ-քաղաքական ուժերը ակտիվացնում էին իրենց աշխատանքը գյուղերում, որը հիմնականում արտահայտվեց «Գյուղացիական ազգային միությունների» և գյուղացիական համագումարների գործունեությամբ:

«Գյուղացիական ազգային միությունների» կազմակերպումը հետապնդում էր հալ գյուղացիությանը համախմբելու նպատակ: Հալ իրականության մեջ այս շարժման նախաձեռնողը դաշնակցություն կուսակցությունն էր:

Մայիս-հունիս ամիսներին դաշնակցական մամուլը գոհունակությամբ հաշտնում էր Հայաստանի բազմաթիվ գավառներում, գյուղերում ազգային միություններ հիմնելու մասին: Մամուլը հեղեղած

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ. ֆ. 119, ց. 1, գ. 1, թ. 30:

2. Տե՛ս նույն տեղում, գ. 16, թ. 1:

3. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ. ֆ. 103, ց. 1, գ. 62, թթ. 47-49:

5. Տե՛ս Վ. Միքայելյան, Հայաստանի գյուղացիությունը սովետական իշխանության համար մղվող պայքարում (1917-1920), Ե. . 1965, էջ 22-23:

տասնյակ փաստերից բերենք մի քանիսը: «Ապառաժի» վկայությամբ՝ Շուշիի գավառում գործադիր կոմիտեի կողմից նշանակված երկու դաշնակցական լիազորներ, շրջելով գյուղերում, հիմնում են գյուղական կոմիտեներ¹, Նոր Բայազետի գավառում հիմնվում են այդպիսի 37 կոմիտեներ²: Գյուղացիական միություններ են ստեղծվում նաև Գորիսում, Ղափանում³։ և այլուր: Դաշնակցության հայրենամվեր գործի իրականացման ճանապարհին հանդիպում էին լուրջ դժվարություններ: Այսպես, դաշնակցականները ստիպված էին խոստովանել, որ «մայիսի 1-ին Ախալքալաքի 80 գյուղերից ստեղծվում է միություն, որի մեջ մտնում են գավառի բոլոր ազգերի ներկայացուցիչները և միությունը անկուսակցական է»⁴: Դաշնակցականների գործունեությունը արգելակող գլխավոր գործոնը բոլշևիկների հակագործունեությունն էր հայկական գյուղերում: Հաճախ ՕԶԱԿՈՄ-ն էր աջակցում գյուղացիական ազգային միությունների ստեղծմանը: Այսպես, հունիսի 21-ին ՕԶԱԿՈՄ-ը Անդրկովկասի բոլոր նահանգային, մարզային կոմիսարներին ուղղված շրջաբերականում հիմնավորում էր այն միտքը, որ «ապրիլի 21-ի հողային կոմիտեների մասին օրենքը մեր երկրամասի առանձնահատկությունների շնորհիվ ձևավորվել է և շուտով կողարկվի՝ տեղական հողային կոմիտեների կազմակերպման համար»⁵: Այնպիսի քաղաքական պայմաններում, երբ նույնիսկ Հայաստանի բազմաթիվ գավառներում լիովին չէին մեկուսացված ցարական պաշտոնյաները, ազգային միությունների ստեղծումը երբեմն կրում էր նաև հետադիմական բնույթ:

Այսպիսի բոլոր էր ստացվել Երևանի նահանգի Նորագավիթ գյուղից՝ մայիսի 25-ին⁶: Չէին բացառվում նաև ընտրախաղերը, ձայների որսը:

Էջմիածնի գավառային կոմիսարը մայիսի վերջերին ստացել էր գյուղերից մեկի բնակիչների բողոք-դիմումը, որում ասվում էր. «Մեզ հայտարարված էր, որ ամսի 27-ին պետք է կայանան գյուղական կոմիտեների ընտրություններ: Այդ օրը մենք ամբողջ գյուղով սպասում էինք: Բայց ոչ ոք չեկավ: Մայիսի 28-ի առավոտյան սովորականի պես գնացինք դաշտային աշխատանքների: Կեսօրին մեզ հայտնի

1. Տե՛ս Ապառաժ, Շուշի, 1917, 28 մայիսի:

2. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 18 հունիսի:

3. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 14 հունիսի:

4. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 10 մայիսի:

5. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 35, թ. 1:

6. Տե՛ս նույն տեղում. գ. 76, թ. 7:

դարձավ, որ քնտրություններն արդեն կայացել են: Ծիշտ է. քնտրություններին ներկա են եղել 96 ծուխ-տնտեսություններ. բայց նրանց երեք-քառորդը հին ռեժիմից մնացած հայտնի կուլակի բարեկամներն են»¹:

Բոլշևիկները հակառակ դաշնակցականների, կոչ էին անում գյուղացիական կոմիտեներ և խորհուրդներ ստեղծել ինտերնացիոնալ, դասակարգային սկզբունքով:

«Ազգային միություն» չստեղծվեց Ուզունլարում (Օձուն)²: Ի հակակշիռ դաշնակցականների, հունիսի 1-ին հիմնվեց Երևանի մահանգի գյուղացիական պատգամավորների խորհուրդ՝ մահանգի բոլոր ազգությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ³:

Դաշնակցականները հաջողություն չունեցան մաս Ղազախի Բաբանա, Կողբ, Ղալաչա, Դովելի⁴, Լոռվա բազմաթիվ գյուղերում⁵, Կարսում⁶: Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ Ախալքալակի հողային կոմիտեի անդամների թվում էր և Վահան Տերյանը⁷:

Գյուղացիական հարցում դաշնակցության թերությունը կարելի է համարել մայիսի 21-ին Թիֆլիսում հրավիրված բանվորական և գյուղացիական պատգամավորների խորհուրդների կովկասյան երկրային առաջին համագումարում հայ գյուղացիությանը չներկայացնելը⁸: Համագումարի գլխավոր նպատակը կովկասյան երկրային կենտրոնի ստեղծումն էր, որը ձուլվելով բանակային երկրային խորհրդի հետ, կազմելու էր «կովկասի հեղափոխական ուժերը»: Այստեղ բոլշևիկները փոքր թիվ էին կազմում և ոչ մի կերպ չէին կարող ազդել երկրային կենտրոնի վրա: Վրացի և մահմեդական գյուղացիության ներկայությունը համագումարում, որն ինքնին չեղյալ էր համարում համագումարը կովկասյան երկրային կոչելու հանգամանքը, Ժորդանիայի առաջարկով կարծես թելուծում է ստանում՝ «ավելացնելով Կարսի մարզ» և «Սուխումի շրջան» բառերը⁹: Ավելին, 143 գյուղական կազմակերպություններից 134-ը Վրաստանից

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 216, ց. 1, գ. 12, ք. 6:

2. Տե՛ս Պայքար, 1917, 26 մայիսի:

3. Տե՛ս Известия Эриванского Губернского Комиссариата, 1917, 7 июня.

4. Տե՛ս Պայքար, 1917, 16 հուլիսի:

5. Տե՛ս նույն տեղում, 3 հուլիսի:

6. Տե՛ս նույն տեղում, 16 հուլիսի, նաև՝ «Հորիզոն», 1917, 5 հուլիսի:

7. Տե՛ս նույն տեղում:

8. Տե՛ս ЦГИАГ, ֆ. 1839, оп. 2, д. 9 л. 1.

9. Տե՛ս նույն տեղում, 23:

10. Տե՛ս С. Цеф, նույն տեղում, էջ 133:

էին¹⁰։ Ագրարային հարցի վերաբերյալ բանաձևը բավարարվեց նրանով, որ գտավ Սահմանադիր ժողովում վերջինիս արմատական լուծման ուղին ընդգծելու անհրաժեշտությունը¹¹։ Համագումարի մյուս բոլոր բանաձևերը, այդ թվում և Ժամանակավոր կառավարության նկատմամբ վերաբերմունքը ևս, մենշևիկյան էին¹²։

Պաշնակցության ակտիվ գործունեությունն էին հաստատում նաև Կարսի, Երևանի, Ալեքսանդրապոլի՝ դաշնակցության կողմից հրավիրված գյուղացիական համագումարները։ Մայիսի 18-21-ը կայացավ *Կարսի մարզի գյուղացիության համագումարը*, որին «Հորիզոնի» տվյալներով մասնակցում էին 1600 պատվիրակներ, 2-ական ներկայացուցիչներ՝ քաղաքական կուսակցություններից¹³։ Համագումարը որոշեց լիովին աջակցել Ժամանակավոր կառավարությանը, հողի սոցիալիզացիայի էսեռական ծրագիրն իրագործել մինչև Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը, անհրաժեշտ գտավ ստեղծել գյուղացիական պատգամավորների խորհուրդ, որի ֆունկցիաները դրվելու էին գյուղական գործադիր կոմիտեների վրա։ Կազմակերպվեց 79 հոգուց բաղկացած Կարսի մարզի գյուղացիական պատգամավորների խորհուրդ և 16 հոգուց բաղկացած գործադիր կոմիտե՝ Ա. Կանտեմիրովի նախագահությամբ¹⁴։

Ոգևորվելով մասնակի հաջողություններից, որոնք պայմանավորված էին նաև գյուղացիության շրջանում էսեռական ագրարային ծրագրի ունեցած հեղինակությամբ, դաշնակցությունը *Երևանի նահանգի գյուղացիական համագումար* է հրավիրում արդեն նահանգի բոլոր ազգությունների ներկայացուցիչներին՝ նպատակ ունենալով շահել ամբողջ Հայաստանի գյուղացիության վստահությունը։ Համագումարն ընթանում է մայիսի 20-22-ը, որին մասնակցում էին 1000-ից ավելի պատգամավորներ Երևանի, Էջմիածնի, Սուրմալուի, Նոր Բայազետի, Ծարուր-Ռարալագյազի և Նախիջևանի գավառների հայ, թաթար, ռուս, ասորի, քուրդ բնակիչներից¹⁵։ Համագումարի նախագահներ ընտրվեցին Թորոսյանը, Կասումբեկովը և Շահնազարյանը¹⁶։

Ժամանակավոր կառավարությանն աջակցելու և պատերազմը

1. Տե՛ս ЦГИАГ, ф. 1839, оп. 2, д. 9 л. 1.

2. Տե՛ս Социал-Демократ, Баку, 1917, 18 июня.

3. Տե՛ս «Հորիզոն», 1917, 21 մայիսի։

4. Տե՛ս «Վերածնունդ», 1917, 6 հունիսի։

5. Տե՛ս «Հորիզոն», 1917, 30 մայիսի։

6. Տե՛ս Պայքար, 1917, 28 մայիսի։

մինչև հաղթական ավարտը շարունակելով երաբերյալ բանաձևերի կողքին, մեզ այստեղ հետաքրքրում է ագրարային հարցի քննարկումը: Անցնելով առաջ, նշենք, որ Երևանի գյուղացիության համագումարն իր երեք նիստերից հետո, «Кавказское Слово», -ի վկայությամբ, միաձայն ընդունել էր դաշնակցության ագրարային ծրագիրը՝ իր ամբողջությամբ¹: Այդ ծրագիրը նույնությամբ կրկնում էր Էսէռական հողի սոցիալիզացիան: «Известия Эриванского Губернского Комиссариата» թերթը գրում էր. «Մարքսիստական գրականության մեջ հաճախ է դրվում մոծիկի սեփականատիրական բնագդի հարցը, պետք էր միայն տեսնել այն գործնական, հանգիստ վերաբերմունքը հողի սոցիալիզացիայի բանաձևի նկատմամբ, որպեսզի հասկանալի դառնա, թե գյուղացու գիտակցության մեջ որքան խորն է արմատավորվել այն գաղափարը, որ հողը ոչ մեկինը չէ, և համագումարը ասեց իր վճռական խոսքը՝ հողը աշխատավոր ժողովրդին անվերադարձ հանձնելու մասին»²: Եվ որպես ասվածի ապացույց, ընդգծվում էր այն բնութագրող հանգամանքը, որ հողի սոցիալիզացիայի բանաձևն ընդունվում է հենց իր՝ Երևանի բազմազգ գյուղացիության կողմից, որը չէր անցել ոռոսական համայնքի պրակտիկ դպրոցը³:

Որպես համագումարի երկրորդ, կարևոր նվաճում, հողվածագիրը նշում էր այն հարվածը, որ «տրվեց բոլոր անպատասխանատու, հաճախ սոցիալիզմի և չոր ու ցամաք օրթողոքսության քողի տակ իշխող անձերին, որոնք տեղի-անտեղի ճառում են աշխատավորության անունից, հողի մասնավոր սեփականության և գյուղացիության պրոլետարիզացիայի գաղափարները պաշտամունքի վերածում»⁴:

Հասկանալի է, որ այդ հարվածն ուղղված էր բոլշևիկների, մասնավորապես՝ Պ. Մակինցյանի ելույթի դեմ: Վերջինում ասված է. «Ես եկել եմ լսելու իսկական գյուղացու կարծիքը հողի մասին, բայց դժբախտաբար այդ չիմացա, այստեղ գյուղացին չէ արտահայտվողը, այլ ինտելիգենտները, որոնք իրենց կուսակցությունների տեսակետները փաթաթում են ձեր վզին. հետևաբար սա գյուղացիական համագումար չէ. . . Ռուսական համայնքը արհեստական կերպով է մտել և եթե գյուղացին հողի սեփականատերը չդառնա, գյուղը

1. Տե՛ս Кавказское Слово, 1917, 26 мая.

2. Տե՛ս Известия Эриванского Губернского Комиссариата, 1917, 31 мая.

3. Տե՛ս նույն տեղում:

4. Տե՛ս նույն տեղում:

կատանա թշվառ պատկեր»¹։ Պայքարելով բոլշևիկների կուսակցության մինիմում ծրագրի՝ մինչև վերջ կենսագործման համար, որոշ բոլշևիկներ նույնիսկ ագրարային հարցի ելքը տեսնում էին հողը որպես մասնավոր սեփականություն բաժանելու մեջ։ Ավելացնենք, որ բոլշևիկյան տեսակետների դեմ պայքարում համերաշխորեն էր հնչում դաշնակցության և էսէռական կուսակցության ձայնը։ Դաշնակցության հողային ծրագրի պաշտպանությամբ համագումարում հանդես եկան էսէռներ Խոնդկարյանը, Մուշեղյանը², որոնք դաշնակցության միջոցով բանաձևի իրավունք տվեցին իրենց սոցիալիզացիայի ծրագրին։

Երևանի համագումարն ընտրեց նահանգի գյուղացիության պատգամավորների խորհուրդ, որի գործադիր կոմիտեն, բնական է, կազմված էր համագումարում հաղթող տարրերից։ Ուշագրավ է, որ այդ հարցի լուծումը լիովին իր վրա էր վերցրել էսէռական կուսակցությունը։ Խորհրդի հիմնական խնդիրները նրանք տեսնում էին ապագա Անդրկովկասի գյուղացիական համագումարին և Սահմանադիր ժողովին արժանավոր թեկնածուներ ուղարկելու մեջ³։

Այս առումով իր նախորդներից չտարբերվեց նաև «Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղացիական համագումարը»։ Ավելին, վերջինիս հավակնությունը՝ իրեն համագումար կոչելու հարցում, նկատելիորեն թույլ էր։

Բանն այն է, որ դաշնակցության 3-րդ՝ Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն դեռ մայիսի 25-28-ը նշանակել էր գյուղացիական համագումար⁴։ սակայն բանվորական և զինվորական պատգամավորների խորհրդի բողոքից հետո այն հետաձգվեց։ Այդ բողոքն ուղղված էր դաշնակցության կողմից համագումարը «անկուսակցական» անվանելու միջոցով զուտ դաշնակցական, զուտ «հայկական» պատգամավորական կազմով անցկացնելու դեմ։ Խորհրդի նախագահ Փիրումովի ուղերձը համագումարի նախագահությանը հիմնավորում էր համագումար կոչվող «գյուղացիների ժողովի» անօրինականությունը, այսինքն, համագումար հրավիրելու գործը պետք է գտնվի «հեղինակավոր, անկուսակցական, հեղափոխական կազմակերպության ձեռքին, որպիսին հանդիսանում է Բ. և Զ. պատգամավորների խորհուրդը»։ Դրա համար, Գործադիր կոմիտեի կազ-

1. Տե՛ս «Հորիզոն», 1917, 9 հունիսի։

2. Տե՛ս նույն տեղում։

3. Տե՛ս «Հորիզոն», 1917, 30 մայիսի, 10 հունիսի։

4. Տե՛ս Ժայռ, 1917, 7 մայիսի։

մի մեջ մտնող բոլոր սոցիալիստական կուսակցությունների (ս. -դ. սոց. - հեղափոխական, դաշնակցական, հնչակյան և ս. - ֆեդերալիստական) 2-ական ներկայացուցիչներից կազմվեց բյուրո¹:

Այս հանգուցային հարցի շուրջ էլ համագումարում ծավալվեցին վիճաբանությունները, որոնք պարզեցին Ալեքսանդրապոլի համագումարի յուրահատկությունը. դաշնակցությունն այստեղ իրեն մեկուսացնելով մյուս քաղաքական կուսակցություններից (Էսեռներից ու մենշևիկներից), որոնց աջակցությամբ նախորդ համագումարներում հաջողության էր հասել. կանգնեց փակուղու առաջ: Դա իր հերթին վկայում էր, որ Ալեքսանդրապոլի բանվորական և զինվորական պատգամավորների խորհուրդը, հեղափոխական կայսզորի ազդեցությամբ, այդ հարցում որոշակի հաջողության հասավ: Չի կարելի անտեսել նաև մի կարևոր նրբություն, որ չնայած այս ամենին, դեպքերի զարգացման այլ պայմաններում, երբ դաշնակցությունն իրենից չվաներ «նեղացածի» դերում հանդես եկող խորհրդի մեծամասնությանը. վերջինս համագումարում իրեն նման սրությամբ չէր դրսևորի: Դաշնակցականները յուրովի էին մեկնաբանում իրենց տակտիկան. նրանք հիմնական հարվածն ուղղում էին նորաստեղծ միջկուսակցական բյուրոյի դեմ. որը, ինչպես իրենք էին ասում, ոչինչ չի անում համագումարը հրավիրելու գործում, մինչդեռ Անդրկովկասյան գյուղացիական համագումարին պետք է գնալ պատրաստված. ինչպես այդ արեցին Երևանը, Կարսը, Ելիզավետպոլը²:

Ալեքսանդրապոլի համագումարը բացվեց հունիսի 13-ին. ներկա էին 100 պատգամավոր և չորս հիմնական քաղաքական կուսակցությունների (ս. -դ. , ս. - հեղափոխական, դաշնակցական, հնչակյան) ներկայացուցիչները³:

Առաջին նիստի ժամանակ համագումարի անօրինական կազմակերպման դեմ հանդես են գալիս Գ. Հայկունին (բոլշևիկ), Ե. Ամատունին (մենշևիկ) և Էսեռ Տեր-Գասպարայնը: Նրանք առաջարկում էին համագումարը կոչել խորհրդակցական ժողով. քանի որ այն հրավիրված էր մեկ կուսակցության կողմից: «Հորիզոնի» վկայությամբ, «ս. -դ.-ը հանդիպելով Դաշնակցության ակնառու հաջողությանը, հեռացան ժողովից»⁴: Դաշնակցությունը համագումարը

1. Տե՛ս Рабочий и Солдат, Александрополь, 1917, июня.

2. Տե՛ս ЦГИАГ, ф. 1838, оп. 2, д. 3, л. 100.

3. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 21 հունիսի:

4. Տե՛ս նույն տեղում:

կոչեց «Ալեքսանդրապոլի գավառական համագումար» և երկրաչին խորհրդին հաղորդում էր, որ «մինչև վերջ մեզ հետ էին ս. -հեղափոխական և ս. -դ. հնչակյան կուսակցությունները, իսկ ս. - հեղափոխականները նույնիսկ հախսագահությունն էին ներկայացնում»¹:

Ս. ,դ. -ն բոլորտեց համագումարը՝ հիմնավորելով, որ գյուղացիության նման ժողովը չի կարող արտահայտել ամբողջ Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղացիության կամքը²: Տեղի «Рабочий и Солдат» թերթը, որը մինչև հուլիս խմբագրում էր բոլշևիկ Պ. Արվելյանը³, գրում էր. «Գյուղացիների ոչ մեծ խմբից կազմված ժողովը իրեն կոչեց «գյուղացիական համագումար» և դրանով հանգստացավ: Դաշնակցության այս քայլը, որը դեմոկրատիան բաժանում է 2 ճամբարի՝ բանվորները և զինվորները, մի կողմից. գյուղացիները՝ մյուս, երևի ամենաանհիմն ու վտանգավորն է»⁴:

Դաշնակցական մամուլը, ամփոփելով համագումարի աշխատանքները, գրում էր, որ «Համագումարը տևեց 4 օր, բայց չնայած այդ կարճ ժամանակամիջոցին, այնուամենայնիվ, հնարավորություն ունեցավ հարկավոր պատասխաններ տալ այն ծանրակշիռ հարցերին, որոնք մտցված էին օրակարգի մեջ»⁵: Օրակարգի հարցերը և որոշումները նույնն էին՝ աջակցել կոալիցիոն մինիստրությանը ու նրա արտաքին քաղաքականությանը, ընդունել հողի սոցիալիզացիայի ծրագիրը: Որպես էական միջոցառում նշվում էր Անդրկովկասի գյուղացիական համագումարին Ալեքսանդրապոլի գավառից Այ. Խատիսյանի թեկնածությունն առաջադրելը⁶: Ս. -դ. -ի պաշտոնաթերթ «Պայքարը» գրում էր. «Կարծես թե հայ գյուղացիությունը միապաղաղ մի մաս է, որի մեջ դասակարգային շերտավորում, շահերի հակադրություն բոլորովին գոյություն չունի: Եվ հորիզոնականների (դաշնակցականների - Վ. Մ.) քաղաքական աշխատանքի ամենավնասակար հետևանքը նրանում է հանդիսանում, որ հայության մեջ գոյություն ունեցող դասակարգային կռվի մասին նրանք չեն խոսում, նման հարցերով չեն զբաղվում: Եթե այդ հարցը դաշնակցականները ասպարեզ հանեն, հենց դրանով նրանց ոտքի տակի հողը կկորցնեն, որովհետև նրանց կուսակցության մեջ ղեկավար

1. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 21 հունիսի:

2. Տե՛ս ԱԴԱԳ, ֆ. 1838, օր. 2, ձ. 3, լ. 100. Նաև Պայքար, 1917, 20 հունիսի:

3. Տե՛ս Գ. Բ. Գարեգյան, Ս. Արվելյան, Երևան, 1970, ժ. 19-21.

4. Տե՛ս Рабочий и Солдат, 1917, 17 июня.

5. Տե՛ս Ժալո, 1917, 20 հունիսի:

6. Տե՛ս «Հորիզոն». 1917, 20 հունիսի:

դերը ոչ թե շահագործողների. այլ շահագործողների ձեռքում է կենտրոնացած»¹: Պետք է ասել, որ շեշտելով դասակարգային պայքարի սրությունը հայ իրականության մեջ, հայ սոցիալ-դեմոկրատիան, մասնավորապես հայ բոլշևիկները պայքարի գլխավոր միջոց էին ընտրել հենց դասակարգային կոմի արմատավորումը, դրանով փորձելով թուլացնել դաշնակցության հեղինակությունը հայ աշխատավորության շրջանում: Մայիսի 14-15-ին Նոր Բայազետում², հունիսի 12-ին Դիլիջանում³. իսկ ավելի ուշ. հուլիսի 21-ին Ախալքալախում⁴. բացվեցին գավառական գյուղացիական համագումարները:

Հունվարի 20-ին վրացական մենշևիկները ձեռնասուխ եղան Անդրկովկասի գյուղացիական համագումարի հրավիրմանը⁵, որի որոշումներին անհամբերությամբ էին սպասում և Հայաստանի գյուղացիության ճակատագրով մտահոգված տեղի քաղաքական կուսակցությունները:

Համագումարի հրավիրման նախորդ օրը, հունիսի 14-ին, «Известия Эриванского Губернского Комиссариата» թերթը հրապարակեց Հողային հարցի վերաբերյալ Ժամանակավոր կառավարության կոչը, որի գլխավոր հոգսն այն էր. որպեսզի մինչև Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը «ոչ մի ինքնակամ բռնագրավումներ տեղի չունեցան»: Իշխան Լվովի և Շինգարյովի կարծիքով «աչդելություններն են հասցրել երկիրը մսան կարիքի ու աղքատության»⁶: Իսկ հունիսի 15-ին Ժամանակավոր կառավարության պաշտոնաթերթը ընշում էր, որ Սահմանադիր ժողովը հրավիրվելու է սեպտեմբերի 30-ին⁷:

Այս ամենին տեղյակ և դրանց հետ հիմնականում համերաշխ, Անդրկովկասի գյուղացիական համագումար էին գնում նաև Հայաստանի պատվիրակները: Պատվիրակության անդամների անհրավասության դեմ զայրույթով էր խոսում ս. -դ. հայկական բանվորական կազմակերպության՝ սպեցիֆիկների ղեկավարներից Դ. Անա-

1. Տե՛ս Պայքար, 1917, 27 հունիսի:

2. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 18 հունիսի:

3. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 9 հունիսի:

4. Տե՛ս Աշխատավոր, Թիֆլիս, 1917, 29 հուլիսի:

5. Տե՛ս ЦГИАГ, ф. 1841 оп. 2, д. 2, л. 4.

6. Տե՛ս Известия, Эриванского Губернского Комиссариата, 1917, 14 июня.

7. Տե՛ս Вестник Временного Правительства, 1917, 15 июня.

նունը: Նա գրում էր. «Մի լուպե հաշտվենք այն մտքի հետ, որ դաշնակցական մտավորականները հեղինակավոր ժողովրդական գործիչներ են հայ գյուղացիության մեջ և այդ պատճառով նրա կողմից լիազորվում են պատգամավոր լինելու գյուղացիական համագումարում, իսկ Ալ. Խատիսյանը... Մի՞թե Թիֆլիսի հինավուրց մոքալաքը, նրա այժմյան քաղաքագլուխը, Վորոնցով-Դաշկովի բարեկամը կարող է ներկայացնել հայ գյուղացիության շահերը: Չենք հավատում»¹: Ահա նման հակասություններով էր օծոված նոր քաղաքական իշխանության համար մղվող պայքարը:

Դիմելով հայ գյուղացիությանը, դաշնակցության «Աշխատավոր» թերթը գրում էր. «Համագումարի գլխավոր նպատակը լինելու և կովկասյան գյուղացիական դեպուտատների խորհուրդ կազմելը, որը պաշտպանելու է ձեր՝ գյուղացիների շահերը»²: Անգամ դաշնակցության Թավրիզի «Այգ» պաշտոնաթերթը կովկասահայ կյանքի վերջին շաբաթների ակնառու երևույթը համարում էր Անդրկովկասի գյուղացիական համագումարը՝ շեշտը դնելով հիմնականում «Անդրկովկասի բոլոր ազգերի եղբայրական աշխատանքի» անհրաժեշտության վրա³: Պետք է ասել, որ համագումարի շուրջ ստեղծված լավատեսական տրամադրությունը, ընդհանուր խանդավառությունը շարունակվեցին այնքան ժամանակ, քանի դեռ չէին պարզվել համագումարի կողմից ազրաբային հարցի վերաբերյալ ընդունած որոշումները, որոնք հուսահատություն առաջացրին դաշնակցության, ինչպես նաև բուրժուազիայի շրջանում: Համագումարում, վրացական մենշևիզմի գերիշխող դերի պայմաններում ընդունվեց հողի սոցիալիստիկացիայի ծրագիրը⁴, որը նշանակում էր՝ հողը հանձնել տեղական ինքնավարությունների տնօրինությանը: Դաշնակցականներն իրենց պարտությունը բացատրում էին նրանով, որ «համագումարը դասակարգային բնույթ կրելու փոխարեն ընթացավ ազգային դրոշի տակ»⁵, այլ կերպ ասած, համագումարում հաղթեց վրացական և ադրբեջանական պատգամավորների դաշինքը՝ ուղղված Լևոնների ու դաշնակցության դեմ⁶: «Հորիզոնը» գրում էր, որ «ինչպես «հայ աշխատավոր» ասելով հարյուրից իննսունը հասկացվում

1. Տե՛ս Բանվոր, 1917, 25 հունիսի:

2. Տե՛ս Աշխատավոր, Թիֆլիս, 1917, թիվ 1, 11 հունիսի:

3. Տե՛ս Այգ, Թավրիզ, 1917, 9 հուլիսի:

4. Տե՛ս Պայքար, 1917, 1 հունիսի:

5. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 1 հուլիսի:

6. Տե՛ս Մշակ, 1917, 24 հունիսի:

է դաշնակցական, այնպէս էլ «վրացի աշխատավոր» նույնն է, թե սոցիալ-դեմոկրատ»¹։ Իսկ ահա թե ինչպիսի գնահատական է տալիս գյուղացիական համագումարի աշխատանքներին բոլշևիկյան «Բանվորի կոիվը» թերթը. «Ի՞նչ է պատահել։ Երկու ազգային կուսակցություններ (դաշնակցականներ և մենշևիկներ - Վ. Մ.) պայքար են մղել իրար դեմ. նրանցից մեկի պոլիտիկան ավելի ճարպիկ է եղել և հաղթել մյուսին։ Իսկ մեջտեղը տուժել է գյուղացիությունը, որովհետև նրանցից և ոչ մեկը գյուղացիության ճշմարիտ պաշտպանը չէ։ Նրանք երկուսն էլ խորհում են կուսակցական հեգեմոնիայի մասին և այդ պատճառով փորձել և վարում են հակասոցիալիստական քաղաքականություն»²։

Ավելացնենք, որ համագումարի հայկական սեկցիայում, որը բաղկացած էր 400 հոգուց, հունիսի 24-ին ընդունվել էր էսէռների ու դաշնակցականների սոցիալիզացիայի ծրագիրը, որը «Մշակի» կանխատեսմամբ «դժվար թե ընդունվի համագումարի կողմից»³։ Եվ, իրոք, 573 ձայնով՝ ընդդեմ էսէռների ու դաշնակցականների 296 ձայնի, հաղթանակեց մենշևիկների մոնիցիպալիզացիայի ծրագիրը⁴, որը հայ պատվիրակության կողմից պաշտպանում էր Ա. Երզնկյանը⁵։ Պարտվողի դիրքերից, ուշացումով էին հնչում նաև էսէռ Թարխանյանի հավաստիացումները, թա Կարսի և Երևանի գյուղացիական համագումարներն ընդունել են էսէռական բանաձևեր⁶։

Այսպիսով, դաշնակցության և հայ էսէռական կուսակցության գյուղացիական կամպանիան 1917 թվականի մայիս-հունիս ամիսներին փաստորեն պարտվեց, չնայած որ այն լուրջ հաջողություն էր ունեցել բուն Հայաստանում։ Համագումարը, մերժելով կալվածատիրական հողերի բռնագրավման և ամբողջ հողերի ազգայնացման բոլշևիկյան պահանջը, ընդունեց բանաձև, որը դատապարտում էր գյուղացիության կողմից հողերի բռնագրավումը և ագրարային հարցի լուծումը ապավինում էր Սահմանադիր ժողովին։

Համագումարում մենշևիզմի հաղթանակը որոշ առումով կարելի է բացատրել Ժամանակավոր կառավարության՝ արևմտյան ռազ-

1. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 1 հուլիսի։

2. Տե՛ս Բանվորի կոիվը, Թիֆլիս, 1917, 5 հուլիսի։

3. Տե՛ս Մշակ, 1917, 27 հունիսի։

4. Տե՛ս Մշակ, 1917, 1 հունիսի։

5. Տե՛ս Մշակ, 1917, 27 հունիսի։

6. Տե՛ս Известия Совета рабочих и солдатских депутатов Тифлиса, 1917, 28 июня.

մանակատում սկսված հունիսյան հարձակումով: Էրկրամասի հեղափոխական շարժման տարեգիրներից Ս. Սեֆը գրում էր. «Հունիսյան հարձակումը Էսէռների ու մենշևիկների միջավայրում առաջացրեց ուռա-հայրենասիրական սրամաղորություններ»¹: Ռուսական բուրժուազիան պատերազմը մինչև հաղթական ավարտը շարունակելու և բոլշևիկյան խմորումները սանձելու միակ ուղին համարում էր նոր հարձակումը ռազմաճակատում:

ՕԶԱԿԻՄ-ի երևանյան «Известия Эриванского Губернского Комиссариата» պաշտոնաթերթը հատակորեն գիտակցելով, որ ճակամաժողովը հարձակման դեմ կծավալի հսկայական քարոզչություն, չթաքցնելով իր խորին գոհունակությունը, գրում էր. «Եվ այսպես, - իրականացավ: Տրվել է հարձակման հրամանը: Հեղափոխական բանակը շարժվեց առաջ և նրա հետ միասին բարձրացավ ազատության բոլոր բարեկամների ոգին: Միայն հարձակման միջոցով է հնարավոր ազատության պաշտպանություն, քանի որ տեղում դուրս ելլելը ոչինչ չի տա»²: Հսկայական մենշևիկզմը ներկայացնող «Փայլակը» այն կարծիքին էր, որ «բոլշևիկները պատրաստվում են թիկունքից հարված հասցնել հեղափոխությանը, որը հարկավոր է, իհարկե, հակահեղափոխությանը»³: Հունիսի 18-ին էր որ, հայ ա. - դ. միացյալ թերթ «Պաշքար»-ից հեռացան բոլշևիկները՝ «անհնար գտնելով մենշևիկների հետ հետագա աշխատանքը»⁴: Կովկասում, մենշևիկների ու Էսէռների ազդեցությամբ, հունիսյան հարձակման, իր հավանությունը տվեց նաև «Անդրկովկասյան երկաթուղիների ծառայողների ու բանվորների պատվիրակների համագումարը»՝ հունիսի 28-ին⁵, որը ապրիլի 20-26-ը կայացած համագումարից հետո երկրորդն էր⁶: Համագումարը հարձակումը դիտեց որպես ստրատեգիական հարց, որպես «Հեղափոխության պաշտպանությանը» ուղղված քայլ⁷:

Հուլիսի 3-ին, Ալեքսանդրապոլում բացված Կովկասյան բանակի

1. Տե՛ս С. Сеф. ճշված աշխատությունը, էջ 51:

2. Տե՛ս Известия Эриванского Губернского Комиссариата, 1917, 24 июня.

3. Տե՛ս Փայլակ. 1917. 18 հունիսի:

4. Տե՛ս Революционное движение в России в мае-июне 1917г., М., 1959, с. 105.

5. Տե՛ս Известия Закавказских железных дорог, Тифлис, 1917, 28 июня, № 1.

6. Տե՛ս նույն տեղը, 7 հուլիսի:

7. Տե՛ս նույն տեղը, 27 հուլիսի:

ոսդիոհեռագրիչների համագումարում ևս քննարկվեց հունիսյան հարձակման նկատմամբ վերաբերմունքի հարցը: Մենշևիկ Ասրի-բեկյանը* հետևյալ կերպ հիմնավորեց հարձակումը ռազմաճակատում. «Քանի որ ռուս դեմոկրատիայի կոչը անպատասխան մնաց գերմանական ժողովրդի կողմից, և որ գերմանացի իմպերիալիստները օգտվելով ֆրոնտում տեղի ունեցած եղբայրացումից, իրենց բոլոր ուժերը դարձրին մեր դաշնակիցների դեմ, որպեսզի նրանց պարտության մատնելուց հետո, ամբողջ ուժով դառնան մեր վրա և իր հերթին ոչնչացնեն ռուսական բանակը, որով և կվտանգվի մեր մանուկ ազատությունը, ուրեմն և խելացի, և տեղին է մեր հարձակումը»¹: Նրա տեսակետները կիսեցին սոցիալիստ-հեղափոխական Տեր-Գասպարյանը, դաշնակցական Տերտերյանը: Բոլշևիկների կողմից խոսեց Գ. Հայկունին, «Նոր կյանքի» վկայությամբ այս համագումարում բոլշևիկները կատարյալ հաղթանակ տարան²:

Այո, իրականությունն էր, որ հունիսի 18-ի ընդհանուր ցույցը նախապատվություն տվեց պատերազմը դադարեցնելու վերաբերյալ բոլշևիկյան կարգախոսներին:

Բոլշևիկանում էին նաև Հայաստանում տեղավորված Կովկասյան բանակի զորամասերը: Կովկասյան բանակի առաջին համագումարից հետո հատկապես, նկատելիորեն աշխուժացավ քաղաքական կյանքը, խորացավ պատերազմին վերջ տալու շարժումը³:

Հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի հունիսյան իրադարձությունների շարքում իր բացառիկությամբ մեզ հետաքրքրում է *Հայ եկեղեցական համագումարը*⁴:

Հայ եկեղեցու պատմության մեջ սա առաջին դեպքն է, երբ եկեղեցական համագումարը հրավիրվում է որպես արդյունք քաղաքական արմատական տեղաշարժերի, տվյալ դեպքում՝ հեղափոխության: Ավելին, հոգևորականության այդ գազաթաժողովն իր ներքին կյանքի խնդիրներին զուգահեռ բարձրացնում էր համահայկական հույժ

* Ալեքսանդրապոլի ս.-դ. կազմակերպության ղեկավարներից. զոհվել է 1918թ. փետրվարին՝ Երևանի նահանգի հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ:

1. Տե՛ս Նոր կյանք, Ալեքսանդրապոլ, 1917, 9 հուլիսի:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս Հ. Մելիքյան, Սոցիալիստական հեղափոխության ուղիներում (ապրիլ-սեպտեմբեր 1917թ.), Երևան 1984:

** Տե՛ս Վ. Մելիքյան, Հայ եկեղեցին և արևմտահայության խնդիրները 1917թ. Փետրվարյան հեղափոխության ժամանակաշրջանում, Էջմիածին, ապրիլ 1996:

կարևոր հիմնահարցեր, փնտրում էր դրանց լուծման ուղիները: Ժամանակավոր կառավարության «խղճի ազատության» մասին որոշումը¹ նկատելի աշխուժություն առաջ բերեց հայ հոգևորականության շրջանում: «Վան-Տոսպի» արտահայտությամբ՝ «դարերից ի վեր կաշկանդված Հայ եկեղեցին, հնարավորություն ունեցավ ամենայն ազատությամբ հրապարակ հանել իր ցավերը, ցանկությունները»²:

Համագումարը կայացավ Էջմիածնում, հունիսի 12-25-ը³: Հայ առաքելական եկեղեցին ու նրա համագումարը ողջունեցին Փետրվարյան հեղափոխությունը, որպես «բարեկեցության, առաջադիմության, բոլոր ազգերի ազատ զարգացման և մասնավորապես հայ ժողովրդի ազգային շահերին նպաստող քայլ»⁴:

Համագումարին ներկա էին 29 կուսակրոն և 38 ամուսնացյալ հոգևորականներ՝ ընդամենը 67 հոգի: Համագումարն իր աշխատանքները վարում էր հետևյալ բաժանմունքներում. 1. եկեղեցու և եկեղեցական բարեկեցության, 2. տնտեսական, 3. դպրոցական-կալվածական, 4. վարչական, 5. ռուսահայ եկեղեցական կյանքի աշխատական խնդիրների:

Հունիսի 12-ին լսվեց եկեղեցական համագումարին խորհրդակցական ձայն տալու վերաբերյալ որոշումը, ինչը հասկանալի է, նսեմացնում էր համագումարի դերը: Այդ որոշումը բացատրվում էր նրանով, որ համագումարի պատգամավորությունը կազմված էր գուտ հոգևորական դասից: Համաժողովը դատապարտեց այս որոշումը՝ պատճառաբանելով, թե «հայ ժողովրդի պատմության ընթացքում երբեք տեղի չի ունեցել նման բախում և որ Հայաստանյաց եկեղեցու տերն ու տնօրենը ինքը հայ ազգը, ամբողջ հայ ժողովուրդն է»⁵: Նման որոշումը, որն ընդունվեց 22 ձայնով, խոսում է նախ և առաջ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի առաջադիմական հայացքների մասին:

Եկեղեցական համագումարն անդրադարձավ Հայոց Ազգային խորհրդաժողովի հրավիրման խնդրին, Հայկական հարցին, ինչի մասին կխոսվի ստորև:

1. Տե՛ս ՀՀ ՊԳԿԱ, ֆ. 57. ց. 2, գ. 488, թ. 1-2:

2. Տե՛ս Վան-Տոսպ, 1917, 2 հուլիսի:

3. Տե՛ս ՀՀ ՊԳԿԱ, ֆ. 57. ց. 2, գ. 482, թ. 1:

4. Տե՛ս նույն տեղում:

5. Տե՛ս Ռուսահայ հոգևորականության համագումարի բանաձևեր, Ս. Էջմիածին, 1917, էջ 3-24:

Հակասությունների տեղիք էր տալիս այն կարևոր հանգամանքը, որ մեկ անգամ ևս դրսևորվում էր Հայ եկեղեցու և ազգային կուսակցությունների կարծիքների երկփեղկումը՝ Ռուսաստանի նկատմամբ վերաբերմունքի հարցում: Գաղտնիք չէ, որ Հայ եկեղեցին և հոգևորականության ղեկավար ներկայացուցիչներից շատերը շուրջ մեկ դար հալածվելով ցարական վարչակարգի կողմից, կուլ տալով մեծապետականության ու հակահայկականության դրսևորումները, արևմտահայության ազատագրման հարցը իրավամբ կապում էին Արևմտյան Հայաստանում Ռուսաստանի նվաճումների հետ: Հայ եկեղեցին, ի դեմս Գևորգ 5-րդի, վարում էր իրատես, կշռադատված քաղաքականություն, ինչը հայ ազգային կուսակցությունների շրջանում ուներ վայրիվերումների բնույթ, և հաճախ ցարիզմի հանդեպ ունեցած ատելությունը արտահայտվում էր անսքող առճակատման ձևով: Կարելի է ասել, որ չնայած երկու կողմերի հակակառավարական, բայց ոչ երբեք հակառուսական պայքարին, Ռուսաստանի հանդեպ վարվող քաղաքականությունն արտահայտվում էր տարբեր եղանակներով, ինչն էլ, մեր կարծիքով, խորացնում էր այս հակասությունը:

2. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՀԱՏՈՒԿ ԿՈՄԻՏԵԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾԳՆԱԺԱՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ: «ԱՆԻՇՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆ»

Հեղափոխության ապրիլ-հուլիս ժամանակահատվածի հայ իրականության հասարակական-քաղաքական կյանքի առանցքային հարցերից է ՕԶԱԿՈՄ-ի քաղաքականության անմիջական հետևանքով «անիշխանություն» անունը ստացած սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական իրադրությունը:

Ինչու՞մ էր արտահայտվում այդ անիշխանությունը:

Նախ և առաջ դա առաջին անհրաժեշտության մթերքների ու ապրանքների անընդհատ աճող թանկությունն էր, առանձին վայրերում իրական փաստ դարձած սովը: Մեզ հետաքրքրող ժամանակահատվածում տեղի ունեցած բազմապիսի ժողովներն ու համագումարները, որոնք իրենց առջև դրված ծրագրերից բացի, առանց բացառության բարձրացնում էին պարենավորման հարցը, չլուծեցին այն: Պարենային ճգնաժամի գլխավոր պատճառը, իհարկե,

պետք էր տեսնել շարունակվող պատերազմի մեջ: Դրան ավելանում էր նաև ՕԶԱԿՈՄ-ի և նրա տեղական մարմինների ժամանակի թելադրանքով ստեղծված անճարակությունը, ոչ գործունյա վարքը: Կատարյալ աղքատության, սովի ու թշվառության տագնապալից լուրեր էին ստացվում Հայաստանի տարբեր մասերից:

Ալեքսանդրապոլից հաղորդում էին, որ «Ռուսաստանի աճատագրումը ոչ մի էական ազդեցություն չունեցավ քաղաքի պարենավորման գործի բարելավման վրա: «Ընդհակառակը, - գրում էր «Մշակը», - ինչ որ հին ռեժիմի ժամանակ էր, նույնը և հիսմ է, եթե ոչ ավելի վատ: Ժողովուրդը բողոքում է. բայց ո՞վ է լսողը»¹: Հունիսի 6-ին հայտնի է դառնում, որ այդ ամսին Նախիջևանը մնալու է առանց հացի²: Իսկ հունիսի 22-ին նկատվում են հուզումներ³: «Կատարյալ անարխիա է, - գրում էր «Պայքարը» Սև քարից ստացած թղթակցության մեջ, - գները օրեցօր ավելանում են, սարսափելի սով է: Այլուրի փութը. 10ռ. է հասել, այն էլ չի ճարվում: Ծաքար ճարվում է ամսից ամիս»⁴: «Մեր շրջանը շատ պակասություններ ունի, - գրում էին Մեղրիից, - բայց բոլորից գլխավորը այսօր կենսական մթերքների խնդիրն է: Մեծ թանկություն է տիրում»⁵:

Մթերքների բացակայությունն ու թանկությունն իր հերթին ծնում էր գողություններ, թալան: Նմանօրինակ փաստերն ուշագրավ են նաև այն առումով, որ բացահայտում են ՕԶԱԿՈՄ-ի տեղական իշխանության մարմինների կատարյալ անգործությունը, պարզվում էր, որ այդ մարմիններում դեռևս տնօրինում են ցարական բազմաթիվ պաշտոնյաներ: «Պայքարը» գրում էր. «Ղազախի գավառի Ղալաչա, Բարանա, Կողբ գյուղերը մատնված են գողության և թալանի, շրջակա գյուղերում կատարյալ անիշխանություն է տիրում: Օրը ցերեկով թալանի է ենթարկվում բնակչությունը: Այս գյուղերում չկա ոչ մի գործադիր մարմին, որ գողերի առաջն առնի, իսկ գործադիր կոմիտեում ընտրված են հին պոլիցեականները, որոնք հին ռեժիմի ժամանակ քոյիվայի մահակով էին առաջնորդում ժողովրդին, այժմ կոմիտեի դերի մեջ մտած, - կառավարում են միևնույն սխտեմով»⁶:

Ասվածի հավաստումն է «Արևի» մայիսյան մի հաղորդումը. «Մին-

1. Տե՛ս Մշակ, 1917, 27 հունիսի:

2. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ, 103, ց. 1, գ. 46, ք. 28:

3. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ, 103, ց. 1, գ. 62, ք. 100:

4. Տե՛ս Պայքար, 1917, 6 հունիսի:

5. Տե՛ս Արև, 1917, 15 հունիսի:

6. Տե՛ս Պայքար, 1917, 6 հունիսի:

չև այսօր էլ. - ասված էր այնտեղ. - գյուղի աշխատավորությունը չի ազատագրվել հին կարգից և դա անժխտելի իրողություն է: Գյուղում դեռևս տիրում են բեգական և աղայական հարաբերությունները: Կան գյուղեր, ուր դեռևս կովկասյան կառավարության ոչ մի պաշտոնյա չի մտել»¹:

Այդ մասին է վկայում և «Բանվոր» թերթի «Դրությունը գավառում» ակնարկը: Հեղինակը ցավով գրում է, որ Ղարաբաղի Խաչենի գավառի գյուղացիներին հայտնի է միայն թագավոր չլինելու փաստը, հին պաշտոնյաները իրենց տեղում են մնում, բոլոր գյուղերում դարձյալ լսվում են հին գանգատները²:

Գավառից ստացված բողոքները գլխավորապես ուղղվում էին Երևանի նահանգի Գործադիր կոմիտեին՝ իբրև «ամենակազմակերպված ու ամենակարող» մարմնի, սակայն վերջինս էլ բոլորի նման տառապում էր նույն ցավերով: Ահա թե ինչ էին գրում Դարալագյազից. «Չնայած բողոքներին ու դիմումներին, Երևանի նահանգի Գործադիր կոմիտեն խիստ անփույթ է գավառներում ընդհանուր կարգը վերականգնելու տեսակետից: Անիշխանությունը Դարալագյազում շարունակվում է: Մասնավոր ավագակությունները զարգանալով և անպատիժ անցնելով, ստեղծեցին ընդհանուր հուզում առաջացնող դեպքեր»³:

Երևանի նահանգային իշխանությունն անփույթ էր ոչ միայն գավառների, այլև իր սեփական հարցերը տնօրինելու և լուծելու գործում: Շաքարի չափաբաժինը մի փոքր ավելացնելու մասին մայիսի 21-ի որոշումը կոմիսարիատի կողմից այն աստիճան է ուժնացվում, որ ինքնին բացահայտում է պարենային հարցի հետ կապված բազմաթիվ ցավոտ պրոբլեմների մի ամբողջ համակարգ Երևանում և նահանգում: Որոշումը պարզում է, որ խիստ սրված էր պարենային հարցը, անհավանական չափերի էր հասել թանկությունը: Այդ ամենը բացատրվում է նրանով, որ հեղափոխությունից հետո կյանքը դեռ իր նորմալ հունի մեջ չի մտել:

Որոշման վերջում Ս. Խաչատրյանը ուշադրություն էր հրավիրում բնակչության հուզումների վրա. որոնք «կարող են հանգեցնել ծայրահեղ ոչ ցանկալի հետևությունների»⁴: Նա դարձյալ կոչ էր անում պահպանել կարգ ու կանոն, հանգստություն: Կարծես ոչինչ չէր

1. Տե՛ս Արև, 1917, 4 հունիսի:

2. Տե՛ս Բանվոր, 1917, 4 հունիսի:

3. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 14 մայիսի:

4. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 42, թ. 139:

փոխվել հեղափոխության մարտյան օրերից: Պահպանվել էր նաև բնակչության հուզումների նկատմամբ եղած վախը: Փորձ էր արվում պարենային հարցը լուծել այնպիսի ծայրահեղ միջոցներով, ինչպես արվեց Աշտարակում, հուլիսի 2-ին, երբ տեղի բնակչությունից բռնագրավեցին մթերքները և բաժանվեցին առավել աղքատ գյուղերին¹: Այդ արվում էր ենթադրվող մեծ հուզումները կանխելու նպատակով: Տնտեսական հիմքի վրա ծագող հուզումները լայն չափեր ընդունեցին հենց Երևանում: Օգոստոսի 28-ին ՕԶԱԿՈՄ-ին ուղղված «թանկության դեմ պայքարի Երևանի ուղղա-քաղաքական հանձնաժողովի» պատգամավորների հաշվետվության մեջ ասված էր, որ «այսօրվան Երևանի կայագործում նկատվել են հուզումներ»²: Հունիսի վերջին և հուլիսի սկզբին պարենային հուզումներ բռնկվեցին Շուշիում ու Երևանում, որոնք հիմնականում ուղեկցվում էին սովյալ բնակչության տարերային ելույթներով, մթերքի, պահեստների, շուկաների, խանութների ավերումով, թալանով:

Հունիսի 27-ին, ծայրահեղ կարիքից ստիպված, Շուշիի չքավոր բնակչությունը հավաքվեց քաղաքային շուկայում և, «Փայլակի» վկայությամբ, պատրաստվում էր ավերածությունների ու խանութների թալանի, որը ժամանակին կանխվեց³: Դեպքերի այս ավարտը պայմանավորվեց տեղի ս. -դ. -ի մենջևիկյան թևի ակտիվ միջամտությամբ, ըստ որի «ոչ թե թալանով, կոտորածներով պետք է վերացնել հացի և այլ ճգնաժամերը, այլ կազմակերպված ժողովրդական միտինգներով, պահանջներով, հավաքական բողոքներով, որտեղ կարող է հանդես գալ համայն ազգաբնակչության կամքն ու արդարացի զայրույթը. արդարացի բողոք ընդդեմ քաղաքի վարչության դատապարտելի անփութության և Ղարաբաղի գործադիր կոմիտեի անհոգության»⁴: Մենջևիկյան այս կոչն իր արտահայտությունը գտավ նույն օրը երեկոյան հրավիրված Ղարաբաղի գործադիր կոմիտեի արտակարգ ընդունված որոշման մեջ: Նշվեց, որ անհրաժեշտ է բարեփոխել Ղարաբաղի գործադիր կոմիտեն, քաղաքային Դուման, Պարենային կոմիտեն ու սրանց հարակից կազմակերպությունները՝ նոր ընտրյալներով ու դեմոկրատական հիմքի վրա⁵: Հունիս-հուլիս ամիսներից սկսած, Հայաստանում նկատվում

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 36, թ. 118:

2. Տե՛ս ԱԴՊԱԴ, ֆ. 2080 օռ. 1, ձ. 537, ռ. 51.

3. Տե՛ս Փայլակ, 1917, 29 հունիսի:

4. Տե՛ս Նույն տեղում:

5. Տե՛ս Նույն տեղում:

էր ՕԶԱԿՈՄ-ի տեղական մարմինների լայն, զանգվածային բարեփոխում, որի մասին կխոսվի ստորև:

Ուշադրության արժանացան հատկապես Երևանի դեպքերը, որոնք ամբողջ երկրում հասունացող նոր ճգնաժամի դրսևորումներից էին: «Возрождение» թերթը գրում էր, որ «Երևանում գործող բոլոր կոմիտեները, որոնք տնօրինվում էին առևտրականների կողմից, հարկ չհամարեցին օգնել իրենց եղբայրներին: Թանկությունից տառապում էր ամբողջ չքավոր դասը և, հատկապես, զինվորը. որը ամսական ստանում է 75 կոպեկ»¹: Հուլիսի 5-ի Երևանի դեպքերն ընթացան տեղի զինվորականության մի մասի նախաձեռնությամբ, որի հետևանքով ավերվում են քաղաքային շուկան և բազմաթիվ խանութներ²: Նույն օրը մահաճակատ կոմիսարիատը, քաղաքի հանգստության պահպանման նպատակով, իշխանությունը հանձնում է ռազմական մարմիններին՝ ի դեմս կայազորի պետի³: Կովկասյան բանակի պատգամավորների շրջանային խորհրդի կողմից Երևանի պարետ է նշանակվում Ա. Շախաթունին⁴, որպես հեղափոխական վերահսկողության ներկայացուցիչ⁵, իսկ միլիցիայի պետ՝ Դարիբյանը: Քաղաքում ստեղծված տագնապալի վիճակի մասին է խոսում այն փաստը, որ Թիֆլիսից Երևան են ժամանում 800 կազակներ⁶: Դա անառարկելի վկայությունն էր այն բանի, որ տեղական իշխանությունները չէին վստահում Երևանի կայազորին: Այն ժամանակ, երբ առկա էր ՕԶԱԿՈՄ-ի կողմից պատժիչ ջոկատի միջոցով հուզումները ճնշելու փաստը, Երևանի զինվորական և բանվորական պատգամավորների խորհուրդը հանդես եկավ կայազորի զինվորներին ուղղված մի կոչով, որտեղ ասվում էր, թե «զինվորները ամեն կերպ պետք է հեռու մնան նման ցույցերից, որոնք կարող են հակահեղափոխություն ստեղծել»⁷: Երևանի դեպքերն ընթանում էին Պետրոգրադի հունիս-հուլիսյան իրադարձությունների նկատելի ազդեցությամբ, որպես շարունակվող պատերազմից ծայր աստիճան դժգոհ բնակչության տարերային շարժում:

«Հեղափոխության հուլիսը» շրջադարձային էր ամբողջ երկրում:

1. Տե՛ս Возрождение, 1917, 14 июня.

2. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 55, թ. 90:

3. Տե՛ս ԱԳԱԳ, ֆ. 2080 օր. 1, ձ. 537, լ. 47.

4. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 62, թ. 1:

5. Տե՛ս Աշխատանք, 1917, 8 հուլիսի:

6. Տե՛ս «Հորիզոն», 1917, 20 հուլիսի:

7. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 87, թ. 92:

Այդ էր վկայում Ծերեթելիի հուլիսի 25-ի շրջաբերականը: Ժամանակավոր կառավարության հուլիսի 8-ի և 17-ի որոշումների հիման վրա հայտնում են, որ կոմիսարները հենվելով միավորված դեմոկրատական կազմակերպությունների գործունեության վրա, հանդիսանում են կենտրոնական կառավարության իշխանության ներկայացուցիչներ, պարտավոր են անցկացնել վերջինիս քաղաքականությունը, չհարելով ոչ տեղական և ոչ էլ կուսակցական ուղղություններին»¹:

Կովկասյան երկրային կենտրոնի և Թիֆլիսի գիմվորական և բանվորական պատգամավորների գործադիր կոմիտեում հուլիսի 7-ին լսվել էր Պետրոգրադի հուլիսյան դեպքերի հարցը: Հաղորդումով հանդես էր եկել Ե. Գեգեչկորին: Ընդունվել էին 2 բանաձևեր:

Ս. -դ. մեծչևիկների և էսէռների բանաձևը նշում էր, որ «1. կադետների հեռացումը ժամանակավոր կառավարության կազմից բացահայտ դավաճանություն է հեղափոխության գործին: Այդ փախուստով նրանք ցույց տվին, որ այդ կուսակցություն իր կողմից պաշտպանվող ամբողջ իմպերիալիստական բուրժուազիայի շահերը գերադասում է երկրի և հեղափոխության շահերից: 2. Պետրոգրադի կայագորի և բանվորների փոքրամասնության /բոլշևիկների-Վ. Մ. / ելույթը, որը նպատակ ուներ բռնի ուժով իր կամքը թելադրել ամբողջ հեղեփոխական դեմոկրատիային, հանդիսանում է Ռուսաստանի հեղափոխական ուժերը պառակտելու ելույթ: Այդ էլեմենտների դեմ Զ. բ. և գ. պատգամավորների կզկ-ի հանդես գալը իր վճռական միջոցառումներով, ապացուցեց, որ այդ պլանը արժանի է այն բարձր դերին, որը տրված է նրան ողջ հեղափոխական նվաճումների պաշտպանի կոչմանը»:

Միաժամանակ բոլշևիկյան բանաձևն արձանագրում էր, որ «հեղափոխությունը զարգանում է, գնում է առաջ՝ իր վերջնական հաղթանակին: Ներկա մոմենտին, հեղեփոխության բեկման մոմենտին մենք մեր լիակատար աջակցությունն ենք հայտնում համառուսական խորհուրդների կենտրոնական կոմիտեին»²:

Ինչ վերաբերում էր Երևանին, ապա հուլիսի 6-ին «Մշակը» գրում էր, որ «գորքի համագարկով անկարգությունը կանգ առավ: Կան սպանվածներ ու վիրավորներ: Սաստիկ հուզմունք է տիրում: Ազգաբնակչությունը ճնշված է»³: Նույն օրը, ինչպես Շուշիում, այնպես էլ այստեղ ստեղծվեց «թանկության դեմ պայքարի ուզմա-քաղա-

1. Տե՛ս ԱՊԱԳ, փ. 2080 օռ. 1, ձ. 537, լ. 47.

2. Տե՛ս ԱՊԱԳ, փ. 1839 օռ. 2, ձ. 1, լ. 4.

3. Տե՛ս Մշակ, 1917, 9 հուլիսի:

քացիական կազմակերպությունների հանձնաժողով»՝ Մուշեղյանի և Փիրուզովի գլխավորությամբ»¹։ Իսկ ավելի ուշ, հուլիսի 24-ին. Պապաջանյանի հանձնարարականով, Երևան եկան ՕԶԱԿՈՄ-ի երկու և երկրաչին կենտրոնի մեկ ներկայացուցիչներ, որոնք պետք է կարգավորեին ապարանքների գները»²։ Բայց, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, դրությունն ամենևին էլ չբարելավվեց, «երկու շաբաթվա ընթացքում, -գրում էր «Արև», -ենթադրվում էր, որ կենսամթերքները պիտի էժանանան ու առատանան, ընդհակառակը, հրապարակը առավել ևս ամալացավ ու տագնապը ավելի սուր կերպարանք ստացավ»³։ «Известия Совета рабочих и солдатских депутатов Тифлиса» թերթն այս ամենից այն հետևությունն է անում, որ «Երևանի նահանգային կոմիսարիատը բոլորովին չի վալելում բնակչության վստահությունը, ինչը պարզորոշ երևաց վերջին իրադարձությունների ժամանակ»⁴։ Երևանի դաշնակցության «Աշխատանք» թերթը ևս գտնում էր, որ քացի տնտեսական ճգնաժամից ստեղծվել էր անվստահություն իշխանության հեղինակության հանդեպ։

Պետրոգրադի հուլիսյան դեպքերից հետո, դաշնակցությունն այն կարծիքին էր, որ «բովանդակ Ռուսաստանի ներկա հիվանդոտ, ախտավոր ու անիշխան վիճակն է անշուշտ, որ անդրադառնում է ինչպես ամբողջ երկրի, այնպես էլ Երևանի վրա»⁵։

Ինչպես արդեն վերևում ասվեց, հունիսից սկսված ՕԶԱԿՈՄ-ի տեղական մարմինները ճգնաժամից խուսափելու ելք էին տեսնում գործադիր կոմիտեների կազմը փոխելու, դրանք մի անգամ ևս դեմոկրատացնելու մեջ։

Դեռևս մայիսին Երևանի նահանգային գործադիր կոմիտեն Չխենկելուց ստացել էր շրջաբերական, որն ամփոփելով երկրի ընդհանուր վիճակը, խորհուրդ էր տալիս «հաճախակի չփոխել կոմիսարներին և հատկապես գավառական կոմիսարներին. մի երևույթ, որ նկատելիորեն հեղինակագրկում է ժամանակավոր կառավարության իշխանության ներկայացուցիչներին, ինչպես և իշխանությունը»⁶։ Այստեղից պարզ է դառնում, որ այդ ներկայացուցիչները

1. Տե՛ս ՀՀՊԳԿԱ. ֆ. 119. ց. 1. գ. 1, թ. 47:

2. Տե՛ս ԱԳԱԳ, ֆ. 2080 օռ. 1, ձ. 537, լ. 30.

3. Տե՛ս Արև, 1917, 27 հուլիսի:

4. Տե՛ս Известия Совета Рабочих и солдатских депутатов Тифлиса, 1917, 25 июля.

5. Տե՛ս Աշխատանք, 1917, 12 հուլիսի:

6. Տե՛ս ՀՀՊԳԿԱ. ֆ. 103. ց. 1. գ. 62, թթ. 63-64:

«երբեք էլ չեն վայելել բնակչության վստահությունը, իսկ հունիսից արդեն ձեռնարկվել են կոնկրետ միջոցառումներ՝ պետական ապարատը փրկելու համար: Այդ կոմպանիան կոչվեց «Տեղական իշխանության կազմակերպում» մարտյան անվանումով, որի էությունը ՕԶԱԿՈՄ-ի լիազոր-ներկայացուցիչների նշանակումն էր գավառներում և շրջաններում:

Այսպես, հունիսի 10-ին Կարսի մարզի և շրջանի լիազորներ են նշանակվում Գ. Արդուրինսկին, Մ. Սահակյանը և Սուբխանգուլովը: Կազմակերպվում էր նաև Սարիղամիշը: Չխենկելին խնդրում էր, որպեսզի գործադիր կոմիտեները, խորհուրդները, քաղաքական կուսակցությունները ամեն կերպ օգնեն լիազորներին»¹: Իսկ հունիսի 21-ին նա նույնիսկ հայտարարեց, որ Անդրկովկասում շուտով կմտնի զենստվո»²: Ինչպես տեսնում ենք, Անդրկովկասի բնակչությանը զենստվոներով թմբեցնելու տակտիկան մարտից հետո դեռևս ուժի մեջ էր մնում: Ախալցխայի գավառում հուլիսին լիազոր է նշանակվում ս. -դ. կազմակերպության ղեկավարներից Ա. Գևորգյանը»³:

Հունիսին Նախիջևանից Պապաջանյանին խնդրում էին, որպեսզի այստեղ էլ ուղարկվեր լիազոր-ներկայացուցիչ»⁴: Այս գավառի վարչությունը վերակազմավորվում է հուլիս-օգոստոս ամիսներին»⁵: Երևանում, Էջմիածնում, Շուշիում, Արդահանում և այլ վայրերում տեղական վարչությունների «նորացման» պրոցեսը ընթանում էր հունիս-հուլիս ամիսներին»⁶:

Հուլիսի 1-ին վերակազմվեցին Սուրմալուի⁷ իսկ հուլիսի 11-ին՝ Ալեքսանդրապոլի գավառների վարչությունները: Վերջին գավառում լիազորներ են նշանակվում սենշևիկ Գ. Փիրումյանը և բոլշևիկ Գ. Հայկունին, իսկ գործադիր կոմիտեի նախագահ՝ Ա. Վիրաբյանը»⁸: Գործադիր կոմիտեի կազմի մեջ էր նաև բոլշևիկ Գ. Աթաբեկյանը»⁹: Հետաքրքիր է, որ ՕԶԱԿՈՄ-ի շրջաբերականներից մեկում դժգոհություն էր հայտնվում այն մասին, որ տեղական մարմիններն

1. Տե՛ս ԱԴԱԴ, ֆ. 2080 օռ. 1, ձ. 859, ռո 39, 1, 3.

2. Տե՛ս նույն տեղում, ձ. 452, ռ. 1.

3. Տե՛ս նույն տեղում, ձ. 459, ռ. 5, 13.

4. Տե՛ս նույն տեղում, ձ. 462, ռ. 16, 22.

5. Տե՛ս նույն տեղում, ձ. 457, ռ. 1.

6. Տե՛ս նույն տեղում, ձ. 463, ռ. 3, ձ. 467, ռ. 1.

7. Տե՛ս նույն տեղում, ձ. 464, ռո. 5, 45.

8. Տե՛ս. ՀՀՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 464, թթ. 5, 45:

9. Տե՛ս. նույն տեղում, գ. 467, թ. 3, գ. 467, գ. 1:

իրենց գործունեության մասին կ'ամ ոչինչ չեն հայտնում. կ'ամ հույս
նելու դեպքում էլ տեղեկությունները կրում են անկանոն բնույթ¹. Մի
բան, որ արտացոլում է անդրկովկասյան իշխանության հեղինա-
կազրկումը: Իրենք՝ ՕԶԱԿՈՄ-ի անդամները, դա բացատրում էին
«հասարակական ծանր պայմաններով»²: Կյանքը հաստատում էր
Սուրմալուի գավառից ստացված զեկուցագրերի այն միտքը. որ
«պետական իշխանությունն գոյություն չունի»³:

Հայաստանում տիրող «անիշխանությանը» բնորոշ երևույթնե-
րից էին քրդական ավազակային հարձակումները բնակչության վրա.
որոնք կրում էին թալանչիական բնույթ, ուղեկցվում սպանություննե-
րով, լուրջ վնաս հասցնում գյուղատնտեսական աշխատանքներին,
գաղթականների վերադարձին: Սուրմալուի գավառական կոմիսա-
րը ՕԶԱԿՈՄ-ին ուղղված հաշվետվության մեջ նշում էր. որ մարտի
14-ից մինչև հուլիսի 6-ը, այսինքն՝ հեղափոխության սկզբից մինչև
երկիշխանության ավարտը, գավառում տեղի է ունեցել 50 դեպք.
հիմնականում, Արարատ լեռան լանջերին ծվարված քրդական զին-
ված խմբերի կողմից⁴:

Քրդերին խաղաղ ճանապարհով զսպելու առումով հիշարժան է
Բայազետի շրջանի կոմիսարի՝ Կրապորշչիկ Բոգոսլավսկու մայի-
սի 30-ի կոչը: Նրանում ասված էր. «Դիմում եմ ձեզ, Արարատի
ազատ գավակներ: Բացեք ձեր աչքերը, հասել է ազատության ժամը,
որը մենք բոլորս ենք սիրում: Մի հրաժարվեք նրանից, մի թաքնվեք
Արարատի ձորերում ու ժայռերում, այլ կանգնեք կարմիր դրոշի
պաշտպանությանը, հիշեցեք, որ այն ձեզ կպաշտպանի Արարատից
ոչ պակաս»⁵: Ավազակությունը, թալանը, բռնությունը գնալով լայն
չափեր էին ընդունում: Բազմաթիվ փաստերից բերենք մի քանիսը.
որոնք քիչ թե շատ ամբողջական են դարձնում իրավիճակը: Ղամար-
լուից գրում էին. «պարսկական քրդերը խիստ անհամբաւտացնում են:
Ձեռնարկեք միջոցառումներ, այլապես մենք կթողնենք մեր գյուղերն
ու ցանքսերը»⁶: «Մշակը» գրում էր. որ «Հունիսի 18-ին Արարատի
լանջերի թուրքահայատակ քրդերը, մոտ 200 հոգի զինված հարձա-
կում գործեցին Աբդայի Ալի-Կիզիլ գյուղի վրա: Եղավ հրացանա-

1. Տե՛ս. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 279, գ. 1, գ. 1, թ. 71:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս նույն տեղում:

4. Տե՛ս ԱԴԱԴ, ֆ. 2080 օռ. 1, ձ. 856, ռ. 1, 205.

5. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 374, ց. 1, գ. 56, թ. 19:

6. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 70, թ. 62:

ձգություն»¹։ Այս և նման փաստեր վկայում են այն մասին, որ քրդերը հաճախ առանձնակի տարբերություն չէին դնում հայկական և ադրբեջանական գյուղերի միջև։ Գլխավորը ավարի ձեռքբերումն էր։ 1917թ. հունիսի 7-ին Խնուսի կորպուսի հրամանատար գեներալ Դեվիդին փոխգնդապետ Սակենը հաղորդում էր, որ հունիսի 1-ին Ղարախասարի շրջանի քրդերը թալանել են հայկական Զարանա գյուղը²։ Զինված հարձակումները սպառնալից չափերի հասան Երևանի նահանգում։ Մայիսի սկզբին ՕԶԱԿՈՄ-ում ստացվեց տագնապալի հեռագիր այն մասին, որ քրդերը Իգդիրի շրջանում և Արաքսի հովտում զանգվածաբար հարձակվում են խաղաղ բնակչության վրա, ըշում են անասունը, բազմաթիվ վայրերում խափանել են գաղթականների հոսքը, միլիցիան անօգնական վիճակում է³։ Նահանգային կոմիսար Խաչատրյանը խնդրում էր Երևանի և նահանգի այլ կենտրոնների՝ Դարալագյազի, Նոր Բալազետի, Նախիջևանի, Օրդուբադի պաշտպանության համար ուղարկել 1000 հոգուց բաղկացած զինված ուժ⁴։ Մայիսի 26-ին Խաչատրյանը և Երևանի Զինվորական պատգամավորների խորհրդի գործադիր կոմիտեի նախագահ Ստարցևը խնդրում էին այս անգամ ուղարկել 500 հոգուց կազմված հեծելազունի⁵։

Այս ամենը նկատի ունենալով «Известия Эриванского Губернского Комиссариата» թերթը, երբ գրում էր, որ Երևանի նահանգը ստացել է գրեթե պատերազմական տեսք, ավագակությունները ընդունել են ամենօրյա և սիստեմատիկ բնույթ. բնակչությունը խունապի մեջ է⁶։ Երևանի նահանգի կոմիսարի հուլիսի 9-ի՝ Պապաջանյանին ուղղված հեռագրից պարզվում է, որ «Մդիվանին (Կովկասյան օկրուգի պետ - Վ. Մ.) կարգի պահպանման համար ջոկատներ չի ուղարկել»⁷։ Նույն օրը Զխենկելուն ուղղված հեռագրում հայտնվում էր, որ «Ալեքսանդրապոլի կալազորը հուզվում է և պահանջում, որպեսզի 500 հեծյալ անմիջապես մեկնեն Երևան»⁸, որին հետևում է, Զխենկելու անմիջապես պատասխանը՝ «Դրությունը պարզել զինվորա-

1. Տե՛ս Մշակ, 1917, 27 հունիսի։

2. Տե՛ս РГВИА, ф. 2300, оп. 1, д. 25, л. 84.

3. Տե՛ս Известия Совета Рабочих и солдатских депутатов Тифлиса, 1917, 18 мая.

4. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 55, թ. 15:

5. Տե՛ս նույն տեղում, 55, թ. 33:

6. Տե՛ս Известия Эриванского Губернского Комиссариата, 1917, 14 июня.

7. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 55, թ. 57:

8. Տե՛ս նույն տեղում, գ. 87, թ. 15:.

կան և բանվորական պատգամավորների խորհրդի հետ միասին»¹։

Մեզ արդեն ծանոթ Բայազետի կոմիսար Բոգոսլավսկու՝ Խառլամովին հղած հեռագրից պարզում ենք, որ քրդերի դեմ պատժիչ միջոցառումներ, այնուամենայնիվ, գործադրվել են. բայց առավել կարևոր է կոմիսարի հետևյալ միտքը. թե «այդ գործողությունները ստվեր են գցում ամբողջ բնակչության վրա»²։ Դրությունն այնքան էր սրվել, որ առավել ակտիվ քրդական հարձակումների շրջանները բաժանվել էին ՕԶԱԿՈՄ-ի անդամների միջև. վերցվել էին անձնական վերահսկողության տակ։ Երևանի նահանգում և Կարսի մարզում պետք է գործեր Պապաջանյանը, իսկ Ելիզավետպոլի ու Բաքվի շրջաններում՝ Ջաֆարովը³։

Արևմտահայության համար քրդական բռնությունները կրկնակի տազնապ էին ստեղծում նախ տեղում մնացած բնակչության և ապա՝ գաղթականության համար։ Վտանգավոր էին դարձել բոլոր գլխավոր մայրուղիները՝ Իգդիր-Բայազետ, Բայազետ-Վան ճանապարհները, Սուրմալուից Հալոց Ջոր և Մամախաթունի միջև ընկած հսկայական տարածքը, Ալաշկերտը, Բասենը, Մանազկերտը և այլն⁴։

Լինում էին դեպքեր, երբ տեղական բնակչությունը, չստանալով օգնություն, ինքն էր դիմում ինքնապաշտպանության, ինչպես եղավ ապրիլին Խոյի շրջակայքում, որտեղ 40 հոգի, գինվելով, որոշ ժամանակ վերջ տվին ավազակություններին⁵։

Պաշտոնական «Известия Эриванского Губернского Комиссариата» թերթը քրդական հարձակումների հիմքը տեսնում էր թուրքական գլխավոր շտաբի գործողությունների մեջ։ Դատելով զուտ ռազմական տեսանկյունից, այսինքն՝ թիկունքում քայքայիչ աշխատանքների կազմակերպումը, երկաթուղիները շարքից դուրս բերելը (հանգամանք, որ բանակը զրկում էր մատակարարումից), բնակչության մեջ խուճապ առաջացնելը և այլն, այն միտքն էր առաջ տարվում, թե դա լուրաքսանչյուր ռազմական շտաբի պարտականությունն է, երբ նա պատրաստվում է հարձակման⁶։ Այլ կերպ ասած, ստեղծված տագնապալից, անապահով վիճակի մեղքը բարդվում էր

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 87, ք. 15:

2. Տե՛ս ԱՂԻԱԳ, ֆ. 2080 օռ. 1, ձ. 501, ռ. 1.

3. Տե՛ս ՐԳՅԻԱ, ֆ. 2300, օռ. 1, ձ. 39, ռռ. 123-129.

4. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, մայիսի 16, հունիսի 8, տես նաև «Մշակ», 1917, ապրիլի 25:

5. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 374, ց. 1, գ. 55, ք. 34:

6. Տե՛ս Известия Эриванского Губернского Комиссариата, 1917, 5 июля.

միայն պատերազմի վրա: Դրան ավելանում են նաև թուրքական սպառնալիքի մասին մշտական հիշեցումները, որով փորձ էր արվում խաղաղ բնակչության հայրենասիրական զգացմունքների կողքին մոռացնել տալ սովի ու քաղաքական ճգնաժամի մոռալ իրականությունը: Ի դեպ նկատենք, որ 1917թ. գարնանից մինչև աշուն Կովկասյան ռազմաճակատում կովող և ոչ մի կողմը լուրջ ռազմական գործողություններ չէր նախապատրաստում¹:

Պարզ է, որ այդ ամենի նպատակն էր ուշադրությունը շեղել տեղական իշխանությունների անգործությունից բնակչության շահերի հանդեպ նրա անտարբերությունից:

Այստեղ հարկ է նշել Անդրկովկասում միլիցիայի գործունեության մասին:

Բանն այն է, որ 1917թ. ապրիլի 17-ին ժամանակավոր կառավարությունն ընդունեց «Անդրկովկասում միլիցիայի ժամանակավոր օրենք»-ը, որը հեղափոխության սկզբնական շրջանին բնորոշ փոստային աշխատանքի անկանոնության պատճառով ՕԶԱԿՈՄ-ին հասավ միայն հունիսին: Եվ մինչև ՕԶԱԿՈՄ-ը կնախաձեռներ այդ օրենքի մշակումն ու ընդունումը Անդրկովկասում, վերջինս, նախ և առաջ ձեռնամուխ եղավ տեղերում արդեն ստեղծված ու գործող միլիցիայի ջոկատների մասին տվյալներ հավաքելու գործին:

Այս հարցին նվիրված ՕԶԱԿՈՄ-ի հատուկ խորհրդակցությունը հրավիրվեց օգոստոսին: Ժամանակավոր կառավարության օրենքը նախատեսում էր տեղերում միլիցիայի աշխատանքի վերահսկում զեմստվային վարչությունների կողմից, և քանի որ այդպիսիները պարզապես գոյություն չունեին Անդրկովկասում, այդ ֆունկցիան ժամանակավորապես վերապահվում էր նահանգային կոմիսարներին: Զեմստվոների բացակայությունը Անդրկովկասում իր հերթին ստեղծում էր այն առանձնահատկությունը, որ գավառական միլիցիայի ծախսերը այժմ հոգալու էին ոչ թե զեմստվային ինքնավարության մարմինները, այլ պետական գանձարանը²:

Այս ամենը հաստատում են, որ միլիցիայի կազմակերպման գործը ևս ուշ ներթափանցեց Անդրկովկաս, Հայաստան, որն իր հերթին նպաստեց տեղերում կարգ ու կանոնի բացակայությանը, ավագակություններին, թալանին: ՕԶԱԿՈՄ-ի անիշխանության քաղաքականությունը լրացվում էր նրա *ազգային քաղաքականությամբ*:

1. Տե՛ս Է. Փ. Лудшвейт, Турция в годы первой мировой войны, 1914-1918, М., 1966, с. 72-74.

2. Տե՛ս ՀՀ ՀՔԿՓՊԿԱ. ֆ. 297, ց. 1, գ. 2, թթ. 1-2, 9:

Այս հարցին իր ուշագրավ մեկնաբանությունն է տալիս սպեցիֆիկների պաշտոնաթերթ «Բանվորը». գրելով, որ «Ժամանակավոր կառավարությունը իր ներկայացուցչությունը չէր կազմակերպել ազգային հիմունքների վրա, այլ միայն Կովկաս էր ուղարկել տեղական պայմաններին ավելի իրազեկ մարդիկ: Առանձին կոմիտեի (ՕԶԱ-ԿՈՄ-ի) ներկայացուցիչները իրենց միսիան ավելի շուտ համարեցին ազգային, քան պետական»¹:

Իսկ ո՞րն է այդ ազգային քաղաքականությունը: Հեղափոխության առաջին օրերից սկսած, ՕԶԱԿՈՄ-ն իր գործունեության այս բնագավառում մի հիմնական գիծ էր պաշտպանում՝ Կովկասի ներսում, նաև կենտրոնական իշխանության մոտ ստեղծել ազգությունների համերաշխության պատրանք: Դա արվում է միայն խոսքով, բարձրագույն ճառերով: Սպեցիֆիկների մյուս՝ «Գործ» ամսագիրը, գրում էր, թե, «Գոյության առաջին իսկ օրից Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն եղավ ոչ թե պետական իշխանության մի ուժեղ օրգան, այլ տեղական ազգությունների համաձայնության միջուրահատուկ բյուրո, որ առերես աշխատում էր իբր թե մեղմել ազգամիջյան հարաբերությունները, բայց ավելի սրում էր, լարում դրանք»²:

Ժամանակավոր կառավարության հրավիրած Մոսկվայի օգոստոսյան պետական խորհրդակցության ժամանակ արտասանած ճառում Զխենկելին գտնում էր, որ «Անդրկովկասի ազգությունները համերաշխ են ոչ միայն իրար հետ, այլև ռուս ժողովրդի և մեր հզոր երկիրը բնակեցնող մյուս ժողովուրդների հետ: Մինչև այժմ Անդրկովկասի ազգությունները ոչ մի սեպարատ քայլի չեն դիմել»³: Երկրամասում ազգային հակասությունները սքողելու տակտիկա էին որդեգրել և Անդրկովկասի պատգամավորական խորհուրդները, որոնք բազմիցս խուսափելով ազգային հարցի քննարկումից, Կովկասյան բանակի առաջին համագումարում, ի վերջո, հանդես եկան «Կովկասի ժողովուրդներին» ուղղված կոչով, որի գլխավոր միտքը դարձյալ Սահմանադիր ժողովին սպասելն էր»⁴: Իրականությունն այն էր, որ գնալով խորանում էր ազգային երկպառակությունը, գլուխ էր բարձրացնում նոր ազգամիջյան կոտորածների ուրվականը:

Ազգային տեսանկյունից Անդրկովկասի տարանջատման հարցը

1. Տե՛ս Բանվոր, 1917, 11 հունիսի:

2. Տե՛ս Գործ, Բաքու, 1917, հ. 7-8. հուլիս-օգոստոս:

3. Տե՛ս Известия Совета рабочих и солдатских депутатов Тифлиса, 1917, 18 августа.

4. Տե՛ս Известия Эриванского Губернского Комиссариата, 1917, 27 мая.

բարձրացել էր դեռ մինչև հեղափոխությունը՝ 1909 և 1916թթ. գեմսովային խորհրդակցություններում: Ժամանակաշրջանի թելադրանքով իրերն իրենց անուններով չէին կոչվում, ուստի խորհրդակցությունների հալ ներկայացուցիչները, որոնք առաջ էին քաշում սահմանների փոփոխման հարցը, ստիպված իրենց առաջարկը հիմնավորում էին տնտեսական բնույթի փաստարկներով:

Այս խորհրդակցություններում հայերն անփոփոխ կերպով հայտնվում էին փոքրամասնության վիճակում՝ բնդդեմ վրացական-թաթարական մեծամասնության, քանի որ գոյություն ունեցող իրադրությունը, որտեղ վրացիներն ու թաթարները գրեթե ամենուրեք գերիշխում էին, լիովին բավարարում էր այդ մեծամասնությանը:

Ռուսական բյուրոկրատիան, բնական է, միանգամայն հարմար էր համարում այս վիճակը, որի պայմաններում անխուսափելի էին ազգամիջյան ընդհարումները, ինչը թուլացնում էր Անդրկովկասի ժողովուրդների հեղափոխական միասնությունը և հեշտացնում էր «բաժանիր, որ տիրես» քաղաքականության իրագործումը:

Այսպես, օրինակ, Ղարաբաղի արևելյան գավառները միացվել էին Ելիզավետպոլի նահանգի մահմեդական բնակչություն ունեցող գավառներին, Բորչալուի և Ախալքալաքի գավառները մտցվել էին Թիֆլիսի նահանգի մեջ, իսկ Կարսի ու Կաղզվանի շրջաններն անընդմեջ ռուսական էմիգրացիա էր ուղարկվում: Այս ամենի հետևանքով Անդրկովկասի 9 նահանգներից Երևանի հայկական նահանգում բնակվում էր Անդրկովկասի հաշվադրված բնակչության միայն մեկ քառորդը:

Եվ քանի որ ազգային-տերիտորիալ վերաբաժանումը հայերի նախաձեռնությունն էր, ուստի վերջինս գրեթե միշտ հանդիպում էր վրացական-թաթարական համատեղ դիմադրության: Այս առումով միանգամայն անհիմն են նաև Անդրկովկասում հայերի ցրվածությունը շեշտող պատճառաբանությունները:

Ըստ հայկական նախագծի, Վրաստանում վրացիները կազմում են 54%, հայերը Հայաստանում՝ 65%, իսկ մահմեդականները Ադրբեջանում՝ 77%: Տարբերության բարենպաստ իրավիճակը՝ հօգուտ Ադրբեջանի բացատրվում էր նրանով, որ այդ բնակչության նկատմամբ կիրառվում էր ոչ թե ազգային, այլ կրոնական՝ կոնֆեսիոնալ եղանակը: Պարզվում է, որ հայերն ունեն ավելի կոմպակտ տեղաբաշխում, քան վրացիները, և որ վիճելի տարածքները ևս ճնշող մեծամասնությամբ բնակեցված են հայերով:

Սակայն տարածքային առումով այդ Հայաստանը կունենար 10000 քառակուսի կիլոմետր տարածք 230000 բնակչությամբ, այսինքն՝ 30% բնակչություն կազմող հայերը կստանային հողային տարածքի 5%-ը, վրացիները, հավասարթիվ կազմելով հայերի հետ, ձեռք կբերեին հողի 42%-ը այսինքն՝ 8 անգամ ավելի, իսկ թաթարները՝ 53%-ը¹։ Հայկական դեմոկրատիան հույս ուներ, որ հեղափոխությունից հետո կհաղթանակի արդարությունը։

1917թ. հունիսին վրաց մեմշևիկները գտնում էին, որ տերիտորիալ ինքնավարության սահմանները հաստատվում են ըստ այս կամ այն ժողովրդի ռեալ տեղաբաշխման։ Միաժամանակ հաշվի էին առնվում տնտեսական, կենցաղային պայմանները։ Ազգային սահմանների փոփոխման դեպքում պետք է կիրառվեր հանրաքվե այն տարածքներում, որտեղ վիճելի էին սահմանային հարցերը²։ Այս կարծիքը կիսում էր և վրացական սոցիալ-ֆեդերալիստների կուսակցության կոնֆերանսը՝ ավելացնելով տարածքային ամբողջականության պահպանման պահանջը։

Ախալքալաکی շրջանն անվիճելիորեն համարելով վրացական տարածք, այս կուսակցությունը Բորչալուի և Զաքաթալայի հարցը դնում էր հետևյալ կերպ, որ դրանք կմտնեն Վրաստանի կազմի մեջ, եթե այդ շրջանների բնակչության բնիկ մեծամասնությունը հանրաքվեի փոքրոցով տա իր համաձայնությունը։ Այս դեմոկրատական դիրքերում էին կանգնած վրացական ս. -դ. , սոցիալիստ-ֆեդերալիստների և դաշնակցության ներկայացուցիչները և նրանց միջև տիրում էր համերաշխություն, մինչև այն պահը, երբ վրացի մեմշևիկները և սոց. -ֆեդերալիստները ետ կանգնեցին իրենց հայացքներից ու հարեցին ազգային-դեմոկրատական կուսակցությանը։

Պետք է նշել, որ հետփետրվարյան ամբողջ Ռուսաստանում ազգային հարցի լուծումը կապվում էր զեմստվոների՝ տեղական ինքնավարության մարմինների ստեղծման խնդրի հետ։ Հեղափոխության առաջին ամիսներին, երբ կործանվում էին միապետության դարավոր վարչական հիմքերը և ազատությունը կաշունացնելու նպատակով ստեղծվում էին նոր, ժամանակավոր մարմիններ, զեմստվոներով զբաղվելը դիտվում էր վաղաժամ։

Այսուհանդերձ, 1917թ. ամռան սկզբին այդ հարցը նորից ակտիվացավ։ Անդրկովկասում զեմստվոներ մտցնելու նպատակով ՕԶԱ-ԿՈՄ-ի կողմից հրավիրվեց խորհրդակցություն։ Ամսիջապետ հարց

1. Տե՛ս Армяно-Грузинский вооруженный конфликт, Баку, 1919, с. 3.

2. Տե՛ս Պայքար. 1917, 21 հունիսի։

բարձրացվեց նաև վարչական վերաբաժանման մասին, որը վերաբերում էր ոչ միայն Ելիզավետպոլի ու Երևանի, այլև Թիֆլիսի նահանգներին ու Կարսի մարզին:

Այս անգամ էլ հայկական գծին հակադրվելը խորհրդակցությունը փակուղի տարավ¹:

Միաժամանակ, Պետրոգրադում ընթանում էր կենտրոնական խորհրդակցություն՝ նվիրված Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների դրույթների մշակմանը: Մասնակցում էին Անդրկովկասի ժողովուրդների 2-ական ներկայացուցիչներ: Այս խորհրդակցությանը զուգահեռ, Ռուսաստանի ներքին գործերի նախարարությունը ևս հրավիրել էր խորհրդակցություն՝ ցարական վարչակարգի օրոք զեմստվոներից գրկված ազգային շրջաններում այդ ինստիտուտի ստեղծման վերաբերյալ: Քննարկվում էին Սիբիրի, Արխանգելսկի, Թուրքմենստանի, Մերձբալթյան նահանգների, կազակային շրջանների զեմստվոների խնդիրները: Ի դեպ, որոշ նահանգների վերաբաժանումը այստեղ լուծում գտավ: Ժամանակավոր կառավարության որոշումներով ստեղծվեցին նոր նահանգներ ու գավառներ, որոնցից էին. օրինակ, Լիֆլանդիան ու Լատվանդիան, լատիշների ու էստերի նորաստեղծ նահանգները²: Ձեմստվային խորհրդակցությունը օգտվելով այն բանից, որ Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների Անդրկովկասի ներկայացուցիչները գտնվում էին Պետրոգրադում, նրանց հրավիրեց մասնակցելու զեմստվային հանձնաժողովի աշխատանքներին: Այստեղ քննարկվեցին Անդրկովկասում զեմստվոներ հիմնելու և երկրամասի վարչական վերաբաժանման նպատակահարմարության խնդիրները: Հավաքին մասնակցում էին երկրամասին գրեթե բոլոր ազգերի (յուրաքանչյուրից 7 հոգի) և քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչները: Առաջարկվում էին հիմնականում հարցի լուծման երեք ուղիներ. 1. Իրականացնել Անդրկովկասի էթնիկական-սահմանային նոր վերաձևում, կամ եզակի հիմքի վրա Անդրկովկաս ներմուծել զեմստվոներ, 2. Ձքնարկել այդ խնդիրը և այն հանձնել ՕԶԱԿՈՄ-ին, որն էլ համապատասխան միջոցով կիրականացնի երկրամասի վարչական վերաբաժանումը և 3. Օգտվելով Պետրոգրադում Անդրկովկասի պատվիրակների ներկայությունից, մշակել նախագիծ և այն ուղարկել ՕԶԱԿՈՄ-ի և Կովկասի դեմոկրատիան ներկայացնող կազմակերպությունների վերջնական

1. Ст'я А. Шахатунян, Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918, с. 119-120.

2. Ст'я Ա. Ծախաթունյան, նույն տեղում, էջ 120:

եզրահանգմանը: Մեծամասնության կողմից հավանության արժանացավ վերջին տարրերակը¹:

Խորհրդակցություններում հայերի շահերը ներկայացնում էին Ալ. Խատիսյանը և Ավ. Ծախաթունյանը: Նրանք ունեին Անդրկովկասի վերաբաժանման բավականին սշակված նախագիծ: Այն պատկանում էր Ավետիք Ծախաթունյանին, որն էլ 1918թ. Թիֆլիսում հրապարակեց «Административный передел Закавказского края» անփոփիչ աշխատությունը: Վիճաբանություններն ընթացան հենց հայկական նախագծի շուրջ, որը մասնակի փոփոխություններով ուղարկվեց Կովկաս: Նախագծում առաջարկվում էր Լոռին անջատել Բորչալուի գավառից, ինչպես նաև Ախալքալաքի շրջանը հանել Թիֆլիսի նահանգի կազմից: Ապագա Ալեքսանդրապոլի նահանգը (ապագա Հայաստանը նրանց կարծիքով ստեղծվելու էր Ալեքսանդրապոլի շուրջը) դաշնակցական երկու գործիչները պատկերացնում էին Ալեքսանդրապոլի, Ախալքալաքի, Լոռու, Կարսի, Կաղզվանի գավառների միավորման տեսքով: Այս առաջարկները նույնպես առարկություն չստացան: Խորհրդակցությունը ընդհանուր առմամբ տվեց դրական պատասխան՝ վերաբաժանման հիմքում դնելով էթնիկական սկզբունքը: Խնդրի իրագործման համար ընտրվեցին Անդրկովկասը ներկայացնող երեք հիմնական ազգերի 2-ական ներկայացուցիչներ՝ իշխան Ջ. Ավալովի նախագահությամբ²: Ի վերջո, բյուրոկրատիան որոշ քաշքշուկներից հետո նախագիծը հանձնեց ՕԶԱԿՈՄ-ին³:

Իր հերթին ՕԶԱԿՈՄ-ը հրավիրեց խորհրդակցություն՝ Ն. Ժորդանիայի նախագահությամբ: Յուրաքանչյուր ուղղությունը ներկայացնում էին հինգ հոգի: Խորհրդակցությունը հավանություն տվեց նախկին դրույթներին: Այս անգամ էլ առարկեցին վրացական ազգային դեմոկրատները՝ Վրաստանից Բորչալուի և Ախալքալաքի անջատման դեմ: Նրանք հիմնվում էին իբր թե 1783թ. պայմանագրի վրա⁴:

Այս ամենից պարզ երևում է, որ սահմանների լուծման հարցն այն ժամանակ արդեն դրված էր ոչ թե վարչական, այլ առավելապես պետական-տարածքային հարթության վրա:

1917թ. հոկտեմբերի 14-15-ը Չիենկելու նախագահությամբ և Ժորդանիայի ու Գեգեչկորու մասնակցությամբ կայացավ ՕԶԱ-

1. Տե՛ս Ա. Ծախաթունյան, նույն տեղում, էջ 121:

2. Տե՛ս Армяно-Грузинский вооруженный конфликт, с. 6-7.

3. Տե՛ս նույն տեղում, с. 7-8.

4. Տե՛ս նույն տեղում, с. 9-10.

ԿՈՄ-ի ևս մի ընդլայնված խորհրդակցություն, որտեղ հայերի կողմից առաջարկված սահմանային փոփոխությունները մերժվեցին՝ հիմք ընդունելով հայերի ու ադրբեջանցիների անհանդուրժողականության պատճառաբանությունը: Ա. Շախաբունյանի արտահայտությամբ. վերաբաժանման հարցում «հայկական», «կուսակցական» և «միակողմանի» նախագծի դեմ դարձյալ սկսվեց վրացա-ադրբեջանական կամպանիան, այս անգամ որպես վարչական վերաբաժանման դեմ արհեստականորեն ստեղծված երկարաժամկետ զենք¹:

Այժմ անդրադառնանք մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում ձևավորվող պանիսլամիզմի ու պանթուրքիզմի որոշ հարցերի:

Նորահայտ արխիվյան նյութերը մեզ հնարավորություն են տալիս միանգամայն վստահորեն նշելու, որ Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Կովկասը դարձել էր համաթուրքական գաղափարախոսության կենտրոն, ուր համախմբվում էին գրեթե բոլոր պանիսլամական ուժերը: Դեմոկրատական հեղափոխության մեջ տեսնելով իրենց ապագան, բազմաթիվ նորաստեղծ մուսուլմանական կոմիտեներն ու կազմակերպությունները, ազգային կուսակցությունները նոր որակի հասցրին միավորման վաղեմի երազանքը, ավելին, այն դարձավ առաջնահերթ պահանջ:

Ասվածը էապես լրացնում է 1917թ. օգոստոսի 15-ին Կովկասում Ֆրանսիայի ռազմական միսիայի ղեկավար գեղապետ Շարդինյիի զեկուցագիրը՝ ուղղված Ռուսաստանում Ֆրանսիական ռազմական միսիայի ղեկավար, գեներալ Ժանենին, առավել ևս, որ այն չեզոք կողմի օբյեկտիվ վկայությունն է²:

Կովկասյան անցուդարձին քաջատեղյակ գեղապետ Շարդինյիին խորապես անհանգստացնում էր մահմեդական գնդերի ստեղծման փաստը: Մեզ այստեղ հետաքրքրում է նախ և առաջ Կովկասում ազգային զորամասերի ստեղծման նախադրյալների՝ վերջինիս կող-

1. Տե՛ս Ա. Շախաբունյան, նույն տեղում, թ. 124:

2. Տե՛ս Les grands puissances, L'empire Ottoman et les Armeniens, dans les archives Françaises (1914-1918), documents réunis et présentés par Artur Beylerian, Paris, 1983 (Մեծ տերությունները, Օտոմանյան կայսրությունը և հայերը Ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), փաստաթ. հավաքվել ու ներկայացվել են Արթուր Բեյլերյանի կողմից, Փարիզ, 1983, էջ 381: Այսուհետև տե՛ս Ա. Բեյլերյան:

մից ճշգրիտ և սթափ բմբռնումը, որը միանգամայն արդարացիորեն կապվում էր ռուսական ներքին կյանքի հետ: Պետրոգրադի հուլիսյան դեպքերը մեծապես նպաստեցին տեղի բնակչության շրջանում անկախության գաղափարախոսության խորացմանը: Նրա կարծիքով հեղափոխությունից հետո ավելի ընդգծվեց ռուսական կենտրոնական կառավարության թուլությունը, որը Կովկասի հայ ազգաբնակչության մեջ վախ արթնացրեց այն իմաստով, թե ռուսական բանակը ի վիճակի չի լինի պահպանել գրաված դիրքերը թուրքական Հայաստանում:

Ծարդինյին գտնում էր, որ «վախը գոյություն ունի ժողովրդի մեջ, այդ մասին արձագանքներ եմ ստացել Պարսկական ճակատից, Տրաբզոնից և Կովկասից»¹:

«Այդ կանխատեսելով, - գրում էր Ծարդինյին, - թաթարները, վրացիները, հայերը՝ յուրաքանչյուրը ցանկանում է ունենալ իր բանակը, որպեսզի, եթե պահանջվի, ապահովեն իրենց երկրի պաշտպանությունը: Իրականում նաև այն բանի համար, որպեսզի մեկը մյուսի դեմ ուժ ցույց տան և ստիպեն իրենց հարգել»²: Հենց Կովկասյան ճակատի համար էր Ծարդինյին տեսնում մուսուլմանական գնդի ստեղծման վտանգը: Նա խորհուրդ էր տալիս գեներալ Ժանենին՝ խստորեն պնդել գինվորական ղեկավարությանը և Ժամանակավոր կառավարությանը, որպեսզի համաձայնություն չտրվի Կովկասի մահմեդական կոմիտեների խնդրանքներին³:

Ֆրանսիական ռազմական միսիաների ներկայացուցիչների դիրքորոշումը, իհարկե, մենք չենք կարող բացատրել հայասիրությամբ և ընդհակառակը՝ թուրքամետությամբ: Պարզապես ֆրանսիացիները նորաստեղծ մուսուլմանական գնդերը դիտում էին որպես Անտանտի հակառակորդ, պատերազմող Թուրքիայի ամենաջերմ գինակիցներ, այսինքն՝ մի նոր խոչընդոտ՝ Մերձավոր Արևելքում և Կովկասում Ֆրանսիայի շահերը անցկացնելու համար:

Մենք մասամբ կիսում ենք Ծարդինյիի այն կարծիքը, որ մինչև 1917թ. հուլիսը, համեմատական համաձայնություն էր տիրում կովկասյան երեք խմբավորումների միջև, այն իմաստով, որ այդ երեքն էլ սպասում էին դեմոկրատական հեղափոխության նվաճումների իրականացմանը: «Իսկ իրականում, մուսուլմաններն ու վրացիները, բացառելով հայերին, համաձայնության են եկել և կազմել են խմբավոր-

1. Տե՛ս Ա. Բելլերյան, ճշված աշխատությունը, էջ 382:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս նույն տեղում:

բում, որպեսզի վերցնեն իշխանությունը Կովկասում, - գրում էր ֆրանսիական գործիչը: Այդ քաղաքականության առաջին քայլը եղավ Թիֆլիսում կայացած ընտրությունների ժամանակ վրացի քաղաքագլխի նշանակումը հայ քաղաքագլխի (պարոն Խատիսյանի) փոխարեն»¹:

Այժմ տեսնենք, թե որոնք էին այդ դաշինքի պատճառները: Շարդինյի կարծիքով, այն փաստը, որ մահմեդականներն ու վրացիներն իրենց դաշնակցության մեջ չեն ընդգրկել հայերին, տեղի է տալիս ենթադրել, որ թուրք զավթիչների դեմ հնարավոր պայքարն իրենց միակ մտահոգությունը չէ: Չէ որ Կովկասի բուն բնակիչներից իրականում հայերն են, որ ամենամեծ ստեղծությունն են տաժում թուրքերի դեմ, որոնք պատերազմի սկզբից դրա համար ամենաշատ հիմքերն են տվել: Իրատեսորեն է հնչում Շարդինյի այն միտքը, թե «այդ ամենն է, որ հայերին դարձրել է ռուսների գործի ամենահավատարիմ տարրը՝ ոչ թե համակրանքից, այլ հետաքրքրությունից»²:

Որպես մահմեդականներին վրացիների այսպես կոչված՝ պաշտպանողական դաշինքի երկրորդ պատճառ, Շարդինյին, մեր կարծիքով, իրավացիորեն տեսնում էր հայերի դեմ թե՛ մեկի, թե՛ մյուսի ընդհանուր թշնամության մեջ: Ինչ վերաբերում է վրացիներին, ապա նրանց բոլորովին չէր հետաքրքրում հայերի ճակատագիրը: Դաշինքը Կովկասի թաթարների հետ վրացիներին հույս էր տալիս պահպանել իրենց ապագա ինքնավարությունը և արտոնյալ պայմանները՝ թուրքերի կողմից Կովկաս ներխուժելու դեպքում³: Դրա լավագույն ապացույցը 1918թ. դեպքերն են:

Իսկ որ Կովկասի մահմեդական ազգերն ու ցեղերը կրնկներին թուրքական հաջողությունների ազդեցության տակ՝ կասկածից վեր էր: «Մուսուլմանական ուժերը կկանգնեն այն կողմը ում նկատմամբ նրանք մտերիմ համակրանք են տաժում, - նշում էր Շարդինյին»⁴: Պարզվում է նաև մեկ այլ կարևոր հանգամանք: Բանն այն է, որ պատերազմի սկզբից դեռևս Գերմանիայի կողմից հովանավորվող վարձու մուսուլմանական գործակալները լայն քարոզչություն էին տարել Կովկասում, Պարսկաստանում և այդ գործում չեն հանդիպել կառավարության ոչ մի դիմադրության:

Շարդինյին անհամազուտացնում էր ևս մեկ հարց, թե ինչպիսի՞ն

1. Տե՛ս Ա. Բեյլերյան, նշված աշխատությունը, էջ 382:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս նույն տեղում:

4. Տե՛ս նույն տեղում:

կլինի վրացա-ադրբեջանական դաշինքի հետեանքը. երբ Կովկասյան բանակը նահանջի: «Ոչ մի կասկած, - գրում էր նա, - որ տեղի կունենա Երևանի նահանգի թուրքահայ փախստական և Կովկասի ռուսահայ բնակչության կոտորածի և ոչնչացման մի նոր փուլ»¹: Այստեղից էլ վերջինս եզրակացնում էր, որ անթույլատրելի է սուսույմանական գնդերի ստեղծումն ու օգտագործումը, և որ այն չի նպաստում թե՛ Ռուսաստանի և թե՛ դաշնակիցների շահերին: Շարդինյին վերջում խնդրում էր գեներալ Ժանեին, որպեսզի այս վերջին փաստը անպայման հաղորդվի Պետրոգրադում ֆրանսիական դեսպանին², այսինքն՝ ենթադրվում էր, որ նա պետք է անմիջականորեն ազդեր ռուսական կառավարության վրա: Ցավալի էր, որ մի երրորդ պետություն խորհուրդ պետք է տար Ռուսաստանին, որն իր հերթին հմտորեն առաջ էր տանում սեփական քաղաքականությունը, հովանավորում էր Կովկասի երեք ժողովուրդների անկախության հասարտարվող շարժումը, զինում էր այդ ժողովուրդներին, միաժամանակ գիտակցելով այդ երեքի հակասությունների խորությունը:

Հայերին, վրացիներին ու ադրբեջանցիներին ցույց տրվող աջակցությունը հենց այդ երեք ուժերին պառակտելու և իրար դեմ թշնամացնելու հիմնական գրավականն էր, որ կիրառվում էր դեռ ցարական ժամանակներից: Ավելին, ֆրանսիական մի փաստաթղթից պարզվում է, որ ձևավորվող ռուս-քրդական դաշինքին անգամ խանգարել են հայկական կոմիտեները: Ձախողվել էր, օրինակ, արքայազն Շախովսկոյի և Ջյամիլ բեյի առաքելությունը: Այս ամենը շարունակվել է նաև ռուսական հեղափոխությունից հետո, և հուրախություն փաստաթղթի հեղինակի՝ հայերի և քրդերի միջև համաձայնություն չի կայացել: Միաժամանակ նկատվում էր արդեն, որ հայկական քաղաքական ուժերը հեղափոխությունից հետո անհրաժեշտ են գտնում քրդերի հետ դրացիական հարաբերությունների հաստատումը: «Հայկական կոմիտեները բավական մեծ հեղինակություն են վայելում, - ասվում էր այնտեղ, որպեսզի ապագայում նախապատրաստեն զբաղեցրած հողերի բնակչությանը (հիմնականում՝ քուրդ բնակչությունը - Վ. Մ.) և հայկական գումարտակների համերաշխ գոյատևումը»³: Ցավոք, Հայոց ազգային համագումարի փաստաթղթերում բացակայում են հայ-քրդական հարաբերությունների հարցի քննարկմանը վերաբերող նյութեր:

1. Տե՛ս Ա. Բեյլերյան, ճշված աշխատությունը, էջ 382:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 408:

Կովկասը որպես պանիսլամիզմի զարթոնքի օջախ էր տեսնում նաև Արշակ Չոպանյանը՝ Փարիզի հայկական կոմիտեի քարտուղարը։ Ղրիմի թաթարների ապստամբությունը, հուզումը Տաշքենդում, Թիֆլիսի մուսուլմանական կոմիտեի նախագահ Բարաթովի բողոքը՝ կառավարության կողմից հայազգի Հ. Ջավրիյանին որպես Արևմտյան Հայաստանի գեներալ (կոմիսարի առաջին տեղակալ) նշանակելու դեմ, - այս և նման բազմաթիվ փաստեր առիպում էին Ա. Չոպանյանին եզրակացնել, որ մուսուլմանները կովկասում առիթը բաց չեն թողնի հայերի, ինչպես նաև ռուսների վրա հարձակվելու համար։ Նա վստահ էր, որ թաթարները կմիանան թուրքերին և կաշխատեն ներգրավել նաև պարսիկներին¹։ Իր մտահոգություններն Ա. Չոպանյանը կիսում էր Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության Ասիայի բաժանմունքի տնօրենի տեղակալ Ժան Գուիի հետ, խնդրում էր կառավարության ուշադրությունը հրավիրել այդ փաստի վրա²։

1917 թվականի մայիս-հունիս ամիսներին անդրկովկասյան ազգությունների կյանքում մեծ աղմուկ բարձրացրեց հայերին և ադրբեջանցիներին զենք բաժանելու փաստը³։ ՕԶԱԿՈՄ-ը նույնիսկ մայիսի 20-ին զենք կրելու մասին հատուկ որոշում ընդունեց, որը վերաբերում էր Անդրկովկասի քաղաքացիական բնակչության կողմից զենք ձեռք բերելու, պահելու և կրելու հիմնական իրավական կանոններին⁴։ Այս որոշման հետ մեկտեղ պահպանվում են նաև 1917թ. հունվարին Երևանի գավառի՝ հիմնականում թաթար բնակչությանը զենք կրելու թույլտվության ցարական հրամանները⁵։ Խորհրդանշական մի փաստ, որը մեկ անգամ ևս վկայում է ցարական իշխանությունների ու ժամանակավոր կառավարության վարքագծի նմանությունը։ Տարբերությունը կարելի է նշմարել միայն ժողովրդավարությամբ պաշտպանվող ժամանակավոր կառավարության՝ իր տեսակի մեջ վտանգավոր քաղաքականության մեջ։

«Բշակի» մայիսյան համարները բազմաթիվ լուրեր էին հրապարակում Կարսի մարզում, Ալեքսանդրապոլի գավառում, Ղափանում և այլ վայրերում տեղի ունեցող ընդհարումների, խուզարկություն-

1. Տե՛ս Ա. Բեյկրյան, *Ողբերգություն*, էջ 391։

2. Տե՛ս նույն աղբյուր։

3. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ. ֆ. 103, ց. 1, գ. 19, թ. 1։

4. Տե՛ս Известия Эриванского Губернского Комиссариата, 1917, 14 ИЮНЯ.

5. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ. ֆ. 103, գ. 101, թթ. 7, 19, 78։

ների, զսեփի զանգվածային փոխադրումների մասին¹: Այս շիկացած մթնոլորտը, որը հղի էր բազմաթիվ անսպասելի և արյունոտ հետևանքներով, հուզում էր հայկական բոլոր քաղաքական կուսակցություններին:

Նման տազնապալից իրավիճակում ՕԶԱԿՈՄ-ը փորձում էր դրությունը բարվոք ներկայացնել: Դեռևս մարտի 30-ին ՕԶԱԿՈՄ-ի հրավիրված խորհրդակցությունը նշեց, որ «Ժողովրդական բարձր ոգին և ստեղծարար աշխատանքը մոռացվում է մասնույում երևացող չար մտադրությամբ տարածվող լուրերով, որ երկրամասում խիստ սրվել են ազգությունների հարաբերությունները, որոնց մասին մենք ոչինչ չգիտենք: Մեր պարտքն ենք համարում շտապ հայտնել, որ Կովկասում տիրում է կայուն կարգ և հանգստություն»²:

Միևնույն ժամանակ ազգային հակասությունների վտանգ էր տեսնում հայ սահմանադիր-ռամկավարների պարբերաթերթ «Վան-Տոսպը», գրելով, որ «Կովկասյան դեմոկրատիան տեսնում է ազգային կնճիոր, բայց չի մոտենում բուն վերջին, նա առայժմ բավականաճում է հսկողությամբ»³:

Երևանի բանվորական պատգամավորների խորհրդի գործադիր կոմիտեն հանդես եկավ իրեն հատուկ՝ «Կեցցե ժողովուրդների համերաշխությունը և միասնությունը» խոստափողական բնույթի կոչով, որտեղ ասված էր, որ Երևան քաղաքի և նահանգի բնակչության դեմոկրատական շերտերում անհնարին է ազգային թշնամանքի գաղափարը: «Կոմիտեն բոլոր ջանքերը կգործադրի, որպեսզի տարբեր ազգությունների դեմոկրատիայի շրջանում տարածի համերաշխության գգացումը: Դրա հետ միասին խորհուրդը վճռական միջոցներ կձեռնարկի ռեակցիային նպաստող ուժերի դեմ», - ասվում էր փաստաթղթում⁴:

Զնայած ՕԶԱԿՈՄ-ը փորձում էր չտեսնելու տալ, սքողել երևրամասում ծավալվող ազգային հակասությունները, այսուհանդերձ, մայիսին հրավիրվեցին մի շարք խորհրդակցություններ, որոնց նպատակն էր կանխել սպասվող վտանգավոր պոթկումը: Այդ նպատակին էին ծառայում հայկական, հայ-մահմեդական խորհրդակցությունները, որոնք տեղի էին ունենում Պապաջանյանի, Զաֆարովի ակտիվ մասնակցությամբ: Նրանցում հանդես էին գալիս տարբեր

1. Տե՛ս Մշակ. 1917, 5 մայիսի, 24 մայիսի, 15 հունիսի:

2. Տե՛ս Вестник Временного Правительства, 1917, 1 апреля.

3. Վան-Տոսպ. 1917, 10 սեպտեմբերի:

4. Տե՛ս ՀՀ ՊԳԿԼ. ֆ. 119, ց. 1, գ. 26, ք. 1:

կուսակցությունների ներկայացուցիչներ: Նրանց, մասնավորապես, մենշևիկ-ինտերնացիոնալիստ Ա. Էրզնկյանի, Բենբուրովի էլույթների գլխավոր միտքը այն էր, որ ժողովրդական շերտերի միջև ազգային թշնամանք չկա: Վերջինիս սերմանող երկու ազգերի բուրժուա-ազգայնական տարրերն են: Ի վերջո որոշվում է ստեղծել հաշտա-րար ատյաններ և ՕԶԱԿՈՄ-ին կից խորհրդակցական մարմին՝ բաղ-կացած 2 ազգերի ներկայացուցիչներից: Նրա մեջ պետք է մտնեին նաև հայկական քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչները¹:

Բոլշևիկները համոզված էին, որ նորից գործի են անցել «հակա-հեղափոխական» ուժերը, որոնք ազգամիջյան հարաբերությունները սրելով, ձգտում էին կանխել հեղափոխության զարգացումը: Նախ-կին ցարական շինովնիկների խիտ ցանցը ՕԶԱԿՈՄ-ի բնորոշ քա-ղաքականության արդյունքն էր:

Իհարկե, այս և նման քնդհանրացումները թերի են, սահմանա-փակ: Ինչպես նախկին Կովկասի փոխարքայությունը, այնպես էլ այժմյան ՕԶԱԿՈՄ-ը իրականացնում էին ռուսական «միացյալ» պետության մշակած քաղաքականությունը: Ծիշտ է, ժամանակա-վոր կառավարությունը ժողովրդավարական մարմին էր, սակայն կողմնակից էր Կովկասում ժողովրդավարության զարգացմանը. մեղմ ասած՝ միմիայն ռուսական հովանավորության ու դեկավարության պայմաններում: Ազգային ինքնագիտակցության բարձրացումը և անկախ ազգային անդրկովկասյան պետությունների ստեղծումը, ինչը հենց հռչակել էր Փետրվարյան հեղափոխությունը, անընդու-նելի էին նաև ժամանակավոր կառավարության դեմոկրատ գործիչ-ների համար: Ցարիզմի «բաժանիր, որ տիրես» դասական սկզբունքը ժառանգել էր նաև ռուսական կենտրոնական նոր կառավարությա-նը, որ այնպես «հմտորեն» էր վարում գործերը, այնպիսի խառնա-շփոթ էր ստեղծում Կովկասում, որ անգամ ցավալի է տեսնել ոչ միայն կովկասյան, այլև հայ իրականության մեջ ձևավորվող ազգամիջյան թշնամանքը, քաղաքական կուսակցությունների միամիտ պայքարը իրար դեմ, առավել մեղավոր կուսակցության որոնման փորձերը և այլն:

Ուշագրավ է, որ ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու միակ ելքը անգամ չի բերալ «Մշակը» տեսնում էր «չեզոք մարմին» հանդիսացող բանվորական և գինվորական պատգամավորների խորհուրդների՝ որպես աշխատավորության հեղինակավոր մարմինների, գործու-նեության մեջ¹, որն արդեն տալիս էր դրական արդյունքներ: Բազմա-

1. Տե՛ս Մշակ, 1917, 16, 19, 21 մայիսի:

թիվ գավառներում խորհուրդների նախաձեռնությամբ տեղի էին ունենում հայ-ադրբեջանական համերաշխության հանրահավաքներ, համաժողովրդական տոներ¹։ Հեղափոխական դեմոկրատիան ամեն կարգ աշխատում էր կանխել ազգային երկպառակությունների բոբբոբումը։ Ազգային-ժողովրդավարական կուսակցությունների գործունեությունն արդեն քննադատում էին ոչ միայն բուլշեիկները, այլև դեմոկրատական մյուս կուսակցությունները։ Այսպես, հայ էսէռականության «Աշխատանքի դրոշակ», թերթը հիմք ընդունելով դաշնակցության ազգային կոմիտեների կազմակերպումը, գտնում էր, որ վերջինս չի կարող համերաշխություն ստեղծել, քանի որ չի վայելում մյուս ազգերի և կուսակցությունների վստահությունը և այն հետևությանն էր հանգում, որ հայ աշխատավորությանը անջատելու ծրագիրը խիստ վնասակար է²։

Կուսակցությունների միջև ծագող հակասությունները, պետք է ասել, որ լիովին բավարարում էին օգակոմյան գործիչներին և նույնիսկ օգնում նրանց։ Սուր հակասությունների պայմաններում միմյանց բաժանելը և կառավարելը, իհարկե, ավելի դյուրին գործ էր։

Ազգային հարցում և, ընդհանրապես, երկրամասում հասարակական-քաղաքական կյանքի հասունացած ճգնաժամի լավագույն փաստացի արտացոլումը մեզ արդեն ծանոթ, Պետական խորհրդի քարտուղարի օգնական Եվանգուլովի՝ ՕԶԱԿՈՄ-ի ստեղծմանն ու գործունեությանը նվիրված հաշվետվությունն է։ Այդ փաստաթղթում ՕԶԱԿՈՄ-ի ճգնաժամը «կազմակերպչական թերություններ» անվանելով, Եվանգուլովը բացատրում էր նաև Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի օրենքների հապեհ և անփույթ խմբագրությամբ, որն էլ իր հերթին բխում էր «ազգային և այլ բարդությունների նկատմամբ ունեցած ավելորդ չափազանցումներից»³։

Ապրիլին կազմված այս ծրագիր-հաշվետվությունը, որը հաստատվեց Կերենսկու կողմից միայն հուլիսի 12-ին, իր առջև նպատակ էր դրել կրճատել ՕԶԱԿՈՄ-ին տրամադրված արտոնությունները, որոնք, ինչպես ճիշտ էր ընդհանրացված, «հանգեցրել էին կառավարման վերջնական քայքայմանն ու անիշխանության խորացմանը»⁴, անցնել տեղական իշխանության ապակենտրոնացված համա-

1. Տե՛ս Մշակ, 1917, 21 մայիսի։

2. Տե՛ս Փայլակ, 1917, 30 ապրիլի։

3. Տե՛ս Աշխատանքի դրոշակ, Բաքու, 1917, 25 հունիսի։

4. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 88, թ. 21։

5. Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 22-29։

կարգին, որը որպես հենարան պետք է ունենար հասարակական կազմակերպություններն ու տեղական բնակչության աջակցությունը:

Ինչպես երևում է, Պետական Գումայի անդամների՝ Կովկաս գործուղելու անիմատ լինելը որոշակի հիմնախնդիրներ էր առաջացրել կենտրոնական իշխանության շրջանում:

Նկատի ունենալով, որ կոմիտեի անդամները վերածվել էին ժամանակավոր կառավարության շարքային կոմիսարների, միաժամանակ հաշվի առնելով, որ այդ կոմիտեի կազմալուծումը և նրա անդամների հետ կանչելը ուղղակիորեն լուծելի չէր, Եվանգուլովը, Կովկասի կառավարումը բարեփոխելու նպատակով, առաջարկում էր մի այլ ուղի: Այն էլ դարձավ հաշվետվության առանցքը՝ ՕԶԱԿՈՄ-ը ժամանակավոր կառավարության բացահայտ կցորդի վերածելու ճանապարհին. մի բան, որն արվում էր նրբանկատորեն և աննկատ: Կործանված ռուսական կայսրությունը, թեպետ և ուշացած, բայց փորձում էր վերականգնել նախկին պետության կենտրոնացված, ամբողջատիրական համակարգը: Զավեշտական է, իհարկե, սակայն այսօր ևս, 20-րդ դարի վերջին, Ռուսաստանը կրկին նույն քայլերն է անում: 1917 թվականին այս քաղաքականությունը, եթե այն հետևողականորեն տարվեր, միմիայն կնպաստեր հայության շահերին:

Ըստ այդ նախագծի, ՕԶԱԿՈՄ-ի նախագահն այսուհետ կոչվելու էր «Կովկասում ժամանակավոր կառավարության Գերագույն կոմիսար», որին տրվելու էին «Նախկին փոխարքաների իրավունքները, իսկ ՕԶԱԿՈՄ-ի անդամները դառնալու էին Գերագույն կոմիսարին կից վարչական խորհրդի անդամներ»¹:

Ստեղծվելու էր նաև մի լրացուցիչ՝ «Պետրոգրադում Կովկասի գործերի կոմիսարի» պաշտոն, որը պետք է կարգավորեր «Կովկասում ժամանակավոր կառավարության Գերագույն կոմիտեի» և ժամանակավոր կառավարության հարաբերությունները: Այդ պաշտոնը, ինչպես խոստովանում էր Եվանգուլովը, «կար և հին ռեժիմի օրոք, ի դեմս փոխարքայի տեղակալի»²: Նա միաժամանակ խորհուրդ էր տալիս մինիստր-նախագահին, որպեսզի այդ պաշտոնին տրվի հետագա զարգացում՝ որպես Կովկասում գործերը փոխելու գլխավոր միջոցի և Կովկասյան գործերի մասին հիմնական տեղեկատուի, որի դերում հանդես էր գալու Վ. Նաբոկովը³: Իրոք, 1917թ.

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3. գ. 88, թ. 23:

2. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 26:

3. Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 26, 29:

սեպտեմբերի 3-ին ժամանակավոր կառավարության մինիստր-նախագահ Ա. Կերենսկին և Պետրոգրադում Կովկասի գործերի նոր նշանակված կոմիսար Վ. Նաբոկովը ՕԶԱԿՈՄ-ի իրավասության մասին մի գրություն հղեցին. որի նպատակը դարձյալ Կովկասի ենթարկումն էր կենտրոնին, այս անգամ մշակված վարչական համակարգի միջոցով: Այնտեղ մասնավորապես նշվում էր, որ մարտի 9-ին ՕԶԱԿՈՄ-ին տրված իրավունքները սահմանափակվում էին ընդհանուր ճգնաժամի, երկրամասի բարձրագույն իշխանության փլուզման, ինչպես նաև Պետրոգրադի և Կովկասի անկայուն կապի հետևանքով: Ժամանակավոր կառավարությունը, գտնելով, որ դրությունը համեմատաբար նորմալացել է, ՕԶԱԿՈՄ-ին էր հանձնում առավել որոշակի կանոններ. որոնք հաստատելու էին ՕԶԱԿՈՄ-ի լիազորությունների բնույթը, ծավալը:

Եվ ըստ օգոստոսի 31-ի միստոմ հավանությունն ստացած հրահանգի, հաստատում էր, որ «1. Իր գործունեություններում, ՕԶԱԿՈՄ-ը անմիջականորեն ենթարկվում է ժամանակավոր կառավարությանը. 2. ՕԶԱԿՈՄ-ը ներառում է Անդրկովկասի բարձրագույն տեղական, քաղաքացիական իշխանությունը. 3. ՕԶԱԿՈՄ-ի իշխանությունը միմիայն գործադիր է, ոչ մի նոր օրենքի ընդունում կամ գործող օրենքի փոխարինում չի թույլատրվում. 4. ՕԶԱԿՈՄ-ի իրավունքների - պարտականությունների շրջանակը որոշվում է Կովկասյան փոխարքայության օրենքների այն սահմանափխումները, որոնք պայմանավորված են նրանով, որ ՕԶԱԿՈՄ-ի իշխանությունը տարածվում է Անդրկովկասյան երկրամասի նահանգների, մարզերի և շրջանների վրա»¹:

Այսպիսով, անգամ փոխարքայությանը վերադառնալու բացահայտ հակաժողովրդավար միտումը, որն իրականություն չդարձավ, վկայում էր ինչպես ՕԶԱԿՈՄ-ի, այնպես էլ ամբողջ երկրի կառավարման համակարգի անհետևողականության, անկայունության մասին:

1. Տե՛ս Հայաստանի Պատմության պետական թանգարան, թղթապանակ 17324, թ. 1-2:

3. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ՌԱԶՄԱԶԱՂԱԶԱԾԻԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո արևմտահայ հասարակական-քաղաքական գործունեության ասպարեզը դարձան Արևելյան Հայաստանը և Կովկասի մի շարք հայաշատ կենտրոնները:

Այստեղ էր միայն հնարավոր հասարակական-քաղաքական տարրեր ուժերի, Արևմտյան Հայաստանից գաղթած բնակչության, ինչպես նաև իշխանության կենտրոնական մարմինների միջոցով լուծել ամբողջ հայ ժողովրդի առջև կանգնած ցավոտ հարցերը. խնդիր, որը գրեթե անլուծելի էր ամայացած Արևմտյան Հայաստանում: Այն նույնիսկ կորցրել էր իր հազարամյա անվանումը և ավելի հաճախ կրում էր Թուրքիայից «պատերազմի իրավունքով գրավված մարզեր» անունը: Անգամ այս նրբությունը, որը համազգային ճնշվածություն և անորոշության մթնոլորտ էր ստեղծում, ժառանգվեց ժամանակավոր կառավարության կողմից և դարձավ հզոր գեներալությանը հնազանդության մեջ պահելու համար:

Ամբողջ հայ ժողովրդին հուզում էր գաղթականության անհետաձգելի հարցը:

Համաշխարհային պատերազմի տարիներին թուրքական կոտորածներից փրկվելու համար Արևմտյան Հայաստանից Անդրկովկաս գաղթեց մոտ 300 000 հայ: Հետագայում երկրամասում ստեղծված տնտեսական ծանր պայմանների հետևանքով, գաղթականության մի մասը շարժվեց Հյուսիսային Կովկաս և Ռուսաստանի հարավային շրջաններ¹:

Զնայած արևելահայության օգնությանը, արտասահմանի հայկական գաղթօջախներից, ինչպես նաև Կովկասի և Ռուսաստանի բազմաթիվ բարեգործական միություններից ստացվող միջոցներին, գաղթականությունը խիստ ծանր դրության մեջ էր: Գաղթականության գործին իր անմնացորդ նվիրումը ցուցաբերեց հայ մեծ բանաստեղծ Հ. Թումանյանը: Օգոստոսին, Կիսլովոդսկում նրա նախաձեռնությամբ հրավիրվում է ժողով՝ օգնություն կազմակերպելու նպատակով²: Ատրպետը (Սարգիս Մուրոյաշյան) 1917 թվականից

1. Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երևան, 1981, էջ 614:

1. Տե՛ս Հ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երևան, 1959, էջ. 431-432:

ստանձնում է Ալեքսանդրապոլի գաղթականների հիվանդանոցի վարիչի պաշտոնը¹:

Երևանի գաղթականության ապրիլի 13-ի բողոք-խնդրագիրը՝ ուղղված Խորեն Եպիսկոպոս Մուրադբեկյանին, արտացոլում էր բնակչության այդ խավի վիճակը: Այնտեղ ասված է, որ փախստականները 4 ամիս նպաստ չեն ստացել, 5 ամիս չի բաժանվել շաքար և հավթ. տաք հագուստ²: Հաշորդ օրը, ապրիլի 14-ին կալացավ Երևանի գաղթականության ցույցը «Եղբայրական օգնության հանձնաժողովի» դեմ: Ցուցարարները խուժեցին հանձնաժողովի գրասենյակները, ներկայացնելով իրենց պահանջները³: Հեղափոխությունից անմիջապես հետո, ինչպես ամբողջ 1916 թվականի ընթացքում, բազմիցս բննարկվել է գաղթականության օգնության վարչությունները բարեկարգելու խնդիրը⁴: Միայն 1917թ. մայիսի 28-ին՝ Արևմտահայերի համագումարի ընթացքում վերջնականապես լուծվեց գաղթականության օգնության գլխավոր լիազոր, գեներալ-մայոր Թամամշյանի վարչության վերակազմության հարցը: Համաձայն նոր հաստատված կանոնադրության՝ «Положение об устройстве беженцев Кавказского фронта» կազմվեց մի խորհուրդ՝ բաղկացած 23 հոգուց, այն ազգային ու հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներից, որոնք պետք է կազմակերպեին փախստականներին ցույց տրվող օգնության գործը⁵:

Մտահոգության լուրջ խնդիր էր նաև «Հայաստանն առանց հայերի» ցարական հարցադրման իրականացմամբ մտահոգված ռուսական բյուրոկրատիայի կողմից, արևմտահայ գաղթականությանը՝ դեպի իրենց բնակավայրերը վերադառնալու արգելքը: 1916թ. հուլիսին Թուրքիայից գրավված մարզերի նոր ձևավորվող գեներալ նահանգապետության կողմից Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին հայտնի է դառնում, որ իր իսկ կողմից բարձրացրած հայ գաղթականության հայրենիք վերադառնալու հարցը տեղում հեշտ չի լուծվի: Զեկուցագրի հեղինակը՝ Կովկասի փոխարքայի գինվորական մասի օգնական գեներալ Յանուշկիչը, միանգամայն անժամանակ էր համարում վանի, Բայազետի, Ալաշկերտի շրջաններում

1. ՏԵՍ ՀՀ ՀՔԿՓՊԿԱ, ֆ. 4045, ց. 3, գ. 4, ք. 55-56:

2. ՏԵՍ Մշակ, 1917, 21 ապրիլի:

3. ՏԵՍ Մշակ, 1917, 18 ապրիլի:

4. ՏԵՍ Ս. И. Басиля, Закавказье в годы первой мировой войны, Сухуми, 1968, с. 118-131.

5. ՏԵՍ Մշակ, 1917, 30 մայիսի:

գաղթականության զանգվածային վերադարձը, գտնելով, որ այն միանգամայն անհնար է, եթե նույնիսկ որպես «անհրաժեշտ պայման անտեսվի այն հանգամանքը, թե վերադարձողները պատկանում են արդյոք հիշյալ շրջաններին, թե եկվորներ են»¹: Նա իր եզրահանգումը հիմնավորում էր «տեղում ամուր և ուժեղ իշխանության բացակայությամբ»²:

Առերես թվում է, թե, իրոք, ցարական պաշտոնյաները, մասնավորապես այս խնդրով զբաղվող Յանուշկեիչը, մտահոգված էին հայ բնակչության ճակատագրով, նրա հոգսերով: Բայց չէ՞ որ այս քաղաքականությունը շարունակվեց և 1917 թվականին այն բանից հետո, երբ ստեղծվեց Արևմտյան Հայաստանի գեներալ-կոմիսարությունը:

Այաշկերտից կոմիսար Սպերանսկին 1917թ. մայիսին հեռագրում էր ՕԶԱԿՈՄ-ին, թե հայ փախստականների բազմաթիվ ընտանիքներ Անդրկովկասից գալով, գրավում են Ղարաքիլիսայի շրջանում բոլոր այն վայրերը, որոնք անմարդաբնակ էին: Մինչդեռ այնտեղ հրահանգված էր բնակեցնել Օդնոտից և Երզնկայից վտարված քրդերին ու թուրքերին: Սպերանսկին ՕԶԱԿՈՄ-ին կարգադրում էր՝ առաջարկել հայկական կազմակերպություններին, որպեսզի վերջիններս խափանեն հայ փախստականների ներգաղթը³: Հայ գաղթականը նույնիսկ հայրենիք վերադառնալու համար հարկադրված էր ներկայացնել վկայական՝ իր ընտանիքը կոտորած տեղական քրդերից ու թուրքերից: Անտեսվել էր նաև Ժամանակավոր կառավարությանը Ասենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի մարտի 23-ի խնդրանքը՝ իրավունք տալ Թուրքահայաստանից փախած գաղթականներին անարգել և առանց բացառության վերադառնալու նախկին վայրերը⁴: Գևորգ Ե-ն կառավարությանը շահագրգռելու նպատակով իր խնդրանքը հիմնավորում էր ռազմաճակատի թիկունքն ապահովելու և բանակը պարենով մատակարարելու հոգսով:

Այս ամենին ավելանում էին նաև սովն ու համաճարակները, որոնք կլանում էին հազարավոր անօթևան հայերի:

Այս և նման այլ խնդիրների լուծմամբ պետք է զբաղվեր Արևմտահայերի առաջին համագումարը («Փախստականական համագումար»):

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1313, թ. 6:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս Մշակ, 1917, 20 մայիսի:

4. Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական Դիվան, 1917, ցուցակ հ. 20, թղթապանակ 239, վավերագիր 12:

Համագումարի հրավիրման հարցը քննարկվում էր հասարակական-քաղաքական տարբեր շերտերում: Վերջինս արձագանք գտավ նաև Հայոց Ազգային բյուրոյում:

Մարտի 20-ին, Թիֆլիսում, Հայոց Ազգային բյուրոյի հերթական նիստում, հախազան Ալ. Խատիսյանը հայտարարում է, որ մարտի 19-ին միաձայն որոշվել է, որ վաղաժամ է տաճկահայության համագումար հրավիրել, տաճկահայության համար որևէ կառավարական հայտարարություն անել: Նա տեղեկացնում է նաև, որ Գանձակում (Կիրովաբադ՝ այժմ՝ Գյումրի) տեղի է ունեցել տաճկահայ մտավորականների համագումար, որտեղ վճռվել է գաղթականության հարցերը լուծել սինիստրների իշխանությամբ: Իր ելույթում Մ. Պապաչանյանը առաջարկում էր ստեղծել գաղթականության կենտրոնական մարմին, որը պետք է փինանսավորվեր կառավարության կողմից: Պապաչանյանը շեշտում է գաղթականությանը հայրենիք վերադարձնելու հարցը: Մենշևիկ-ինտերնացիոնալիստ Ար. Երզնկյանը դեմ է արտահայտվում համագումարի հրավիրմանը, գտնելով, որ «գաղթականների ու պարենավորման գործերը այժմ ավելի հեշտ է սուաջ տանել մասնավոր կերպով, քան առաջ, քանի որ Պապաչանյանը այժմ ավելի լայն լիազորություններ ունի»¹:

Համագումարի ոգեշնչողը Անդրանիկն էր: Այդ նպատակով նա Թիֆլիսում ապրիլի 17-ին հիմնեց մի ընկերություն, որը պետք է զբաղվեր արևմտահայությանը հուզող հարցերով: Ընկերության անմիջական նպատակը «Հայաստան» թերթի հիմնումն էր²:

Այս ասենին՝ նախորդում է Անդրանիկի և Վահան Թոթովենցի կազմակերպչական աշխատանքը: Մարտի 15-ին Անդրանիկը Թիֆլիսից իր հայրենակիցներին կոչ էր անում հրատարակել արևմտահայությանը նվիրված լրագիրը, որը բացառապես պետք է զբաղվի «այդ կոտորված ժողովրդի կարիքներով»³:

«Հայաստան» թերթի նպատակն ու խնդիրները, որ մշակել էր Վ. Թոթովենցը, հետևյալն էին. 1. Համախմբել արևմտահայությանը՝ հայրենիքի վերաշինության համար, 2. աշխատել, որպեսզի արևմտահայությունն իր ձեռքը վերցնի հայրենիքի հասարակական-քաղաքական ղեկավարությունը, 3. ներկայացնել Արևմտյան Հայաստանի թշվառությունը, նյութեր հավաքել միջազգային պրոպագան-

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 222, 9-1, գ. 111, թ. 105:

2. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 60, թ. 1:

3. Տե՛ս Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան Ա. Չոպանյանի ֆոնդ. թղթապանակ հ. 2411, թ. 1:

դայի նպատակով. 4. թերթի էջերում լայնորեն տեղ տալ արևմտահայությանը՝ առանց վարձի (ձրիարար), 5. պրոպագանդել արևմտահայ գրականությունն ու լեզուն իբրև հայ իրականության բարձրագույն արտահայտություններ, 6. «Հայաստան»-ը չի պատկանում որևէ կուսակցության և հոսանքի, այն արևմտահայ հատվածը ներկայացնում է իբրև առանձին հոսանք, դրանով հիմք դնելով արևմտահայ հասարակական-քաղաքական բոլոր կազմակերպությունների համագործակցությանը, 7. կապ ստեղծել հայկական գաղթականների հետ, ծանոթացնել արևմտահայության կացությանը»¹ և 10. «Հայաստան»-ը հանդես կուգա մեր հայրենիքի առասպելական չարչարանքի ժամուն և կողջունն այն ամենը, որոնք մոռացած քաղաքական ամեն դավանանք, կը միտնի ստեղծելու հայ ազգային ազատագրությունը, քլլան անոնք արևմտահայեր, քլլան արևելահայեր»²:

«Հայաստան» թերթի նախաձեռնողներն էին Անդրանիկը, Վ. Թոթովենցը, դոկտոր Խ. Բոնապարտյանը, Հ. Տեր-Հարությունյանը³: Նրանք իրենց հերթին հուլյսեր էին կապում հայ անվանի մտավորականների հետ, նրանց հեղինակավոր խոսքը ցանկանում էին օգտագործել հայ ժողովրդին միավորելու, ոտքի կանգնեցնելու նվիրական գործի համար: Մարտի 21-ին նման դիմումով Վ. Թոթովենցը դիմեց Ա. Զոպանյանին, տեղեկացնելով, որ «արտաքին գործը», այսինքն՝ հայկական հարցի լուծումը թողնում են Պ. Նուբարի պատվիրակությանը, իրենց վերապահելով ներքին կյանքը⁴: Հունիսի 8-ին Անդրանիկը «Հայաստան»-ի խմբագրական խորհրդին աշխատակցելու էր հրավիրում նաև Գ. Լևոնյանին⁵:

Մայիսի 2-ին Երևանում բացվեց *Արևմտահայերի առաջին համագումարը*: Ներկա էին 59 պատգամավորներ, 400 հյուրեր, այդ թվում՝ հոգևորականության ներկայացուցիչներ, գաղթականությամբ օգնող ռուսական, անգլիական, ամերիկյան հայանպաստ մարմինների գործիչներ, քաղաքական կուսակցություններ, հիմնականում դաշնակցականներ⁶: Ս. -դ. -ի բոլշևիկյան թեք ներկայացնում էր Գ. Հայկունին⁶:

1. Տե՛ս Ե. Զարեցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան Ա. Զոպանյանի ֆոնդ. թղթապանակ հ. 2411:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս նույն տեղում:

4. Տե՛ս նույն տեղում, Գ. Լևոնյանի ֆոնդ, թղթ. հ. 1231:

5. Տե՛ս Հայաստան. Թիֆլիս. 1917, 7 մայիսի:

6. Տե՛ս Մշակ, 1917, 30 ապրիլի, նաև ՀՀ ՀՔԿՊԿԱ Գ. Ս. Հայկունու անձնական գործ, հ. 563/35:

Համագումարի պատվավոր նախագահ ընտրվեց Անդրանիկը, նախագահության կազմում էին Լևոն Շանթը, Վրթանես Փափագյանը, Արտակ Դարբինյանը¹։ Համագումարի առաջին գործը նշանակալից էր։ Համագումարի կառավարությանը ողջույնի հեռագիր հղելը, որի տակ ստորագրել էին Անդրանիկը և Լ. Շանթը²։

Հիշարժան է համագումարում Անդրանիկի բացման խոսքը. «Մենք պիտի կրնանք մեր ցեղին բեկորները պահել ու պաշտպանել, մեր օճախները վերականգնել և մեր ապագայի վրա հույս դնել այն ստեղծելու համար, որի հասկանալի է, որ համերաշխինք»³։ Պատգամական չէր Անդրանիկի կողմից փոխընթերցման բացակայության կանխագագումը, որը իշխեց ամբողջ համագումարի ընթացքում։

Հակասություններ ծագեցին հիմնականում դաշնակցական գործիչների կողմից «ռուսահայ» և «թուրքահայ» հասկացությունները խիստ սահմանազատելու, պատակտելու, արևելահայ բարեգործական ընկերությունների հսկայական աշխատանքը լիովին անտեսելու, ինչպես նաև համագումարի աշխատանքները ոչ պատշաճ ձևով կազմակերպելու հողի վրա։

Օգոստոսի 7-ին Անդրանիկը Ար. Չոպանյանին հղած նամակում մեկ անգամ ևս նշում էր, որ «Հայաստան»-ի մասին շատ կարծիքներ են հայտնվել, որ այն իբր թե բաժանում է ռուսահայերին թուրքահայերից։ Դուք արդեն կարդացած կըլլաք «Հայաստան»-ը և կտեսնեք, թե այդպիսի նպատակ մը գոյություն ունեցած չէ և չպիտի ունենա», - գրում էր Անդրանիկը⁴։

«Մշակը» բարձրացնում էր այն հարցը, թե համագումարն արդյոք իրավունք ունե՞ր իրեն ամբողջ թուրքահայ փախստականության կամքի ու իղձերի արտահայտիչը համարել⁵։ Իրոք, համագումարի կազմը ընտրված էր կամայականորեն։ Բացակայում էին գաղթականության հոգսերի իսկապես անկեղծ արտահայտիչները։ Նրանց փոխարեն գերակշռում էին հայրենակցական և այլ միությունների պատգամավորները։

Առաջին երկու օրը շարունակվում էր կենտրոնական խորհրդի շուրջը ծավալված պայքարը։ Ի վերջո, որոշվում է կենտրոնական

1. Տե՛ս Մշակ, 1917, 6 մայիսի։

2. Տե՛ս РГИА ф. 1278, он. 5, д. 1303, л. 26.

3. Հայաստան, 1917, 7 մայիսի։

4. Տե՛ս Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան Ա. Չոպանյանի ֆոնդ. թղթապանակ հ. 830։

5. Տե՛ս Մշակ, 1917, 7 հունիսի։

խորհուրդը բնորել նահանգական սիստեմով, որի դեմ առարկում էին ռամկավարները: «Մշակի» արտահայտությամբ՝ «Անդրանիկի անունն էր, որ ամոթալի կերպով շահագործվում էր»¹: Այս օրերին էր, որ Անդրանիկը հայտարարեց Դաշնակցությունից իր հեռանալու մասին. «Ես այլևս չեմ պատկանում Հ. Յ. Դ. և դուրս եմ գալիս իսպառաջ կուսակցությունից: Այս տաս օրվա մեջ (համագումարի օրերը - Վ. Մ.) տեսնելով, որ թուրքահայերը բնդունակ չեն կազմակերպվել և ալդայիսի մի լուրջ պատասխանատու գործ, ինչպիսին է գաղթականական գործը, անբնդունակ են տանել ազնիվ ճանապարհով, ես խնդրում եմ, որ սրանից հետո էլ ռուսահայ մարմինները, լավ թե վատ, թող բարի լինեն տանել այդ գործը մինչև պատերազմի վերջը»²: Ավելացնենք, որ եթե չլինեին ռուսահայ այնպիսի խոշոր կազմակերպություններ, ինչպիսիք էին Էջմիածնի օգնությունը, Կովկասյան կենտրոնական Հայկական բարեգործական ընկերությունը, Մոսկվայի հայկական կոմիտեն, Բաքվի գաղթականության կոմիտեն, Հայ նպաստամատույց ընկերությունը և նրան կից Հայաստանի վերաշինության հանձնաժողովը, հայ գյուղատնտեսական ընկերությունը, ապա արևմտահայ փախստականները կգտնվեին անելանելի վիճակում³:

Այսպիսի մթնոլորտը, իհարկե, չէր նպաստում արևելահայերի ու արևմտահայերի միջև ջերմության ու փոխըմբռնման հաստատմանը:

Անդրանիկի հրաժարումը Դաշնակցությունից հետագայում վերջինիս կողմից ներկայացվեց որպես հայ ազգային հերոսի սնապարծության արտահայտություն, որին Անդրանիկը պատասխանեց. «Ես Դաշնակցութենեն հեռացած եմ 1907 թվին: 1917-ին «Հայաստան» թերթի մեջ հրապարակվածը երկրորդ հրաժարականս էր»⁴: Անդրանիկը մեկնեց Էջմիածին՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին հայտնելու իր բուռն ցասումն ու տպավորությունները և խնդրեց թույլ չտալ, որպեսզի համագումարի կողմից ստեղծվող Ազգային խորհրդում Դաշնակցությունը կազմի մեծամասնություն: Ավելին՝ նա անիմաստ էր գտնում Արևմտահայ խորհուրդ անվանել մի մարմին, որը հրահանգներ էր ստանալու Դաշնակցական բյուրոյի կողմից⁵:

1. Տե՛ս Մշակ, 1917, 21 հունիսի:

2. Տե՛ս նույն տեղում, 21 մայիսի:

3. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 128, թ. 58:

4. Տե՛ս Հայկական առանձին հարվածող զորամասը, Պոստոն, 1921, զորավար Անդրանիկ կը խոսի, էջ 223:

5. Տե՛ս Տեղակալ Մ. Ավետյան, Հայ ազատագրական ազգային հիսնամյա

Անդրանիկի մի քանի համախոհներ* Լազուն, Դերենիկյանը, Դրամբյանը, Գ. Հայկունին, հայտարարեցին, որ այլևս չեն կարող համակերպվել համագումարի հետագա որոշումներին և պատվա-
վոր նախագահի հեռանալուց հետո հայտնում են իրենց ձեռնպահ
լինելու մասին¹:

Դաշնակցության մենիշխանության խնդրում երկերեսանի դիրք
էր բռնել հայ լիբերալ բուրժուազիան՝ հանձին «Մշակի», որը հատ-
կապես այժմուներ կադետական ուղղվածություն և հանդիսանում էր
«Հայ ժողովրդական կուսակցության» պաշտոնաթերթը: Մի կողմից
հայտնվում էր դժգոհություն, որ Երևանում գումարված մոտ 200000
գաղթականների ներկայացուցիչ համարվող համագումարը անու-
շադրության մատնեց արևմտահայության ներկա աղետալի վիճակի
պատճառների հարցը, մյուս կողմից դատապարտվում էր Դաշնակ-
ցության վարքագիծը:

Ճավալի է, որ համագումարի «կարևոր արդյունքն» էր համար-
վում «մեծ պառակտումը», որը բաժանեց հայ հասարակական-քա-
ղաքական կյանքը 2 հոսանքների՝ այսպես կոչված, «ազգայինի» և
«ապազգայինի»: Նշվեց, որ ազգային հոսանքի կողմնակիցները
«թուրքահայերն» են, իսկ «ապազգային» ուղղության կրողները՝ «ռու-
սահայերը»: Պարզ է, որ հայ «ազգային» հոսանքը գլխավորել էր
Դաշնակցությունը: Իր համակրանքը հայտնելով Դաշնակցության
նկատմամբ, «Մշակը» նշում էր, որ վերջինս թույլ չտվեց «ապազգայ-
նացում» մտցնել հայ իրականության մեջ, որը «այն միակ բարիքն է,
որից պետք է օգտվի այսուհետև թուրքահայությունը»²:

Այստեղ էր, որ դրսևորվում էր Անդրանիկի ու նրա համախոհների
ռուսական կողմնորոշման դեմ ձևավորվող՝ մշակականների ու դաշ-
նակցության, իհարկե, ոչ կայուն դաշինքը: Տարօրինակն այն է, որ
իրականում Դաշնակցության հետ Փետրվարյան տակտիկան ձևա-
վորվում էր հենց ռուսական կողմնորոշման շուրջը, ամբողջ հույսը
կապվում էր ռուսական հաղթական բանակի հետ: Որոշակի դեր էր
խաղում նաև արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման մեջ
դեկավար ուժի ճշգրտման գործոնը:

Հայ սպեցիֆիկների գաղափարախոս Դ. Անանունը նույնպես
«դժգոհ էր ռուսահայերից» և գտնում էր, որ այդ «դժգոհությունը
(1870-1920) Հուշամատյան և Զօր. Անդրանիկի վերլուծական հանցողությամբ
և վավերական տվյալներով, Փարիզ, 1954, էջ 176:

1. Տե՛ս Մշակ, 1917, 21 մայիսի:

2. Տե՛ս Մշակ, 1917, 7 մայիսի:

չպետք է մնար որպես անցողակի զգացում. այլ պետք է խթան դառնար, որպեսզի թուրքահայերը ստեղծեին կոռ կազմակերպություն»¹:

Այլ կերպ ասած՝ հայ ազգային երեք կուսակցություններից յուրաքանչյուրը, պահպանելով իր արտաքին տարբերությունները, պայքարելով իշխանության համար՝ անկախ իրենց կամքից, փաստորեն, արևմտահայությանը անջատում էին արևելահայությունից. փորձում էին հայ ժողովրդին տանել իրենց կողմից առաջադրած ազատագրության ուղիով:

✓ Այդ ուղղությամբ գործնական առաջին քայլը արվեց Երևանի արևմտահայերի համագումարում՝ Արևմտահայ Ազգային խորհուրդ ստեղծելով: Առերես ստանձնելով հիմնականում հայ գաղթականությանն օգնելու գործը, այն փաստորեն վերածվեց դաշնակցական մարմնի: Այդ մարմինը, ինչպես իրավամբ վկայում է Դաշնակցության ղեկավարներից Կ. Սասունին, պետք է ճանաչվեր որպես Արևմտահայության միակ ներկայացուցիչը և վերահսկիչ ֆունկցիաներ ունենար բոլոր այն գործերի վրա, որոնք տնտեսական, որբանոցային և գաղթականական անվան տակ կարող էին կապ ունենալ թուրքահայերի հետ²:

Արևմտահայ ազգային խորհուրդը կազմված էր 15 անդամներից, որից 8-ը դաշնակցական էին, իսկ 7-ը՝ 3 քաղաքական կուսակցությունների՝ «Սահմանադիր-ռամկավար», Հնչակյան և ս. -դ. (բոլշևիկյան) ներկայացուցիչներ³: Դաշնակցականներն իրենց հերթին դժգոհ էին խորհրդում ուժերի դասավորությունից: Կ. Սասունու արտահայտությամբ, Թուրքահայաստանի մեջ գործող միակ քաղաքական կուսակցությունը Հ. Յ. Դաշնակցությունն էր, այնուհանդերձ, համագումարին մասնակցում էին հնչակյաններ, ռամկավարներ, ս. -դ. բոլշևիկներ և այդ փոքրիկ հոսանքները մեր չափ հավասար կուզեին տեղ գրավել խորհրդի մեջ⁴:

Միանգամայն այլ էին բոլշևիկ Գ. Հաչկունու⁵. ընդհանրացումները Արևմտահայերի համագումարի ներկայացուցչական կազմի ու

1. Տե՛ս Բանվոր, 1917, 18 ապրիլի:

2. Տե՛ս Կ. Սասունի, Թուրքահայաստանը Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), Պեյրուք, 1966, էջ 148:

3. Տե՛ս Վերածնունդ, Կ. Պոլիս, 1917, 14 օգոստոսի:

4. Տե՛ս Կ. Սասունի, նույն տեղում:

*. Տե՛ս Վ. Մելիքյան, «Айкуни Г. С.», Политические деятели России, 1917, М., 1993, с. 13.

Արևմտահայ խորհրդում կուսակցությունների գրաված դիրքի մասին, երբեմն էլ այդ տեղեկությունները պարզապես խեղաթուրում են իրերի իրական վիճակը: Նա իր հուշերում գրում է, որ «Դաշնակցությունը մնաց փոքրամասնության մեջ թե խորհրդում և թե նրա բյուրոյում: Դաշնակցության ուժերը քայքայվում էին»¹: Ցանկալին ներկայացնելով իրականի փոխարեն, Գ. Հայկունին հպարտությամբ էր խոսում հայ ազգային-քաղաքական ուժերը պառակտելու մասին. «Հանդես եկա, - վկայում էր նա, - մի շարք բոլշևիկյան, հակադաշնակցական ելույթներով, որ համախմբեցին հակադաշնակցական ուժերը»²: Արևմտահայ խորհրդի բյուրոյի հետևյալ կազմը՝ դաշնակցական - 2 տեղ, հնչակյաններ - 1, բոլշևիկ - 1, ռամկավար - 1, նա ներկայացնում էր որպես Դաշնակցության պարտություն և հպարտությամբ արձանագրում, որ, օրինակ, հնչակյան Ժ. Միրզախանյանը, «որը կանգնած էր սոցիալիստական հիմունքների վրա, ինչպես և մի վանեցի հակադաշնակցական ռամկավար գերադասում էին հարել բոլշևիկ-հնչակյան բլոկին, քան թե անցնել Դաշնակցության կողմը»³:

Մեկ այլ առիթով Գ. Հայկունին նշում էր, որ «Արամ փաշայի իմ հասցեին ուղղված սպառնալիքի դեմ (չի նշում թե ինչի համար - Վ. Մ.) բորբոքված ոտքի կանգնեց համագումարի պատվավոր նախագահ Անդրանիկը և ներշնչեց դաշնակցականներին, որ ոչ ոք չհամարձակվի խանգարել Հայկունու ճառը և կամ սպառնալ նրան: Չնայած դաշնակցական կատաղի դիմադրությանը և սպառնալիքներին՝ հեռանալ համագումարից, համագումարը իր մեծամասնությամբ ընտրեց ինձ Արևմտահայ խորհրդի անդամ»⁴:

Պարզ է, որ Հայկունին օգտագործում էր Անդրանիկի, այսինքն՝ արևմտահայ գործիչների գերակշռող մասի դիրքը Դաշնակցության նկատմամբ, որը, ինչպես վերևում նշել ենք, հատկապես սրվեց այս համագումարում: Միաժամանակ, Անդրանիկը ևս քաղաքական նոր պայմաններում ցուցաբերեց հիվանդագին, ոչ ցանկալի անհանդուրժողականություն, փոխզիջումների գնալու անպատրաստականություն: Այս ցավալի, միաժամանակ, օրինաչափ երևույթը, որը իշխել է հայ հասարակության քաղաքական պայքարի գրեթե բոլոր շրջադարձային փուլերում, հատուկ էր և 1917թ. հետփետրվարյան

1. Տե՛ս ՀՀ ՀՔԿԾՊԿԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 24, ք. 17:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս նույն տեղում:

4. Տե՛ս նույն տեղում:

Ժամանակահատվածին: Համագգային արժանատիքն ու կենտրոնական նպատակները հաճախ իրենց տեղը գիշտում էին քաղաքական կուսակցությունների ու գործիչների անձնական շահերին, տարվում էր հոգեմաշ, երբեմն աննպատակ պայքար: Դեմոկրատական հեղափոխությունը ինքնին նշանակում էր տարակարծություն, ամենաբազմազան ու հակադիր հաշտեցման գարթոնք և մեր նպատակը բոլորովին այն չէ. որպեսզի կուսակցություններին ու գործիչներին հակադրենք միմյանց. ավելին՝ 1917թ. պայքարը փորձենք մեկնաբանել այսօրվա դիրքերից: Դաշնակցությունը քաղաքական մենաշնորհի հասնելու ճանապարհին նույնպես անգլիշում էր, անհանդուրժող: Մեզ այստեղ հետաքրքրողն այն է, որ այն ամենը, ինչն ուղղվում էր Դաշնակցության դեմ, իր շուրջն էր համախմբում քաղաքական մյուս ուժերին: Հալ ժողովրդական կուսակցությունը, հնչակյանները, ռամկավարները դաշինք էին կնքում անգամ բոլշևիկների հետ, միայն թե թուլացնեին հայ ազգեցիկ կուսակցության դիրքերը: Մայիսի 11-ին ավարտելով իր աշխատանքները, Արևմտահայերի համագումարն առաջադրեց իր նպատակները և Լ. Շանթի խմբագրությամբ ընդունեց մի շարք որոշումներ: Առաջադրվեց երեք նպատակ. ա) Արևմտահայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության պահպանումը և քայքայված տնտեսության վերականգնումը, բ) Հայրենիքի վերաշինությունը, գ) Նոր սերնդի կրթական, ֆիզիկական և քաղաքացիական դաստիարակությունը¹:

Արևմտահայ խորհուրդն իր գոհունակությունը հայտնեց այն առթիվ, որ մինչև 1917թ. գարունը մոտ 150 հազար արևմտահայ գաղթականներ կովկասից ներգաղթել են Վան, Բիթլիս, Կարին, Տրապիզոն²:

Այսքանով Արևմտահայերի առաջին համագումարն ավարտեց իր աշխատանքները:

Արևմտահայությանը հուզող մյուս հարցը նրա ֆիզիկական գոյությունը պահպանելուն անմիջականորեն ուղղված՝ Արևմտյան Հայաստանի վարչական մարմինների ստեղծումն էր. հեղինակավոր և կայուն քաղաքացիական իշխանության հիմնումը):

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, Արևմտյան Հայաստանի կառավարման հարցում Ժամանակավոր կառավարությունը, ցարիզմից գեթ մի փոքր տարբերվելու համար, դիմեց ձևական փոփո-

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 32, ց. 1, գ. 12, թթ. 151-152, 158-140:

2. Տե՛ս Անդրանիկ Չելեպյան, Զորավար Անդրանիկ և հայ հեղափոխական շարժումը, Լոս-Անճելես, 1984, էջ 366:

խորությունների: Շարունակվում էին գոյատևել գեներալ-նահանգապետությունը, Թուրքիայից «պատերազմի իրավունքով գրավված մարզեր» անվանումը:

Պատերազմի կոտորածների հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի բնակչության մնացորդները ողբերգական վիճակ էին ապրում. մոլեգնում էին սովը, հիվանդությունները, ավազակությունները, անապահով վիճակը: Գեներալ-նահանգապետ Ռոմանովսկի-Ռոմանկոն 1917թ. ապրիլին Թիֆլիսում գումարված խորհրդակցությունում, որը նվիրված էր գրավված շրջանների վարչակազմի ստեղծմանը, հայտարարեց, որ այդ մարզերում «պրեհի կարիքը խիստ մեծ է, իսկ գեներալ-նահանգապետությունը չունի ազատ վարկեր այդ կարիքը բավարարելու համար»¹: Մինչդեռ բոլորովին զուր էին գեներալ-նահանգապետի խեղճ երևալու հավատոյացումները: Կովկասյան բանակի երկրային համագումարն իր որոշումներում արձանագրել էր, որ գրավված վայրերի գեներալ-նահանգապետների զեղծարարություններն աննկարագրելի են և «նրանց հանցագործ վերաբերմունքը ապացուցված է»²: 1917թ. մարտի 20-ին նույն Ռոմանովսկի-Ռոմանկոն ցինկիաբար հայտարարում էր, որ Արևմտյան Հայաստանում չկան կուլտուր-լուսավորական կենտրոններ՝ դպրոցներ, գրադարաններ, թանգարաններ և այլն³: Միաժամանակ նա վրդովվում էր, որ «բնակչությունը մինչև այժմ ռուսական գանձարանը չի մոծել ոչ մի տեսակի հարկ»⁴: Ցարական ռեժիմը անփոփոխ է մնում Թուրքահայաստանի մեջ, - իր վրդովմունքն է հայտնում «Աշխատանքը», - նույն պաշտոնյաները, նույն ոստիկանական կազմը, որը իր հայատնացությանը փայլում է Վասպուրականի մեջ, նույն ստրկացնող վարչակազմը: Ռուսական հեղափոխության ալիքները դեռ չեն թափանցել Թուրքահայաստան»⁵: «Վան-Տոսպը» վկայում էր, որ «Վանի, Բայազետի, Դիադինի շրջանային կառավարիչներ նշանակվեցին այնպիսի մարդիկ, որոնք իրենց վարագությանը տեղական ազգաբնակչության մեջ արթնացրին զգվանքի զգացում»⁶:

Նմանօրինակ բազմաթիվ փաստերի մեջ հարցադրման խորությամբ և արմատականությամբ առանձնանում է Հին Բայազետի

1. Տե՛ս Մ. Արզումանյան, Հայաստան, 1914-1917, Երևան, 1969, էջ 139:

2. Տե՛ս Արև, 1917. 1 հունիսի:

2. Տե՛ս РГВИА, ф. 13227, он. 1, д. 32, л. 18.

3. Տե՛ս նույն տեղում:

4. Աշխատանք, 1917, 18 մարտի:

6. Վան-Տոսպ, 1917, 18 մարտի:

շրջանի հայկական բնակչության Պետական Գումարի անդամ Մ. Պապաջանյանին ուղղված 1917թ. մարտի 24-ի դիմումը: Հարկ ենք համարում ներկայացնել այն:

Բալագետի շրջանից բնութված պատգամավորները հայտնում էին. «1. Ռուսական ներքին կյանքում եղած հեղաշրջումը ոչ մի փոփոխություն չի մտցրել շրջանի վարչական իրավական համակարգում: Մեզ մոտ, ի տարբերություն շրջանների, դեռևս գործում է հին վարչակարգը, որը դեկավարվում է հին իրավակարգի ավերիչ հրահանգներով. մեծ վնասներ հասցնում բնակչությանը, ահաբեկում է տեղացիներին և ննջում է այն անմեղ անձանց, որոնք իրենց համերաշխությունն են հայտնում նոր կարգերին: Այդ նույն վարչակարգը իր միջավայրից, մի քանի զինվոր-պատգամավորներից շտապ կազմակերպեց Գործադիր կոմիտե, միանգամայն անտեսելով տեղի բնակչության շահերը և նրա մասնակցությունը այդ կոմիտեում:

Այդ հակաժողովրդական կոմիտեի առաջին «լիբերալ» ակտը նվիրվեց շրջանի հայ բնակչության զինաթափմանը և որը ցարական ժանդարմների մեթոդներով արագ իրականացվում էր:»

(Տեղական հայկական բնակչությունը զինվել էր Կորսպուսի հրամանատարի, բանակի շտաբի պետի թույլտվությամբ՝ ավագակային հարձակումներից պաշտպանվելու համար: 1916թ. ընթացքում եղել էր այդպիսի 200 հարձակում: Այսպիսով, հին ռուսիկանությունը թաքմվելով «Գործադիր կոմիտեի» քողի տակ կրկնակի եռանդով շարունակում է իր բռնի գործողությունները բնակչության նկատմամբ: Ուստի մենք խնդրում ենք կոմիսարներին. 1) Բալագետի շրջանի խաղաղ բնակչությանը թույլ տալ օգտվելու Ռուսաստանում հռչակված ազատության բարիքներից, 2) տալ կարգադրություն, որով խաղաղ բնակչությունը զենք կրելու իրավունք կատանա և կվերադարձվի բռնագրավված զենքը, 3) հեռացնել հին վարչակարգի ներկայացուցիչներին ու փոխարինել ժամանակավոր կառավարության կողմնակիցներով, 4) իրավունք տալ տեղի բնակչությանը՝ ձայնի իրավունքով աշխատակցելու Գործադիր կոմիտեին, 5) հին վարչակարգի կողմից 1916 թվականին բռնի ուժով հավաքած տասանորդի վերադարձը՝ ցանքսը կատարելու նպատակով, 6) պահանջում ենք վերադարձնել հողի սեփականության իրավունքի, անշարժ գույքի մասին հին փաստաթղթերը, որոնք բռնագրավվել էին 1916թ.՝ Յանուշկեիչի հրամանի հիման վրա, 7) իրավունք տալ յուրաքանչյուր հողագործին՝ ազատ և հանգիստ տնօրինել և մշակել

սեփական հողը»¹։

Մարտի կեսերից հնչող այս դժգոհությունները ուժի մեջ մնացին դեռ երկար ժամանակ։

Նույն հոգսերն էր առաջ քաշում «Աշխատանքը» սեպտեմբեր ամսին²։

Ազգային-դեմոկրատական մամուլը հաճախ էր հրապարակում հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածի անմիջական պահանջները։ Դրանք հիմնականում հանգում էին հետևյալին. Արևմտյան Հայաստանում հանրապետական-ժողովրդավարական կարգերի ստեղծում, ժողովրդավարական ընտրություններ, թիկունքում և լեռներում ավագակների զինաթափում, հին պաշտոնյաների իսպառ պաշտոնագրվում, հայկական միլիցիայի ստեղծում, գերի հայերի ազատագրում, հայրենիք վերադառնալու խոչընդոտների վերացում, պետական աջակցություն վերաշինության գործին և այլն³։

Հայոց Ազգային բյուրոյի մարտի 26-ի նիստը գրեթե ամբողջովին նվիրվեց Արևմտյան Հայաստանի կառավարման խնդրին։ Նախ ասեմք, որ մարտ ամսվա ընթացքում Ազգային բյուրոն կազմել էր մի մարմին (18-ի մասնաժողով), որը հիմնականում զբաղվել էր ազգամիջյան հարցերով, մասնավորապես կովկասյան խնդիրներով։ Այս առթիվ հարց բարձրացվեց՝ նվաճված Արևմտյան Հայաստանի կառավարման խնդիրը վերոհիշյալ մասնաժողովին հանձնելու մասին։ Դեմ էր արտահայտվում հատկապես Ռոստոմը (Ստ. Զորյանը)։ Նա գտնում էր, որ «ամեն կերպ պետք է աշխատենք, որ թուրքերը ձայն չունենան նվաճված երկրների բախտի տնօրինության հարցում»⁴։ Ռոստոմի միտքը զարգացնում էր Հ. Թումանյանը. «թուրքերին գործի մեջ քաշելը վտանգավոր է գորքի դրամատիկական տեսակետից։ Զորքին կտա այն համոզմունքը, թե իրենք առաջ են գնում, իսկ թուրքերը մնում են և գործում թիկունքում։ Մենք միմիայն մի ճամփա ունենք՝ կոմիսարիատին համոզել (նկատի ունի ՕԶԱԿՈՄ-ը - Վ. Մ.), ինչքան կարելի է անկարգություններ չլինեն և այդ անկարգություններից քայքայված գորքը վրա չտա Թիֆլիսի վրա և նրանց հետևից թուրք գորքը չգա»⁵։ Թումանյանը նկատի ուներ կովկասյան բանակում ծագող հեղափոխական խմորումները և կարծես կոահում է

1. Տե՛ս ՀՀ ՀՔԿՓՊԿԱ, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 860, թ. 1-3։

2. Տե՛ս Աշխատանք, 1917, 30 սեպտեմբերի։

3. Տե՛ս Աշխատանք, 1917, 29 մարտի, նաև Армянский Вестник, 1917, н. 7.

4. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 111, թ. 107։

5. Տե՛ս նույն տեղում։

պատմական դեպքերի հետագա րնթացքը՝ Հայաստանի 1918 թվականը: Հարցին այլ տեսանկյունից էր մոտենում Մ. Բերբերյանը: Նա գտնում էր, որ եթե «ընդունենք այստեղի թաթարների կապը տանիկների հետ, ապա արձանագրած կլինենք պանիսլամականությանը և թույլ կտանք, որ ապագայում թուրքերը կովկասի իրենց տերիտորիաներից կուզենան միացնել տանկական հողերին»¹:

Հայ ժողովրդական կուսակցության ղեկավար Ս. Հարությունյանը միաժամանակ գտնում էր, որ «18-ի մասնաժողովին» Արևմտյան Հայաստանի կառավարման գործը չի հանձնարարված: Զ. Եսայանը, ներկաներին հաղորդելով Մ. Պապաջանյանի տեսակետը այս առթիվ, այն կարծիքին էր, որ «120-ի տանկահայ ժողովի մեջ (Արևմտահայերի ապագա համագումարը - Վ. Մ.) պետք է չլսվի այդ վերաբերմունքի հարցը, այլ նախ բյուրոյի մեջ՝ մասնակցությամբ տանկահայ ներկայացուցիչների»²:

Սուր վիճաբանություններ են ծագում Արևմտյան Հայաստանի ապագա կառավարման համակարգի ձևերի, միջոցների շուրջ: Սկսվում է ուշագրավ երկխոսություն և մտքերի փոխանակություն, որը վկայում է Ազգային բյուրոյի մասնակիցների կարծիքների բազմազանության մասին՝ այդ դժվարին հարցում մեկ ընդհանուր, ճիշտ ելք գտնելու ուղղությամբ: Հարկ ենք համարում ներկայացնել առավել սկզբունքային և սուր ելույթները, որոնք արտացոլում են ոչ միայն գեկուցողների, այլև ողջ հայ իրականության առջև ծառացած այդ գլխավոր հիմնահարցի բարդությունը:

Արևմտյան Հայաստանի համար կենտրոնական մարմնի ստեղծման առաջարկով առաջինը հանդես է գալիս Ս. Հարությունյանը: Նա, ինչպես նաև Հ. Առաքելյանը, գտնում էին, որ կոմիսարը պետք է լինի ազգությամբ ռուս, Պետական Դոմայի անդամ, անպայման անկախ մարդ: «Չպետք է մերժել այն հանգամանքը, - ավելացնում էր Հ. Առաքելյանը, - որ վրացիք ու թուրքերը ևս նվաճված մարզերում ունեն շահեր: Ուստի կոմիտեին կից առաջարկում են ունենալ նաև կովկասյան երեք ազգերի խորհրդակիցներ՝ հայ, վրացի, թուրք, տերիտորիաներում՝ առանձին-առանձին»³:

Ալ. Խատիսյանը հայտնում է, որ «Յ. Զավրիեը (Հ. Զավրիյան) Պետրոգրադ գնալուց առաջ ինձ հայտնել է, որ եթե հարկավոր լինի

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԼ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 111, թ. 107:

2 Տե՛ս նույն տեղում:

3 Տե՛ս նույն տեղում:

Ռոմանովի փոխարեն կովկասցի գեներալ նշանակել, ավելի լավ է նշանակենք»¹։ Արևմտյան Հայաստանում քաղաքացիական վարչություն ստեղծելու դեմ հանդես են գալիս խ. Կարճիկյանը, Ռոստոմը՝ առավելությունը տալով զինվորական իշխանությունը։ Դա բացատրվում է ուսական գեների սիչոցով Հայաստան ստեղծելու հանգամանքով, ինչպես նաև նրանով, որ զինվորական խորհուրդների ու գործադիր կոմիտեների գործունեությունը նվաճված շրջաններում կամա թե ակամա ինչ-որ իշխանություն էր ներկայացնում։ Խ. Կարճիկյանի կարծիքով, «եթե հնարավոր չէ զինվորական վարչակարգը, ավելի լավ է մնալ այժմյան քաղաքացիական պաշտոնյաները, չնայած որ նրանք ոչինչ չեն անում։ Կամ դրեք ուժեղ հայ անձնավորություններ կամ թողեք այս վիճակը»²։

Ռոստոմը այս նույն միտքը հիմնավորում էր նրանով, որ իրենք համագործակցում են զինվորական մարմինների հետ։ Ավելին, նա գտնում էր, որ մի նոր ռեժիմ ստեղծելն անկարելի է, ուստի առաջարկում էր այս խնդիրը կտրել Կովկասից, կապել Պետրոգրադի հետ և կամ թողնել հին տեսքով³։

Պաշտպանելով զինվորական իշխանության առավելությունը, Ավ. Սահակյանը ավելի առաջ էր գնում, նշելով, որ «հողը պետք է լինի զինվորական իշխանության ձեռքում։ Իշխանության գլուխ պիտի դնել զինվորական մարդ։ Ինչու՞ Նազարբեկյանը չպիտի լինի այդ վարչության գլուխ։ Սահակյանը պահանջում էր, որպեսզի արևմտահայությանը ժողովրդական միլիցիա կազմելու և իր գոյությունը ինքնուրույն պաշտպանելու թույլտվություն տրվի⁴։ Նույն տեսակետն էր պաշտպանում նաև Անդրանիկը, գտնելով, որ միլիցիայի ջոկատներ կազմակերպելն ավելի գործնական է, և որ այն պետք է գլխավորի ուս զինվորական՝ «որովհետև գերմանական գրոհին մենք չենք դիմանա»⁵։ Անդրանիկն առաջարկում էր նաև ինքնապաշտպանության համար նոր կամավորական գնդեր կազմել։

Ավելի արմատական հարցադրմամբ հանդես են գալիս Ս. Հարությունյանը, Կարոն, Սեբաստացի Մուրադը, որոնց կարծիքով հին վարչակարգը վարել և վարում է բացահայտ հակահայկական քաղաքականություն, ուստի այն պետք է արմատապես փոխել, որտեղ

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 111, թ. 108:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 108:

4. Տե՛ս նույն տեղում:

5. Տե՛ս նույն տեղում:

պետք է գերակշռեր հայ տարրը և ինչպես Մուրադն էր սրամտորեն նշում՝ «հին տիկի մեջ նոր գինի չի անցնի»¹։ Նիստի վերջում ամփոփումով հանդես է գալիս Ալ. Խատիսյանը։ Նա մասնավորապես նշում է. «1. ամենքս ընդունեցինք, որ ավելի լավ է, որ այս գործը կապվի Պետրոգրադի հետ և այստեղի կոմիսարիատը (ՕԶԱԿՈՄ - Վ. Մ.) պիտի հրաժարվի այդ գործից կամ կարգադրություններ ստանա Պետրոգրադից, 2. ավելի լավ է ընդհանուր կոմիսար Ռոմանովի փոխարեն նշանակվի մի հատուկ մարդ, որը ստանա հաշերի վերաբերմամբ հրահանգներ, 3. այս շրջանում պիտի աշխատենք, որ գործի մեջ մտնեն վրացիք կամ թուրքերը, 4. կերենսկին սպասում է Զավրիսին, կարելի է իհարկե կապը պահել հեռագրերի միջոցով, բայց ավելի լավ է դա անել մի մարդու միջոցով»²։

Ինչպես տեսնում ենք, Արևմտյան Հայաստանի գեներալ-կոմիսարության ստեղծումը նախապատրաստվում էր բուն հայկական միջավայրում և ոչ թե ժամանակավոր կառավարության ցանկությունն ու նպատակն էր պարզապես, ինչպես մինչ այժմ ընդունված է գիտական շրջանակներում։ Հայ գործիչներից դաշնակցական բժիշկ Հակոբ Զավրիսյանը, որ համեմատաբար անձնական լայն շփում ուներ ժամանակավոր կառավարության նշանավոր դեմքերի հետ, ձեռնամուխ եղավ Արևմտյան Հայաստանի ապագա վարչության ստեղծման ուղիները մշակելու գործին։ Ազգային բյուրոյի մարտի 19-ի նիստում նա հայտնել է, որ Պետրոգրադում ինքն առաջարկել է ժամանակավոր հայկական կառավարություն ստեղծել, որը ինքնին «կմերժի կազմված նախկին կառավարությունը»։ Ինչ վերաբերում էր որպես վարչության ղեկավար ոուս գեներալի նշանակմանը, ապա Զավրիսյանը դա համարում էր «տեսական երևույթ», իր կողմից դիվանագիտական գիշում³։

Մայիսի 11-ին Երևանում հրավիրված Դաշնակցության Արևմտահայ շրջանային ժողովն իր կենտրոնական հարցը դարձրեց Ռոստոմի ղեկուցումը՝ Արևմտյան Հայաստանում ցարական ռեժիմի քաղաքականության մասին։ Զեկուցեցին նաև Մուշից, Վանից, Խնուսից ժամանած պատգամավորները։ Դատարարտելով ցարական բյուրոկրատական ապարատի հույսահալած քաղաքականությունը, համագումարն իր որոշման մեջ հարմառ գտավ տեղական ազգաբնակչ-

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 222, ց. 1. գ. 111, թ. 109:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս նույն տեղում:

չությունից և զինվորական խորհուրդներից կազմված խառը գործադիր մարմիններին աջակցել այնքանով, որքանով պատերազմի ընթացքում անհրաժեշտ է զինվորականության հետ դաշինքը, ինչպես նաև պատերազմական գործողությունների հաջող ելքի համար, անհրաժեշտ համարել աջակցել ժողովրդի կողմից ընտրված վարչություններին¹:

1917թ. ապրիլի 26-ին հրապարակվեց Թուրքահայաստանի կառավարման մասին Ժամանակավոր կառավարության ապրիլի 25-ի որոշումը²: Հրամանը ստորագրել էին Ժամանակավոր կառավարության մինիստր-նախագահ Լ. Վոլը, արտաքին գործերի նախարար Պ. Միլյուկովը և Ժամանակավոր կառավարության գործերի կառավարիչ Վ. Նաբակովը:

Ժամանակավոր կառավարությունը հիմնվելով 1907թ. (հոկտեմբերի 5-18) Հաագայի կոնֆերանսի ցամաքային պատերազմի մասին օրենքների 42 և 43-րդ հոդվածների հիման վրա, այսուհետև, մինչև Թուրքահայաստանի խաղաղ սահմանների վերջնական որոշումը, կարգադրում էր³.

1. Թուրքահայաստանի և պատերազմի իրավունքով գրավված այլ մարզերի տարածքային քաղաքացիական կառավարումը վերցվում էր կովկասյան իշխանությունների, ինչպես նաև կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարության իրավասությունից և անմիջականորեն դրվում Ժամանակավոր կառավարության տնօրինության տակ.

2 երկրամասի քաղաքացիական կառավարումը հանձնվում էր գեներալ-կոմիսարին և նրան ենթակա վարչական մարմիններին,

3. գյուղական և քաղաքային բնակչությունն օգտվելու էր ներքին ինքնավարության իրավունքներից.

4. բնակչության տնտեսական ինքնուրույնությունը վերականգնելու նպատակով, գեներալ-կոմիսարը պետք է ներկայանար Ժամանակավոր կառավարությանը՝ գանձվող հարկերի, տուրքերի չափերի հաստատման մշակված ծրագրով, որոնք, ինչպես նշված էր փաստաթղթում, պետք է տրամադրվեն միմիայն երկրամասի բնակչության կարիքներին,

5. յուրաքանչյուր մարզի կոմիսարին կից հիմնվելու էին մարզային խորհուրդներ (հիմնականում կազմված զինվորական օրգաններից):

1. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 16 հունիսի, նաև Աշխատանք, 1917, 31 մայիսի:

2. Տե՛ս ՀՀ ՊԳԿԱ, ֆ. 374, ց. 1, գ. 1, թթ. 3-7, 19-20:

3. Տե՛ս ՀՀ ՊԳԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 111, թ. 130-131:

րի ներկայացուցիչներից - Վ. Մ.) և այլն¹:

Դժվար չէ նկատել, որ ժամանակավոր կառավարության որոշման գլխավոր նպատակը Արևմտյան Հայաստանի անեքսիան էր և նրա վարչական ենթարկումը կենտրոնին: Թե ինչու էր ժամանակավոր կառավարությունը նպատակահարմար գտնում Արևմտյան Հայաստանն ուղղակիորեն իրեն ենթարկելը, կարելի էր բացատրել մի շարք պատճառներով.

1. Դարձյալ ասպարեզ էր իջնում մեզ ծանոթ Եվանգուլովի հաշվետվությունը՝ ՕԶԱԿՈՄ-ի բացահայտ անկարողության մասին, որն ամենից առաջ վերաբերում էր ժամանակավոր կառավարության ռազմական պլանների իրագործմանը, Արևմտյան Հայաստանի նվաճմանը:

Ճիշտ է, ապրիլ-մայիս ամիսների ընթացքում Թիֆլիսում կայացան Թուրքիայից գրավված վայրերի պատգամավորների խորհրդակցություններ և անգամ համագումարներ², բայց նրանք անկարող էին ինքնուրույն լուծել Արևմտյան Հայաստանի կառավարման բարդ և հակասական հարցերը: Ուստի անհրաժեշտ է դառնում ժամանակավոր կառավարության օգնությանը ապավինելը, որով և հանդես եկավ համագումարը՝ մայիսի 15-ին ընդունած իր դիմումով³:

Կովկասի ազգային ուժերը, մասնավորապես վրացական մենշևիկները, գրավեցին խիստ հետադիմական դիրք, որը ի հայտ եկավ Կովկասի երկրային կենտրոնի և Թիֆլիսի Զինվորական և բանվորական պատգամավորների խորհրդի բանաձևերում: Նրանք, որպես երկրամասի իշխանության մարմիններ, դնում էին նաև Թուրքահայաստանի ապագայի հարցը, կառավարման կազմակերպման ուղիները և այլ հարցեր:

Սուր վիճաբանություններ ծագեցին բանակային խորհրդի հունիսի 16-ի նիստի ժամանակ⁴: Դոնսկոյի հաշվետվության մեջ այն միտքն էր իշխում, որ Թուրքիայից գրավված մարզերը կառավարելու համար ստեղծված է կազմակերպական կոմիտե՝ գեներալ Ավերյանովի գլխավորությամբ: Այդ կոմիտեն ոչնչով չէր կարող փոխել Թուրքահայաստանի վարչակարգը, որովհետև հենց ինքը հանդիսանում էր ռեակցիայի բույն:

1. Տե՛ս ՀՀ ՊԳԿԱ, ֆ. 374, ց. 1, գ. 1, թթ. 3-20:

2. Տե՛ս Армянский Вестник, 1917, 28 мая. նաև Кавказское Слово, 1917, 21 мая.

3. Տե՛ս ЦГИАГ, ֆ. 1838 оп. 1, д. 64, л. 24.

4. Տե՛ս ЦГИАГ, ֆ. 1839 оп. 2, д. 1, л. 1.

Ավելի պարզ էր հնչում վրացական մենշևիզմի, հատկապես ժողովանիայի տեսակետն այն մասին, որ «գրավված վայրերը սինկոյն է կանցնեն Թուրքիային, ուստի հարկ չկա այդ մարզերի կառավարումը կազմակերպելու նպատակով ծախսել հսկայական միջոցներ»¹: Մնացած ելույթներն ավելի լույս էին: Օրինակ, Մոխտեչենկոն, Սախնովսկին, Սոկոլյանսկին, Բեկզադյանը և այլք, առաջարկում էին այդ հարցը հանձնել տեղական, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի կոմիտեներին: Երկար վիճաբանություններից հետո բնորոշվում է Դոնսկոյի առաջարկը, ըստ որի երկրային կենտրոնը և բանակային խորհուրդը պետք է իրենց ներկայացուցիչներին՝ Մոխտեչենկոյին, Գուլումյանին և Սոկոլյանսկուն, մտցնեին գրավված վայրերի հարցով զբաղվող խորհրդակցության մեջ՝ վերահսկելու նպատակով²:

2. Արևմտյան Հայաստանը ժամանակավոր կառավարությանը ուղղակիորեն ենթարկելը բխում էր նաև կովկասյան բանակում հակապատերազմական, հեղափոխական շարժումների ուժեղացմամբ, մի բան, որը մեծագույն տագնապ էր առաջացնում կառավարական շրջաններում:

Դաշնակցության հունիսի 18-ի շրջանային ժողովը սիանգամայն բնական էր գտնում Թուրքահայաստանի կոմիսարիատի առանձնությունը և անմիջական կապը կենտրոնական կառավարության հետ³:

Այսպիսով, ապրիլի 25-ի որոշումը օրենսդրական տեսք հաղորդեց Արևմտյան Հայաստանի կառավարմանը: Հայաստանի անկախության կորստից հետո առաջին անգամ ճանաչվեց Արևմտյան Հայաստանի գոյությունը:

Գեներալ-կոմիսար Պ. Ավերյանովը Թուրքահայաստանի և պատերազմի իրավունքով գրավված մարզերի կոմիսար է դառնում ժամանակավոր կառավարության մայիսի 15-ի հրամանի համաձայն և մայիսի 25-ին անցնում է իր պարտականությունների կատարմանը⁴:

Հուլիսին հաստատվեց Ռուսաստանի պետական սահմանը Արևմտյան Հայաստանում, որը կոչվեց. իհարկե, այլ կերպ՝ Բանակի և մարզերի միջև եղած սահման: Սահմանագիծն անցնում էր Սյուրմենե, Բալբուրթ, Դերջան, Մամախաթուն, Վերին Արաքս, Խնուս, Մա-

1. Տե՛ս ԱՂԱԴ, ֆ. 1839 օռ. 2, ձ. 1, լ. 1.

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս Շարժում. Ախալցխա, 1917. 5 նոյեմբերի:

4. Տե՛ս ՐԴԱ ֆ. 13249, օռ. 4, ձ. 2, լ. 1.

նագլերտ, Արնեշ, Բերկրի, Սարամ քաղաքներով¹:

Վանի մարզում ապրում էին 52000, Խնուսում՝ 39000, Էրզրում (Կարին) 106000, Պոնտական մարզում՝ 170000, ընդամենը՝ 367000 հայ բնակիչ²: Կարծում ենք, որ այդ տվյալները մոտավոր են: Այսպես, ըստ «Հորիզոնի», հայերի թիվն Էրզրումի շրջանում կազմում էր մոտ 140000³: Մայիսի 15-ին Ժամանակավոր կառավարությունը Պ. Ավերյանովին տալիս էր հետևյալ դեկլարացիոցումները, որոնք հիմնվում էին Ժամանակավոր կառավարության հաշտարած Խաղաղություն առանց անեքսիաների, ժողովուրդների ինքնորոշման հիման վրա» հռչակագրի վրա.

1. Դեռևս չլուծելով Հայաստանի ապագա աշխարհագրական և քաղաքական սահմանների հարցը, Ժամանակավոր կառավարությունը՝ Ասիական Թուրքիայում այժմ պատերազմի իրավունքով գրավված շրջաններից, բուն հայկական վիլայեթներ է համարում Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները:

2. Միջոցներ ձեռնարկել այս շրջանները հայերով վերաբնակեցնելու համար, որոնք Ռուսաստանի նահանգներ էին գաղթել նախորդ տարիներին: Հաշվի առնելով, որ պատերազմը չի ավարտվել, և հնարավոր են ռազմաճակատի գծի տատանումներ, գեներալ-կոմիսարին առաջարկվում է նախօրոք մշակված ծրագրի հիման վրա աստիճանաբար իրագործել սննդամթերքի և տրանսպորտի հիմնահարցերը:

3. Ինչ վերաբերում է թուրքերին, քրդերին և լազերին, ապա բոլորովին կարիք չկա բարդություններ ստեղծել նշված վիլայեթներում մնացած և Ռուսաստան գնացածների համար, նրանց օրինական աջակցություն և հովանավորություն ցույց տալ, դադարեցնել նրանց վտարումը⁴:

1917թ. սեպտեմբերի 9-ին հրապարակվեց Արևմտյան Հայաստանի և Թուրքիայից պատերազմի իրավունքով գրավված մարզերի գեներալ-կոմիսար Պ. Ավերյանովի հրամանը, ըստ որի Թուրքահայաստանի մարզերից ձևավորվում էր երեք շրջան. 1. Էրզրումի (Էրզրում, Դերջան, Մամախաթուն, Աշկալա, Էսադ, Հանան-կալա և

1. Տե՛ս РГВИА ф. 2100, он. 1, д. 657, л. 45.

2. Տե՛ս Ա. Հարությունյան, Ցարական և Ժամանակավոր կառավարության քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանի նվաճված տերիտորիայում 1915-1917: Բանբեր Հայաստանի արխիվների, հ.3, Երևան, 1967, էջ 67:

3. Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 2 հունվարի:

4. Տե՛ս ՀՀ ՊԳԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 111, թ. 130-131:

այլն), 2. Խնուսի (Ալաշկերտ, Գարաբիլիսա, Դիադին, Խնուս, Մանազկերտ, Բալազետ), 3. Վանի (Բերկրի, Արճեշ, Սարալ, Բաշկալա, Խոշաք, Վան): Էրզրումի շրջանի կոմիսար էր նշանակվում Յա. Գլոտովը, Վանի՝ Կ. Համբարձումյանը, Խնուսի՝ Ն. Նիկոնենկոն¹:

Օգոստոսի 6-ին ժամանակավոր կառավարությունը հիմնում է Թուրքահայաստանի գեներալ-կոմիսարի քաղաքացիական մասի երկրորդ տեղակալի պաշտոն², որը հաստատվում է օգոստոսի 8-ին, ժամանակավոր կառավարության մինիստր-նախագահի տեղակալ Ն. Նեկրասովի և արտաքին գործերի մինիստր Տերեշչենկոյի կողմից³: Այդ պաշտոնը ստանձնում է Հ. Զավրիյանը:

Օգոստոսի 2-ին պաշտոնաձև է արվում Ավերյանովի առաջին տեղակալ Ֆ. Իվանիցկին, որի հեռացման մանրամասները լույս են սփռում գեներալ-կոմիսարության մեջ տարվող աշխատանքների վրա, բացահայտում գինվորական պաշտոնյաների կատարյալ անտարբերությունը Արևմտյան Հայաստանի վերաշինության նկատմամբ: Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ Իվանիցկու վտարման առաջարկը արել է բանվորների, գինվորների և գյուղացիների պատգամավորների կոլկասի երկրային կենտրոնը՝ գեներալ-կոմիսարի տեղակալի աշխատանքը գնահատելով որպես «բացարձակ անգործություն»⁴, և անգամ «ռեակցիոն գործունեություն»⁵: Իվանիցկին բացառություն չէր: Հետևելով 1917թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների հրամանների բովանդակությանը, որոնք բաց էին թողնվել Ավերյանովի կողմից, մի եզրակացության ենք հանգում, այն է՝ չինովնիկների նշանակումների և վտարումների հարյուրավոր փաստերը վկայում են «գործի նկատմամբ նրանց ապաշնորհության ու անտարբերության մասին»⁶, տեղական բնակչության ճակատագրի նկատմամբ անհոգի վերաբերմունքի մասին:

Սեպտեմբերի 1-ին Ավերյանովը հայտարարում էր, որ իր կողմից սկսվել են Խորասանի շրջանի վերականգնման աշխատանքները⁷: Այստեղ միանգամայն տեղին է հիշել ժամանակավոր կառավարության կողմից Թուրքահայաստանի գեներալ-կոմիսարություն հիմ-

1. РГВИА ф. 13249, оп. 1, д. 25, л. 114.

2. РГВИА ф. 13227, оп. 2, д. 2, л. 1.

3. Նույն տեղում, Գ. 177, ռ. 3.

4. Նույն թեղում, թթ. 4-5, 7:

5. Նույն տեղում, թ. 13:

6. Նույն տեղում, թ. 1-102:

1. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 29, Գ. 179, ռ. 29.

նեյու հրամանի վերաբերյալ ցամաքային պատերազմների օրենքի 42 և 43-րդ հոդվածները: Գրանցում ասվում էր. «Երկրամասը համարվում է գրավված, եթե հա իրապես գտնվում է հակառակորդ բանակի իշխանության տակ: Գրավումը տարածվում է միայն այն շրջանների վրա, ուր իշխանությունը հաստատված է և ի վիճակի է արտահայտելու իր գործունեությունը: Իշխանությունը պարտավոր է ձեռք առնել իրենից կախված բոլոր միջոցները, որպեսզի որքան հնարավոր է վերականգնվի ու ապահովվի հասարակական կարգն ու կյանքը՝ հարգելով երկրում գոյություն ունեցող օրենքները»¹:

Առաջին հայացքից բավական հույսեր էին ներշնչում խորասանի, իսկ հետո նաև՝ Էրզրումի, Վանի, Խնուսի շրջանների կազմակերպման միջոցառումները, սակայն իրողությունն էր այն, որ դրանք մատնված էին անտերության:

Ավերյանովի առաջին գործը եղավ կոմիսարության պաշտոնյաներին, սպաներին և զինվորներին ուղղված կոչը, որտեղ պարզորոշ նշվում էր նրա գլխավոր նպատակը, այն է. «կապահովվի օրինական իշխանություն՝ Ժամանակավոր կառավարության նկատմամբ վստահությունը և աջակցությունը, ազնվորեն կշարունակվի ծառայողական պարտականությունների գործը»²: Ժամանակավոր կառավարության գլխավոր խնդիրներից մեկը Թուրքիայից գրաված մարզերում միլիցիայի ստեղծումն էր: Այդ գործում առանձին եռանդ ցուցաբերեց Ավերյանովը, որը 1917թ. օգոստոսի 31-ին Ժամանակավոր կառավարությանն է ներկայացնում Թուրքահայաստանում մարզային ու քաղաքային միլիցիա ստեղծելու մասին զեկուցագիր և օրենքի նախագիծ: Այնտեղ ընդգծվում էր, որ պետության շահերը պահանջում են ամեն կերպ ամրապնդել Կովկասյան բանակի թիկունքը, որի հաջորդ էլ անհրաժեշտ է ստեղծել կիսառազմականացված միլիցիա³: Իսկ ինչպիսի՞ն էին արդյունքները: Էրզրումից Ավերյանովին ուղղված հեռագրում նշվում էր, որ «Էրզրումում միլիցիան քայքայված է, քաղաքում փաստորեն չկա քաղաքացիական իշխանություն»⁴: Նույն՝ Էրզրումի շրջանի հասարակական կազմակերպությունների՝ զինվորների ու սպաների գործադիր կոմիտեն հունիսի 16-ին Ավերյանովին հայտ-

1. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 3 հունիսի:

2. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 374, ց. 1, գ. 2, թ. 7:

3. Տե՛ս РГВИА, ֆ. 7366, օղ. 1, ձ. 53, ռ. 155.

4. Տե՛ս РГВИА, ֆ. 13225, օղ. 1, ձ. 12, ռ. 1.

նում էր, որ քաղաքային միլիցիայի ժամանակավոր կոմիսարների ցուցակ անգամ գոյություն չունի¹:

Ավերայնովին անհանգստացնում էին գրավված վայրերում զինվորական կոմիտեների և տեղական կառավարման մարմինների ու պաշտոնյաների միջև ծագող հակասությունները և, հիմնականում, զինվորական կոմիտեների՝ շատ հարցերում կոմիսարության գործերին միջամտելը²: «Դրուժինայի հրամանատարի անբնդհատ միջամտությունը իմ և տեղամասային կոմիսարի ցուցումներին, ստիպեցին ինձ դիմել կայազորի պետին, որպեսզի վերջինս թույլ չտա զինվորականության միջամտությունը կոմիսարի գործողություններին»³: Այսպիսին էր Հասան-Կալայի շրջանի կոմիսարի վերաբերմունքը վերոհիշյալ հարցի նկատմամբ: Ակնհայտ է, որ տեղի ժողովրդավարական կազմակերպությունները հաճախ մերժում էին ժամանակավոր կառավարության մարմինների վարքագիծը:

Ընդհանուր առմամբ ստացվում էր այնպիսի տպավորություն, թե կոմիսարությունը իսկապես լուրջ գործ է անում, չնայած այդպիսի ցանկություն կար իրականում: Մինչդեռ հունիս-հոկտեմբեր ամիսներին, Արևմտյան Հայաստանից ստացվող լուրերը հակառակն էին ապացուցում:

«Վան-Տոսպը» հունիսին գրում էր. «երեք ամսից ի վեր Հայաստանի վարչությունը մնում է իր հին վիճակում, եղած փոփոխությունները կրում են լոկ պատահական և մասնակի բնույթ: Պեշկովյան (գրավված մարզերի առաջին գեներալ-նահանգապետը - Վ. Մ.) պոլոժեմին, որ հորինված էր իրենց ապագա իդեալներից հայերին վերջնականապես պոկելու նպատակով, մինչև այժմ մնում է ուժի մեջ»⁴: Խնուսի օկրուգի կոմիսար Նիկոնենկոն սեպտեմբերին Ավելանովին տեղեկացնում էր, որ կորպուսի զբաղեցրած տարածքներում չկա ոչ մի վարչական օրգան, որ վարի այդ գործերը⁵:

Հասկանալի է, որ տեղական քաղաքացիական իշխանության բացակայությունը ինչպես Խնուսում, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ վայրերում, խոչընդոտում էր պարենավորման գործի կարգավորմանը, երկրամասում կարգ ու կանոնի հաստատմանը, բնակչությանը բազում զրկանքներից ազատագրելուն:

1. Տե՛ս ՐԳՅԱ, ֆ. 13225, օռ. 1, ձ. 12, ռ. 9.

2. Տե՛ս ԱԳԱԳ, ֆ. 1838, օռ. 1, ձ. 15, ռ. 149.

3. ՐԳՅԱ, ֆ. 13241, օռ. 1, ձ. 5, ռ. 137.

4. Տե՛ս Վան-Տոսպ, 1917, 11 հունիսի:

5. Տե՛ս ՐԳՅԱ, ֆ. 13247, օռ. 1, ձ. 1, ռ. 6.

1917թ. հոկտեմբերի 9-ին Հասան-Կալայի օկրուգի կոմիսարի հաշվետվությունը էրզրումի կոմիտեին՝ շրջանի դրության մասին, մոտավոր պատկերացում է տալիս նաև Արևմտյան Հայաստանի գրավված մյուս շրջանների կյանքի, առօրյայի վերաբերյալ, ուստի անդրադառնանք այդ օրինակին: Նշելով շրջանի աշխարհագրական հարմար տեղը, դիրքը, օգտակար հանածոների առկայությունը, կոմիսարը դժգոհում էր, որ այնտեղ խիստ թույլ է զարգացած հողագործությունը, ինչը բացատրում էր տեղական բնակչության՝ հայերի բացակայությամբ, գործառնելով շրջանի ծանրաբեռնվածությամբ, բանվորական ուժի և անասունների խիստ պակասով. բնակչության բնդհանուր թշվառությամբ, հանգամանքներ, որոնք հիմնականում կապված էին ռազմական իրադարձությունների հետ¹: Նիկոնենկոն բնդգծում էր չլուծված հարցերը՝ տեղական ինքնավարության, միլիցիայի, քաղաքային բազմաթիվ գործերի ու հարկերի, դատավարության վերաբերյալ²:

Այսպիսով, Արևմտյան Հայաստանը, առաջին անգամ իր պատմության մեջ ուղղակիորեն ենթարկվեց Ռուսական պետությանը: Համաշխարհային պատերազմում հաղթող Ռուսաստանի կողմից հայկական հողերի կցումը, ամենքսիան, տվյալ պատմական իրողության մեջ անվիճելիորեն դրական քայլ էր, նույնիսկ Հայկական հարցի լուծում էր նշանակում: Միաժամանակ, իրողությունն այն էր, որ Անդրկովկասում ստեղծված անիշխանության կողքին ու նրան զուգահեռ, նույնատիպ իրավիճակ էր տիրում և Արևմտյան Հայաստանում, որն այստեղ առանձնանում էր նաև պատերազմական դրության առանձնահատկություններով: Այս երկրամասում ևս խորացող սովը, աղքատությունը, ավազակությունները, ընդլայնվող անարխիան հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ Արևմտյան Հայաստանը ժամանակավոր կառավարությանը դարձյալ հետաքրքրում էր նվաճողական նկատառումներով, իսկ նրա բնակչության ճակատագիրը մատնված էր բացարձակ անուշադրության:

«Վան-Տոսպը» հուլիսին գրում էր. «Ամենից շատ մեր ուշադրությունը գրավող փաստն այն է, որ Թուրքահայաստանի նվաճված վայրերի համար, որոնցից ավելի քան երկու ամիս առաջ ընտրված կոմիսարությունը, այսքան ժամանակվա մեջ դեռևս ոչ մի շոշափելի փաստով ցույց չի տվել իր գոյությունը, օրինակ, Կարինի շրջանում

5. Տե՛ս РГБИА, ֆ. 13241, օղ. 1, ձ. 5, լ. 136.

2. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 138:

լսվում է Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի անունը, մի ուրիշ տեղ Գործադիր կոմիտեի անունը, մի երրորդի մեջ՝ գինվորական մարմինների անուններ - միայն Ավերյանովի անունն է, որ չի լսվում որևէ տեղ»¹։ Մնում էր սոսկ հուսահատորեն բացականչել, որ «Թուրքահայաստանի վարչությունը պետք է ապացուցի իր գոյության իրավունքը և բնակչությանը փրկի աղետալի վիճակից»²։

Գործում էին նաև օբյեկտիվ պատճառներ, որոնցից առաջնայինը հենց իր՝ Ժամանակավոր կառավարության, որպես նոր դեմոկրատական վարչակարգի ներքին, բարդ իրավիճակն էր։ Չմոռանանք, որ հուլիսյան դեպքերից հետո երկրում, մասնավորապես, ռազմաճակատներում, խորանում էր հակապատերազմական շարժումը, արսատավորվում էր բոլշևիզմը։

1. Վազ-Տոսպ, 1917, 16 հուլիսի։

2. Տե՛ս նույն տեղում։

ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅՈՒՆԸ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅՈՒՆ ՆՈՐ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ (մարտ 1916 - մարտ 1917)

Փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակը նոր թափ հաղորդեց ազգային դեմոկրատական շարժմանը երկրում, այդ թվում նաև Հայաստանում:

Այստեղ ազգային-ազատագրական շարժման ընդհանուր հիմնախնդիրներին զուգահեռ, նորից կյանքի կոչվեց Հայկական հարցը՝ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման, Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանների միավորման հարցը:

Պատերազմող Ռուսաստանի կողմից Թուրքիայից Հայաստանի արևմտյան մարզերը զրավելու և այնտեղ կայուն քաղաքական կարգ ստեղծելու վաղեմի գաղափարը, նպատակավոր իրադրության պայմաններում, մեկ անգամ ևս ստացավ իրական և լուծելի կերպարանք:

Ծարունակվող համաշխարհային պատերազմի պայմաններում, համեմատաբար խաղաղ 1916 թվականին և 1917 թ. սկզբին, Հայկական հարցը թևակոխեց զարգացման նոր շրջան *:

Վերջինս այժմ ներառում էր բազմաթիվ հիմնահարցեր, որոնք էապես առանձնացնում են Հայկական հարցը, այն դարձնում խնդիրների կուռ ամբողջություն: Հայկական հարցը 1917 թ. չունեի իր սկզբնական ժամանակաշրջաններին բնորոշ միջազգային, դիվանագիտական կերպարանքը, առայժմ չէր հանձնվելու վեհաժողովների ապավինությանը: 1917 թվականին Հայկական հարցը դարձել էր ավելի շատ բուն ներքին, Հայոց հարց, որը պայմանավորվում էր հայ իրականության ներքին կյանքի հակասական խնդիրներով: Դրանք էին նախ և առաջ Հայկական հարցի բարձրացման նպատակահարմարության, ինքնավարության կամ անդրախնայի ընտրության, ռազմաճակատի պահպանման, հաղթական պատե-

* Տե՛ս Վ. Մելիքյան, Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարությունը և Հայկական հարցը, ՊԲՀ, 1994, հհ. 1-2:

րագմի շարունակման, վերջինիս գրավականը հանդիսացող ազգային գործատեսերի ձեավորման, արևմտահայության շահերի ու համատեղ գործունեության, Արևմտյան Հայաստանում քաղաքացիական իշխանության ստեղծման, ինքնապաշտպանության, Ազգային բյուրոյի վերակազմավորման, Կովկասի Ազգային հարցի, հայկական հարցին Հայկական և օտար միջազգային կազմակերպությունները մասնակից դարձնելու, գաղթականության և այլ խնդիրներ:

Այս բոլորի ամբողջությունն էլ, սերկարծիքով, կազմում է 1917 թ. փետրվարից հետո Հայկական հարցի էությունը:

Հայկական հարցի հետազոտումը 1917 թվականին անխզելիորեն կապվում էր 1916 թ. ինչպես միջազգային դիվանագիտության ասպարեզում, այնպես էլ Կովկասահայ իրականության և սփյուռքի հասարակական կազմակերպությունների ու քաղաքական գործիչների հետ: Սա առավելապես վերաբերում է Փետրվարյան հեղափոխությանը նախորդող շրջանում հայ քաղաքական կուսակցությունների վարքագծի ուսումնասիրությանը: Հանգամանք, որն ավելի խորն է բացահայտում ու ամբողջական դարձնում ցարիզմի տապալումից հետո Հայկական հարցի շուրջ ծավալված պայքարի ու նրա հակասությունների պատկերը:

Ասիական Թուրքիայի բաժանման հարցի շուրջ 1916 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին ընթացող անգլո-ֆրանս-ռուսական գաղտնի բանակցություններն ավարտվեցին «Սալքս-Պիկոյի համաձայնագրի» կնքումով, որը նախատեսում էր Ռուսաստանի կողմից Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի մարզերի բռնակցումը, մինչև առաջիկայում որոշվելիք Սև ծովի ափի այն կետը, որը ընկած էր լինելու Տրապիզոնից դեպի արևմուտք: Փոքր Հայքը գիշվում էր Ֆրանսիային¹:

Եվրոպական բազմաշերտ դիվանագիտության մեջ մեզ առավելապես հետաքրքրում է ցարական Ռուսաստանի վարքագիծը, քանի որ նրա հետ էին կապվում Հայկական հարցի լուծման իրական ուղիները՝ նաև Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, հանձին ժամանակավոր կառավարության քաղաքականության:

Խոսելով Հայկական հարցի բարձրացման ու լուծման դժվարությունների մասին, ցարական Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Սազոնովը դիմում էր Կովկասի փոխարքային. «Ինձ թվում է, - գրում էր նա, - որ այս հարցի այս կամ այն կերպ լուծումը

1. Տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Երևան, 1978, էջ 380-395:

ոչ ներքին, ոչ արտաքին քաղաքականության տեսակետից բնավ չի համապատասխանում Ռուսաստանի պետական շահերին: Ինչ վերաբերում է հայերին յայն ինքնավարություն տալուն, ապա չպետք է մոռանալ, որ Մեծ Հայքում, որն այսօր նշանված է Ռուսաստանի կողմից, հայերը երբեք չեն կազմել մեծամասնություն, իսկ նրանց նկատմամբ պատերազմի ժամանակ թուրքերի գործադրած պատժիչ միջոցառումներից հետո, որոնք բուն հայերի վկայությամբ եղել են ահավոր չափերի, - այդ հարաբերակցությունն էլ ավելի փոխվել է, և վնաս հայերի, որոնք այժմ հազիվ թե կազմելիս լինեն բնակչության մեկ քառորդ մասը: Այս պայմաններում հայկական ինքնավարությունն իրականում կհասցնի փոքրամասնության կողմից մեծամասնության անարդար ստրկացմանը¹:

1916 թ. հուլիսին, Կովկասի փոխարքա Ն. Ն. Ռոմանովի պատասխանի նշանաբան կարող են ծառայել հենց իր խոսքերը. «Ռուսական կայսրության ներկա սահմանների ներսում Հայկական հարց, իմ խոր համոզմունքով, բնավ գոյություն չունի, և չպետք է անգամ թույլ տալ հիշեցում այդ մասին²»: Այո, եթե անտեսենք Կովկասում ցարիզմի ազգային քաղաքականությունը և Կովկասյան ազգերի, փոխարքայի արտահայտությամբ՝ «իրավահավասար ռուսահպատակների» անվերջ հակասությունները ու նույնիսկ Հայկական հարցը Արևմտահայ և Կովկասահայ հատվածների բաժանելու միտումնավոր հանգամանքը, ապա բոլորովին ավելորդ են փոխարքայի եզրահանգումներն այն մասին, որ «պետական տեսակետից Հայկական հարց գոյություն ունի լուրջ ներկա պատերազմից առաջ կայսերական սահմաններից դուրս, այսինքն մեր կողմից այժմ նվաճված թուրքական վիլայեթների շրջանում³»:

Ինչ վերաբերում է հայ գաղթականներին իրենց բնակավայրերը վերադարձնելու մասին փոխարքայի հրամանին, ապա դա արվում էր հաշվենկատորեն՝ Կովկասյան բանակի մատակարարման նկատառումով: Ավելացնենք, որ Արևմտյան Հայաստանի տեղական պայմաններին մոտիկից ծանոթանալու և հողային տարածությունների չափը որոշելու համար Կովկասյան ճակատ էր գնացել գաղթականության գլխավոր վարչության կառավարչի օգնական Տատիշ-չևը: Հետազոտությունն ընդգրկելու էր ոչ միայն Արևելյան սահմաններին կից վայրերը, այլև ավելի հեռավոր շրջաններ, նաև Մշո

1. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության . . . , էջ 398:

2. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 400:

3. Տե՛ս նույն տեղում:

դաշտը: Հայ գաղթականությունն հիմնականում ամփոփվելու էր այսպես կոչված «անգեն բանվորական դրոժինաների» մեջ, որոնք 1916 թ. վերջին արդեն գտնվում էին գաղութացման ենթակա շրջաններում: Դրոժինաներից յուրաքանչյուրը բաղկացած էր 1000 հոգուց, և կար այսպիսի 5 միավորում: Նրանց անմիջական գործը լինելու էր հողամասերի նախագծումը և դրանց մշակում՝ կովկասյան բանակի պարենավորումն ապահովելու համար¹:

Ուշագրավ է 1916 թ. ապրիլին Մ. Գորկու հիմնադրած «Летопись» ամսագրում պատմաբան Վ. Վոլգինի արտահայտած այն կարծիքը, որ եթե 1912-1913 թվականներին դեռ մի կերպ խոսվում էր Հայաստանի ինքնավարության մասին, ապա ներկայումս՝ պատերազմի ժամանակ այդ հարցը դրվում է բացառապես անեքսիայի իմաստով, Արևմտյան Հայաստանը կցելու տեսանկյունով²:

X Այսպիսով, Հայկական հարցը ուսական ցարիզմը ևս օգտագործում էր նվաճողական առաջխաղացման նպատակով, ամենևին չտարբերելով եվրոպական պետությունների նույնպիսի քաղաքականությունից:

Հայաստանի նկատմամբ ցարական Ռուսաստանի քաղաքականության ուղղակի շարունակությունը, նրա օրգանական մասն էր կազմում վերաբերմունքը դեպի հայ կամավորական շարժումը:

Համաշխարհային պատերազմի սկզբից թուրքական բռնատիրության դեմ հայ ժողովրդի բարձրացրած պայքարի դրոշմ հմտորեն օգտագործվեց ցարիզմի, և, մասնավորապես, Կովկասի փոխարքայի կողմից: Դեռևս 1915 թ. մայիսի 24-ին կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարին ուղղված նամակում Վորոնցով-Դաշկովը, Դ. Անանունի արտահայտությամբ՝ «հին հայասեր աղվեսը», գրում էր. «Ինձ հայտնի է հայերի ազգայնական բաղձանքը, 4-5000 կամավորներ Ռուսաստանի համար վտանգ չեն ներկայացնում, կովելով խոր ճակատում, բայց նրանք անհանգիստ ու վտանգավոր տարր կլինեն, եթե արձակվեն զորքի շարքերից և կիսվեն թիկունքում: Լավ է այդ բռնբխտներին» (կամավորները - Վ. Մ.) կովի մեջ պահել և հետագայում թուրքական գործերով զբաղեցնել: Լավ է Վանն էլ ետ տրվի թուրքերին, քան թե նրանցով հուզենք Անդրկովկասի ներքին կյանքը³: Իրոք, հայ կամավորների անգիջում պայքարը տագնապ

1. Տե՛ս Հորիզոն, 1916, 3 օգոստոսի:

2. «Տե՛ս Летопись, н. 4, 1916, с. 251.

3. Դ. Անանուն, նշված աշխատությունը, էջ 554:

էր առաջացնում կովկասյան իշխանությունների շրջանում և 1915 թ. սկսած հայ կամավորական ջոկատներն աստիճանաբար կազմալուծվեցին:

Այս առումով ուշագրավ է կամավորական շարժման առաջնորդ Անդրանիկի կարծիքը կովկասի փոխարքա Նիկոլայ Նիկոլաեիչի քաղաքականության մասին: «Ինչո՞ւ վերջինս ցրեց հայ կամավորներին» հարցին, գորավարը պատասխանում է. «1. Ռաբեսգի հայ կամավորների ծառայությունը արձագանք չգտնի հանրության և Եվրոպայի մեջ, հոգ չէր, թե դաշնակից հայ կամավորների կատարած գործերին և հաղթանակներին իրազեկ էին կովկասյան ներկայացուցիչները: 2. Թաթար (ադրբեջանցի - Վ. Մ.) հայտնի անձնավորություններ բողոքում էին փոխարքային, ըսելով, թե «հայ կամավորները խաղաղ թուրք ժողովուրդը կկոտորեն»: 3. Հայաստանը առանց հայերի քաղաքականությունն էր, որ առաջ կտարվեր: Այս ատեն մեծ դուքս Ն. Ն. Ալաշկերտի հովիտը 50. 000 կազակներ բերելու և բնակեցնելու համար գյուղեր ու ճամփաներ շինել տված էր: 1917 թ. անսպասելի անակնկալները (նկատի ունի Փետրվարյան հեղափոխությունը - Վ. Մ.) այդ մտադրությունը կասեցրեց՝»:

Դաշնակցական գործիչ Կ. Սասունին կամավորական ջոկատների ցրելը բացատրում էր նրանով, որ կովկասյան բանակի կողմից Արևմտյան Հայաստանը գրավելուց հետո խիստ նվազել էին հայաբնակ վայրերը, որոնք պետք է դեպի իրենց գրավեին կամավորական ուժերը ²:

Մեր կարծիքով գոյություն ունեւ կամավորական շարժումը դադարեցնելու մեկ այլ պատճառ ևս: Բանն այն է, որ 1916 թ. ամռանը, երբ վերացվում էին կամավորական ջոկատները, ռուսական կայսրության մեջ առկա էր հեղափոխական իրադրություն, և հայկական կամավորական ջոկատները լուրջ վտանգ էին ներկայացնում այն իմաստով, որ կարող էին դառնալ ինքնավարության, անկախության հասնելու հիմնական միջոց, պետականության ստեղծման միջոց: Հայ ազգային-ազատագրական շարժումը՝ ընդդեմ Թուրքիայի, որն այս շրջանում արտահայտվեց կամավորական ջոկատների գործունեությամբ, իր ետևից տանում էր հայ ժողովրդի ամենալայն խավերին: Գտնվելով թշվառության եզրին, ձգտելով ազգային և սոցիա-

1. Զորավար Անդրանիկի կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը 1914-1917, Պոսթոն, 1924, էջ 49:

2. Տե՛ս Կ. Սասունի, Թուրքահայաստանը Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին, Բեյրութ. 1966, էջ 117:

լական ազատագրության, հաչերը եւ կներգրավվէին հակամիապետական հոսովոր պաշարի մէջ: Ուստի Ռուսաստանի ծաշրագավառում, պատերազմող թորքիայի հարեանոթյամբ, ցարիզմին խորթ տարրի՝ հայկական կամավորական զինված ջոկատների առկայությունը չէր կարող պաշտպանություն գտնել միապետության ու նրա տեղական հենարանների կողմից:

Պետք է նշել, որ 1916 թվականին հայ ազգային գործիչների հաչացքները հաչափրկության գործում գլխավորապէս սեւեոված էին դէպի արեւմտորի դաշնակից պետությունները: Սաշքս-Պիկոյի համաձայնագիրն իրավամբ գերադասելի էր համարվում թորքական բռնակալությունից:

1916 թ. հունիսին Փարիզում, սփյուռքի հայ ազգային-հասարակական գործիչ Պողոս փաշա Նուբարը կազմակերպեց Ֆրանսահայկական «Հայաստանի անկախության կոմիտէ»՝ Արեւմտյան Հայաստանի որոշ տարածքներ, ինչպէս նաեւ Կիլիկիան Ֆրանսիայի տնօրինությանը հանձնելու նպատակով:

Այդ կոմիտէն 1917 թ. հունվարին գրություն է հղում Ֆրանսիայի պրեզիդէնտին ու արտաքին գործերի նախարար Ա. Բրիանին, որով խնդրվում է Ֆրանսիական կառավարության աջակցությունը՝ Հայաստանի ինքնավարության և անկախության ձեռքբերման հարցում: Պրեզիդէնտն իր հերթին առաջարկում էր Բրիանին՝ «հարմար պատասխան» տալ հայ գործիչներին¹: Ավելին, նա իր վրա էր վերցրել նաեւ կովկասահայ իրականության հասարակական մտքի կազմակերպման գործը՝ Հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ:

✓ 1916 թ. մարտին Պողոս-Նուբարը, ապա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը ձեռնամուխ եղան հայ քաղաքական կուսակցությունների միավորմանը: Սկսվեցին բանակցություններ համատեղ գործունեության շորքէ: 1916 թ. մարտի 17-ին Թիֆլիսի նահանգաչին ժանդարմական վարչության պետի՝ կովկասի փոխարքայի քաղաքացիական գործերի գծով տեղակալին ուղղված գեկույցում աշսպիսի գնահատական էր տրվում այդ իրադարձությանը. «Հայ ժողովորդը, - ասված է աչնտեղ, - աչժմ ապրում է կարեոր պատմական պահ: Իրագործվում է հայ ժողովրդի լավագույն գործիչների վերջին երկու տասնամյակների նվիրական երազանքը: Միավորվում են բոլոր քաղաքական կուսակցությունները²»:

1. Տէ՛ս Ա. Բելլերյան, նշված աշխատությունը, էջ 318:

2. Տէ՛ս ԱԴԱԴ, փ. 13, օո. 27, ճ. 4297, ռ. 7.

3. Նույն տեղում, թ. 4:

Առաջ անցնելով ուզում ենք նշել, որ հայ քաղաքական կուսակցությունների, հասկանալի է, առաջին հերթին ազգային կուսակցությունների գործունեության նման միտումը շարունակվեց նաև Փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակից հետո: 1917 թ. մարտյան բանակցությունները, ապա և հոկտեմբերի համազգային խորհրդակցությունը բացի իրենց որոշակի նպատակներից դարձյալ միավորվելու փորձեր էին:

1916 թ. մարտյան միավորման բանակցությունների սահմանափակության, լայն հասարակությունից բացարձակապես կտրվածության մասին է խոսում այն, որ դաշնակցության կողմից բանակցությունները վարում էին Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը և Միքայել Վարանդյանը, իսկ մյուս կուսակցությունների կողմից՝ միայն Համբարձում Առաքելյանը¹: Հ. Առաքելյանը ներկայացնում է հետևյալ պայմանները. նկատի ունենալով դրանք, հատկապես Հայոց Ազգային բյուրոյի հարցի կրկնությունը հեղափոխությունից հետո ընկած ժամանակաշրջանում ևս, հարկ ենք համարում անդրադառնալ վերոհիշյալ հարցին: Հ. Առաքելյանն առաջարկում է, որպեսզի Ազգային բյուրոյի նիստերին մասնակցեն 2-ական ներկայացուցիչ հնչակյաններից, վերակազմյալ հնչակյաններից, ռամկավարներից և սոցիալ-դեմոկրատներից: «Մշակ», «Հորիզոն», «Հովիտ» թերթերը ինչպես նաև բարեգործական ընկերությունները պետք է ներկայացնեն մեկական ներկայացուցիչ: Ազգային բյուրոյի նախկին անդամները մնալու էին իրենց տեղերում, իսկ նոր կազմը պատասխանատու չէր վերջինիս վարած գործունեության համար և այժմ պետք է զբաղվեր ոչ միայն կամավորական ջոկատների կազմակերպմամբ, այլև բոլոր բարեգործական միությունների կյանքով: Դաշնակցականներն այս պայմանը բավարարելու պատրաստակամություն էին հայտնում²: Ավելացնենք, որ բանակցությունները վարվում էին այն ժամանակ, երբ դեռ որոշակիորեն հայտնի չէր հայ կամավորական շարժման նկատմամբ ցարական կառավարության դիրքը:

Հաջորդ երկու խորհրդակցություններին, որոնք կայացան մարտի 14-ին և 20-ին, դիպուկ գնահատական է տվել Թիֆլիսի ժանդարմերիայի պետը: «Թվում էր, թե մոտ է վերջնական միավորման պահը, - գրում էր նա, - սակայն բանակցությունների արդյունքները ապացույցեցին, որտեղ երկու հայ, այնտեղ երեք կարծիք» արտահայ-

1. Տե՛ս ԱԴՊԱԴ, ֆ. 13, օռ. 27, Ժ. 4297, յ. 5.

2. Նույն տեղում:

տության ճշմարտությունը»:

Մարտի 14-ին «Մշակի» խմբագրատանը կայացած նախնական խորհրդակցությանը մասնակցում էին «Մշակի» կողմից Հ. Առաքելյանը և Ա. Եզեկյանը, ռասկավարների կողմից՝ Ծ. Կաքավյանը և Վ. Հայկազը, հնչակյաններից՝ ամերիկյան հնչակյանների պատվիրակ Ծախենը և Ա. Գալստյանը (Լազո), հնչակյան «Գաղափար» թերթի կողմից՝ Ս. Հովիվյանը և Մնացականյանը, «Վան-Տոսպից»՝ Մ. Մինասյանը և Թ. Նազարյանը, «Հովիտը» ներկայացնում էին արքեպիսկոպոս Բենիկը և Պ. Տոնոյանը: Սոցիալ-դեմոկրատները հրաժարվեցին մասնակցել ճիստերին: Նույնպիսի դիրք բռնեցին նաև վերակազմյալ հնչակյանները, որոնք «զայրացած էին իրենց նկատմամբ Հ. Առաքելյանի խաղացած դիկտատորական դիրքից»²:

Խորհրդակցությունը միաձայն ընդունեց հետևյալ բանաձևը. վերացնել կուսակցական բնույթ ունեցող ազգային բյուրոն, որպես քաղաքական կազմակերպություն և հիմնել նոր մարմին՝ «Համաձայնության կոմիտե»՝ բաղկացած 20 հոգուց³: Այստեղից ծայր են առնում տարաձայնությունները, որոնք էլ որոշում են բանակցությունների ելքը:

Միանգամայն ակնհայտ է, որ դաշնակցության դեմ ձևավորվող ընդդիմությունը իր առջև նպատակ էր դրել նախ և առաջ թուլացնել դաշնակցության քաղաքական մենաշնորհը, որին նրանք հասել էին՝ Ազգային բյուրոյում մեծամասնություն նվաճելով, դրան հակադրելով, իհարկե, իրենց մենաշնորհը: Մարտի 20-ին վերոհիշյալ քաղաքական գործիչները, որոնք ներկայացնում էին ընդդիմությունը՝ ընդդեմ դաշնակցության, միավորման խնդիրը վերջնականապես լուծելու նպատակով հավաքվեցին Մեսրոպ արքեպիսկոպոսի մոտ: Այս հավաքում Դաշնակցությունը ներկայացնում էին Ա. Ահարոնյանը, Մ. Վարանդյանը, իշխան Հ. Արղութիսկին, Ա. Ծախաթունյանը, Հովհաննես Թումանյանը, Ի. Խունունցը և ուրիշներ: Ինչպես և սպասվում էր, դաշնակցականները չընդունեցին իրենց գործունեությունն արգելող մարտի 14-ի որոշումները: Իր հերթին ընդդիմությունը, որ բոլորովին համակված չէր կոմպրոմիսային տրամադրություններով, չգնաց զիջումների⁴: Ուստի և հայկական քաղաքական կուսակ-

1. Տե՛ս ԱԴՊԱԳ, ֆ. 13, օռ. 27, Դ. 4297, ռ. 7.

2. Նույն տեղում, թ. 5:

3. Նույն տեղում:

4. Նույն տեղում:

ցությունների միավորման փորձը կանգնեց փակուղու առջև: 'Իրա գլխավոր պատճառը դաշնակցության և մշակականների' հայ քաղաքական կյանքում միանձնյա իշխելու միտումն էր: Այն տավորությունն է ստեղծվում, որ նեղ, կուսակցական շահերի երկարաձիգ պայքարի ընթացքում մոռացվում էր Հայկական հարցի՝ այս բանակցություններում քաղաքական ուժերն ի մի բերող խթանի, առաջնային նշանակությունը: Եթե 1916 թ. սկզբին և, մասնավորապես, մարտյան բանակցություններում անհնար է չտեսնել քաղաքական խմբավորումների բացահայտ և անգիշում հակասությունները, ապա դա չի կարելի նույնությամբ վերագրել 1916 թ. հայ հասարակական-քաղաքական մտքի նկարագրին:

Հայկական հարցի լուծման, հայ իրականության առաջընթացի, քաղաքական արմատական տեղաշարժի ուշագրավ ծրագիր է տրված Բաքվի 1916 թ. դեկտեմբերի 10-ի փաստաթղթում¹: Քաղաքական մինիստր ծրագիր-հաշվետվության բնույթ կրող այս փաստաթուղթը կրում է «Հայերի ինքնօգնության կազմակերպումը» վերնագիրը և, չնայած այն գուրկ է հեղինակային ստորագրություններից, այնուամենայնիվ, իր վրա կրում է իշխող հասարակական-քաղաքական որոշակի շրջանների գաղափարական կնիքը: Թեպետև այն հարուստ է բազմաթիվ հակասություններով, այնուհանդերձ աչքի է ընկնում հայ իրականության ամենատարբեր շրջանների տեսակետների ողջախոհ վերլուծմամբ: Այդ կարևոր փաստաթղթին ամենից առաջ բնորոշ է բացահայտ հակամիապետական, ժողովրդավարական ոգին: Ցարիզմի դեմ ուղղված ատելության ու բողոքի հարցի շուրջ ծավալված մտքերի փոխանակությունը բացահայտում է հայ դեմոկրատական մտավորականության առջև ծառացած հակասություններից մեկը՝ ցարիզմի դեմ պայքարը ստանում էր կովկասյան իշխանությունների դեմ պայքարելու ուղղվածություն: Լիովին ընդունելով, որ Հայկական հարցի լուծումը տվյալ ժամանակաշրջանում կապվում է Ռուսական պետության ու նրա հզորության հետ, հայ մտավորականությունը բառացիորեն չէր համարձակվում դիպչել ցարիզմին: Հայկական եղեռնի, պատերազմի և նրա հետևանք գաղթականության, սովի, ավերվածության պատկերն ավելի էր մոայլվում նրանով, որ հայ ժողովուրդը պարտավոր էր կրել նոր, իր համար օտար և անբարյացակամ վարչակարգի վերահսկողությունը: Տեղական իշխանությունների (Կովկասի փոխարքա-

1. Տե՛ս ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 43, ց. 1, գ. 83, թթ. 50-72:

յութան - Վ. Մ.) և մի շարք ռազմական ազդեցիկ դեմքերի գործելակերպն այն աստիճանն քաջահայտ էր, որ հայ հասարակության մեջ ակամայից ծնվում էր տեղական պայմանների հատուկ մտայնություն, որ այս ամենի տակ թաքնված էր «անազնիվ և ատելի նպատակ: Նրա իրագործման հասարձախ ձեռքը ցույց է տալիս, որ անտեղյակ է. թե ինչ է անում աչքը¹»: Նկատի էր առնվում նաև այն, որ կովկասյան իշխանությունները, որոնք հիմնականում զբաղված էին կեղծ քաղաքականությամբ, ծայրահեղորեն քայքայում էին գրավված երկրի (Արևմտյան Հայաստանի - Վ. Մ.) բնդհանուր քաղաքացիական դրությունը, սրում տնտեսական ճգնաժամը²»: Փոխվում էին նաև կառավարող շրջանների տրամադրությունները: Թուրքիայում ռազմական հաջողություններն առավելագույնի էին հասցրել ազանությունը և անպատասխանատվությունը: Հայ ժողովուրդը հանկարծ զգաց, որ «Հայաստանը առանց հայերի» գաղափարը դարձել է կառավարող շրջանների տիրապետող ցանկությունը³: Համաշխարհային պատերազմի առաջին տարում Թուրքահայաստանի նկատմամբ տիրապետող «հականվաճողական» հոսանքը շուտով դուրս մղվեց Ծոշուրմերի «Նվաճման թեորիայի» կողմից, որը, իհարկե, խանդավառությամբ ընդունվեց հայության և, հատկապես, արևմտահայության կողմից: Ծրագրի հեղինակներն այն կարծիքն են հայտնում, որ կովկասյան իշխանություններն արեցին այն ամենը, ինչ կարող էր հայերի մտքից իսպառ արմատախիլ անել որևիցե նվիրատվություններ, առավել ևս Արևմտյան Հայաստանի ինքնավար կազմակերպման, ինքնավարության գաղափարը⁴:

Հարկ է նկատել, որ սկսած 1916 թվականից հայ իրականության և, հատկապես, մտավորականության շրջաններում իշխում էր ռուսական պետության տնօրինությամբ ինքնավար Հայաստանի ստեղծման տեսակետը: Այդ մասին են վկայում բազմաթիվ հրապարակումները մամուլում, ինչպես նաև ռուսական հասարակական առաջադեմ միտքը հայ ժողովրդի ճակատագրին ծանոթացնելու և կապելու նպատակով հատուկ ստեղծված «Армянский Вестник» հասարակական-քաղաքական և գրական ամսագիրը: Այն հրատարակվում էր Մոսկվայում, Հ. Ամիրովի խմբագրությամբ և հանդիսանում էր հայ դեմոկրատական մտավորականության իդձերի արտահայտիչը:

1. Տե՛ս ՀՀՊԳԱ, ֆ. 43, ց. 1, գ. 83, ք. 50:

2. Նույն տեղում, գ. 72, ք. 51:

3. Տե՛ս նույն տեղում, ք. 68:

4. Տե՛ս նույն տեղում, ք. 64:

Նրա կազմակերպիչներից էր, իսկ հետագայում նաև խմբագիրը դարձավ հայագրի անվանի գիտնական, հասարակական գործիչ Ա. Զիվելեգովը¹: 1916 թ. սեպտեմբերին, «Армянский Вестник»-ի առաջնորդողում նա գրում էր. «Մենք անհրաժեշտ ենք գտնում այժմ հայտարարել, որ ոչ մի սպառնալիք և աննպատ քաղաքական իրավիճակ չեն կարող հարկադրել մեզ հրաժարվել ավտոնոմիան, որպես հայ ժողովրդի ապագայի միակ ճիշտ ուղի համարելուց²»: Այդ մասին է վկայում և Երևանի նահանգի ժանդարմերիայի պետի 1916 թ. դեկտեմբերի 31-ի գրությունը, որտեղ Հայաստանի ինքնավարության հարցի ակտիվացումը կապվում էր միայն հայ մտավորականության հետ: «Տեղական հայկական բնակչության միջին ու ցածր խավերը, - գրում է նա, - հոռետեսորեն են տրամադրված այդ հարցին: Հայաստանի ինքնավարության գաղափարը չի կրում հասարակական բնույթ³»: Ահա այդ դժվարին խնդրի լուծմանը՝ Հայաստանի ճակատագիրը ամենալայն հանրության սեփականությունը դարձնելուն էր ուղղված նաև մեզ ծանոթ հաշվետվությունը: Նրանում նշվում էր, որ «Հայ ժողովուրդը որոշել է իր ճակատագիրը ամբողջովին կապել ոչ թե աշխարհա կոլկասյան կառավարության, այլ ռուսական պետության հետ⁴»: Եվ կարծես այդ նվիրվածությանն ի պատասխան են հնչում հայ ժողովրդի ազնիվ բարեկամ Վ. Բրյուսովի խոսքերը. «Հայերը մեր համերկրացիներն են, իսկ մուսուլմանական լծից դեռևս չազատագրված հայկական մարզերը հենց ռուսներից են սպասում իրենց ազատագրումը: Անհրաժեշտ են համաշխարհային աղետներ, թուրքական կոտորածի անօրինակ արհավիրքներ, կամ էլ ամբողջ մի ժողովրդի վայրենի հետապնդում (որը տեղ գտավ, օրինակ, այժմ Մեծ պատերազմի սկզբում), որպեսզի մենք նորից ուշադրություն դարձնենք բազմաշարժար ժողովրդի դժբախտություններին»: Զայրացած ցարական կառավարության վարքագծից, Բրյուսովը գրում էր. «Մենք, ռուսներս, ինչպես և ամբողջ Եվրոպան, հայերին միշտ ենք միայն այն ժամանակ, երբ անհրաժեշտ է օգնության ձեռք մեկնել: Մինչդեռ հայերն ունեն ամբողջ աշխարհի ու մեր ուշադրությանն արժանանալու ավելի մեծ իրավունք⁵»:

1. Ст'ю Дж. Киракосян, А. К. Дживелегов и его историко-публицистическое наследие, Ереван, 1986.

2. А. К. Дживелегов, Автономия Армении, Армянский Вестник, М., 1916.

3. ЦГИАГ, ф. 13, оп. 27, д. 4320 л. 41.

4. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 43, ց. 1, գ. 83, ք. 69:

5. Поезия Армении, под ред. В. Брюсова, Московский армянский комитет 1916, Ереван, 1987, с. 6.

Ըստ այդ ծրագրի, հասարակության օգնությունը ուս-թուրքական սահմանի երկու կողմերում պետք է վերաբերվեր երեք հիմնական խնդիրների. առաջին. համախմբել նրանց, ովքեր ազնիվ և հասուն լինելով, կկարողանան այնպիսի հարաբերությունների մեջ մտնել վարչակարգի հետ, որպեսզի ստեղծվի տանելի համատեղ կյանք: Այդ խնդիրն ամբողջովին պետք է լուծեր հայ մտավորականությունը: Երկրորդ. աշխատանքը հաջող վարելու համար անհրաժեշտ էր այդ գործի մեջ ներգրավել հայ կապիտալիստական շրջաններին. ամբողջ բուրժուազիային՝ նրանց նյութական միջոցներն օգտագործելով առաջադրված մի շարք խնդիրներ լուծելու համար: Երրորդ. ստեղծել այնպիսի մարմին, որը կունենա Ազգային խորհրդի բնույթ. որտեղ ներկայացված կլինեն հայ հասարակության բոլոր հոսանքները¹:

Այստեղ առանձնապես հետաքրքիր է հայ բուրժուազիայի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքը: Որոշակիորեն դրվում էր այն խնդիրը, որ պատերազմի հետևանքով հայ աշխատավորությունը հասել է ծայրահեղ չքավորության: Դրան հակառակ, ծաղկում է ապրում բուրժուազիան, որը չգիտես ինչու ազատվել է ազգային հարցերին իրենց զոհաբերելու հոգսից և վայելելով հետադիմական ռեժիմի հովանավորությունը, պաշտպանված է «անհանգիստ հասարակական տարրերից»²: Հեռատեսորեն նշվում էր, որ գրգռված ժողովրդական զանգվածները երկար չեն հանդուրժի տիրող «սոցիալական անարդարությունը»³: Ուշագրավ է փաստաթղթի հետևյալ միտքը. «Պետական ներքին ճգնաժամը և անհաջող պատերազմը նորից բարձրացնում են ժողովրդական դժգոհության ալիքը, որն այս անգամ կընդունի հավանաբար ավելի խորը և վճռական շրջադարձ: Կառավարությունը մոտալուստ փոթորիկը կընդունի հեղափոխության դեմ պայքարի մեծ փորձով, սակայն ավելի թույլ ու քայքայված, քան առաջին անգամ: Գոյության պայքարում նա ժողովրդի ցասումը ամենայն հավանականությամբ կուղղի առևտրա-արդյունաբերական դասի դեմ, որպես թանկության ու տնտեսական ճգնաժամի մեղավորի: Առևտրական դասի ջախջախումը, հավանաբար, լուրջ կլինի: Հայ բուրժուազիային անհրաժեշտ է մտածել իրերի այսպիսի կտրուկ շրջադարձի մասին»⁴: Հայ բուրժուազիային նման ձևով սթա-

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 43, ց. 1, գ. 83, թ. 52:

2. Նույն տեղում, թ. 56:

3. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 52:

4. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 53:

փեցնելն ունեւր. իմարկեւ, իր արմատները: Վտանգը այն էր, որ սեփական բուրժուազիայի դեմ ժողովրդի դժգոհությունը կարող էր սրվել այն ժամանակ, երբ կառավարության ներքին կյանքում ծայրահեղություն կարվեն հակասությունները: Այդ պահին արդեն ուշ կլինեւր բախարարել ժողովրդի աճած պահանջները, որի կամքը արդեն կկատարվեւր բուրժուազիայի համար բավական աննպաստ պայմաններում¹: Դժվար չէ նկատել, որ փաստաթղթի հեղինակները ևս գզուշահում են ժողովրդական զանգվածների սոցիալական սպասվող շարժումից:

Այստեղ է, որ ի հայտ է գալիս հայ մտավորականության վերոհիշյալ նախնագծի կենտրոնական հակասությունը՝ բուրժուազիան պետք է սջսկցի ժողովրդական չքավոր զանգվածներին, քանի դեռ չի բռնկվել հեղափոխությունը, ամրապնդի իր ազդեցությունը ազգային գործերում և, ի վերջո, հասնի Հայկական հարցի լուծմանը: Անհավանական են հնչում չքավորությանը բուրժուազիայի կողմից նյութական օգնություն տալու խոստումները: Նաև այն, որ այդ օգնությունը տրվելու էր կարճ ժամանակահատվածի համար՝ երբ լուծվեւր Հայկական հարցը, իսկ թե այնուհետև ինչպես կընթանար նույն չքավորության կյանքը, դա չէր հետաքրքրում հեղինակներին: Հեռանկարի նման անլուծելի հակասություններն ինքնին փակուղու առաջ է կանգնեցնում Հայկական հարցի վերջնական լուծման գաղափարը: Այս հարցում ևս դժվար չի նկատել հայ ազգային-դեմոկրատական դեկավար շրջանների ծրագրի իրականությունից կտրված լինելը:

Որպես գործնական առաջարկներ առաջ էին քաշվում սմեռայն Հայոց կաթողիկոսի՝ միավորման մասին կոչը, ինչպես նաև Ազգային խորհրդի ստեղծումը: Նրանք հրատապ լուծում պահանջող խնդիրները բաժանում էին չորս խմբի. 1) կովկասյան, 2) գաղթականության, 3) Թուրքահայաստանին վերաբերող, 4) հասարակական կարծիքի և դիվանագիտության նախապատրաստումը պատերազմող և չեզոք երկրներում²:

«Կովկասյան» խմբի հարցերը վերաբերում էին հայ գյուղացիության տնտեսական վիճակի բարելավմանը, Ռուսաստանում հեղափոխության հավանականության պայմաններում հնարավոր հասարակական բախումների դեմ պայքարին, որին կարող էր դիմել

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 43, ց. 1, գ. 83, թ. 53:

2. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 59-61:

կառավարությունը, օգտագործելով ազգամիջյան հակասությունները: Նախատեսվում էին նաև միջոցառումներ, որոնք թուրքական ներխուժումից պաշտպանելու էին կովկասահայությունը:

Գաղթականության հարցում հիմնական շեշտը դրվում էր այդ գործով զբաղվող բոլոր կազմակերպությունների միավորման և համերաշխության վրա¹:

Չնայած միշտ անհերքելի թերություններին ու հակասություններին, 1916 թ. «Հայերի ինքնօգնության կազմակերպումը» հաշվետվությունն, իր մեջ ամփոփում է համահայկական սուր հիմնախնդիրների հանրագումարը, մատնանշում է դրանց լուծման միջոցներ: Դրական է նաև հայ քաղաքական ուժերի միավորման պահանջի գաղափարը, որը պետք է հեշտացներ Հայկական հարցի բարդությունների հաղթահարումը: Հաշվետվությունն ուշադրության է արժանի մեկ այլ առումով ևս: Բանն այն է, որ Փետրվարյան հեղափոխությունից անմիջապես հետո, հայ քաղաքական շրջաններում և հատկապես ազգային կուսակցությունների շրջանում նկատվում էր այն միտումը, թե հայությունը բոլորովին անպատրաստ է համահայկական հարցերի լուծման համար: Վերոհիշյալ փաստաթուղթն ուղղակիորեն հուշում է, որ հայ ժողովուրդը պետք է պատրաստ լինի նոր ժամանակներին: Նրա բոլոր զավակները պետք է նվիրվեն պետության պաշտպանության գործին²: Այսպիսի պատրաստակամության մասին է վկայում Կովկասի փոխարքային ուղղված զեկուցագիրը՝ նվիրված երկրամասի քաղաքական վիճակին: Այնտեղ ասված է. «Եթե Արևմտյան ռազմաճակատի անհաջողությունները տխրեցրին հասարակության մտավորական շերտին, ապա Կովկասյան ճակատի իրադարձությունները, թուրքերի ջախջախումը, չէին կարող չանդրադառնալ հայերի տրամադրության վրա: Նրանք երազում են այն մասին, որ Թուրքիայի հետ պատերազմի հաղթական ավարտը կազատագրի թուրքահայերին և կվերածնի պետականությունը³»:

Մեկ անգամ ևս անդրադառնանք «Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրին»՝ կապված 1917 թվականի իրադարձությունների հետ: Բանն այն է, որ 1917 թ. փետրվարի 21-ին Մեծ տերությունները կնքում են Հայաստանի մասին գաղտնի դաշնագիր, որը գրեթե կրկնում էր

1. Տե՛ս ՀՀ ՊԳԿԱ, ֆ. 43, ց. 1, գ. 83, ք. 61-63:

2. Տե՛ս նույն տեղում, ք. 72:

3. ЦГИАГ, ф. 13, оп. 29, д. 201 л. 50.

«Սալբու-Պիկոյի համաձայնագրի» որոշումները¹:

Դաշնագրի կնքումից վեց օր հետո տապալվեց ցարիզմը, և պատմության գիրկն անցավ Հայաստանի նվաճմանը վերաբերվող ևս մեկ գաղտնի պայմանագիր:

1 X Ժամանակավոր կառավարության առաջին գործը եղավ 1917 թ. մարտի 4-ի «Խդնի և ազգային սահմանափակումների վերացման մասին» որոշումը², որը հեղափոխության առաջին նվաճումներից էր: Վավերացնելով ճնշված ազգերի ազատագրումը, ժամանակավոր կառավարությունը դրանով հույս ներշնչեց Ռուսաստանի ազգային ուժերին: Այդ էր վկայում մարտին Ուկրաինայում, Բելոռուսիայում, Մերձբալթիկայում, Թուրքեստանում, ինչպես և Անդրկովկասում ազգային դեմոկրատական մարմինների ստեղծումը:

X Զարիզմի կործանումը հայ ժողովուրդը ևս դիմավորեց մեծագույն խանդավառությամբ: Ազգային սահմանափակումների վերացման մասին նոր կառավարության որոշումը հույս էր ներշնչում, որ այլևս չի վերադառնա մոռյալ անցյալը, և ժողովրդավարական հասարակարգը լայն հնարավորություններ կբացի ազգային գոյության ու զարգացման համար: Այստեղ հարկ է հիշատակել Սալոնիկում, ռուսական ռազմական գործակալ, գեներալ Արտամոնովի 1917 թ. մարտի 11-ի զեկուցումը՝ Փետրվարյան հեղափոխության նկատմամբ հայ ժողովրդի ճակատագիրը կիսող սերբերի վերաբերմունքի մասին³: Հեռագրում ասված է, որ Ռուսաստանում պետական հեղաշրջումը սերբերի մոտ ծնում է խառը զգացմունքներ: Մի կողմից նրանք վստահ են, որ մինչև հաղթական ավարտը պատերազմի շարունակումը հնարավորություն կընձեռի դրան հասնելու համար օգտագործել ռուսական ուժերը: Մյուս կողմից սերբերը ցավում են, որ իրենց ժողովրդի պաշտպան միապետի իշխանությունից հեռացումը կամրապնդի սլավոնականության հակառակորդների դիրքերը: Անվստահությունն ուղղված էր նոր կառավարության ազդեցիկ դեմքերից մեկի՝ արտաքին գործերի նախարար Միլյուկովի դեմ, որը հայտնի էր որպես Սերբիայի հաշվին բուլղարական ակնկալիքների պաշտպան⁴: Չնայած Սերբիայի որոշակի առանձնահատկություններին, այնուամենայնիվ, ակնհայտ է այն ընդհանուր տրա-

1. Տե՛ս Դ. Անանուն, նշված աշխատությունը, էջ 585:

2. Տե՛ս ГАРФ, ф. 1779, оп. 2, д. 128, л. 1. Գաև Вестник Временного Правительства, 1917, 30 марта.

3. РГИА ф. 1276, оп. 14, д. 676, л. 8.

4. Տե՛ս Նոյն տեղում:

մադրությունը, որը հատուկ էր նաև հայերին, այն տարբերությամբ, սակայն, որ հայ իրականության մեջ չկար նման խիստ տարբերակում ցարի և նոր կառավարության միջև: Ավելին, ցարիզմը, իր ազգահայած վարքագծով, լիովին ատելի էր հայ ժողովրդի համար: Ուստի միապետության տապալման լուրը հեղափոխության խոստումների վերելքային շրջանում հայ իրականության մեջ ծնում էր սիմիայն խանդավառություն: Համենայն դեպս, քաղաքացիական կերպով չէին հնչում այնպիսի մտքեր, ինչպիսիք հայտնում էր Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Սազոնովը 1916 թ. :

1917 թ. մարտի 14-ին հայտնի դարձավ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի ողջունի հեռագիրը Ռոձյանկոյին և Լվովին, որտեղ ժամանակավոր կառավարությունը դիտվում էր որպես փոքր ժողովուրդների, այդ թվում և հայերի միակ պաշտպան և պատերազմը մինչև հաղթական վախճանը իրականացնող¹:

ՕԶԱԿՈՄ-ին ուղղված Թիֆլիսի Հայոց պատրիարք Բագրատի և Շամսխու հոգևոր թեմի առաջնորդ Գևորգի հեռագիրն այդ ամենի հետ խոստանում էր նաև հանգստություն և կարգի պահպանում²: ժամանակավոր կառավարությանն ուղղված նույն Հայոց կաթողիկոսի մարտի 23-ի ուղերձն ավելի համարձակ էր իր պահանջներում: Նա գրում էր. «Այժմյան անօրինական պատերազմի ժամանակ, որ մղվում է հանուն մանր ազգությունների արդարության սկզբունքի և որի շնորհիվ Տաճկական Հայաստանում գտնված հայությունը անօրինակ զոհեր է տվել, նոցա ապագայի և հայկական վիլայեթների խնդիրը պետք է վերջապես յուր արդարացի, պատմական լուծումը գտնի, տալով նոցա կատարյալ ազատագրություն և ինքնուրույնություն: Եվ մեծահույս եմ ես, որ վերանորոգված Ռուսաստանը, քաջարի դաշնակիցների համաձայնությամբ, կստեղծե մասիկին Տաճկական վիլայեթների վրա ազատ Հայաստան³»: Արևելյան Հայաստանի վիճակը համարելով համեմատաբար կայուն և ապահով, որոշ առումով նաև լուծված, Կաթողիկոսը, որպես առաջնահերթ խնդիր ռուսական պետության ուշադրությունը սևեռում է Արևմտյան Հայաստանի վրա: 1917 թ. հունիսի 8-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունը նախաձեռնեց «Տաճկաստանի տեղափանված վայրերի

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 151, թ. 4:

2. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 27:

3. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, ց. 20, թղթապանակ հ. 239, վավերագիր հ. 12. Տե՛ս նաև ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 151, թ. 14:

Հայոց Միության» ստեղծումը, իսկ հունիսի 16-ին հայտնի դարձավ Միության կանոնադրությունը: «Հայոց Միությունը» ղեկավարում էին Կ. Լուսինյանը և Ա. Սարգսյանը: Կանոնադրության մեջ նախ և առաջ շեշտվում էր միության ազային բնույթը, որը չէր հարելու ոչ մի քաղաքական հոսանքի: «Հայոց Միությունը» նպատակ էր դրել՝ «ա) վերականգնել տեղահանված վայրերի հայ փախստականներին վերապահված իրավունքները, բ) հոգ տանել նրանց տնտեսական և բարոյական կացության մասին, գ) հարգել տալ տեղահանված վայրերի հայ փախստականների հավաքական ձայնի ուժը այս կամ այն հաստատությունների առաջ, դ) միացնել զանազան քաղաքներում կազմակերպված Հայրենակցական միությունները և ստեղծել կենտրոնական մարմին, ե) օգնել Միջազգետքի հայ տարագիրներին և գերության մեջ գտնվող հայերին, զ) նպաստել հայրենիքի վերաշինման գործին»¹:

Ռազմական կատարյալ հաղթանակի սպասելիքներ էր արտահայտում նաև Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ալ. Խատիսյանը իր մարտյան ողջույնի հեռագրում: Մարտի 3-ին Խատիսյանը ներկայանում է որպես Համառոտաստանյան քաղաքների միության Կովկասի բաժանմունքի լիազոր², ինչպես և Հայկական կենտրոնական Ազգային բյուրոյի նախագահ³: Ցավոք, այդ հեռագրերը անկարող էին փոխել Ռուսաստանի դիրքը պատերազմի թատերաբեմ դարձած Հայաստանի նկատմամբ: Չմոռանանք, որ իր հեռագրա «հականվաճողական» որոշումով հանդերձ, Ժամանակավոր կառավարությունն իր նախորդից՝ ցարիզմից անկողմնապահորեն ժառանգել էր նվաճողական նկարագիրը, այլ բան է, որ վերջինս լիովին համապատասխանում էր հայ ժողովրդի շահերին:

1917 թ. մարտի 26-ին, Փետրվարյան հեղափոխության միամսյակի նախօրեին, Ժամանակավոր կառավարության արդարադատության նախարար Ա. Կերենսկին հայտարարեց. «Օրերս կհայտնվի փաստաթուղթ այն մասին, որ Ռուսաստանը հրաժարվում է ամեն կարգի նվաճողական ձգտումներից»⁴: Կարճ ժամանակ անց Կերենսկին, մայիսի 12-ին ռուս զինվորներին կոչ էր անում. «Ոչ թե նվաճումների ու բռնության, այլ ազատ Ռուսաստանի փրկության

1. Տե՛ս նույն տեղում, վավերագիր հ. 20, 1917թ.:

2. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 35, թ. 6:

3. Տե՛ս РГИА ф. 1278, оп. 5, д. 1303, л. 1.

4. А. Ф. Керенский, Жизнь, политическая деятельность и речи, Петроград, 1917, с. 11.

համար դուք կզնաք առաջ, այնտեղ, ուր ձեզ կուղեկցեն առաջնորդներն ու կառավարությունը¹»:

Այս առիթով ուշադրության են արժանի ժամանակավոր կառավարության գործերի կառավարիչ, իսկ հետագայում նաև Պետրոգրադում Կովկասի կոմիսար Վ. Նաբոկովի հուշերը, որտեղ հեղափոխության բազմաթիվ գործիչների կողմից ներկայացվում է Միլյուկովի և Կերենսկու քաղաքական համեմատական դիմանկարը, մասնավորապես, պատերազմի հարցում: Միլյուկովը այն կարծիքին էր, որ՝ «պատերազմի շնորհիվ է, որ մեզ մոտ դեռևս ամեն ինչ ինչ-որ ձևով կանգուն է, իսկ առանց պատերազմի կքանդվի²»: «Միլյուկովը ուներ հսկայական առավելություն (Կերենսկու համեմատ - Վ. Մ.), - գրում էր Վ. Նաբոկովը: - Նրա դիրքորոշումը հիմնական հարցի՝ պատերազմի հարցի նկատմամբ, որից էր կախված և հեղափոխության ողջ ընթացքը, միանգամայն պարզ էր, որոշակի ու հետևողական: Մինչդեռ «դեմոկրատիայի պատանդ»-ի դիրքորոշումը (Կերենսկուն նկատի ունի - Վ. Մ.) երկիմաստ էր, մինչև վերջ չասված, ուստի և կեղծ³»:

Չի կարելի անտեսել այն հանգամանքը, որ Փետրվարյան հեղափոխությունը ռուսական բուրժուազիայի կողմից դիտվում էր պատերազմը շարունակելու, այն իր հաղթական վախճանին հասցնելու գլխավոր միջոցի՝ ի հակակշիռ ցարական «անկարող» իշխանության: Միլյուկովը 1916 թ. նոյեմբերի 1-ին Պետական Դումայում այն միտքն էր հայտնում, որ «երկար ժամանակ փորձում էինք ապացուցել, որ անկարելի է պայքարի մեջ մտնել երկրի բոլոր կենդանի ուժերի դեմ: Հնարավոր չէ պատերազմ վարել երկրի ներսում, եթե դուք այն վարում եք նաև ռազմաճակատում: Անհրաժեշտ է օգտագործել ժողովրդական մղումը՝ ազգային խնդիրներին հասնելու համար, առանց որի այդ մղումը կվերածվի բռնության⁴»: Ռուսական հզոր պետության գաղափարը հեղափոխության սկզբում համակել էր նաև ռուս մտավորականությանը: Մ. Գորկին գրում էր, որ կառավարությունն իր ազատագրական գործը պետք է պսակի հաշտություն

1. А. Ф. Керенский, Мемуары, 1917, с. 24.

2. В. Набоков, Временное Правительство (Воспоминания), Москва, 1924, с. 58.

3. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 70:

4. Տե՛ն ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 86, թ. 6:

կնքելով, որը չպետք է լինի հաշտություն՝ ամեն գնով: Դա պետք է լինի աշխատանք, որ Ռուսաստանին հնարավորություն տա պատվով գոյություն ունենալու երկրագնդի մյուս ժողովուրդների կողքին¹: Լենինը Գորկու նամակը կապրիից անվանեց «քաղքենիական տարածված նախապաշարմունքներով լեցուն¹», իսկ ինքը գրեց, որ «Գուշկովների և Միլյուկովների կառավարությունը կալվածատիրական ու կապիտալիստական կառավարություն է, որը հարկադրված է շարունակել և ուզում է շարունակել հենց նույնպիսի պատերազմը: Այդ կառավարությանը դիմել դեմոկրատական հաշտություն կնքելու առաջարկությամբ՝ միևնույն է, թե հասարակաց տներ պահողների դիմել առաքինության քարոզով»: «Նրանք կարող են կնքել միայն խաչտառակ հաշտություն, - ավելացնում էր Վ. Լենինը, - թալանած ավարը բաժանելու, Թուրքիան ու գաղութները բաժանելու վերաբերյալ հաշտություն²»: Իրականությունը, իրոք, այդպիսին էր: Հակասությունն այն էր, սակայն, որ հայ իրականության մեջ, մտավորականության շրջանում փաշայալուծ էին հենց այս «խաչտառակ հաշտությունը», Թուրքիայից Արևմտյան Հայաստանը ազատագրելու և Հայկական պետություն ստեղծելու գաղափարը: Հանգամանք, որը ողորակական պետության մեջ Հայաստանը առանձնացնում է մյուս ազգային ծայրագավառներից և ստեղծում հակասությունների գործյան հանգույց:

Հովհաննես Թումանյանը 1917 թ. «Հսկայի ազատությունը» հոդվածում գրում էր. «Պատահում է, որ երկար տարիներով տառապած հսկաները վեր կենալիս միանգամից չեն կարողանում ամուր ռոտի վրա կանգնեն, մի քանի անգամ չոքում են, մինչև որ վերջնականապես կարողանում են հաստատուն կանգնել: Եվ ամեն մի չոքելով հազար-հազարավոր մարդիկ են ընկնում տակն ու գուր կոտորվում³»: Ռուսաստանի վերելքների ու վայրէջքների հետ կապելով նաև Հայաստանի բախտը, Թումանյանը կոչ էր անում. «Այժմ Ռուսաստանի ամեն մի քաղաքացին միայն մի հոգս պիտի ունենա, - ամուր բռնի, իր ուժերին ներածին չափ նեցուկ դառնա ողորակական ռոտի կանգնած հսկային, որ նա հաստատուն կանգնի⁴»: Եվ դա լիովին հասկանալի է: Դրա պատասխանը տալիս է ինքը՝ Թումանյանը մեկ

1. Տե՛ս Վ. Լենին, ԵԼԺ, հ. 31, էջ 60:

2. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 61, 65:

3. Տե՛ս Հովհ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, 1892-1921, Երևան, 1951, էջ 394:

4. Տե՛ս Հոբիզոն, 1917, 7 մարտի:

այլ՝ «Հայաստանը պետք է խոսի» հողովածում: «Ս'ենք ռուսահայերս, - գրում է նա, - սովորաբար Հայաստան անվանել ենք Տաճկահայաստանին: Նույնիսկ Արարատյան կամ Շիրակի դաշտից Տաճկահայաստան գնացողն էլ ասույժ է՝ Հայաստան եմ գնում: Էլ չեմ քննում, թե ինչ է սրա պատճառը, բայց էսպես է: Հայաստանը պետք է խոսի վերջապես: Եվ պետք է խոսի էնքան լուրջ ու զգաստ, ինչքան լուրջ ու զգաստ է լինելու ամենից մեծ վշտավորն ու ամենից շատ վտանգվածը ժողովուրդների մեջ. այլև էնքան հաստատուն ու բաց ճակատով կարող է խոսել մի ժողովուրդ, որ ապրել է մարդկային լավագույն ձգտումներով և ամեն ինչ տվել է ու կտա ազատ կյանքի համար»¹:

Հայաստանի համար ճակատագրական օրերին Հովհ. Թումանյանն ամբողջովին նվիրվեց հայ գաղթականության փրկության գործին, իսկ 1917 թ. օգոստոսից ձեռնամուխ եղավ ճակատի նյութական օգնության կազմակերպմանը²: Հաղթական հեղափոխության հեռանկարների մասին էր գրում Արշակ Չոպանյանը Վալերի Բրյուսովին՝ մարտի 22-ի նամակում. «Սիրելի գրչեղբայր, - Ազատության մուտքը Ռուսաստան գիս համակեց ուրախությամբ: Ասիկա պատմության մեծ և ամենաերջանիկ իրողությունն է ֆրանսիական հեղափոխությունն է լինել: Դժբախտության վիճակի մեջ տառապող հայ ժողովուրդը ի տես այս մեծ ու ուրախ առիթ եղելության, կոտենե արդարության համար իր տածած հույսի վաղորդայնը: Համամարդկային ոճիրները պիտի պատժվեն»³:

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, ինչպես նկատում ենք, ավելի բարձր ու վստահ է հնչում հայ հասարակության ձայնը: Այս երևույթը բնորոշ էր հասարակական բոլոր հոսանքներին, քաղաքական կուսակցություններին: Դրվում էին որոշակի պահանջներ այն առումով, որ հայ ժողովուրդը ևս, որպես ռուսական ազատ պետության իրավահավասար մասնիկ, պետք է օգտվի դեմոկրատական հեղափոխության նվաճումներից, նախ և առաջ՝ ազգային իրավահավասարության իրավունքից:

Կովկասի պաշտոնական լրագրից «Республика»-ն գրում էր. «Հեղափոխության փորձրիկն ընկած Կովկասի ժողովուրդները պահպանեցին իրենց արժանի հանգստությունը, հեղաշրջումը դիտեցին որպես «արհեստական և ինքնաստեղծ ապստամբություններից անկախ մի երևույթ, որը պետք է իրագործի բոլոր ժողովուրդների

1. Տե՛ս Հովհ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 396:

2. Տե՛ս Հովհ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երևան, 1959, էջ 431-432:

3. Արշակ Չոպանյան, Նամակամի, Երևան, 1980, էջ 130:

ագատ զարգացումը: Խորը շունչ քաշեցին ագատ հայկական գանգվածները¹»: Թիֆլիսում հրապարակվող ազգային-գրական «Հովիտ» շաբաթաթերթը մարտի 12-ին գրում էր. «Ի՞նչ ճանապարհ պիտի ընտրի հայ ազգը: Անտարակույս դեմոկրատական սկզբունքներ: Սակայն Աստված հեռու պահի մեզ՝ հայ ազգին սխալանքի (կամավորական շարժումն ու Եղեռնը նկատի ունի - Վ. Մ.) կրակի մեջ այրվելուց հետո, հախուռն ու կարճմիտ գործունեություն ցույց տալ և կամ որևէ կողմից ցույցերի առաջին շարքում երևալ²»:

Այդ էր պահանջում նաև կովկասյան հայկական քարեգործական ընկերության «Համբավաբեր» հանդեսը, նշելով, որ «ազգային և այլ համաման խնդիրների հարցումը վաղածամ է. այն պետք է թողնել ապագային, երբ նոր կարգերը դրված կլինեն հաստատուն հողի վրա³»: Այսպիսի մտքերին զուգահեռ հանդես էին գալիս նաև այլ, իրենց երանգներով տարբեր կարծիքներ: «Ցավը նրանում է, - գրում էր Գանձակի ս. -դ. «Քալեր» հանդեսը, - որ զարթնած դասակարգային ինքնագիտակցության հետ, ինչքան էլ դա տարօրինակ լինի, Ռուսաստանի շատ տեղերում գործում է մեկ այլ ֆակտոր՝ ազգային հարցը, որը հաճախ սպառնում է ոչ միայն դասակարգային կովին, այլև մեծ հեղափոխության գործին⁴»: Իսկ հայ հոգևորականության ձայնը, ի դեմս «Արարատ» հանդեսի, դեռ 1916 թվականին հարկ չէր համարում տատանվել իր համոզման մեջ. «Ռուսաստանը, որ դեռևս թուրքական վարչության ժամանակ խռատացել էր հայ ժողովրդին ինքնավարություն, պարտավոր է իրագործել այդ խոստումը այժմ, երբ հայկական վիլայեթների մեծամասնությունը յուր ձեռքին է⁵»: Այս հարցին յուրովի մեկնաբանություն է տալիս Դ. Անանունը: Նա գրում է. «Բռնկվեց ռուսական հեղափոխությունը և հայության երկկամները կծկվեցին երկյուղից: Այս հեղափոխությունը, ինչպես նաև 1905 թվականինը, նախ և առաջ նրան պատճառում էր ինքնապաշտպանության ծանր մտահոգություն⁶»: Դ. Անանունը նկատի ուներ հայ-թաթարական ջարդերը, նրանում ռուսական պետական շրջանների խաղացած դեկավար դերը:

Վերոհիշյալ տեսակետներն իրենց մեջ ամփոփում են մեկ հիմնա-

1. Республика, Тифлис, 1917, 1 июня.

2. Հովիտ, Թիֆլիս, 1917, 12 մարտի:

3. Համբավաբեր, Թիֆլիս, 1917, 19 մարտի:

4. Քալեր, Գանձակ, 1917, հ. 5-6, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր:

5. Արարատ, Էջմիածին, 1916, Գ-Դ, մարտ-ապրիլ:

6. Դ. Անանուն, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. 3, էջ 599:

կան մտահոգություն՝ տեղի չտալ նոր ազգամիջյան կոտորածների. ամրապնդել Ռուսաստանի հիմքերը՝ Թուրքիայից ու նրա վայրենի քաղաքականությունից Հայաստանը պաշտպանելու համար: Այդ տագնապն էր ամփոփում նաև Ա. Ջիվեկեզովի ակնարկը «Армянский Вестник»-ում: Խոսելով Սվասույ 1917 թ. հուլիսին կազմակերպված հայկական ջարդի մասին, որի ամբողջ պատասխանատվությունը հեղինակը դնում է գերմանա-թուրքական դաշինքի վրա, Ա. Ջիվեկեզովը հարց է բարձրացնում՝ ինչպես պետք է դրան վերաբերվի հեղափոխական Ռուսաստանը, որը առաջին անգամ է դեմ առ դեմ հանդիպում այդ հանցանքին¹: Իր ժողովրդի դժոխային տառապանքով տանջվող հայ մտավորականը, մոլորված քաղաքական բարդ, Ժամանակավոր կառավարության երկերեսանի ազգային քաղաքականությունից, օգնության ձեռք է խնդրում բանվորական և գինավորական պատգամավորների խորհուրդներից որպես դեմոկրատիայի մշտական օրգաններից²: Ա. Ջիվեկեզովի, ինչպես և հայ մտավորականության գայրույթը նախ և առաջ ուղղված էր Ժամանակավոր կառավարության դեմ, որի կոչերն ու խոստումները բացարձակապես հնացել էին և վարկաբեկվել:

«Армянский Вестник»-ը նշելով Ռուսաստանի ժողովուրդների ընդհանուր շահերի միասնությունը, պնդում ենայնիվ ընդգծում էր նրա «հատուկ պահանջները, որոնք ազգային-քաղաքական մասնատվածության հետևանք են» և պահանջում էր Թուրքահայաստանի ինքնավարություն³:

✓ Հայկական հարցի յուրահատուկ բնագավառ պետք է համարել Եվրոպայի հայկական ազգային պատվիրակության գործունեությունը՝ Պողոս փաշա Նուբարյանի (Պողոս Նուբար) գլխավորությամբ: մեզ հետաքրքրող ժամանակահատվածում, այս պատվիրակությունը ջանում էր եվրոպական տերությունների աջակցությամբ նախապատրաստել Հայկական հարցի քննարկումը, այն ներկայացնել մոտ ապագայում սպասվող հաշտության վեհաժողովին և փորձել հասնել հաջողության: Պ. Նուբարի գլխավորած պատվիրակության գործունեությունը Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո ընկած ժամանակաշրջանում իր նախորդ և ապա հաջորդող փուլերից էմպես տարբերվում է նրանով, որ առաջին բացառվում էր Արևմտյան Հայաստանի անկախության՝ պահանջը և որպես Հայկական հարցի

1. Տե՛ս Армянский Вестник, 1917, н. 26, 2 июля.

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս նույն տեղում, 1917, հ. 6. 10-11. 12:

յաժազ ույն լուծում էր ընդունվում Հայաստանի բոնակցումը դաշնակիցների կողմից:

Արդեն 1917 թ. մարտի 15-ին Նուբարը Ֆրանսիայի արտաքին հարաբերությունների դեպարտամենտի աշխատակից Լ. Ֆավրին տեղեկացնում էր, որ Արևմտյան Հայաստանի ներկա էթնիկական պայմաններում անկախության պահանջը անիրագործելի է: Նա հատկապես շեշտում էր այն հանգամանքը, որ պատերազմի ընթացքում Ասիական Թուրքիայի հարցը դարձել էր դաշնակիցների միջև համաձայնության առարկա և որ Ռուսաստանը, հանձին Միլյուկովի, ալյտեղ ևս ունի իր նվաճողական պլանները¹:

Սրանով Պ. Նուբարը ավելի էր շահագրգռում ֆրանսիական կողմին, միաժամանակ, ընդգծելով դեպի Ֆրանսիան ունեցած իր հասակրանքը: Պետք է ասել, որ Պ. Նուբարը միանշանակ կերպով շահագրգռված էր ֆրանսիական բոնակցման գաղափարով, գտնում էր, որ ապագա ինքնավար Հայաստանը դրանով կկապվի ազատամիտ կարգերի հետ, մի էական հանգամանք, որի երաշխիքները նա չէր տեսնում անգամ դեմոկրատական Ռուսաստանում: «Մենք հեռու ենք վստահ լինելուց, - ասում էր նա, - Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթների ճակատագրի համար, որոնք կբռնագրավի Ռուսաստանը: Եթե նույնիսկ այդ վիլայեթներին շնորհվի ինքնավարություն Ռուսաստանի հովանավարությամբ, միևնույն է, այդ կարգը չի համապատասխանում նրան, ինչը մենք կարող ենք ակնկալել Ֆրանսիայից, մանավանդ որ Հայաստանին սահմանամերձ Ռուսաստանը ոռու վերաբնակիչներով անմիջապես կհեղեղի Հայաստանը²»:

Հակասությունն այն էր, որ ինչքան էլ Նուբարին դուր չգար Ռուսաստանի իրավակարգն ու վարքագիծը, իրողությունը այն էր, որ Արևմտյան Հայաստանը շարունակում էր նվաճել ոչ թե Ֆրանսիան, այլ Ռուսաստանը: Եվ հուսալ, թե հաշտության սեղանի շուրջը Հայաստանը դիվանագիտական պայքարով կանցնեք Ֆրանսիային, մեր կարծիքով, իրականությունից չի բխում:

1917 թ. հունիսի 12-ին Պ. Նուբարը հանդես եկավ Փարիզի դեպարտամենտին ուղղված զեկույցով՝ «Հուշաթերթ Հայկական հարցի և Հայաստանի ազատագրման վերաբերյալ»՝ վերնագրով³: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ հայ անվանի գործիչը ներկայացնում էր ոչ միայն Եվրոպայի հայկական պատվիրակությունը, այլ

1. Տե՛ս Ա. Բեյլերյան, նշված տեղում, էջ 342:

2. Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 343:

3. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 358-361:

նաև արտահայտում էր սիլուոքաֆանայության որոշ շրջանների կարծիքներն ու շահերը, հարկ ենք համարում անդրադառնալ այդ ուշագրավ փաստաթղթին: Վերջինս մինչև 1917 թ. հուլիսը Հայկական հարցը համեմատաբար ամբողջական պատկերող եզակի պատմական փաստաթղթերից է:

Իր ընթերցողին համառոտակի ներկայացնելով Հայկական հարցի նախապատմությունը, Պ. Նուբարյանը այժմ գտնում էր, որ այլևս չի կարելի հարց բարձրացնել հասարակ բարեփոխումների մասին և միակ հնարավոր լուծումը տեսնում էր Օսմանյան կայսրությունից հայերի ազատագրման մեջ¹:

Զեկուցագրի հիմնական գաղափարը բխում էր դարձյալ Ռուսաստանի նոր վարչակարգի, մասնավորապես, նրա հռչակած «Առանց բռնակցումների և ռազմատուգանքների» կարգախոսից: Եվ քանի որ Ռուսաստանին «խորթ էր նվաճումների գաղափարը», ուստի ազգային պատվիրակությունը ևս պետք է վերափոխեր իր ծրագիրը: Պատվիրակությունն առաջադրում էր երկու լուծում՝ առաջինը ենթադրում էր Հայաստանի բաժանումը երկու մասի, իսկ երկրորդը միավորում էր Թուրքիայի բոլոր հայկական հողերը Կովկասից մինչև Միջերկրական ծով՝ ստեղծելով Ինքնավար Միացյալ Հայաստան:

Առաջին լուծումը, որը կապվում էր Ռուսաստանի հետ, բացառվում էր հենց այն նկատառումով, որ վերջինս դեմ է բռնակցման գաղափարին²: Ծիշտ է, ռուսական նոր ժողովրդավարական հասարակարգը երբեմն հայտնում էր աշխարհին այդ մասին, հավաստիացնում էր կարծես դեմոկրատական հեղափոխությանն իր նվիրվածությունը, հատկապես ազգերի ինքնորոշման գաղափարը, սակայն միաժամանակ, շարունակում էր ավանդական ռուսական արտաքին քաղաքականության գիծը, շարունակում էր նվաճումներ կատարել:

Ինչ էր այլապես Հայաստանի գրավումը և այնտեղ քաղաքացիական վարչություն ստեղծելը: Այլ բան էր երաշխիքների կայունացման հարցը: Սրանից էր, որ երես է թեքում Պ. Նուբարյանը և ինչ-որ տեղ նաև իրեն հանգստացնում այդ նոր կարգախոսի հայտնվելով: Ուստի գտնում էր, որ «ներկայումս երկրորդ լուծման առ երես ենք՝ միացյալ Հայաստան, ազատագրված թուրքական լծից և պաշտպանված մեկ կամ բազմաթիվ տերությունների կողմից»³:

Պ. Նուբարյանը նաև հատուկ ուշադրություն էր հրավիրում

1. Տե՛ս Ա. Բեյլերյան, նշված տեղում, էջ 358:

2. Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 360:

3. Նույն տեղում:

«Միացյալ» բառի իմաստի վրա: Վերջինս այն կիրառում էր միմիայն Ասիական Թուրքիայի հողերի իմաստով՝ դրանով բացառելով Ռուսաստանում և Պարսկաստանում գտնվող հայկական հողերի միավորումը: Ապագա Հայաստանը նա տեսնում էր որպես բուֆեր Ռուսաստանի, Պարսկաստանի, ապագա Անատոլիայի թուրքական կայսրության և նոր ինքնավար պետությունների միջև: Ուշագրավ է, որ Նուբարը չէր դնում Թուրքիայի մասնատման հարցը, ինչը ամենևին չէր համապատասխանում դաշնակիցների շահերին:

Այս փաստաթղթում հիշատակվում է նաև Հայաստանի հանձնագրի (մանդատ) մասին. ըստ որի անցման շրջանում պաշտպան տերություններն իրենց միասնական օրենքներով պետք է կազմակերպեին հայ հասարակական կյանքի վերակառուցումը: Վերջինս պետք է գործեր մինչև այն պահը, երբ Հայաստանն ի վիճակի կլիներ ինքնուրույն ղեկավարվել¹:

Պետք է միայն եզրակացնել, որ Հայաստանի մանդատի գաղափարն առաջին անգամ հրապարակվել է 1917 թվականի ընթացքում, այն տարբերությամբ, որ վերջինս հանձնարարվելու էր ոչ թե մեկ կոնկրետ տերության հովանավորությանը, այլ համաեվրոպական համագործակցությանը:

Որքան էլ տարօրինակ է հնչում, բայց Հայկական հարցով մտահոգված էր անգամ Ճապոնիան, հասկանալի է՝ ելնելով իր շահերից առաջավոր Ասիայում:

Այդ մասին է վկայում Ֆրանսիական բանակի շտաբի երրորդ բաժնի 1917 թ. հուլիսի 6-ի գաղտնի գեկուցագիրը՝ ասիական Թուրքիա ճապոնական ներխուժման հնարավորությունների վերաբերյալ²:

Դեռ 1917 թ. մարտի 16-ին Տոկիոյում՝ Ֆրանսիայի զինվորական ներկայացուցիչների հետ զրույցի ժամանակ, ճապոնական զեներալ, բանակի շտաբի պետ Ուշարան հայտնում էր թուրքական կայսրության դեմ երեք ճակատով՝ Եգիպտոսից, Միջագետքից և Կովկասից հարձակման մասին և ավելացնում, որ նման ռազմական պլանը կարող է ի վերջո հանգեցնել մի քանի ճապոնական դիվիզիաների ներխուժմանը:

Ֆրանսիան իր հերթին ուշադրության արժանացնելով ճապոնական պլանը, միաժամանակ նշում էր Հայաստանի կողմից ռուսական

1. Տե՛ս Ա. Բեյլերյան, նշված տեղում, էջ 361:

2. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 366-367:

նոր հարձակման անհուսալիությունը: «Կա հիմնավորվում էր հրահանով, որ Փոքր Ասիայում գործող ոռոսական զորքերը վաղուց ցուցաբերում էին շատ զսպված մարտական եռանդ, իրենց անգործությունը արդարացնելու նպատակով վկայակոչում էին կապի անբավարարությունը¹»: Ֆրանսիական կողմի կարծիքով ճապոնական համագործակցությունն անիրագործելի կլիներ հայաստանյան ճակատում նաև Տրանսսիբիրի երկաթուղու, Թիֆլիս-Կարս, Սարիղամիշ-Էրզրում գծի ծանրաբեռնվածության և միակը լինելու պատճառով: Նրանք համոզված էին, որ այդ երկաթուղին ակնհայտորեն բավական չէ ոռոսական Հայաստանի բանակի կարիքներն ապահովելու համար²:

Միաժամանակ զեկուցագրում նշվում էր, որ չնայած ճապոնական ներխուժումը Թուրքիա կլինի ոչ գործուն՝ Պաղեստինի և Միջագետքի ճակատներում, անկարելի՝ հայաստանյան ճակատում, դրանից չի հետևում, որ այդ ներխուժումը հետ կմղվի: Ասիայում գործող թուրքական երեք բանակները կախված են Փոքր Ասիայի երկաթգծի ցանցից, որի հետևանքով աշխարհագրական պայմանները նպաստում են Անտանտի շահերին և հնարավոր է միայն մեկ գործողությանը խզել այդ բանակների կապի բոլոր գծերը, ձեռք բերելով Բաղդադի երկաթուղին:

Այն համարվում էր «զգայուն կետ»՝ ծովի հարևանությամբ, որտեղ բաժանվում են Միջագետք-Հայաստան և Պաղեստին-Արաբիա գծերը, այսինքն՝ հիմնովին գրավվում էր Ալեքսանդրետի շրջանը, Կիլիկիայի դաշտավայրը, Տավրոսի և Ամանոսի կիրճերը: Այդ տեղանքի գրավումը՝ թուրքական բանակները Պաղեստինում, Միջագետքում և հնարավոր է Հայաստանում, այնպիսի վիճակի մեջ կդնեին, որ անհնարին կլիներ մատակարարել դրանք պարենով և շարունակել մարտական գործողությունները³:

Ահա այսպիսին էր Հայաստանը փրկելու փորձերից մեկը, որը չիրականացավ: Մեզ այստեղ հետաքրքրեց նաև չեզոք դիրքերից ոռոսական Կովկասյան բանակի արդեն 1917 թ. մարտից սկսած անգործության փաստի հիշատակումը: Կովկասյան ճակատը, հասկանալի է, անկախ ռազմաճակատ չէր, տեղական ռազմական գործունեությունները սերտորեն առնչվում էին Արևմտյան և Հարավարևմտյան ճակատների հետ: Բայց նկատվում է այն իրողությունը,

1. Տե՛ս Ա. Բելլերյան, նշված տեղում, էջ 366-367:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս նույն տեղում:

որ հատկապես 1917 թ. փետրվարից հետո, կապված երկրի քնդհանուր կացության հետ, Կովկասյան ճակատը ուսական հրամանատարության համար ստացավ երկրորդական նշանակություն, փաստորեն աչքաթող արվեց: Եվ Կովկասյան բանակի «հետհուլիսյան» և, հատկապես, «հետհոկտեմբերյան» քայքայումները, մեր կարծիքով պետք է փնտրել 1917 թ. սկզբում և չկապել միայն բոլշևիկյան քարոզչության հետ: Վերջինս պատերազմին վերջ տալու խոստումով նպաստեց միայն բանակի լիակատար քայքայմանը: Այլ խոսքով, Ռուսաստանի համար պատերազմը Կովկասյան ճակատում տանուլ էր տրված, և Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո նոր կառավարությունն իր ուժերը բեկոնել էր առավել կենսական նշանակություն ունեցող արևմուտքի վրա՝ փրկելու համար ուսական պետության հսկայական տարածքները:

2. ԱԶԳԱՅԻՆ ԼԻԲԵՐԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՍՈՒՆՔԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՉԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

«Հայաստանի դրությունը այժմ գրավում է ոչ միայն հայերին, - 1917 թ. գրում էր Վ. Տերյանը իր «Հոգևոր Հայաստան» հոդվածում, - Հայկական հարցը նորից դարձել է վեճի առարկա, նրանով է տարված այժմ հայ հասարակության բոլոր շերտերի ուշադրությունը, այն դարձել է արտասահմանյան և հատկապես ուսական մամուլի քննարկման օբյեկտ: Ներկա տագնապալի և աղետալի ժամանակ ամեն մի հայ, բնական է, ձգտում է խորանալ մշուշոտ ու անհայտ ապագայի խորքը՝ այնտեղ ման գալով իր հիվանդագին մտածմունքների լուծումը: Այդ դժբախտ հարցը, որը հայերի համար ընդունել է կենաց ու մահու հարց, իրերի ներկա դրության պայմաններում իր ամբողջ ծանրությամբ դրվել է քննարկմանը»:

Այդ քննարկմանը, Հայկական հարցի լուծման ուղիների որոնմանն էին նվիրվել հայկական քաղաքական բոլոր հոսանքներն ու կուսակցությունները: Եվ որպեսզի դրանցից յուրաքանչյուրի ծրագրերն ու աշխատանքն առավել համակողմանիորեն շաղկապվեն տվյալ քաղաքական իրադրությանը, հարկ ենք համարում լուսաբա-

1. Վ. Տերյան, «Հոգևոր Հայաստան», տե՛ս Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Ս. Սուքիասյանի ֆոնդ. թղթ. հ. 243, թ. 1:

նել այդ հոսանքների բնդհանուր նկարագիրը՝ մեզ հետաքրքրող ժամանակահատվածում:

Ուսումնասիրելով հայ ազգային, լիբերալ-դեմոկրատական գաղափարների արտահայտիչ «Մշակ» թերթի նյութերը, կարելի է հանգամանորեն հետևել հայ դեմոկրատական մտավորականության այդ հատվածի սոցիալական և գաղափարական աճի էվոլյուցիային՝ 1917 թ. մարտ-հոկտեմբեր ժամանակաշրջանում: Փորձելով հայ իրականության ամենատարբեր շուրջ ստեղծել առավելագույն ուշադրության մթնոլորտ, մշակականների գործունեությունն այս առաջարկում հանգում է հայ ժողովրդի գաղափարական ու հոգևոր ղեկավարի դիրքը նվաճելու, իրողություն, որի դեմ առերես պայքարում էր նաև ինքը՝ «Մշակը»: Այս առումով տեղին է Ստ. Շահումյանի դիտողությունը: Նա գրում էր, որ «Մենք դաշնակցության բարեկամները չենք, բայց չենք կարող ժխտել այն պարզ ճշմարտությունը, որ հայ ժողովրդական ինտելիգենցիան իր ճնշող մեծամասնությամբ գտնվում է աչսօր դաշնակցության ազդեցության ներքո: Մենք չէինք ցանկանա երբեք, որ այս ինտելիգենցիան նորից մշակական դառնար, որովհետև այդ կլինի մի խոշոր քայլ. . . դեպի հետ¹»:

Ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում հայ լիբերալ դեմոկրատիայի հոսանքը 1917 թվականին:

Փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակը, որը նրանք կոչում էին «մեծ» «անարյուն» հեղափոխություն, ոգևորություն առաջ բերեց մշակականների շարքերում ևս: Մարտի 4-ին իրենց ավագագույն բարեկամին՝ Միլյուկովին ուղղված հեռագրում ցարիզմի կապանքներից ազատագրված ռուսական բուրժուազիայի հայ հետևորդները նշում էին, որ իրենք հանդիսացել են հայ ժողովրդի մեջ սահմանադրական-ոսկարավարական հոսանքի արտահայտիչներ²: Մարտի 16-ին «Մշակի» շուրջը ստեղծվում է «առաջադիմականների»՝ հայ կադետների «Հայ ժողովրդական կուսակցությունը» (այսուհետև՝ ՀԺԿ - վ. Մ.): Դ. Անանունի բնորոշմամբ, դա «ազգային կյանքով հետաքրքրվող ձեռնարկատերերի ու բուրժուական մտավորականների կուսակցություն էր³»: Այն դարձավ Փետրվարի անմիջական ծնունդը և միակ նորաստեղծ քաղաքական կուսակցությունը հայ

1. Ստ. Շահումյան, ԵԼԺ, հ. 3, էջ 42-43:

2. Տե՛ս Մշակ, Թիֆլիս, 1917, 11 մարտի:

3. Տե՛ս Դ. Անանուն, նշված տեղում, էջ 605:

իրականության մեջ:

Ազգային գործերով զբաղվելու ակնկալիքով հանդես եկող կուսակցությունը յուրահատուկ խանդի զգացում առաջացրեց ազգային մյուս, իրենց սոցիալիստական համարող կուսակցությունների և, մասնավորապես, դաշնակցության մեջ: Դաշնակցությունը ստեղծված իրավիճակից փորձում էր դուրս գալ, ասելով, որ «հայ աշխատավորությունը իհարկե կկարողանա տարբերել «ժողովրդական» պիտակով թաքնված հայ բուրժուազիայի և սոցիալիստական դեմոկրատիայի միջև եղած տարբերությունը և կզնա վերջինիս հետ¹»: Այս առումով ավելի վճռական է հնչում դաշնակցության Բաքվի պաշտոնաթերթ «Հառաջ»-ի ձայնը: «Հայ բուրժուազիան, - ասվում է այնտեղ, - կազմակերպված կաղետական և հայ ժողովրդական կուսակցությունների մեջ, հանդես է գալիս որպես անկուսակցական: Կաղետների պարագլուխ և հայ կյանքի հետ ոչ մի առնչություն չունեցող Վերմիշեր հանկարծ դառնում է անկուսակցական հայ և «ազգի շահերի պաշտպան»: Արդյո՞ք թողել են նրանք իրենց կուսակցությունը: Ոչ: Դադարե՞լ են ունևորների շահը պաշտպանելուց: Ոչ²»:

Ավելացնենք, որ հուլիսի 1-ին, երբ ՀԺԿ-ն արդեն գոյություն ուներ մոտ չորս ամիս, «Մշակը» իր ընթերցողին հիշեցնում էր, որ «Մեր կուսակցությունը կոչվում է «Հայ ժողովրդական կուսակցություն³»: Ապրիլի 7-ին «Մշակում» հրապարակվում է «Հայ ժողովրդական կուսակցության» հռչակագիրը: Այն շեշտում էր, որ մինչև Սահմանադիր ժողովի գումարումը չդրվեն ազգային, դասակարգային, կրոնական և տնտեսական պահանջներ, որոնք առաջ կբերեին տարաձայնություններ, երկպառակություններ, կշլատեն Ռուսաստանի զանազան ազգերի ու դասակարգերի միության ուժը⁴: Միության անհրաժեշտությունը հայ բուրժուազիան հիմնավորում էր իրենց ամբողջ կենսագործունեության պահանջով՝ պատերազմ մինչև հաղթական ավարտը: Նրանք գտնում էին, որ պատերազմի այսպիսի վախճանը անհրաժեշտ է մանավանդ հայերին, որովհետև «միայն դեմոկրատական պետությունների հաղթությունից կարելի է սպասել ազատություն և անկախ զարգացման պայմաններ՝ արյունաքամ եղած մեր թուրքահայ եղբայրների համար⁵»:

1. Հորիզոն, 1917, 16 ապրիլի:

2. Հառաջ, Բաքու, 1917, 6 օգոստոսի:

3. Տե՛ս Մշակ, 1917, 1 հուլիսի:

4. Տե՛ս նույն տեղում:

5. Տե՛ս նույն տեղում:

Հայ լիբերալ-դեմոկրատների կուսակցության ծրագիրն ազդարարում էր.

1) ՀԺԿ-ն ընդհանուր պետական հարցերում հարում է ռուս ժողովրդական Ազատության կուսակցության վերջին քարեփոխված ծրագրին.

2) Ազգային հարցում, ելակետ ունենալով նույն կուսակցության ծրագիրը, ՀԺԿ-ն ընտրում է հետևյալ սկզբունքը. Անդրկովկասի հայաբնակ վայրերում հալերը պետք է ստանան լայն քաղաքական տարածքային ինքնավարություն՝ իր օրենսդրական մարմնով, մնալով, սակայն, Ռուսաստանի անբաժան մասը:

3) Հայկական հարցի (Թուրքահայաստանի) նկատմամբ գտնում է, որ դա միջազգային հարց է. կարող է լուծում ստանալ միջազգային կոնգրեսում և ՀԺԿ-ն պետք է աշխատի, որպեսզի վերջինս լուծվի ըստ թուրքահալերի ցանկության¹:

Ինչպես տեսնում ենք, ՀԺԿ-ն Հայկական հարցը նույնացնում է Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման հետ, իսկ Արևելյան Հայաստանի ներկա վիճակը համարում էր ազգային հարց՝ դրանով շեշտելով արևմտահայության ազատագրման հարցի միջազգային բնույթը:

Հնչակյան գործիչ Հ. Գանգրունու կարծիքով ՀԺԿ-ն ղեկավարում էին Մ. Բաբաջանյանը և Ս. Հարությունյանը²: Դատելով «Մշակի» էջերում Հ. Առաքելյանի ակտիվության աստիճանից, կարելի է եզրակացնել, որ ՀԺԿ-ն «Մշակի» շուրջը հավաքված համախոհների հոսանք էր: ՀԺԿ ակտիվ գործիչներից էին նաև Ք. Վերմիշյանը, Գ. Տեր-Պետրոսյանը, Ստ. Մալխասյանը, Գ. Մելիք-Ղարազյուզյանը, Միք. Աթաբեկյանը, Շահպարտյանը, Վ. Արծրունին, Ա. Քալանթարյանը, Ս. Նազարեթյանը, Բ. Նավասարդյանը, Լ. Ղուլյանը, Հ. Փիրուզյանը, Դ. Դերենիկյանը և շատ ուրիշ մտավորական գործիչներ³:

Իրենց կուսակցության դերի մասին Հ. Առաքելյանը գրում էր, որ վերջապես կազմակերպվել է հայ ազգային-դեմոկրատական այն կուսակցությունը, որի կարևորությունը այնքան զգալի էր տասնյակ տարիներ ի վեր: Քաղաքական ասպարեզում ուշ հանդես գալը մշակականները բացատրում էին նրանով, որ ցարիզմն արգելում էր

1. Տե՛ս ՀՀ ՀՔԿՓՊԿԱ, ֆ. 4033. ց. 7, գ. 11, թ. 1-2, նաև Մշակ, 1917. 7 ապրիլի:

2. Տե՛ս Հ. Գանգրունի, Հայաստան 1918, և հայ քաղաքական միտքը, Պելյուր, 1984, էջ 297:

3. Մշակ, 1917, 7 ապրիլի:

լեզու գործունեությունը, իսկ հաջողության, սովորաբար, հասնում էին միայն անլեզու կուսակցությունները, որոնց իրենք հարկ չէին համարում հարել: Ուստի ստիպված էին գոյատևել՝ համախմբվելով թերթերի, ընկերությունների շուրջ՝ զրկված չինելով կազմակերպված ուժից՝ կուսակցությունից¹: Չպետք է մոռանալ նաև, որ հայ բուրժուազիան, հանձին «Մշակի» չէր ենթարկվել ցարիզմի հետապնդումներին և կարիք չուներ վերականգնելու իր կուսակցությունը, ինչով մտահոգված էին մյուս քաղաքական կուսակցությունները: ՀժԿ-ն իր հեղինակությունն ու համաժողովրդականությունը հիմնավորում էր հետևյալ կերպ. «մյուս կուսակցություններից տարբերվում ենք նրանով, որ հոգ ենք տանում բոլոր քաղաքացիների մասին և ոչ թե մի որևէ դասակարգի²»: Պատմությանը հայտնի է, որ բուրժուազիան իր շահը ներկայացնում էր որպես համազգային շահ:

Ավելի ուշ, Պետրոգրադի հուլիսյան դեպքերից հետո, նրանք ազդարարում էին, որ Հայ ժողովրդական կուսակցությունը հեղափոխական և սոցիալիստական չէ: Նա ընդունում է և պաշտպանում այն գաղափարը, որ բոլոր ազգերը, ինչպես և հայ ժողովուրդը պիտի առաջադիմեն և զարգանան խաղաղ, կուլտուրական համառ աշխատանքի ճանապարհով և ոչ արյունահեղության և բռնությունների միջոցով³: Իրոք, որ ամեն ինչ անթերի է, սակայն, ցավոք, այս ամենը չէր առնչվում 1917 թ. իրականությանը, բուռն քաղաքական անցուդարձին: ՀժԿ-ն զբաղվում էր մասնաճյուղեր ստեղծելու գործով և հպարտանում էր, որ տեղերից՝ Նախիջևանից, Գանձակից, Շուշիից, Ալեքսանդրապոլից, Նոր Բայազետից, Ղամարլուից ու նույնիսկ Մերվից, Աշխաբադից ու Սուխումից ցանկություն է հայտնվել ՀժԿ ճյուղեր հիմնելու մասին⁴:

Հայկական հարցի հանդեպ «Մշակի» ունեցած վերաբերմունքը մենք կփորձենք ներկայացնել երկու փուլով՝ մինչհուլիսյան և ետհուլիսյան, որոնք էապես տարբերվում են իրարից:

Մի առիթով «Մշակը» գրում էր. «բոլոր հարցերում, թե ազգային, թե պետական, ՀժԿ պիտի ունենա մի ելակետ: Դա հայ ժողովրդի լավ հասկացված շահերի տեսակետն էր⁵»: ՀժԿ-ն, իր խորին համոզմամբ, այդպես էլ գործում էր:

1. Տե՛ս Մշակ, 1917, 7 ապրիլի:

2. Տե՛ս Մշակ, 1917, 14 հունիսի:

3. Տե՛ս ՀՀ ՀՔԿՓՊԿԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 12, թ. 1:

4. Տե՛ս Մշակ, 1917, 19 մայիսի, 24 հուլիսի:

Մշակ, 1917, 23 սեպտեմբերի:

Ժամանակավոր կառավարությունը հստակ պատկերացում ուներ ազգային բուրժուազիայի «թուլությունների» մասին: Նա գիտեր, որ այդ բուրժուազիան վախենում է հեղափոխությունից, և որ նրա ազգային կազմակերպությունները՝ ընդդեմ հեղափոխության խորացման, կաջակցեն իրեն. առավել ևս, եթե խոսքը վերաբերում է հայ բուրժուազիային: Ժամանակավոր կառավարությունը առերես դեմ չէր ցարական ազգային քաղաքականության՝ առավել հետադիմական դրսևորումների դեմ պայքարին, բայց ամեն գնով չէր ուզում դիպչել նրա սեփականության «միասնական և անբաժան Ռուսաստան» սկզբունքին: Նույնիսկ ապրիլի 9-ի՝ պատերազմի մասին հռչակագիրը, որը ազդարարում էր, թե ազատ Ռուսաստանի նպատակն է՝ ոչ թե իշխանությունն ուրիշ ժողովուրդների վրա, ոչ թե նրանց ազգային սեփականության խլում, ոչ թե ուրիշի տարածքների բռնի զավթում, այլ կայուն խաղաղության հաստատում՝ ժողովուրդների ինքնորոշման հիման վրա, ամենևին չէր փոխում կառավարության քաղաքականությունը: Արդեն ապրիլի 11-ին Միլյուկովը Մոսկվայում հայտարարում է, որ «պատերազմի նպատակների մասին, Ժամանակավոր կառավարության հռչակագիրը պարունակում է ոչ թե հիշողության պայմանները, այլ միայն այն ընդհանուր սկզբունքը, որոնք շատ անգամ առաջներում ազդարարվել են մեր դաշնակից երկրների պետական գործիչների կողմից: Հաշտության պայմանները կարող են մշակվել ոչ այլ կերպ, քան մեր դաշնակիցների հետ համաձայնության գալով՝ ըստ Լոնդոնի կոնվենցիայի: Ինչպես էլ որ վերաբերվենք «Հաշտություն առանց անբասիաների» լոզունգին, չի կարելի անտեսել բոլոր դաշնակիցների կողմից ճանաչված սկզբունքները Լեհաստանի, Հայաստանի վերամիացման մասին¹»:

Այստեղից էլ պարզ է դառնում այն տրամադրությունը, որ համակել էր նաև հայ ազգային բուրժուազիային: Պատահական չէ, որ անգամ հայ ժողովրդի իղձերի իրականացնող Միլյուկովի հեռացումը քաղաքական ասպարեզից չվշտացրեց նրանց: Այժմ հույսը դրվում էր նոր նախարարի՝ Կերենսկու վրա: Նա ևս պաշտպանում էր քաղաքական այն շրջանների հայացքները, որոնց հետ երկար տարիներ շփվում էր ու համագործակցում և իր քաղաքական գիծը բացատրում էր այսպես. «Ես վստահ եմ, - գրում էր նա, - որ այս անօրինակ պատերազմը վարող ժողովուրդները ավելի արագ լեզու կգտնեն և կհասնեն բոլորին բավարարող արդյունքների, քան ցարերը, որոնք

1. П. Н. Миллюков, Воспоминания, Москва, 1991, с. 492.

ձեռնարկեցին այս դաժան կոտորածը¹։ Այս նկատառումով էր «Вестник Временного Правительства» թերթը հրապարակել «Դրությունը Թուրքիայում» վերնագրով հոդվածը, որտեղ խոսվում էր թուրքական բանակում հասունացող ապստամբության մասին։ Այն միտքն էր հայտնվում, թե «թուրքական պետության գաղափարախոսների շրջանում ավելի ու ավելի է ամրապնդվում այն համոզումը, որ հանուն սեփական փրկության անհրաժեշտ է հրաժարվել ուրիշ ազգերի վրա իշխելուց, սահմանափակվել Փոքր Ասիայի ազգաբաղկան շրջաններում և զբաղվել ներքին շինարարությամբ»²։ Թուրքական լիբերալ բուրժուազիայի ընտրած նոր վարքագիծն ավելի հանգամանորեն էր արտահայտվում լիբերալ թուրքական օպոզիցիայի գործիչներից իշխան Սաբան Էդ Դինի մայիսի 15-ի նամակում, որը հասցեագրված էր իշխան Լվովին³։ Երկինք բարձրացնելով կառավարության՝ մեզ հայտնի ապրիլի 9-ի հայտարարությունը, թուրք լիբերալը նշում է, որ հակառակ ժողովրդի ցանկությանը, իրենց քաղաքական հակառակորդները Թուրքիային կանգնեցրին Գերմանիայի կողքին և չնայած Թուրքիայի հանդեպ ոռոսական ավանդական թշնամանքին, թուրքական լիբերալ բուրժուազիան Ռուսաստանի նկատմամբ լցված է խորին հարգանքով⁴։ Հստորեն օգտագործելով ապրիլի 9-ի հայտարարությունը, որը այլևս ցարական չէր, այլ դեմոկրատական, թուրք քաղաքագետը դնում էր Կ. Պոլսից ոռոսների և դաշնակիցների հրաժարման հարցը, Թուրքիայի կործանման մեջ մեղադրում բոլորին հայտնի գործընկերոջը՝ Միլլուկովին։ Ավելին, ցավով արձանագրելով հայկական ջարդերի փաստը, երկերեսանիորեն պաշտպանելով «իր հայ հայրենակիցների» իրավունքները, Սաբան Էդ Դինը պատասխանատվության է հրավիրում ոռոսական կառավարությանը, որը նույնացվում էր Աբդուլ Համիդի իշխանությանն ու վերջինիս քաղաքականության հետ։ Եվ որպես թուրքական դիվանագիտության գագաթ հանում է Թուրքիայի մեղադրանքը Ռուսաստանի նկատմամբ, ըստ որի ոռոսական ցարական կառավարությունը օգնել է Աբդուլ Համիդին՝ ճնշելու հայկական հեղափոխությունը⁵։ Եթե անգամ ընդունենք այդ վարկածը, ապա մի՞թե կարելի է նույնացնել «հայկական հեղափոխությունը» և հայկական

1. А. Ф. Керенский, նշված տեղը էջ 21:

2. Вестник Временного Правительства, 1917, 18 апреля.

3. Տե՛ս РГИА ф. 1276, оп. 14, д. 676, лл. 14-20.

4. Նույն տեղում, էջ 14-15:

5. Նույն տեղում:

կոտորածը: Լավ ձևակերպված քաղաքական շանտաժի վերջում թուրք լիբերալը մեծահոգաբար խորհուրդ է տալիս. «բարձրացրեք Թուրքիան, մոտեցրեք նրան Ձեզ և Ձեր դաշնակիցներին¹»: Ասվածը լրացնելու է գալիս նաև Բեռնում Ֆրանսիայի դեսպանի 1917 թ. հունիսի 30-ի հաղորդագրությունը արտաքին գործերի նախարար Ռիբոյին: Հենվելով Ալբանիայի նախկին նախարար Սյուրեյա բեյի հունիսի 12-ին գրված հուշերի վրա, որը վերջինս կազմել էր՝ պատասխանելու Ֆրանսիայի ռազմական նախարարության հարցաթերթիկին, ֆրանսիական դեսպան Բոն հայտնում էր թուրքական նախարար Ֆուադ Սիլիմի հայտարարությունը, որ «հայերը պատրաստվում են տոնել Գերմանիայի կողմից հռչակված Հայաստանի անկախությունը²»:

Իրականում, Սյուրեյայի կարծիքով, մի գաղտնի պայմանագիր պետք է ստորագրված լինի Թալեաթ փաշայի Բեռլին ուղևորության ժամանակ, ըստ որի Գերմանիան կներգրավվեր երաշխավորելու մնացած Օսմանյան կայսրության անձեռնմխելիությունը, այն պայմանով, որ թուրքական կառավարությունը Հայաստանին տար լայն ինքնավարություն: Այդ սիջոցառումը գերմանացիների կարծիքով կհեշտացներ Ռուսաստանի հետ բանակցությունները, բավարարություն տալով ինքնորոշման սկզբունքին: Բացարձակ ինքնավարություն էր տրվելու «6 վիլայեթներին»՝ Էրզրումի, Վանի, Սվազի, Դիարբեքիրի, Բիթլիսի և Մամուրիեթ ալ Ազիզի:

Սյուրեյա բեյը հաստատում էր այդ պայմանագրի գոյությունը, որն իր հերթին վկայակոչում էր նաև Ֆրանսիայի դեսպանը: Սյուրեյա բեյը գերմանացիների այդ քայլը բացատրում էր երկու պատճառով. «1 որպեսզի իրենցից հեռացնեն հայկական ջարդերի պատասխանատվությունը և 2. որպիսզի ազատվեն թուրքական բնակչության հանդեպ Հայաստանի ստեղծման պատասխանատվությունից³: Ֆրանսիական դեսպանն իր կողմից ավելացնում էր՝ «ընդհանրապես, ներկայումս և ապագայում Թուրքիան շատ մեծ հույսեր է կապում Ռուսաստանի իրադարձությունների հետ և դամիակ հույսն է⁴»:

Այս ամենը բարձրացող թուրքական ազգային շարժման, քեմալականության սաղմերն են, որի նպատակը տվյալ ժամանակահատվածում Դեմոկրատական Ռուսաստանի օգնությամբ Թուրքիան՝

1. Տե՛ս РГИА ф. 1276, оп. 14, д. 676, л. 20.

2. Տե՛ս Ա. Բեյլերյան, նշված տեղում, էջ 364:

3. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 365:

4. Տե՛ս նույն տեղում:

Եվրոպայի կողմից «խժովելուց» փրկելն էր, մի բան, որ իրականացվեց հանձին Լենին-Քեմալ դաշինքի: Խուսաստանը լիովին արդարացրեց Թուրքիայի հույսերը:

Քաղաքական աչափիսի բարդ պայմաններում ՀԺԿ-ն բարձրացնում էր Հայաստանի ինքնավարության իր ծրագիրը: «Մշակը» ապրիլի 9-ի համարում, երբ արդեն հայտնի էր «ազգերի ինքնորոշման» նկատմամբ ժամանակավոր կառավարության վերաբերմունքը, գրում էր. «Հեղափոխության սկզբին անշուշտ սխալ կլիներ, եթե մենք՝ հայերս, հանդես գայինք որևէ ազգային պահանջով կամ լուգունգով: Սակայն պետք է հասնի մի րոպե, երբ մենք կարտահայտվենք: Մենք կարծում ենք, որ այդ րոպեն մոտեցել է՝»: Նույն համարում, պաշտպանելով ՀԺԿ հոշակագրի դրույթները, Հ. Առաքելյանը նշում էր, որ այն վերջնական չէ, այլ լոկ ծրագիր է, որը պետք է ենթարկվի կուսակցության ապրիլի 11-ին կայանալիք հիմնադիր ժողովին: Հայերի տարածքային ինքնավարությունը պետք է համարել հայերի տեղահանների հեռու և ոչ այժմեական պահանջ¹: ՀԺԿ ապրիլի 11-ի ժողովը հայտարարեց. «Անդրկովկասի հայաբնակ վայրերում, որոնց սահմանները պետք է փոխել ըստ ազգային համախմբումների, հայերը պետք է ստանան տերիտորալ-ազգային ինքնավարություն՝ տեղական հարցերի վերաբերմամբ օրենսդրական մարմնով²: Ինչպես նկատում ենք, նախնական ծրագրից «քաղաքական» բառը հանվել էր և քաղաքական ինքնավարությունը վերածվել էր տեղական ինքնակառավարության³: «Մշակը» պարզապես երագում էր վերջ տալ կուսակցական տարաձայնություններին՝ նկատի ունենալով դաշնակցության՝ հայկական կյանքում գերիշխող դիրքի հասնելու վարքագիծը, կազմել համազգային ծրագիր, որը պետք է քննարկվեր հունիս ամսին նախատեսվող Ազգային համագումարում (խոսքը վերաբերում է սեպտեմբեր-հոկտեմբերին տեղի ունեցած համազգային խորհրդակցությանը - Վ. Մ.): Վերջինս անհրաժեշտ էր նախ և առաջ Եվրոպայի և ապագա միջազգային կոնգրեսին մի ընդհանուր, համազգային ծրագիր ներկայացնելու համար⁵:

1917 թ. օգոստոսին «Մշակը» վստահորեն հայտարարում էր, որ ինքը ցանկություն չունի փոխել իր պատժորմը հայկական 6 վիլա-

1. Մշակ, 1917, 9 ապրիլի:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Մշակ, 1917, 13 ապրիլի:

4. Տե՛ս Մշակ, 1917, 20 ապրիլի:

5. Տե՛ս Մշակ, 1917, 31 ապրիլի:

լերների հարցի նկատմամբ: Իսկ ինքնավարությունը եղել և մնում էր նրա մշտական իղձը¹: 1917 թվականի րեթացքում հայկական մասնություն և, հատկապես «Մշակի» էջերում տեղիորեն քննարկվում էր «Кавказское Слово»-ում լույս տեսած «Թուրքահայաստանի ապագան» հոդվածը՝ «Մազիստրանտ» ծախյալ ստորագրությամբ: Բանն այն է, որ հեղինակը կտրականապես դեմ էր Հայաստանի ինքնավարությանը, գրելով, որ «հայ ազգային շրջանները շարունակում են քարշ գալ, չունենալով բավականաչափ վճռականություն և ուժ, որպեսզի խաչ դնեն նրա վրա²»:

Ինքնավարությունից հրաժարվելը Մազիստրանտը հիմնավորում էր Արևմտյան Հայաստանի 6 վիլայեթներում հայերի կազմած փոքրամասնությամբ, այսինքն՝ բառացիորեն կրկնում ու պաշտպանում էր ցարական Ռուսաստանի և Թուրքիայի դիրքը Հայաստանի նկատմամբ, տվյալ դեպքում՝ Սազոնով-Վորոնցով-Դաշկով բանակցությունները: Անմիջականորեն բախվելով մշակականների ինքնավարության ծրագրին, հեղինակը կողմնակից է Հայաստանի անեքսիային, որի վրա էլ «հայկական ռեալ պետական միտքը պետք է կառուցի իր քաղաքական ծրագիրը և գործելակերպը³»: «Кавказское Слово»-ի խմբագիր Ի. Սեմյոնովը «Թուրքահայաստանի բախտի մասին» հոդվածում առարկելով Մազիստրանտին, գրում էր, որ «Թուրքահայաստանի կազմակերպման հարցը դարձել է բացառապես ռուսական: Անեքսիան կատարված փաստ է և Հայաստանը որպես միջազգային ավտոնոմ բուֆեր ստեղծելու հարցը չի մտնի հաշտության կոնգրեսի ծրագրի մեջ: Պետք է հիշել, թե այդ նույն ոգով շնչող Լեհաստանի ավտոնոմիայի հարցը այժմ ինչ կերպարանք է ստացել⁴»: Նա գտնում էր, որ Ռուսաստանի կյանքը տանում է ինքնավարության. խոսքը միայն ձևի ու ժամանակի մասին է:

Տարածքային ինքնավարության մասին հայ ազգային լիբերալների պատկերացումները լիովին արտահայտվում են «Մշակի»՝ Մազիստրանտին ուղղված պատասխանում, որից մի հատված հարկ ենք համարում ներկայացնել. «Ծտապում ենք հայտնել, - ասված է այնտեղ, - որ մենք առաջինն ենք եղել հայերի մեջ, որ դեռ պատերազմի սկզբին, 1914 թ. նոյեմբերին, արտահայտվել ենք ավտոնոմիայի դեմ: Այդ այն ժամանակ էր, երբ չկար հայկական կոտորած, կովկա-

1. Տե՛ս Մշակ, 1917, 25 օգոստոսի:

2. Տե՛ս Մշակ, 1917, 19 օգոստոսի:

3. Տե՛ս նույն տեղում:

4. Մշակ, 1917, 20 օգոստոսի:

սահայերը վարդագույն հույսերով էին դիմավորում թուրքահայերի մոտալուտ ազատարար ապագային, իսկ ավտոնոմիզացիայի հարցը կազմում էր ամենահրատապ թեման հայ թերթերի էջերում: Մենք ոչ մի տրտունչ չենք արտահայտի, եթե մի գեղեցիկ օր իրականանա Հայաստանի ավտոնոմիան: Եթե մենք անեքսիան գերադասել ենք ավտոնոմիայից, ապա ոչ այն պատճառով, որ վերջինս ազգային հարցի լուծման լավագույն մեթոդն է, այլ այն, որ Հայկական ավտոնոմիա ասածը՝ Թուրքահայաստանի փեշերում, չի կարող տևական ու ապահով ապագա ունենալ¹:

1917 թ. սեպտեմբերի 24-ին Թիֆլիսում տեղի է ունենում ՀԺԿ 1-ին համագումարը²: Սեպտեմբերի 27-ին կուսակցության վերանայված ծրագիրն ազդարարում էր տեղական ինքնակառավարության սկզբունքը³: Համագումարից մեկ օր առաջ «Մշակը» ՀԺԿ մասին մի ուշագրավ հոդված հրապարակեց: Այնտեղ մասնավորապես ասված է. «Ծրագրի հեղինակները քողարկված ձևով պահանջում են Ռուսահայաստանի քաղաքական ավտոնոմիա: Բայց կադետական ծրագիրն ընդունում է ավտոնոմիայի աստիճանական կիրառումը օրենսդրական ճանապարհով՝ համաձայն տեղական ազգաբնակչության ցանկության: Մինչդեռ ՀԺԿ վերջինս համարում է քաղաքական մոմենտի մոտակա, իրագործելի պահանջ⁴»: Հեղինակն անհամատեղելի էր համարում այսուհետև կադետների ու ՀԺԿ բոլորը: Նա գտնում էր, որ ավելի լավ է կուսակցությունն անվանել կադետների հայկական ճյուղ:

Ինչպես տեսնում ենք, ՀԺԿ-ն չէր հրաժարվել Հայաստանի ինքնավարության գաղափարից: Ուսումնասիրելով վերջինիս մայիս-հունիս ամիսների հոդվածները՝ նվիրված սոցիալ-դեմոկրատիայի «առանց անեքսիաների ու ռազմատուգանքների» կարգախոսին, գալիս ենք այն համոզման, որ պրոպագանդովող «Հայաստանի ինքնավարությանը» գուգահեռ, «Մշակը» որպես ռուսական կադետականության իղձերի արտահայտիչ, այնուամենայնիվ հոգու խորքում փայփայում էր Հայաստանի բռնակցման գաղափարը: «Պ-րն Միլյուկովի պես հմուտ մարդուն անպայման պետք է հավատալ, - գրում է Հ. Առաքելյանը, - երբ նա ասում է, թե այդ լոգոմոզը (հաշտություն առանց անեքսիաների և ռազմատուգանքների - Վ. Մ.) եվրոպական

1. Մշակ, 1917, 20 օգոստոսի:

2. Տե՛ս Մշակ, 1917, 8 սեպտեմբերի:

3. Տե՛ս Մշակ, 1917, 17 հոկտեմբերի:

4. Մշակ, 1917, 23 սեպտեմբերի:

սոցիալ-դեմոկրատիայի միայն մի չնչին փոքրամասնության տեսակետն է: Միայն ռուսական սոցիալ-դեմոկրատիան է կարծեք ամբողջովին համամիտ այդ տեսակետին¹»: «Մշակը», հասկանալի է, չէր թաքցնում իր հրճվանքը ռուսական սոցիալ-դեմոկրատիայի ոչ լայն հեղինակության նկատմամբ: Հայ բուրժուազիան ևս դեմ էր բոլշևիկյան կարգախոսին, դեմ էր՝ դասակարգային, գաղափարախոսության խիստ տարածայնություններից ելնելով: Նա չէր հանդուրժում, որ պեւզի մի ամբողջ պատմական ազգ գոհաբերվի այդ լոգունգներին²»: Բոլշևիկյան նշանաբանը, նրա՝ «ազգություններն իրավունք ունեն ինքնորոշման» պահանջը, հակասությունների մեջ էր նետում ինչպես հայ բուրժուազիան, այնպես էլ հայ ժողովրդի ժողովրդավարական շրջանների գործիչներին: Այս առումով հասկանալի է դառնում «Մշակի» տարակուսանքը, թե «ով պետք է գործադրի այդ որոշումը»: Նրանք լիովին համոզված էին, որ Թուրքիայի հովանավորությամբ ինքնորոշումը անխուսափելիորեն տանում է դեպի կործանում: «Ոչ մի կասկած չկա, - գրում էր «Մշակը», - որ թուրք կառավարությունը կգործադրի իր հայտնի միջոցները, որոնց հետևանքն այն կլինի, որ երկրի ժողովուրդը, նույնիսկ նրա մեջ մնացած հայերը միաբերան կհայտարարեն, թե «մեծ երջանկություն է իրենց համար մնալ սուլթան Մուհամմեդի հայրական և լուսավոր իշխանության ներքո»: Եվ սա կհամարվի ինքնորոշում³»: Այստեղից էլ ծնվում է հայ բուրժուազիայի գործնական առաջարկը՝ «այլ բան է, եթե Թուրքիայի նկատմամբ «առանց անեքսիայի և կոնտրիբյուցիայի» լոգունգին կցվեր այս հայտարարությունը, թե «նվաճված երկիրը Ռուսաստանը կվերադարձնի Թուրքիային միայն այն ժամանակ, երբ ազգությունները իրավունքով ցանկություն կհայտնեն այդ մասին»: Քանի որ հայերը պահանջում են ավտոնոմիա, էլ ինչ հարկ կավերադարձնել Թուրքիայի նվաճված երկրները⁴»: Կադետական կուսակցության համագումարում, Հայաստանին նվիրված Ռոդիչևի ճառը այս առումով լիովին համընկնում էր մշակականների պլաններին: Ստեղծվել էր մի ներքին փոխըմբռնում եղբայրակից կուսակցությունների միջև: «Մեզ մեղադրում են, - ասում էր Ռոդիչևը, - թե մենք ձգտում ենք անեքսիայի: Քաղաքացիներ՝, մենք ձգտում ենք ազատագրել Հայաստանը, կորզել Հայաստանը Թուրքիայից: Մի՞-

1. Մշակ, 1917, 14 մայիսի:

2. Նույն տեղում:

3. Նույն տեղում:

4. Նույն տեղում:

թե ավտոնոմ Հայաստան ստեղծելը նշանակում է բոնի գրավում: Ո՞ւմ մտքով է անցնում Հայաստանը միացնել մեզ՝ հակառակ հայերի ցանկության¹»: Ժամանակավոր կառավարության արտաքին քաղաքականության բացահայտ նվաճող ուղղությունը ձևակերպվում է ռուսական մեծապետականության հետևյալ բնորոշման մեջ. «դավաճանել հայերի ազատագրության գործին՝ անարժան կլինի Ռուսաստանի ազատագրությանը²»:

Զմոռանա՞նք, որ կադետներն ու հայ բուրժուազիան, հիմնականում, հավանություն էին տալիս նաև ցարիզմի ներքին և արտաքին քաղաքականությանը: Նրանք բննադատում էին միայն աչք ծակող միջնադարյան երևույթները, չէին առարկում կալվածատերերի ու ֆինանսական կապիտալի մագնատների եռանդուն «պրոգրեսիվ բլոկին», այլ, բնդհակառակը ձգտում էին հասնել այն բանին, որ խոշոր բուրժուազիայի բոլոր խմբերն արդարացի շահույթ ստանան:

Սրան գուգահեռ հայ ազգային-լիբերալների համար գործում էր նաև պատերազմից ամենից շատ տուժած երկրներից՝ Հայաստանի բացառության գործոնը: «Մշակը» գրում էր. «Ուրախալի է նկատել, որ եվրոպական, ռուսական պետական ու քաղաքական գործիչները արտահայտեցին այն կարծիքը, թե անեքսիայի լոգունգը չի կարող գործադրվել Թուրքիայի նկատմամբ և որ անեքսիան արտահայտվում է իրբրև արդարության ակտ³»: Որպես իրենց իդիալների և, հատկապես, առանց անեքսիայի ու ռազմատուգանքի» լոգունգի դեմ պայքարի վճռական հաղթանակ՝ «Մշակի» գաղափարախոս Հ. Առաքելյանը «Հայաստանի ապագան» հոդվածում իրար է միացնում Լենինի և Կերենսկու հայտարարությունները Հայաստանի հարցում: «Ուրախ ենք այսօր արձանագրելու, - գրում էր նա, - որ երկու իրար հակընդդեմ հոսանքների ներկայացուցիչներ իրենց ճառերի մեջ արտահայտեցին նույն միտքը, ինչ-որ «Մշակը» արտահայտեց: Հայտնի մեծամասնական Լենինը Պետրոգրադում կայացած բանվորական և զինվորական պատգամավորական խորհուրդների համառոտական համագումարում հունիսի 8-ին հայտնեց այն միտքը, որ «չի կարելի կնքել անջատ հաշտություն», որ «չպետք է Հայաստանը ենթարկել անեքսիայի և պետք է պաշտպանել ժողովուրդների իրավունքը»: Կերենսկին ասաց, թե «մենք չենք կարող հեռանալ Հայաստանից, որովհետև նրանից ոչինչ չի մնա, նա կկորչի թուրքերի ու քրդերի հրի

1. Մշակ, 1917, 21 մայիսի:

2. Նույն տեղում:

3. Նույն տեղում, 23 մայիսի:

ու արի տակ¹»։ «Մշակը» ողբերգությունը տեսնում էր նրանում, որ հեղափոխական կուսակցությունները կամենում են սոցիալիստ սնույ և ազգային համարվել², իսկ ավելի ուշ զայրանում է, երբ իմանում է, որ բոլշևիկները դեմ են ռուսական բանակը Հայաստանում թողնելուն³։

Ժամանակավոր կառավարության քաղաքական երեք ճգնաժամերը, հատկապես երրորդը՝ հուլիսյանը, նկատելիորեն փոխեց «Մշակի» վարքագիծը։ Ավարտվեց բոլոր քաղաքական ուժերի համախմբումը՝ առավելապես բոլշևիկների դեմ միասնական քաղաքականության ընդունումը։ Հուլիսի 8-ի «Մշակի» վերաբերմունքը դրա լավագույն ապացույցն է. «Ծիտը երազում կորեկ կտեսնի, իսկ բոլշևիկը Ջինովկա-Տրոցկիների նախարար դառնալը, որ անհապաղ հաստատվի սոցիալիզմի թագավորությունը⁴»։ «Մշակը» ևս չբնդունելով դեմոկրատական հեղափոխությունը սոցիալիստականի վերածելու բոլշևիկյան գաղափարը, այնուամենայնիվ, զգում էր մոտալուտ աղետը։ «Ցանկալի⁵ է արդյոք ռուսական ուժի թուլացումը կամ նույնիսկ բացակայությունը Անդրկովկասում, ուրիշ խոսքով՝ հայության անջատումը Ռուսաստանից, թե ոչ⁶»։ Մշակականները գտնում էին, որ քանի դեռ իշխանության գլուխ կանգնած էին ռազմամոլ տարրերը, ռուսական ուժը Անդրկովկասում ամենևին չպետք է երերա⁶։ Եվ սա, իրոք, սթափ մոտեցում էր։

Հուլիսից հետո ՀԺԿ-ն ավելի հաճախ էր խոսում «տեղական ինքնավարության և տերիտորիալ ավտոնոմիայի» մասին, որում՝ խստորեն առանձնացնելով Թուրքահայաստանում և կովկասահայության մեջ հարցի լուծման եղանակները։ Կովկասում պետք է սահմանվեր ինքնավարության այնպիսի ձև, որը բավականաչափ առաձգական կլիներ, այսինքն՝ մի կողմից չէր խանգարի ազգային միավորման շարունակությունը, իսկ մյուս կողմից՝ հնարավորություն կընձեռեր ինքնավար միության արտաքին ձևերին⁷։ Սա կադետական տարածքային ինքնավարության ծրագիրն էր՝ լիովին փոխառնված ՀԺԿ կողմից։ Հայ կադետականությունը իր հերթին որոշ ուղ-

1. Մշակ, 1917. 14 հունիսի։

2. Տե՛ս նույն տեղում։

3. Տե՛ս Մշակ, 1917, 17 հունիսի։

4. Մշակ, 1917, 8 հուլիսի։

5. Մշակ, 1917, 7 հուլիսի։

6. Տե՛ս նույն տեղում։

7. Տե՛ս Մշակ, 1917, 8 հուլիսի։

ցումներ էր ստացնում ծրագրում: Նրանք գտնում էին, որ հայերի միավորման ընթացքը շատ հեռու է իր ավարտման փուլից, որ թուրքական տիրապետությունից ամբողջ Հայաստանի ազատագրման հարցը միայն նոր է սկսվում: Այստեղից այն հետևությունն էր արվում, որ Անդրկովկասի հայության ինքնավարության որևիցե ձև անպայման պետք է ժամանակավոր բնույթ կրի, ուստի անհրաժեշտ է ինքնավարության այժմյան ձևերն այնպես հարմարեցնել, որ նախ և առաջ դրանք հասնապատասխանեն Անդրկովկասի հայերի կյանքի ներքին պայմաններին և, երկրորդ՝ հետագայում առանց ցնցումների հնարավոր լինի Հայաստանի միավորումը: Այս հարցում ՀժԿ-ն դեմ էր էսէռական կանտոնների՝ երեք ազգային տարածքային նահանգների ծրագրին, նկատի ունենալով սահմանների որոշման դժվարությունները: Հարցի լուծման միակ ձևը հնչ թուրժուազիան տեսնում էր մանր գեմատվային միությունների մեջ, որոնք հետագայում միավորվելու էին¹: Հայկական տարածք էր ընդունվում Երևանի նահանգը՝ Կարսի շրջանով, Գանձակի, Թիֆլիսի նահանգների հարավային հայաշատ գավառները²: 1917 թ. հուլիսի 12-ին Ժամանակավոր կառավարության նոր մինիստր-նախագահ Ա. Կերենսկին և Պետրոգրադում Կովկասի գործերի կոմիսար Նաբոկովը հաստատում են մեզ հայտնի Եվանգուլովի հաշվետվությունը, որը վերաբերում էր Կովկասի վերաշինությանը³: Հաշվետվության հեղինակը գտնում էր, որ «ժամանակն է խառնվել Կովկասի կյանքին»: Այդ միջամտությունը պետք է կատարվեր շատ զգույշ, որպեսզի չառաջանան ոչ ցանկալի բարոյական խաթարումներ: Եվանգուլովի կարծիքով, սկզբնական շրջանում պետք էր սահմանափակվել ընդհանուր վարչության կառավարման գործերի գեմատվային տնտեսության, ինքնավարության տարբերությունները պարզորոշ որակելու միջոցառումներով⁴: Նման ընդհանուր, ոչ գործնական առաջարկները, սակայն, այլևս չէին բավարարում հայ թուրժուազիային: Հոկտեմբերի 19-ի համարում, բացահայտորեն արտահայտելով իրենց դժգոհությունները Ժամանակավոր կառավարության ազգային քաղաքականության դեմ, «Մշակը» «Ջեմստվոն և հայերը» հոդվածում գրում էր, որ «եթե Անդրկովկասում գեմատվո մտցվի առանց ներկա վարչական բաժանումը փոփոխության ենթարկելու, ապա

1. Տե՛ս Մշակ 1917, 9 հուլիսի:

2. Տե՛ս Մշակ, 1917, 8 հուլիսի:

3. Տե՛ս ՀՀ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 88, թթ. 28-29:

4. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 24:

հաշերը, բացի Երևանի մի քանի գավառներից, ասենուրեք փոքրամասնություն կկազմեն¹»։ Կովկասյան ազգերի չկայունացող հարաբերությունների, ազգային տարածքի տեղագիւմ որոնման պայքարին միանում էր նաև հայ բնակչության շրջանում բարձրացող սոցիալական պայքարը, որն անօգնական վիճակի մեջ էր դնում հայ բուրժուազիային, ստիպում նրան դիմել ավելի կտրուկ միջոցառումների։ Անտեսելով հայ ժողովրդի կյանքի, տվյալ ժամանակահատվածում կովկասահայության պատմական ծանրակշիռ դերը, մշակականներն ուշադրության կենտրոնը ստիպված տեղափոխել էին Արևմտյան Հայաստան՝ իրավամբ հիմնավորելով այն տեսակետները, որ «Թուրքահայաստանին սոցիալիզմ պետք չէ»։

Հոգվածաշարի հեղինակը նշում էր, թե «հայ ազգը չի, որ պետք է իրականացնի սոցիալիզմը, քանի որ չունի պետական մի որևէ կազմ, որպեսզի տապալի այն և տեղը դնի սոցիալիստականը²»։ Իհարկե, Արևմտյան Հայաստանում չկար պետական կարգ, այն վերածվել էր սոսկ ռազմական տարածքի, բայց դրա կողքին կար և գոյատևում էր Արևելյան Հայաստանը, որտեղ իրենց ուժերն էին կենտրոնացրել նաև արևմտահայ քաղաքական հոսանքներն ու կազմակերպությունները։ Հեղինակը Արևմտյան Հայաստան էր հրավիրում բոլոր նրանց, «նույն համար թանկ էր հայրենիքի վերաշինության գործը³», մոռանալով, սակայն, որ մուտքը դեպի Արևմտյան Հայաստան հաճախ պարզապես արգելվում էր։ Հայ ժողովրդական կուսակցության հետհուլիսյան եզրահանգումները մեկ անգամ ևս նկատելիորեն ակտիվացրին Ազգային ժողով հրավիրելու ծրագիրը, որը նրանց կարծիքով հայկական քաղաքական ուժերին միավորելու և Հայկական հարցը վերջնականապես լուծելու միակ միջոցն էր⁴։ Հուլիսի կեսերին «Մշակը» սկսել էր ակտիվորեն քննարկել անգամ «Կովկասյան ազգերի համաձայնության» խնդիրը, հիմնավորել դրա անհրաժեշտությունը։ Նրանք լիովին համաձայն էին վրացական սոցիալ-ֆեդերալիստների՝ Համակովկասյան ազգությունների համագումար հրավիրելու առաջարկին⁵։ Ազգային-տարածքային տեսակետից առավել ապահով վրացիներն ու ադրբեջանցիները և, հատկապես, սոցիալիզմով քողարկված վրացական «ազգային» մենշևիզմը, հուլիսյան դեպքե-

1. Մշակ, 1917, 19 հոկտեմբերի։

2. Տե՛ս Մշակ, 1917, 18 հուլիսի։

3. Նույն տեղում։

4. Տե՛ս Մշակ, 1917, 21 հուլիսի, 22 հուլիսի։

5. Տե՛ս Մշակ, 1917, 14 հուլիսի։

րից հետո, նպատակապես կերպով ընթանում էր ազգային անկախության ուղիով. մի բան, որ հայ իրականության մեջ ձևավորվեց հոկտեմբերին՝ հանձին հայոց ազգային համախորհրդակցության:

Փետրվարյան հեղափոխությունը կենսական նոր ուժեր հաղորդեց նաև հայ Սահմանադիր-Ռամկավար կուսակցության գործունեությանը: Արևմտահայ ազգային լիբերալ-դեմոկրատիայի այս կուսակցությունը հիմնադրվել է 1908 թվականին՝ Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում. միավորելով արմենականներին, վերակազմյալ հնչակյաններին և գաղափարակցական միությանը: Հայկական Մեծ Եղեռնից հետո Սահմանադիր-Ռամկավար կուսակցությունն իր գործունեության ասպարեզը տեղափոխեց Արևելյան Հայաստան, որտեղ ակտիվորեն գործակցում էր Հայ ժողովրդական կուսակցության հետ¹: Սփյուռքում այս կուսակցությունը շարունակում էր ներկայացնել Բոստոնում հրատարակվող «Ազգ» թերթը, որն իրեն կոչում էր «Հ. Ս. Ռ. կուսակցության Ամերիկայի շրջանակի օրգան»²: Թիֆլիսում, 1915 թվականից սկսած, հրատարակվում էր Սահմանադիր-Ռամկավար կուսակցության «Վան-Տոսպ» լրագիրը³:

Ծրագրային դրույթներով Սահմանադիր-Ռամկավար կուսակցությունը հարում էր մի կողմից Հնչակյան կուսակցության ազգային թեկին՝ վերակազմյալ հնչակյաններին, մյուս կողմից՝ ազգային լիբերալ-դեմոկրատական Հայ ժողովրդական կուսակցությանը: Այս կուսակցությունը միանգամայն դեմ էր սոցիալական շարժումներին, դասակարգային պայքարին՝ կրկնելով վերակազմյալ հնչակյանների միտքը, թե «սոցիալական պայքարը ավելորդ և վնասակար է հայոց դատի համար»⁴:

Սահմանադիր-Ռամկավար կուսակցության մասին որոշակի պատկերացում է տալիս «Ի՞նչ է ռամկավարիությունը» ծրագրային աշխատությունը⁵:

Փառաբանելով Փետրվարյան հեղափոխությունը, նրա բոլոր նվա-

1. Տե՛ս Հայկական հարց, հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 397:

2. Տե՛ս Ազգ, Բոստոն, 1917. 26 մարտի:

3. Տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 11, Երևան, 1985, էջ 279:

4. Տե՛ս ՀՄՀ, հ. 11, էջ 391:

5. Տե՛ս Ինչ է Ռամկավարությունը, Ռամկավար մատենաշար, թիվ 2, Պոստոն, 1948:

նումները, Սահմանադիր-Ռամկավար կուսակցությունն անտեղի, հետադիմական ու կործանարար էր համարում դասակարգային կոիվը, ընկերավարական քարոզչությունը¹:

Մի խոսքով, նրանք պաշտպանում էին ապագա ժողովրդավարական Հայաստանի գաղափարը և դասակարգային պայքարից հրաժարվելը հիմնավորում էին նրանով, որ պետք է նկատի առնել «Թուրքահայաստանի նահապետական-ավատական կարգերը, ջարդերու հետևանք եղող համատարած ամալությունն ու նյութական ստեղծագործություններու ոչնչացումը²»: Իհարկե, ավելորդ է պնդել, թե Փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակից անմիջապես հետո Արևմտյան Հայաստանում պետք է սկսվեր դասակարգային պայքար՝ հանուն սոցիալիզմի հաղթանակի: Եթե անտեսենք Արևմտյան Հայաստանում գործող Կովկասյան բանակում ծավալված հեղափոխական շարժումները, ապա այս դեպքում անգամ պարզ է դառնում ռամկավարության միտքը, այն է՝ անտեսել Արևմտյան Հայաստանի և Կովկասահայության հեղափոխական տրամադրությունները, դեմ գնալ բանվորական, գյուղացիական ու զինվորական հեղափոխական ելույթներին: Այստեղից բխում է Սահմանադիր-Ռամկավար կուսակցության կոչը՝ ուղղված թուրքահայությանը՝ «բոլորվիլ թուրքահայության ֆիզիկական, հոգեկան պահանջման, թուրքահայ ազատագրության, ավերված հայրենիքի վերաբնակելիության և վերաշինության գործի շուրջ՝ Հայ Սահմանադիր-Ռամկավարության դրոշի տակ³»:

Հետաքրքիր է, ի՞նչ միջոցներով պետք է լուծեր Հայկական հարցը այս կուսակցությունը, եթե քաղաքական ասպարեզից հանվում էր Արևելյան Հայաստանը և «Համաժողովրդական մեծ կուսակցություն» ստեղծելու գաղափարը հանգում էր միայն իրենց կուսակցության շուրջը համախմբվելուն: Հեղափոխական շարժումների նկատմամբ վախ էր արտահայտում նաև Ա. Սաֆրաստյանի «Ռուսական հեղափոխությունը և Հայաստանը» հոդվածը, որը տեղ գտավ Մարսելի «Արմենիա» թերթում⁴: Այնտեղ ասվում է. «180 միլիոնանոց ռուսական կայսրության ժողովուրդների մեջ մի քանի արկա-

1. Տե՛ս ինչ է Ռամկավարությունը, Ռամկավար մատենաշար, թիվ 2, Պոստոն, 1948, էջ 19:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 20:

* Ամենայն հավանականությամբ, այս ազգային, քաղաքական լրագիրը ևս պատկանել է Սահմանադիր-Ռամկավար կուսակցությանը:

ծախնդիր հայ սոցիալիստներն են, որ պիտի թելադրեն ու հառաջացնեն ռուսական նոր հասարակական կարգերը¹»:

Ավելի վաղ, ապրիլի 3-ին, նա Լոզանից հայտնում էր, որ Լոնդոնի «British Armenian» («Անգլիայի հայեր») կոմիտեն սրտանց շնորհավորում է Ազատ Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության քաղաքական հայտարարությունը (նկատի ունի ապրիլի 9-ի որոշումը - Վ. Մ.): Ա. Սաֆրաստյանը սարսափած էր հայ ժողովրդի «խելագարող երրությունից», հեղափոխությանը նրան վիրավածությունից ու ակտիվ մասնակցությունից: Նա լիովին համամիտ էր անգլիական հայանպաստ կոմիտեի նախագահ Վիլյամսի հետ, ըստ որի՝ «ռուսական հեղափոխությունը հավանական հակահարված կտար Հայկական հարցին²»: Նա կոչ էր անում սանձել խանդավառությունը՝ հիշեցնելով 1905-06թթ. անցքերը մասնավորապես՝ Կովկասի ազգությունների հակասություններն ու թշնամանքը, հայ-թաթարական ջարդերը: Սաֆրաստյանի գգոշությունը, ինչ-որ տեղ նաև պահպանողականությունը, չեն բխում միայն նրանից, թե վերջինս չէր ուզում բնդունել ռուսական ցարիզմի կործանման առաջադիմական նշանակությունը, այդ թվում և Կովկասի դեմոկրատացման շարժումը, որը խնդիր էր դրել իսպառ վերացնել հարևան ժողովուրդների միջև ծագող ազգային թշնամանքի դրսևորումները: Նրան պարզապես հուզում էր անցյալի դառը փորձը, հայերի գուցե և չափից ավելի ակտիվությունը, նվիրվածությունը:

Թեև «Ազգը» մարտի 26-ին «Ռուսական հեղափոխությունը և Կովկասի հայերը» հոդվածում մտահոգված էր, թե «ի՞նչ պիտի ըլլա Ռուսիո մեջ բնակվող փոքր ազգությանց, մասնավորապես Ռուսիո հայության վիճակը այս ներքին տակնուվրաշություններու մեջ³», այնուամենայնիվ որոշ ժամանակ անց ներկայանում է իրեն հատուկ դիրքորոշմամբ: «Ռուսիո հայերը և Թուրքիո Հայ դատը» հոդվածը, նվիրված էր հենց այդ խնդրին: «Մենք կփափագենք, - ասված է այնտեղ, - որ Թուրքիո Հայոց դատի փորձություններեն փորձություն առած ըլլան Կովկասի հայ գործիչները, վերապահ, զգույշ և չափավոր գտնվին: Այս խորհուրդեն ատեն իրենց տալիք բան մը չունինք, կմաղթենք միայն որ չզղջան: Սակայն ինչպես եղած հայտարարություններեն կհասկցվի, ռուսիո Հայոց քաղաքական գործու-

1. Արմենիա, Մարտի, 1917, 25 ապրիլի:

2. Տե՛ս Արև, Ալեքսանդրիա, 1917, 3 հունիսի:

3. Տե՛ս Ազգ, 1917, 26 մարտի:

նկությունը միայն իրենց շրջանակի մեջ չսահմանափակվիր, այլ ավելին, անդին կանցնի և մոտեն կշռշափեն Թուրքիո Հալոց խնդիրը¹»:

Սահմանադիր-Ռամկավար կուսակցության գործունեությունն առավել ամբողջական լուսաբանում է ստացել Թիֆլիսի «Վան-Տոսպ» թերթի էջերում: Այդ թերթն իրեն հայտարարում էր Արևմտահայ սահմանադիր-ռամկավար հոսանքի օրգան, որը «օգտվելով ազատ Ռուսաստանի նոր իրավակարգից, հրապարակ է գալիս շարունակելու այն գործունեությունը, որ բխում է նրա հիմնական նպատակից և ծրագրից²»: Ո՞րն էր այդ ծրագիրը: «Հ. Ս. Ռ. կուսակցությունը, - գրում էր «Վան-Տոսպը», - գուտ թուրքահայ իրականության ծնունդ է, պետք է զբաղվի թուրքահայկական հարցով, հարգանքով աշխատի ողջունել ուսմահայ ռամկավարության (ՀԺԿ-ի - Վ. Մ.) երևումը և ըմբռնելով թուրքի լրջությունը, համերաշխաբար պիտի ջանա գործակցել մեր այն քաղաքական կուսակցություններին, որոնք այսօր զբաղված են թուրքահայ հարցով³»:

Հեղափոխությունից անմիջապես հետո, «Վան-Տոսպը» վեր հանեց հայ գաղթականությանը ճգնաժամային վիճակից դուրս բերելու անհետաձգելի հարցը և ջերմորեն պաշտպանեց փախստականների համագումար հրավիրելու կոչը⁴»:

Ինչ վերաբերում է սոցիալական պայքարի հանդեպ կուսակցության ունեցած վերաբերմունքին, ապա դրան է նվիրված «Վան-Տոսպի» «Լինենք իրապաշտ» հոդվածը, որը քիչ է տարբերվում սփյուռքահայ գործընկերների առաջադրած դրույթներից: Նրանց կարծիքով կովկասահայության հեղափոխական գործունեությունը մթազնում էր կովկասում ապաստանած թուրքահայ երիտասարդի գիտակցությունը և նրան հեռացնում հարազատ և անմիջական պարտականությունից⁵: Իսկ «անմիջական պարտականությունները» ռամկավարության կարծիքով հատուկ են միայն թուրքահայերին և «մեզ-նից պահանջում են, - գրում էր «Վան-Տոսպը», - գործունեության առանձնահատուկ տեսակ և ոչ թե ընդօրինակություն բոլորովին այլ պայմաններում ապրող ժողովուրդների քաղաքական ծրագիրներին⁶»:

Սահմանադիր-Ռամկավար կուսակցությունը դասակարգային պայ-

1. Ազգ. 1917, 23 հունիսի:

2. Տե՛ս Վան-Տոսպ, 1917, 2 ապրիլի:

3. Նույն տեղում:

4. Տե՛ս Վան-Տոսպ, 1917, 12 մարտի:

5. Տե՛ս Վան-Տոսպ, 1917, 23 ապրիլի:

6. Նույն տեղում:

քարին հակադրում է սեփական կարգախոսը՝ «մենք այժմ մի դասակարգ ենք կազմում՝ փախստականների դասակարգ¹»:

Ռամկավարությունը հայտնում էր, թե Արևմտյան Հայաստանի քաղաքական իրավիճակի տնօրինությունը, ըստ հայ ժողովրդի համաձայնության, հանձնվում է Պ. Նուբար-փաշայի պատգամավորությանը և Հայկական հարցը դառնում է համազգային խնդիր²: Կոստակցության շահերից բխող պարագայում ռամկավարությունը չէր խուսափում խոսել ամբողջ ազգի անունից. մոռանալով, որ արևելահայությունը իր իսկ կարծիքով անիրավասու է հայ ժողովրդի ազատագրության գործում:

1917 թ. ապրիլի 4-ին Երևանի խրիմյան դպրոցի դահլիճում տեղի ունեցավ Հայ Սահմանադիր-Ռամկավար կոստակցության Վասպուրականի շրջանի ժողովը. որին ներկա էին կոստակցության մոտ 180 անդամներ: Ժողովը նախագահում էր Կ. Կարախանյանը: Վերջինս իր ելույթում խոսեց հեղափոխության նշանակության հնարավոր դրական հետևանքների մասին: Որպես ազգային իղձերի պաշտպան ընտրելով հեղափոխական Ռուսաստանը, ռամկավարները հույսը չէին կտրում նաև «ղաշնակից պետությունների բարի վերաբերմունքեն³»:

Թիֆլիսում ապրիլի 24-ին կայացավ Սահմանադիր-Ռամկավար կոստակցության Կովկասի և գրավված վայրերի շրջանային պատգամավորական ժողովը⁴: Այստեղ արդեն ռամկավարությունը հրաժարվեց եվրոպական պետությունների օգնության մտքից: Ժամանակավոր կառավարությանը և իշխան Լվովին հասցեագրված հեռագիրը վկայում էր այդ մասին: «Վստահ լինելով, - գրում էին նրանք, - որ մեր դժբախտ հայրենիքը Հայաստանի ապագա բախտավորությունը կախված է ռուսական հեղափոխության բարեհաջող վիճակից, մենք միացնում ենք մեր ձայնն ու ուժը բոլոր նրանց, որոնք տոգորված են վերածնվող Ռուսաստանի ուժերի ամրապնդման գաղափարով⁵»: Ավելացնենք, որ «ռուսական հեղափոխության բարեհաջող վախճան» հեռանկար ասելով ռամկավարությունը նկատի ուներ արևմտաեվրոպական տիպի սահմանադրական հանրապետության հաստատումը:

1. Տե՛ս Վան-Տոսպ, 1917, 23 ապրիլի:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս նույն տեղում:

4. Տե՛ս նույն տեղում:

5. Նույն տեղում:

Ապրիլի վերջերից «Վան-Տոսպի» էջերում նկատելիորեն աշխու-
ժանում է Հայկական հարցին նվիրված մտքերի, կարծիքների փո-
խանակումը, որը գլխավորապես կապվում էր ոռոսական ներքին
քաղաքական իրադարձությունների հետ: «Հայաստանի ինքնորո-
շումը և նրա լուծումը» հոդվածի հեղինակ Ա. Պայազատը գտնում էր,
որ Հայկական հարցը պետք է լուծվեր միջազգային նպատակով, եթե
չկործանվեր ոռոսական ցարիզմը, մի բան. որը, ինչպես նա էր կար-
ծում, ավելի էր հեշտացնում Հայկական հարցի լուծումը: Պարզապես
խնդիրն այն էր, թե հայ. ժողովրդին ո՞ր ձևով է ձեռնադրու լուծել այդ
հարցը՝ միջազգային կոնգրեսով. թե ոռոսական հիմնադիր ժողովի
ուժերով՝ դարձյալ այդ կոնգրեսում¹:

Այստեղ միանգամայն տեղին է հնչում ռամկավարների հարցը՝
«Ռ՞րն է մեզ ձեռնտու»: Պայազատն առաջարկում էր երկու ուղի.

«1) Հայկական հարցը ոռոսական դեմոկրատ հասարակապե-
տության մեջ, որտեղ տերիտորիալ ինքնավարությանն խնդիրը դառ-
նում է երկրորդային,

2) Հայկական հարցը ոռոսական ֆեդերատիվ հասարակության
մեջ, որտեղ տերիտորիալ ինքնավարությունը դառնում է հրամայո-
ղական²»:

Ռամկավարությունը ընտրում է առաջինը, հիմնավորելով, որ
Հայաստանը ներքին ինքնավարությամբ կլինի ոռոսական պետության
պատվավոր անդամներից մեկը: Ավելացնենք, որ ռամկավարները
այստեղ դնում էին ոչ թե Թուրքահայաստանի, Ռուսահայաստանի և
Պարսկահայաստանի, այլ ամբողջ Հայաստանի ազատագրության
հարցը, ինչը մենք չենք նկատում այդ կուսակցության արտասահ-
մանյան մամուլի էջերում:

Մայիսին «Թուրքական Հայաստանի հարցը» հոդվածում «Վան-
Տոսպի»-ի խմբագիր Վ. Պապիկյանը մտահոգվում էր, թե Ռուսական
հեղափոխությունը Թուրքահայաստանի հարցի նկատմամբ ավելե-
լացնում է նոր անստույգություններ³»: Ի՞նչը նկատի ունեն հեղինա-
կը, ասելով, թե «ոռոսական հեղափոխության ստացած վերջին երան-
գավորումները» նոր ու նշանակալի փոփոխություն են մտցնում
դրության մեջ: Նրա կարծիքով, իրավամբ, «Ռուսաստանի ծայրա-
հեղ հետամնացությունը ստեղծել է հող, որի վրա հեշտությամբ
աճում են ս. -դ. -ի «մեծամասնական» ֆրակցիայի հակահայրենասի-

1. Տե՛ս Վան-Տոսպ. 1917, 23 ապրիլի:

2. Նույն տեղում:

3. Տե՛ս Վան-Տոսպ, 1917, 7 մայիսի:

րական, «հակապատերազմական մտքերը¹»: Եվ ամենից առաջ ռամկավարությանը ստանդոգում էր բանակի քայքայումը: Ռամկավարությունը ևս բացահայտորեն դեմ էր դեմոկրատական հեղափոխությունը սոցիալիստականի վերահելու քաղաքականությանը և այդ պայմանով երկրում ազգային հարցը լուծելուն: Այս տրամադրությունը ավելի շեշտված կերպով է արտացոլվում Ի. Պինիկյանի «Հայկական հարցը և Ռուսաստանի հեղափոխությունը» հոդվածում: «Ըղթանքը փշրված են, - գրում է հեղինակը, - բայց մասսան գորկ է քաղաքական հասունության գաղափարներից և զգացումներից²»: Ռամկավարության հասար պարզապես անընդունելի էր, որ «զորքի մի մասը թողած իր կարևոր գործը (պատերազմը հաղթական ավարտին հասցնելը - Վ. Մ.), գբաղվում է քաղաքական գործերով, մյուս մասը վերադառնում է գյուղերը, որ մասնակցի հողի բաժանմանը և որ անգիտակից ամբոխը հրապուրվում է Լենինի կոչերով, պատրաստ է տապալել ազատամիտ միասնությունը և ստեղծել սոցիալիստական կարգեր³»: Այստեղից էր բխում ռամկավարության գաղափարի հարկադրական վերադարձը դեպի նախահեղափոխական օրերը, երբ, նրանց կարծիքով, «անհրաժեշտ էր որոշել Հայաստանի ապագան⁴»:

Հայ ռամկավարության նշանավոր դեմքերից Արտակ Դարբինյանը, դեպքերի իրական ընթացքից ելնելով, գրում էր. «Ուրեմն մեզ համար ձեռնտու չէր կարող համարվել այդ հեղափոխությունը (Փետրվարյան հեղափոխությունը - Վ. Մ.), մենք պիտի ուզեինք, որ դեռ ցարական իշխանությունը մնար և ռուս բանակի կողմից գրավված Հայաստանի հողերը կցվեին Կովկասյան Հայաստանին՝ Ռուսական տիրապետության տակ: Այդպես կմտածեինք մենք՝ ռամկավարներս, այդպես կմտածեր ողջ թուրքահայությունը: Բայց ռուս հեղափոխությունը հայերու համար չէր, որ բռնկած էր⁵»:

1. Տե՛ս Վան-Տոպ, 1917, 7 մայիսի:

2. Նույն տեղում, 14 մայիսի:

3. Նույն տեղում:

4. Նույն տեղում:

5. Տե՛ս Արտակ Դարբինյան, Հայ ազգային շարժման օրերեն, Փարիզ, 1947, էջ 354:

3. ԱԶԳԱՅԻՆ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ, ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԾՐԱԳՐԵՐՆ ՈՒ ԳՈՐԾԵԼԱԿԵՐՊԸ

Հայ հեղափոխական դաշնակցությունն կուսակցությունը (ՀՅԴ) ոգևորությամբ ընդունեց փետրվարյան հեղափոխության լուրը և այն որակեց «արտաքին հաղթանակի և ներքին պարենավորման հասարակատարված հեղաշրջում»¹։ Դաշնակցությանը ինքնատիպ բնութագիր է տվել Ստ. Շահումյանը. «Ի՞նչ է դաշնակցությունը. - գրում էր նա: - Դա ինքը հայ դեմոկրատիան է: Դաշնակցության ազդեցության տակ են այժմ ոչ միայն հայ քաղքենի, մանրրործուական տարրերը՝ ժողովրդական ուսուցիչները, գրողները, հասարակական գործերին նվիրված գյուղական ու գավառական երիտասարդությունը, այլև դժբախտաբար, հայ բանվորության անգիտակից մեծամասնությունը»²։ Հեռատես ազգային-քաղաքական գործիչը, այնուամենայնիվ, չնայած ՀՅԴ հետ ունեցած խորը հակասություններին, ինչպես նաև ծայրահեղ գնահատականներին, կարողացել է օրջեկտիվորեն ներկայացնել քաղաքական պայքարի հակառակ բևեռում կանգնած կուսակցությունը, նրա դերը հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում:

Դաշնակցության դասակարգային բնույթի, էության մասին անվերջ վեճերը հեղափոխության շրջանում չէին բարձրանում սովորական լրագրային պայքարի մակարդակից: Վիրավորված «Մշակը» գրում էր. «Եթե նոր կուսակցության (ՀԺԿ - Վ. Մ.) մեջ մի քանի հայ հարուստների մոտքը պետք է իրավունք տա ասել, որ նա ժողովրդական չէ, ապա ուրեմն հայկապիտալիստ Համբարձում Մելիքյանի և նմանների մասնակցությունը Դաշնակցության մեջ պետք է նույնպես համարվի իբրև նշան, որ Դաշնակցությունը ևս բուրժուական է»³։ Սրան հակառակ Շահումյանը գտնում էր, որ պատմական անհերքելի փաստ է, որ 1904-1905 թթ. սկսած, հայ ինտելիգենցիան խզեց իր կապը «Մշակի» հետ և կանգնեց «դաշնակցության դրոշի տակ, որտեղ նա կանգնած է մինչև օրս»⁴:

Մինչև հուլիս ամիսը ՀՅԴ-ն 4 ցուցակում ներկայացվում էին հետևյալ գործիչները. Ստ. Զորյան (Ռոստոմ), Մ. Վարանդյան (Հով-

1. Տե՛ս Աշխատանք, Երևան, 1917, 8 մարտի:

2. Ստ. Շահումյան, ԵԼԺ, հ. 3, էջ 43:

3. Մշակ, 1917, 20 ապրիլի:

4. Ստ. Շահումյան, ԵԼԺ, հ. 3, էջ 42:

հանձնիչան), Հ. Օհանջանյան, Հ. Զավրիյան (Յա. Զավրիև), Ավ. Շախաթունյան, Կ. Համբարձումյան, Հ. Քաջազունի, Ս. Տիգրանյան, Կ. Ղազարյան, Ս. Արարատյան (Շահնազարյան), Արտ. Զիլինգարյան, Ս. Վրացյան, Ա. Գյուլխանդանյան, Վ. Նավասարդյան, Լ. Նաչարյան, Գ. Խատիսյան, Ա. Նալչաջյան, Հ. Սարգսյան (Յապոն)¹:

1918 թ. հունվարին ամփոփելով իր կուսակցության 1917 թվականի անցած ուղին, «Հորիզոնը» գրում էր. «Փետրվարյան հեղափոխությունը լայն ու ազատ ճանապարհ բացեց բոլոր սոցիալիստական կուսակցությունների, ինչպես և դաշնակցության առջև: Բանտերից ու աքսորներից վերադարձած վաղեմի մարտիկները սկսեցին մի տենդային, չտեսնված կազմակերպման աշխատանք²»:

1917 թվականը Դաշնակցության համար, իրոք, տենդային ժամանակաշրջան էր:

Մեզ արդեն հայտնի է Դաշնակցության գյուղացիական կոմպանիան, որն իր տեսակի մեջ և մասշտաբով եզակի չէր վերջինիս բազմապլան գործունեության մեջ: Նա ակտիվորեն մասնակցում էր քաղաքային ինքնավարության ընտրություններին, ազգային ընտրովի համագումար հրավիրելու գործին, որը հայտնի դարձավ Հայոց Ազգային համախորհրդակցություն անվան տակ: Դաշնակցությունը հրավիրեց 2 շրջանային ժողով, 2 կոնֆերանս, բազմաթիվ գավառային ժողովներ: Այս ամենի հետ կուսակցությունը ժամանակ էր գտնում նաև հեղափոխական ցույցեր, հանրահավաքներ, ժողովներ, դասախոսություններ, բանվորական միություններ կազմակերպելու համար: Քաղաքական այս ակտիվ գործունեությունը նպատակ էր հետապնդում հայ իրականության մեջ նվաճել տիրապետող կուսակցության դիրքը, ազդեցիկ լինել Հայկական հարցի լուծման գործում:

Ինքնակալության անկումից անմիջապես հետո Դաշնակցությունը առաջադրեց ազգային պահանջներ: Թիֆլիսի քաղաքային դումայի վերջին արտակարգ նիստի ժամանակ Ա. Զամալյանը նշում էր. «Մենք պահանջում ենք, որ Ռուսաստանի մանր ազգերին տրվեն այն բոլոր իրավունքները, որոնք հիմա վերապահված են բացառապես տիրող ցեղին³»: «Ազգային իրավունքներ» արտահայտության տակ նա փայփայլում էր նաև հայ ազգային կուսակցության նվիրական

1. Տե՛ս ՀՀ ԼՔԿՓԿԱ, ֆ. 4 047, ց. 1, գ. 105, թ. 1:

2. Հորիզոն, 1918, 4 հունվարի:

3. Հորիզոն, 1917, 4 մարտի:

երագանքը՝ Հայկական հարցը, որը սրությամբ դնելը նրանք դեռևս անժամանակ էին համարում:

Մարտի 5-ին «Հորիզոնի» խմբագրականը՝ «Մոմենտի նշանաբանները» խորագրով, տալիս է բավարար պատասխաններ Դաշնակցության ընտրած տակտիկայի մասին: Ինչպես հայտնի է, Դաշնակցությունը իրեն հեղափոխական սոցիալիստական կուսակցություն էր կոչում, և հենց սկզբից նկատվում է նրա նվիրվածությունը միայն դեմոկրատական հեղափոխությանը: «Մխիթարական լուրեր են բերում Պետրոգրադից, - գրում էր «Հորիզոնը», - հեղափոխությունը խորանում է առանց լայնանալու և առանց մեծ ցնցումների¹»:

Դաշնակցությունը հեղափոխությունից անմիջապես հետո հանդես էր բերում գոյություն, սպասում էր իրադարձությունների զարգացմանը, հնարավոր էր համարում առաջադրել պահին համապատասխան պահանջներ և ոչ թե տևական քաղաքական ծրագիր²: Դաշնակցությանը արդեն հայտնի էր Ժամանակավոր կառավարության վերաբերմունքը պատերազմի նկատմամբ, ուստի և նա ազդարարում էր իր նշանաբանները՝ ամեն ինչ հեղափոխական կառավարության պաշտպանության համար, «ամեն բան գործի հաղթանակի համար³»:

Դաշնակցությունը գործում էր ռազմական հաղթանակի ստրատեգիական պլանի շրջանում և ամեն մի քաղաքական, սոցիալական, առավել ևս ազգային շարժման տալիս էր համապատասխան երանգավորում: Բաքվի դաշնակցության «Արև» թերթը «Զգաստ» հոդվածում գրում էր, որ հավատարիմ իր դարավոր պատմությանը, Ռուսաստանն այս անգամ ևս հեղաշրջում ունեցավ՝ հաղթելու պահանջից մղված⁴: Ռուսաստանում հասունացած հեղափոխության առկայությունը և միապետության կործանումը Դաշնակցությունը բացատրում էր հետևյալ կերպ. «Հաղթելու համար պետք էր վերակազմել թիկունքը, թիկունքի վերակազմության համար՝ խորտակել հին կարգը⁵»: Իհարկե, սա ռուսական բուրժուազիայի հավատամքն էր, որով խորապես շահագրգռված էր և հայ ազգային դեմոկրատական, այս դեպքում նաև՝ Դաշնակցությունը: «Նախկին նշանաբանը՝ պետք է հաղթել, իսկ դրա համար պետք է վերակազմել կառավա-

1. Հորիզոն, 1917, 5 մարտի:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Նույն տեղում:

4. Տե՛ս Արև, 1917, 14 մարտի:

5. Նույն տեղում:

րությունը, - գրում էր «Արևը», - Լենթարկվեց շրջումի, և այսօր հնչում է՝ պետք է վերակազմել Ռուսաստանի քաղաքական կազմը, իսկ դրա համար պետք է նախապես հաղթել: Անվիճել է, որ պատմական իրադարձության ներքին իմաստի այս նոր քմբոնումն ու ձևակերպումը տեղի ունեցավ աշխատավոր զանգվածների ճնշման տակ¹»: Եվ պատահական չէ, որ այս բոլորից հետո Ա. Ջամալյանը մարտի 10-ի դաշնակցության ժողովում նշում էր, թե «ներ թիկունքին կանգնած աշխատավորությունը մի կողմից պետք է աջակցի հեղափոխությանը, իսկ մյուս կողմից ամեն ջանք գործի դնի, պատերազմը հաղթական վախճանին հասցնելու համար²»: դաշնակցության բազմաթիվ ղեկավար գործիչներ՝ Ռոստոմը (Ստ. Ջորյան), Ա. Ջամալյանը, Ս. Վրացյանը, Արամը (Մանուկյան), Ն. Աղբալյանը, Արտ. Աբեղյանը և ուրիշներ, որչունելով հեղափոխությունը, արտահայտելով կուսակցության վերաբերմունքը, վերջինս լիովին շաղկապում էին ամբողջ հայ ժողովրդի տրամադրությանը: «Հայոց ազգը չէ, անշուշտ, - ասում էր Ն. Աղբալյանը, - որ կարող է այլ վերաբերմունք ունենալ, քան միմիայն դրական³»: Հայ ժողովուրդը, ճիշտ է, այլ վերաբերմունք չէր կարող ունենալ Հայաստանի ազատագրության հարցում: Ինչ վերաբերում էր «խորացնել հեղափոխությունը» և «շարունակել պատերազմը» երևույթներին, ապա դաշնակցությունը նկատի ուներ դեմոկրատական հեղափոխության խորացումը՝ ելնելով հայ ժողովրդի շահերից:

Միևնույն ժամանակ նա համոզված էր, որ ինչքան էլ իրեն կոչի հեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցություն, մի բան, որն այն ժամանակ անհամատեղելի էր պատերազմը շարունակելու կարգախոսին, միևնույն է, հայ ժողովուրդը սպասում է պատերազմի հաղթական ավարտին: Ժողովուրդը պատերազմի ավարտին սպասում էր նաև իր ծայրահեղ կարիքներն ու թշվառությունը հաղթահարելու նպատակով, ինչի վրա հենց շեշտը դնում էր սոցիալ-դեմոկրատիան, մասնավորապես՝ հայ բոլշևիկները: Բանն այն է, որ պատերազմական ընդհանուր պարենային, տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում, հին ու նոր շարունակվող պայքարի պայմաններում՝ անընդմեջ հիշեցնել այդ մասին կարող էին նաև դաշնակցականները, ինչպես և մյուս հայ ազգային-դեմոկրատական ուժերը:

Դա բոլորովին չէր նշանակում, թե դաշնակցությունը մտահոգ-

1. Արև. 1917, 14 մարտի:

2. Հորիզոն, 1917, 10 մարտի:

3. Նույն տեղում:

ված չէր հաշվառվել և անհետացել էր պատերազմի ավարտի, դեմոկրատական նոր պետության հետ, ինչը շատ դժվար էր իրագործվում Ռուսաստանում: Բազմազգ Ռուսաստանում մեկ անգամ ևս բախվում էին երկու հզոր շարժումները՝ ազգային ու սոցիալական: Տնտեսական անօգնական ու հետամնաց Ռուսաստանում (ոռու քնակչության գերիշխանության պայմաններում) ի վերջո կայացավ Հոկտեմբերը:

Մի փոքր շեղվելով, ուզում ենք նշել, որ վերջինիս չպետք է մոտենալ միայն սոցիալական հեղափոխության առումով: Իսկ ինչո՞ւ նրա մեջ չտեսնել մարտնչող ռուսական ազգայնականության զարթոնքը: Եթե «պրոգրեսիվ բլոկը» մեղադրում էր ցարին անկարողության, պատերազմը տանուլ տալու մեջ, ապա բոլշևիկներն ու Լենինը ինչքան էլ խոսեին պատերազմին վերջ տալու ու հասնալ խարհային հեղափոխության մասին, փաստն այն է, որ Ռուսաստանը՝ հանձին բոլշևիզմի, պահպանեց նախկին կայսրության ամբողջականությունը, ավելին, ձևավորեց գաղութատիրության մի նոր՝ քողարկված որակ:

Պատերազմը շարունակելու դեմ ձեռնարկված բոլոր միջոցառումները, մասնավորապես բոլշևիկյան կուսակցության դիրքորոշումը, Դաշնակցությանը ստիպում էին այսպես խոսել: «Այս երկրում կան անհատներ և ամբողջ քաղաքական հոսանքներ, զարդարված ծայրահեղ հեղափոխականի պաճուճանքով, որոնք ճգնում են համոզել, թե վտանգը ոչ թե հին իրավակարգի պաշտպաններից է սպառնում, այլ ամենից առաջ և ամենից ավելի այն անձերից, որոնց ուսին դրված է երկիրը ժամանակավորապես կառավարելու ծանր պարտականությունը: Նրանք նիզակներ են ճոճում ոչ միայն բուրժուա Միլյուկովների ու Գուչկովների դեմ, այլև ռուսական դեմոկրատիայի ամենահոյակապ առաջնորդներից մեկի՝ Կերենսկիի վրա¹»: Ինչպես տեսնում ենք, դեռևս Փետրվարյան հեղափոխության «մեղրամիսի» շրջանում, ակնհայտ է Դաշնակցության և բոլշևիկների անհաշտ հակամարտությունը: Շեշտելով «հին իրավակարգ պաշտպանների» դեմ կազմակերպվող պայքարի առաջնահերթ նշանակությունը, ուշագրավ է, որ հեղափոխության սկզբում, առավել ևս հուլիսյան դեպքերից հետո, Դաշնակցությունը «մութ ուժեր» էր կոչում և ցարիզմի մնացուկներին, և բոլշևիկներին՝ վերջիններիս մեջ տեսնելով Հայկական հարցի լուծման թշնամիների, «խառնակիչներին»:

1. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 2 ապրիլի:

Դաշնակցության մինիմում ծրագիրը պահանջում էր, որպեսզի Անդրկովկասի Հանրապետությունը բաժանվի տեղական ամենալայն ինքնավարությամբ օժտված նահանգների՝ կանտոնների: Նահանգների սահմանները որոշելիս գտնում էր, որ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ ազգաբնակչության աշխարհագրական և մշակութային առանձնահատկությունները, այլ կերպ՝ կոլտուր-ազգային ինքնավարության իրագործումն էր պահանջում¹:

Մարտի 19-ին դաշնակցական գործիչ Սեպուհը Պապաչանյանին գրում էր. «Նախանցյալ տարի, երբ ինձ հարցրեց Հայաստանի ավտոնոմիայի մասին, ես պատասխանեցի, որ ներկա պայմաններում դա վաղաժամ է, իսկ այժմ, անձամբ գտնում եմ, որ պետք է կոփել հայ ժողովրդի ճակատագիրը²: Ալ. Խատիսյանը, օրինակ, ազգային հարցի լուծման փաստ էր համարում ՕԶԱԿՈՄի գործունեությունը և հատկապես վերջինիս ազգային կազմը: «Կենտրոնական իշխանությունը, - ասում էր նա, - հաշվի է առած տեղական ազգությանը շահերը³»:

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Ա. Խատիսյանի* (Փետրվարյան հեղափոխության ժամանակաշրջանում Ալ. Խատիսյանը ՀՅԴ համակրող էր - Վ. Մ.) դեմ և այն էլ չափազանց գրոտեսկային, ֆելիետոնային ոճով հոդվածներ էին հրապարակվում, հիմնականում վրաց ազգայնականների «Սաքարթվելո», Կովկասի պաշտոնական «Возрождение» և այլ լրագրերում, որտեղ տողերի արանքում հասկանալի պատճառով ընդգծվում էր Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Խատիսյանին՝ որպես հեղափոխական կառավարության Գործադիր կոմիտեի անդամ ընտրելու դեմքողոքը: «Возрождение» թերթը մեղադրում էր Խատիսյանին քաղաքական երկերեսանիության մեջ, գտնելով, որ նրա ճառերը՝ ուղղված ցարին ու նրա ընտանիքի անդամներին, Կովկասի փոխարքային և այլոց, հագեցած էին այնպիսի խանդավառությամբ, ինչպիսի ոգևորությամբ նա ողջունում էր Փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակը⁴:

Հայ ազգային գործիչների, տվյալ դեպքում ապագա Հայաստանի

1. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 22 ապրիլի:

2. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 374, ց. 1, գ. 55, թթ. 17-18:

3. Տե՛ս Ալ. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 17:

* Տե՛ս Վ. Մելիքյան, Ա. Խատիսյան, Политические деятели России, 1917, с. 334.

4. Տե՛ս «Возрождение», Тифлис, 1917.

Հանրապետության վարչապետ Այ. Խատիսյանի՝ հին ու նոր կառավարությունների հանդեպ ունեցած վերաբերմունքը համեմայն դեպս հայերիս համար պարզ է՝ աջակցել նրան, ով կազատագրի ու կստեղծի Հայաստան: Ողբերգական հակասությունն այն էր, որ ժողովրդին խնդրելու, համբերության կոչելու միջոցով չէր կարող լուծվել Հայկական հարցը: Միայն ազգային գործերով զբաղվելը Դաշնակցությունը հիմնավորում էր նրանով, որ Հայաստանում չկա դասակարգային պայքար, չկա դասակարգային հատուկ գիտակցություն, այլ կա միայն ազգայինը¹:

Ժամանակավոր կառավարության ազգային ինքնորոշման մասին որոշումը ողջունեց նաև Դաշնակցությունը՝ հուսալով, որ պատերազմի ընթացքում առաջացած ազգային հարցերը, ազգային ինքնորոշման շնորհիվ կլինի հեղափոխական Ռուսաստանի առաջին գործը²: Կառավարական որոշումն ավելի ամրապնդեց «Պատերազմը հաղթական վախճանին հասցնելու» կարգախոսի նկատմամբ նրանց նվիրվածությունը:

Ապրիլին հրավիրված Կովկասյան բանակի երկրային համագումարում, ողջունելով կովկասյան «ազատարար բանակին», շեշտելով աշխատավոր դասակարգի պաշտպանի նրա ստանձնած դերը, Դաշնակցության պատվիրակը նշում էր, որ հայ ժողովրդի կարգախոսը պատերազմը հաղթական ավարտին հասցնելն է³: Այդ նպատակի իրագործումը Տերտերյանը տեսնում էր հայ բուրժուազիայի հետ բլոկ ստեղծելու մեջ, «առանց որի, - ասում էր նա, - մենք չենք կարող գոյատևել⁴»:

«Պատերազմ մինչև հաղթական ավարտը» կարգախոսի քննարկումը կենտրոնական տեղ գրավեց նաև Դաշնակցության կովկասյան շրջանային ժողովում, որը կայացավ Թիֆլիսում, 1917 թ. ապրիլի 6-9-ը⁵: Այն նախաձեռնել էր կուսակցության Արևելյան բյուրոն: Փետրվարյան հեղափոխության առաջադրած բազմապիսի խնդիրների մեջ իր ուրույն տեղը գրավեց «պատերազմը իր հարուցած պահանջներով» հարցը⁶: Բացման խոսքով հանդես եկավ Ռոստոմը: «Խայռնական ժողովում» ամրապնդվեց Դաշնակցության այն տե-

1. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 14 ապրիլի:

2. Տե՛ս Ապառաժ, 1917, 13 մայիսի:

3. Տե՛ս Известия Советов Р. и С. депутатов г. Тифлиса, 1917, 29 апреля.

4. Տե՛ս նույն տեղում:

5. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 6 ապրիլի:

6. Տե՛ս նույն տեղում:

սակետը, որ «հին ուեծիմը լիովին անընդունակ էր պատերազմի հասցնելու նպաստավոր վախճանի»¹, աչսինքն՝ հեղափոխության գլխավոր խնդիրը դիտվում էր ռազմական հաղթանակի ձեռք բերումը, և հեղափոխությունն էլ հենց այդ նպատակի ծնունդն էր համարվում: Այս դիրքորոշումից էլ բխում է Դաշնակցության վերաբերմունքը դեպի պատերազմի ու հաշտության հարցերը: «Կասկածից դուրս է, - գրում է «Հորիզոնը», - որ անհավասար պայմաններում հաշտություն կապելը ծանրապես կվնասի երիտասարդ Ռուսաստանին, կխափանի նրա սոցիալ-տնտեսական զարգացումը և ալափսով կվարկաբեկի իրեն լայն մասսաների առաջ»²: Սա նաև կադետական տեսակետ էր և ոչնչով չէր տարբերվում Միլյուկովի կարծիքից: Զախոդումից փրկվելու համար նրանք առաջարկում էին հետևյալ պայմանները՝ սովար, կարգապահ և լավ պարենավորված բանակի գոյություն ու դասալիքների անմիջապես վերադարձ իրենց գործնասերը³: Ակնհայտ էր նաև Դաշնակցության կապը էսեռների ու մենշևիկների հետ: Դաշնակցության «ռայոնական ժողովը» հայտարարեց, որ անընդունելի են թե անեքսիոնիստական և թե հակաանեքսիոնիստական լոզունգները, եթե նրանք չունեն կոնկրետ բովանդակություն: Նրանց կարծիքով հակաժողովրդավարական է ոչ միայն գրաված երկրների բռնի միացումը, այլև նրանց բռնի վերադարձը հին տերերին: Այն հարցերը, որ նախքան պատերազմը միջազգային բնույթ ունեին, ինչպես օրինակ՝ Հայոց հարցը, ազգային հարցը, որ զարթոնք ապրեցին պատերազմի ընթացքում, պետք է լուծվեն ազատագրվող ազգերի ինքնորոշման իրավունքով⁴: Հստակ գիտակցելով, որ Հայաստանի ինքնորոշումը պետք է իրականանա միայն «բռնի միացման» միջոցով, դաշնակցականները, միևնույն է, պահանջում էին դեմոկրատական միացում. պահանջ, որը կտրված էր ռեալ իրականությունից: Ինչ վերաբերում է Անդրկովկասում ազգային հարաբերությունների ու վարչական բաժանման հարցերին, ապա շրջանային ժողովը բավարարվեց սոսկ հայտարարությամբ, որ այդ գործում Արևելյան բյուրոն և կենտրոնական կոմիտեները ոչ մի ջանք չպետք է խնայեն⁵: Հայկական ազգային կուսակցությունների շարքերում խոր տագնապ առաջացրած «առանց ա-

1. Տե՛ս Ժայռ, 1917, 7 մայիսի:

2. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 15 ապրիլի:

3. Տե՛ս նույն տեղում:

4. Տե՛ս նույն տեղում:

5. Տե՛ս Արև, 1917, 25 ապրիլի:

ներսիսների և ռազմատուգանքների» կարգախոսն արձագանք գտավ, իհարկե, Դաշնակցության շրջանում: Մայիսին, Երևանում կայացած «Հայ զինվորական համագումարում», նրանք հայտարարեցին, որ «Թուրքահայերի ինքնորոշման իրավունքը կախված է Կովկասյան ռազմաճակատի դրությունից: Ուստի մեզ թվում է, որ զինվորական համագումարն իր հակաանեքսիոնիստական բանաձևին պիտի կցի ոչ միայն «ազգային ինքնորոշման իրավունքը», այլև մի պարզ հայտարարություն, որ հեղափոխական գործը չի կարող ոչ մի դեպքում ընդմիջտ կամ ժամանակավորապես Թուրքիային վերադարձնել գրաված երկիրը»¹: Նույն ամսին Դաշնակցության ձեռնարկած հայուսանողների երկրորդ համագումարը նույնպես միանում էր Ռուսաստանի դեմոկրատիայի տեսակետին՝ մերժելով բռնի գրավումները և պատերազմական տուգանքը²: Դաշնակցության շրջանային ժողովը ունեցավ մի նորություն: Այստեղ իրենց գոյության մասին հայտարարեցին ձախ դաշնակցականները կամ, ինչպես նրանց անվանում է Լ. Թութունջյանը, ընկերավարական (սոցիալիստական - Վ. Մ.) դատին նվիրված երիտասարդությունը: «Հ. Յ. Դ. իբրև պետական գործոն» գրքի հեղինակը՝ Լ. Թութունջյանը, որը հատուկ բաժին էր նվիրել 1917 թ. շրջանային ժողովին, գրում է, որ նրանք «ընկերային նոր կյանքի հեռապատկերով ոգևորված, թե առանձնապես հեղափոխութենեն և ժամանակը հասած նկատեցին մաքրելու կովկասահայ իրականությանը «ավանդական» գործելակերպի բեկորներից, այսինքն՝ ազատագրական կամ ավելի ճիշտ «Տանկահայ դատով տրված» ճիշերը ընկնելու»³:

Դաշնակցությունը մի կողմից արտահայտելով ամբողջ հայ ժողովրդի ցանկությունը՝ Հայրենիքը իսպառ չկորցնելը, մյուս կողմից, հարկադրաբար, տատանվում էր հեղափոխական դեմոկրատիայի առաջադրած կարգախոսի և Հայաստանի ներկա իրավիճակի ստեղծած հակասության մեջ: Նրանք ամեն գնով փորձում էին հիմնավորել, որ «առանց անեքսիաների» կարգախոսը չի վերաբերում Հայաստանին: «Բուրժուազիայի շահերը, - իրավացիորեն գրում էր Ա. Ծախաթունյանը, - և հայրենասիրական ըմբռնողությունը թելադրում են նվաճողական, իմպերիալիստական քաղաքականություն: Դա պարզ է, այլ կերպ չի կարող լինել: Սակայն այդ նշանաբանը

1. Հորիզոն, 1917, 3 մայիսի:

2. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 7 մայիսի:

3. Տե՛ս Լ. Թութունջյան, Հ. Հ. Դ. իբրև պետական գործոն, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 7-9:

առանց բացատրությունների և լրացումների, կարող է մեծ թյուրիմացություն առաջ բերել նշված ազգերի շրջանում¹»։ «Հաշտություն առանց հողագրավումի» լուգումգը չի պահանջում ամենեկին, - ասվում էր «Հորիգոնի» խմբագրականում, - որ հաշտության բանակցությունները սկսվեցին թե չէ, գորքերը հեռացվեին վայրերից և հողերը վերադարձվեին նախկին տերերին։ Այս հարցը հրատապ նշանակություն ունի Տանկահայաստանի համար։ Վերադարձնել նրան նախկին տերերին, կնշանակի թույլ տալ, որ օսմանյան խելակորույս շովինիստները հայերի մնացած բեկորներն էլ բնաջնջեն և Հայաստանի վրա սև խաչ քաշեն²»։ Այդպիսի տրամադրության արտահայտություն էր և Վասպուրականի ապրիլյան հեղափոխության հիշատակին երևանում կայացած ապրիլի 9-ի հանրահավաքը, որտեղ հրապարակվեց իշխան Լվովին հասցեագրված ուղերձը։ «Սրտաբուխ և ջերմորեն ողջունելով նոր կառավարությունը, լիահույս ենք, որ անիկա պիտի վերջապես ջախջախե ինչպես գերման բռնակալ գինվորին, նույնպես և թուրքական վայրագ բռնապետությունը և նահատակ թուրքահայ ժողովուրդը կստանա դարերով երազած ազատությունը³»։

Կովկասյան բանակը Արևմտյան Հայաստանում պահելու բաղձալի ցանկությունը յուրօրինակ ձևով էր ներկայացվում նաև «Հորիգոնի» «նոր տեղեկություններ Տանկահայաստանեն» ակնարկում, որտեղ ավելի շատ ցանկալին էր խոսում, քան թե իրականությունը։ «Ռուսական հեղաշրջման առթիվ, - ասվում է այնտեղ, - թուրքերը, մասնավորապես, գերմանական աղբյուրներից ստացած տեղեկությունների հիման վրա, երևակային, թե Ռուսաստանը գինվորական տեսակետով բոլորովին քայքայված է, որ այս անգամ իրենց առաջ ոչ մի արգելք չի լինի՝ ներխուժելու Կովկաս։ Բայց դրան հակառակ, ռուսական սավառնակները թոշելով տանկական սահմանի ծովամերձ շրջանի վրայով, թուղիկներ են բաց թողել. «Թուրքեր, հանք ձեր մոքից այն գաղափարը, թե ռուսները այլևս չեն կարող կովել։ Ոչ, մենք դեռ նոր պիտի կովենք։ Մինչ այժմ կպատերազմեինք ոչ թե մեր կամքով, այլ ակամա, բայց այժմ մենք, վերածնված Ռուսաստանի զավակներս պիտի կովենք գիտակցությամբ⁴»։

Մայիսի 11-ին երևանում բացվեց Դաշնակցության թուրքահայ

1. Հորիգոն, 1917, 2 ապրիլի։
2. Հորիգոն, 1917, 16 հուլիսի։
3. Հորիգոն, 1917, 15 ապրիլի։
4. Հորիգոն, 1917, 15 հունիսի։

հատվածի շրջանային ժողովր. որին մասնակցում էին Խոստոմը, Արամը, Իշխանը, Շանթը, Ն. Աղբալյանը, Վ. Նավասարդյանը, Կոմսը (Վահան Փափազյան), Կ. Սասունին, Միհրանը: Ինչպես վկայում է «Հորիզոնը», բոլորն էլ հույս են հայտնում արևմտահայ հատվածի վերածննդի գործում¹: Հունիսի 3-ին արևմտահայ դաշնակցականների անդրանիկ ժողով է հրավիրվում նաև Ալեքսանդրապոլում, որի աշխատանքները դեկավարում էր Գ. Նժդեհը²: Երկու հավաքներն էլ հետապնդում էին մի նպատակ, ամրապնդել կուսակցության դիրքերը աշխատավորության շրջանում, ուժեղացնել ազգային տրամադրությունները, գտել հեղափոխական ելույթները:

Այս առիթով ուշագրավ է Ստ. Շահումյանի դիտողությունը. «Իհարկե, դաշնակցությունը մեղավոր չէ, - գրում է նա, - որ հայ ժողովրդի պատմական վիճակը ուշքան անագործուն է, ոչ մի կուսակցություն չի կարող դժոխքը դրախտ դարձնել³»: Նման մտորումների են հանգեցնում նաև Կ. Սասունու հայացքները Հայկական հարցի վերաբերյալ: Սասունին, արտահայտելով կուսակցության կարծիքը, նույնպես հակված է հայությանը երկու հատվածի բաժանելու գաղափարին: Նրա կարծիքով, Կովկասի հայությունը հեղափոխության շնորհիվ քաղաքական ազատություն ստացավ, նետվեց հեղափոխության հորձանուտի մեջ, կապվեց ռուսական հեղափոխության հակառակորդին և ամենևին մոռացավ Թուրքահայությանը: Ավելին, նա պնդում է, թե ռուսահայությունը համառուսական և կովկասյան հեղափոխական ընդհանուր մտայնությանը ավելի էր ընտելացած, քան ազգային անջատ ամբողջություն կազմելու ծրագրին⁴: Իսկ ինչ վերաբերում էր Կովկասում ապաստանած արևմտահայ գաղթականության գործունեությանը, ապա Սասունու կարծիքով այն սոսկ գաղթականական հոգեբանություն ուներ, զբաղված էր միայն ապրուստի խնդիրներով: Հայ ժողովրդի երկու հատվածների համերաշխությունը նա տեսնում էր միայն ռազմաճակատի ապահովության խնդրում:

1917 թ. հունիսին հայկական մամուլում հայտնվում են նյութեր այն մասին, որ Դաշնակցության ներկայացուցիչ Մ. Վարանդյանը դիմել է եվրոպական սոցիալիստական կուսակցությունների Ստոկ-

1. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 16 մայիսի, 17 մայիսի, 24 մայիսի:

2. Տե՛ս Ժայռ, 1917, 11 հունիսի:

3. Ստ. Շահումյան, ԵԼԺ, հ. 3, էջ 48:

4. Տե՛ս Կ. Սասունի, Թուրքահայաստանը աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), էջ 138:

հովմի կոնգրեսի կազմակերպական բյուրոյին՝ հաշ ժողովրդի ճակատագիրը շանտեսելու խնդրանքով¹։ Ստոկհոլմի կոնգրեսը պետք է հավաքվեր «առանց աներսիաների և կոնտրիբուցիաների», ազգերի ինքնորոշման իրավունքի կարգախոսներով²։ Կոնգրեսը ներկայացնում էին, այսպես կոչված «սոցիալ-շովինիստական» մի շարք կուսակցություններ, այդ թվում և շվեդականը, որի ղեկավար Բրանտինգին էր ուղղված վարանդյանի ուղերձը։ «Սոցիալ-շովինիստները, - Լենինի կարծիքով, - խոսքով սոցիալիստներ, իսկ գործով շովինիստներ են, որոնք ընդունում են «Հայրենիքի պաշտպանությունն» իմպերիալիստական պատերազմում³»։ Բայց չէ՞ որ հայրենիքի պաշտպանությունն ավելի պարզ և իրագործելի հասկացություն էր, քան անորոշ համաշխարհային հեղափոխության գաղափարին կուրորեն հետապնդելը, էլ չենք խոսում հայրենասիրության մասին։

Միջազգային սոցիալիստական բյուրոյի Հայաստանի ներկայացուցիչ Մ. Վարանդյանը սկզբում Փարիզից, ապա Կ. Պոլսից Բրանտինգին գրում էր. «Համաշխարհային դեմոկրատիան ալլևս չի կարող Հայաստանը թողնել Թուրքիայի տիրապետության տակ։ Ես հույս ունեմ, որ ինտերնացիոնալի տարբեր սեկցիաները, որոնք պահանջում են խաղաղություն առանց կցումների, չեն կամենա դրանով զոհ բերել հաշ ժողովուրդը, այլ ընդհակառակը, կպահանջեն Հայաստանի ազատագրումը, որովհետև առանց այդ բանի արևելքում երբեք չի կարող լինել տևական խաղաղություն⁴»։

Ի վերջո, եվրոպական սոցիալիստական կուսակցությունների Ստոկհոլմի կոնգրեսում լավեց և Հայկական հարցը։ Պ. Նուբարին հասցեագրված Ֆրանսիայի պետական դեպարտամենտի զեկուցագրում ասվում էր, որ 1917 թ. մարտի 29-ին սոցիալիստ Լինդհագենի ղեկավարությամբ տեղի է ունեցել աշխարհաժողով՝ ի պաշտպանություն հայերի, որտեղ «2000 մարդու և Անանտանտի բոլոր նախարարների առջև ելույթով հանդես էր եկել Բրանտինգը»։ Միաձայն ընդունվեց հայկական ցեղասպանությունը դատապարտող բողոք-բանաձև. շվեդական կառավարությանն առաջարկվեց միջնորդել՝ հայերի իրավունքը ճանաչելու հարցում⁵։

1. Տե՛ս Армянский Вестник, 1917, 18 июня.

2. Տե՛ս նույն տեղում։

3. Վ. Լենին, ԵԼԺ, հ. 31, էջ 207։

4. Տե՛ս Զ. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914-1916 թթ., Երևան 1967, էջ 507։

5. Տե՛ս Ա. Բելլերյան, ճշված տեղում, էջ 346-347։

Ավելի ուշ՝ հոկտեմբերի 24-ին, Ֆրանսիայի նախարար Թիբոն Ստոկհոլմում արտաքին գործոց նախարար Բարթոլին է ուղարկում ՀՅԴ պատգամավոր Ստ. Զորյանի (Ռոստոմ) հուշագիրը: Վերջինս ուղղված էր սոցիալիստական ինտերնացիոնալի հոլանդա-սկանդինավյան կոմիտեին¹:

Հուշագիրը հետաքրքիր է ոչ միայն այն առումով, որ ծանոթացնում է Ռոստոմի գործունեության հետ, այլև առավելապես նրանով, որ հստակեցնում է այն իրական վերաբերմունքը Հայկական հարցի նկատմամբ, որը իշխում էր Եվրոպայում, տեղիք է տալիս ինքնաքննադատությանը: Թիբոն գտնում էր, որ Ռոստոմը՝ «Մանիֆեստի հեղինակը հանդուգն պարզամտությամբ վճռում էր բոլոր չլուծված հարցերը, այդ թվում և էլզաս-Լոթարինգիայի խնդիրը²»: Իսկ ինչ վերաբերում էր Հայաստանին, ապա Թիբոնյի կարծիքով փաստաթուղթը լիովին արտահայտում էր Ռոստոմի օրինական և քնդուցելի գաղափարները և «կարելի էր այն չմերժել³»:

Պետրոգրադի հուլիսյան դեպքերից հետո սկսվում է Հայկական հարցի լուծման ուղիների որոնման ուղղությամբ Դաշնակցության գործունեության նոր փուլը: Զաղաքական ժամանակաշրջանին բնորոշ էր բացահայտ թշնամանքը հեղափոխության զարգացման, բուշևիզմի նկատմամբ:

Այլևս անվիճելի էր, որ բուշևիզմյան կուսակցության սոցիալիստական հեղափոխության ծրագիրը և «հաշտություն առանց անեքսիաների» կարգախոսը քաղաքական պայքարի երկու հակադիր բևեռներում էր դնում նրանց: Հուլիսյան դեպքերի նախերգանքը հանդիսացող Ժամանակավոր կառավարության հունիսյան ճգնաժամը ձևավորեց Դաշնակցության հետհուլիսյան տակտիկան: Այսպես, օրինակ, հունիսի 18-ին հրատարակվեց ՀՅԴ 3-րդ կենտրոնական կոմիտեի կոչը՝ «Զեռնոցը նետված է» վերնագրով՝ ուղղված ՌՍԴԲ/Կ Ալեքսանդրապոլի կազմակերպության դեմ, որտեղ մասնավորապես ասվում էր. «Հայ աշխատավոր ժողովրդի շահերի դեմ ելնողները ամենախիստ հակահարվածի կհանդիպեն⁴»:

Բաքվի դաշնակցության «Հառաջ» թերթն իր առաջին համարում հուլիսի 16-ին ընթերցողին հիշեցնում էր, որ ՀՅԴ «իբրև հեղափոխական և սոցիալիստական կուսակցություն, պաշտպանում է աշ-

1. Տե՛ս Ա. Բելերյան, նշված տեղում, էջ 347:

2. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 403-404:

3. Նույն տեղում:

4. Տե՛ս ՀՀ ԳԿՊԿԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 103, թ. 1:

խատավոր ժողովրդի բովանդակչաները¹»։ Դաշնակցությունը պահանջում էր Տ-ժամյա բանվորական օր, հողի համայնացում, որպես կուսակցության վերջնական նպատակ առաջադրում էր սոցիալիզմի գաղափարը։ Առաջին հայացքից ամեն ինչ նույնն էր, Դաշնակցությունը շարունակում է իր գործունեությունը։ Սակայն այն արտահայտությունը, թե՛ «ՀՅԴ՝ ձգտում է իսկական ազատության, հավասարության և եղբայրության²», պատկերացում է տալիս այն մասին, որ դաշնակցությունը հուլիսից հետո բացահայտ պայքար էր հայտարարել բուլշևիզմին։

Նախ և առաջ նրանք անհանգստանում էին, որ Պետրոգրադի խառնակությունները կարող են արձագանք գտնել պետության ամենահեռավոր անկյուններում³, այսինքն՝ նաև Հայաստանում։ Մտահոգվում էին, որ «ուժ չի գործադրվում ոչ Ռուսաստանի դքսում՝ թշնամու դեմ, և ոչ էլ ներսում՝ խառնակիչների դեմ։ Արդյունքը եղավ այն, ինչ-որ տեսնում ենք⁴»։ «Խառնակիչները» կամ այլ կերպ՝ բուլշևիկները, ստացան իրենց քաղաքական գործունեության բնութագիրը և այժմ՝ հուլիսից հետո կոչվեցին «ազատության անարժան տարրեր»։

«Ժողովրդի ամենատարրական արժեքները հենարան սարքած, - գրում էր «Հորիզոնը», - հեռու միջազգային կացության լուրջ ըմբռնումից. շոյելով դասալիքի վախկոտությունը և ժողովրդի հոգնածությունը, վառելով ստորին խավերի ազատատենչ ախորժակները, - դուրս եկան ազատության անարժան տարրեր, գորքի մի սովոր մասը դարձրին անպետք ու դրանով ջլատեցին կառավարության ուժը արտաքին ու ներքին թշնամու դեմ⁵»։ Ավելի ուշ, հուլիսի 14-ին, «Հորիզոնը» գրում էր. «Ժամանակավոր կառավարությանը տրված է ամեն լիազորություն. հաստատված է մի տեսակ դիկտատուրա։ Թեև ուշ, բայց վերջապես Ռուսաստանի առողջ ուսմկավարությունը գտնում է շիտակ ուղին, որը տանում է դեպի հեղափոխության նվաճումների ամրապնդումը և երկրի փրկությունը կործանարար շփոթից։ Չհաջողվեց ուսմկավարական դիկտատուրան, կստեղծվի զինվորականը, որովհետև Ռուսաստանի պես մի մեծ ու դեռատի երկիր չի կարող հաշտվել ստրկության հետ⁶»։

1. Տե՛ս Հառաջ, 1917, 16 հուլիսի։

2. Տե՛ս նույն տեղում։

3. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 7 հուլիսի։

4. Տե՛ս նույն տեղում։

5. Նույն տեղում։

6. Հորիզոն, 1917, 14 հուլիսի։

Այս ամենից բխում էր ՀՅԴ տրամաբանական հետևությունը. «Անհրաժեշտ է գործել Ռուսաստան և մանավանդ՝ Կովկասին»¹: Ռուսաստանի ուժը Կովկասում Դաշնակցությանը հետաքրքրում էր բանակի մարտունակությունը պահպանելու համար: Կովկասյան բանակի թիկունքի քայքայումը Դաշնակցությանը մտահոգում էր նաև մեկ այլ պատճառով: «Հայ զինվորը ընկել է երկու կրակի մեջ, - գրում էր «Արևը», - եթե ռազմաճակատը թողնի ու շտապի իր ընտանիքի պատիվը, գույքը, կյանքը պաշտպանելու, ճակատից թշնամին կխուժի և ոտքի տակ կտա ամբողջ երկիրը, իսկ եթե շարունակի իր հայրենիքի պաշտպանությունը ռազմաբեմում, ապա թիկունքի թշնամին կհարվածի իր ընտանիքին, կկտրի իրեն ուժ տվող ճանապարհները²»: Եթե մի քանի ամիս առաջ «թիկունքի թշնամու» տիտղոսը կրում էին միապետության կողմնակիցները, ապա այժմ այն հասցեագրվում էր բոլշևիկներին:

Հուլիսին Պետրոգրադում կազմակերպվում է 19 «Ազգային սոցիալիստական կուսակցությունների խորհուրդ», որին մասնակցում էր նաև Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը³: Սա համառուսական ազգային-դեմոկրատական ուժերի համախմբման առաջին փորձերից էր՝ ընդդեմ սոցիալիստական հեղափոխության:

Խորհրդի քաղաքական պլատֆորմը հայտարարում էր. «Ազգային սոցիալիստական կուսակցությունների այս միությունը ձգտում է ստեղծել ազգերի մի այնպիսի կյանք, որ վերանա ազգային ամեն մի ճնշում, ինչը կարող է տեղի ունենալ կառավարության հասարակական որևէ խմբի կամ կուսակցության կողմից⁴»: Դաշնակցությունը գոհունակությամբ էր ընդունում այդ Խորհրդի որոշումն այն մասին, որ «անկախ այն բանից, թե Ռուսաստանի յուրաքանչյուր ազգ կյանքի ինչ ձև ունի, որպես ընդհանուր, հիմնական սկզբունք ռուսական պետական կազմը պետք է ապահովի ազգային փոքրամասնությունների իրավունքը, մասնավորապես, ազգերի ինքնորոշման իրավունքը»: Հետաքրքիր է, որ սոցիալիստական կուսակցությունների խորհուրդը, հետհոլիսյան քաղաքական շրջանը դիտում էր որպես ռուսական դեմոկրատական հանրապետության ժամանակաշրջան⁵: Փետրվարյան հեղափոխության առաջին փուլը

1. Հորիզոն. 1917, 20 հուլիսի:

2. Արև, 1917, 18 օգոստոսի:

3. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 7 հուլիսի:

4. Նույն տեղում:

5. Տե՛ս նույն տեղում:

ներանք համարում էին ավարտված, որը, իհարկե, չէր լուծել ազգային հարցը: Ազգերի ինքնորոշման իրավունքի վերաբերյալ Խորհրդի ձևակերպումը հանգում էր հետևյալին. «եթե որևէ ազգ կամ երկիր ցանկանա անջատվել Ռուսաստանից ու անկախ լինել, Ռուսական սահմանադիր ժողովը իրավունք ունի պարզելու, թե որ չափով այդ ցանկությունը նույն ժողովրդի կամքի նիշտ արտահայտությունն է¹»: Այդ կետը առանձնապես հետաքրքրել էր Դաշնակցությանը, որի ներկայացուցիչ Ա. Քալանթարյանը արտահայտել էր իր կարծիքը. թե «ազգային անկախությունը ազգային ինքնորոշման տեսակետներից մեկն է և, հատկապես, նա պետք է ձևակերպվի ու կյանք ստանա նույն ճանապարհով, ինչպես ինքնորոշման մյուս տեսակետները²»: Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանը բուլշևիկացող Ռուսաստանից փրկելու գաղափարը ամուր և հիմնավորված կերպով կերպարանք է ստանում: Այն հիմնականում դրսևորվեց Ազգային խորհուրդների և ազգային գորամասեր կազմակերպելու մեջ, որին դեռ կանդրադառնանք:

Ուշադրության արժանի է այն իրողությունը, որ կոռնիլովյան միապետության դավադրության օրերին Դաշնակցությունը ևս, Կերենսկու, Էսենների ու մենշևիկների հետ դեմ լինելով միապետության վերականգնմանը, դնում էր երկրի ամբողջ դեմոկրատիայի միասնական պայքարի հարցը:

Ախալցխայի դաշնակցության «Ծարժում» պաշտոնաթերթը հաղորդում էր, որ գերագույն հրամանատար Կերենսկուց և զինվորական նախարար Սավինկովից ՀՅԴ կենտրոնական մարմնի անվամբ ստացվել են հեռագրեր, որոնց մեջ նկարագրելով ստեղծված կացությունը և հակահեղափոխության վտանգը, կոչ է արվում խմբվել ժամանակավոր կառավարության շուրջը և պաշտպանել հեղափոխությունը³: Ծուշիի «Ապառաժը», իր հերթին, բացառում էր «ներկա մոմենտում որևէ խմբակցությունների համերաշխ, միահամուռ գործունեությունը»: «Քանի շարժումը հեղափոխության դեմ է, - գրում է այն, - հեղափոխությունն է վտանգված, պետք է համախմբվեն միայն հեղափոխական, դեմոկրատ տարրերը, կուսակցությունները: Կառավարությունն այժմ պետք է լինի կատարյալ դեմոկրատական, միմիայն նա կարող է կովել ռեակցիայի դեմ, փրկել հեղափոխությունը⁴»: Հուլիսյան քաղաքական դեպքերը դաշնակցությանը

1. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 7 հուլիսի:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս Ծարժում, Ախալցխա, 1917, 3 սեպտեմբերի:

4. Ապառաժ, 1917, 3 սեպտեմբերի:

վերջապես հնարավորություն տվեցին խոսել ազատ ու համարձակ. առանց քողարկումների: «Սոցիալիստական մտածողությունն ու դասակարգային պայքարը, - գրում էր Երևան Դաշնակցության պաշտոնաթերթ «Աշխատանքը», - չպետք է կլանեն հիմա ոռոսահայ մտավորականներու ուշքն ու միտքը. որովհետև մեզ՝ հայերու համար կա և կմնա հայերու հարցը - Թուրքահայաստանի ազատագրումը: Այստեղ հայը առանց դասակարգի և, եթե կուզեք, առանց աշխարհայացքի իր մասնակցությունը պիտի բերի. պանարմենիզմը պիտի ըլլա մեր օրերու հավատամքը¹»:

Դաշնակցությունը հատկապես այս շրջանում ակտիվացրեց Հայկական հարցի քարոզչությունը: Թիֆլիսում սեպտեմբերի 29-ին լույս տեսավ Դաշնակցության մի նոր պաշտոնաթերթ՝ «Ազատամարտը», որը թերթի գլխավոր նպատակ էր ընտրել «Հայոց հարցի պաշտպանությունը և հարակից խնդիրները²»: Վերջինիս լուծման համար նրանք առաջարկում էին հետևյալ կարգախոսը. «Ոչ Հայաստան առանց հայերի և ոչ հայեր առանց Հայաստանի, այլ ազատ հայ ժողովուրդ ազատ Հայաստանում³»:

Հայկական հարցի լուծման այսպիսի դիրքորոշմամբ էլ ամփոփեց իր գործունեությունը Դաշնակցությունը Փետրվարյան հեղափոխության ժամանակաշրջանում:

*

* *

Հեղափոխությունը ողջունեզ նաև *սիյուռքահայ հասարակայնությունը*: Իր պաշտոնական մատուցված էջերում նա կրքոտ բանավեճեր էր մղում հեղափոխության հեղափոխման ժողովրդի վերաբերմունքի. նրա նակատագրի ու ապագայի հարցերի շուրջ: Ծիշտ է, այդ կարծիքները որոշ առումով կրկնում էին կովկասահայության բարձրացրած խնդիրները, և դա անխուսափելի էր, բայց միևնույն ժամանակ իրենց վրա կրում էին տվյալ հասարակական-քաղաքական, սոցիալական խմբի, կուսակցությունների, նույնիսկ տվյալ երկրի հոգեբանությունը:

Հուլիսի 22-ին, երբ կովկասահայ դաշնակցական մամուլը կանխազգալով երկրում բոլշևիզմի ակտիվացումը, որքան էլ զարմանա-

1. Աշխատանք, 1917, 6 սեպտեմբերի:

2. Տե՛ս Ազատամարտ, Թիֆլիս, 1917, 24 սեպտեմբերի:

3. Ազատամարտ, 1917, 30 սեպտեմբերի:

լի է, կոչ էր անում դադարեցնել հեղափոխությունը և անչափվել Ռուսաստանից, Ամերիկայի դաշնակցության կենտրոնական պաշտոնաթերթ «Հայրենիքը» գրում էր, որ «քաղաքական ազատության ժամը հասած է և մենք պետք է ունենանք քաղաքական պարզ ծրագիր մը թե Ռուսահայաստանի և թե Տաճկահայաստանի համար: Բայց մինչև այդ օրը մենք պետք է կանգնած մնանք Ռուսաստանի կողքին: Թե ռուսահայի և թե տաճկահայի պարտականությունն է այդ¹»: Մյուս կողմից նրանք գտնում էին, որ միացյալ Թուրքիան Ռուսաստանի հարավային սահմանի մոտ կստեղծի անշուշտ ռազմական հզոր պետություն և դրա ջլատման միակ միջոցը տեսնում էին ոչ միայն ինքնավար, այլև անկախ Հայաստանի ստեղծման մեջ: «Անկախ Հայաստանը, - գրում էր թերթը, - կովկասյան սահմանագլխին զինվորական տեսակետեն ապահովելով Ռուսաստանը, կնպաստեն նաև անոր տնտեսական և կուլտուրական շահերում²»: Այսինքն հայերն ու հայ իրականությունը չէ, որ թելադրելու, պարտադրելու էին Հայաստանի անկախությունը, այլ դա վճռելու էր պատերազմի ելքը, Ռուսաստանի կամքը: Սա էր «Հայրենիքի» տատանման ու բնական մտորումների պատճառը:

Ֆրեզնոյի դաշնակցության «Ասպարեզ» թերթը դեռևս մարտի 30-ին ռուսական հեղափոխության մեջ տեսնում էր «հավանական վտանգներ»: Անվերապահորեն պաշտպանելով հաղթական պատերազմի լոգունգը, լրագիրը գտնում էր, որ «վտանգը ներսն է»: Կանխել մը բանվորական կազմակերպություններ և թերթեր, - ասված է այստեղ, - որոնք կաշխատեն ամեն կերպ առաջ բերել պատերազմի հակառակ շարժում և կապահանջեն խաղաղություն³»: «Ասպարեզի» էջերում հատուկ տեղ էր գրավում նաև «կովկասյան վտանգ» հասկացությունը: Վերջինիս բովանդակությունը հանգում էր նրան, որ Ռուսաստանը կովկասյան ճակատում չունի բավարար ռազմական ուժ, և որ թուրքերը առանց արգելքի կարող են ներխուժել Կովկաս: Այդ խուճապն իր վրա կրում էր Ֆինլանդիայում Կերենսկու ելույթի ազդեցությունը, ըստ որի թուրքերը շուտով կհասնեն Թիֆլիս⁴: Կովկասյան վտանգ ասելով նկատի ունեին նաև հայ-թաթարական սպառվող ընդհարումները:

Հայ նշանավոր գրող ու հասարակական գործիչ Արշակ Զուպան-

1. Հայրենիք, Բոստոն, 1917, 22 հուլիսի:

2. Հայրենիք, 1917, 2 օգոստոսի:

3. Ասպարեզ, Ֆրեզնո, Քալիֆոռնիա, 1917, 30 մարտի:

4. Տե՛ս Ասպարեզ, 1917, 1 հունիսի:

յանը Փարիզի «Վերածնունդ» ամսագրի էջերում շերտորեն ողջունեց «ցարականության անկումը, որը ավելի ևս կապահովե վերջնական հաղթանակը»¹: Հետաքրքիր է նաև Չոպանյանի «առանց անքսիաների» լոգունգի մեկնաբանումը, որը նա նույնացնում էր Վիլսոնի «խաղաղություն՝ առանց հաղթության» սկզբունքի հետ, մի բան, որը, նկատի ունենալով սեփական շահերը, ուղղված էր Ռուսաստանի և մյուս տերությունների նվաճումների դեմ: Հանդիսանալով հայ ազգային առաջադեմ մտավորականության գաղափարների կրողը, չկորցնելով Հայաստանի լուսավոր ապագայի հավատը, Ա. Չոպանյանը, հակառակ իր բազմաթիվ գրչակիցների, համոզված էր, որ «բուն գործը հոն է», այսինքն Հայաստանում: Այնտեղ պետք է վճռվի երկրի նակատագիրը, այլ ոչ թե դրսից արված ոչ իրական խորհուրդներում կամ էլ Եվրոպայի «պոչից» քարշ գալով: Այժմ նա վստահ էր, որ Հայաստանը կփրկվի միմիայն հզոր ու հաղթանակներ տանող Ռուսաստանի օգնությամբ: Ա. Չոպանյանին խոր ցավ էր պատճառում այն, որ հայությունը «կգործե երկակի բաժանված, ռուսահայ և թուրքահայ կամ ինչպես հիմա կրսեն հոն, ավելի ախորժալուր անվանականությամբ՝ արևմտահայ և արևելահայ: Այդ բաժանումը ռուս հեղափոխությունեն հետո ավելի շեշտվեց, փոխանակ մեղմանալու»²: Նրա գայրույթը նախ և առաջ ուղղված էր Դաշնակցության, մյուս ազգային կուսակցությունների ոչ հեռատես գործելակերպին, որոնք առիթը բաց չէին թողնում՝ շեշտելու հայության մասվատվածությունը և, հատկապես, արևելահայության հնարավոր անտարբերությունը Հայկական հարցի նկատմամբ: «Մեր ցեղի բոլոր հատվածների միացումը ամենացանկալի իդեալ մըն է»³, - ասում էր Չոպանյանը:

Իր տեսակի մեջ եզակի է «Արձագանք Փարիզի» ամսագրի «Ռուսիո բուն նպատակը» հոդվածի միտքը: 1917 թ. ապրիլի 6-ի Միլյուկովի այն հայտարարությանը, թե Ռուսաստանին անհրաժեշտ է տիրել Բոսֆորին ու Դարդանելին և դրանով Հայաստանը վերցնել հովանավորության տակ, փարիզյան ամսագիրը պատասխանում է. «Միլյուկովի հայտարարությունները պաշտոնական հայտարարություններ են պարզապես, քանի որ Պետրոգրադի մեջ իշխողը այսօր ոչ թե ժամանակավոր կառավարությունն է, այլ ս. -դ. բանվորական և սոց. -հեղափոխական կուսակցությունները, որոնք բոլորո-

1. Տե՛ս Վերածնունդ, Փարիզ, 1917, 14 հուլիսի:

2. Տե՛ս Վերածնունդ, 1917, 14 հուլիսի, էջ 59:

3. Տե՛ս նույն տեղում:

վին դեմ են Կ. Պոլսի գրավմանը և ամեն կցումին¹»:

Փետրվարյան հեղափոխության և Հայկական հարցի մասին բազմաթիվ հոդվածներ են հրապարակվել նաև Թեհրանի «Այզ», Ալեքսանդրիայի «Արև» (վերջինս հրատարակվում էր Վ. Թեքեյանի խմբագրությամբ) և սփյուռքահայ այլ պարբերականներում, որոնց մեկը չենք անդրադառնում՝ կրկնություններից խուսափելու նպատակով:

*

* *

1917 թ. ապրիլի 16-ին Թիֆլիսում լույս տեսավ «Հայաստան» թերթի առաջին համարը, որը կրում էր «Անդրանիկի օրգան» տիտղոսագիրք²: Թերթը անկուսակցական էր, հիմնականում արտահայտում էր Կովկասում ապաստանած գաղթական արևմտահայության շահերը: Մայիսին Երևանում կայացած արևմտահայերի առաջին համագումարում, արևմտահայ խորհրդի ստեղծումից հետո այն փաստորեն դարձավ խորհրդի պաշտոնաթերթը: Անդրանիկի, Վահան Թոթովենցի, նրանց բազմաթիվ համախոհների շուրջն էլ ձևավորվեց նոր ու ինքնատիպ քաղաքական հոսանքը:

Մինչ այժմ իշխում էր այն կարծիքը, որ Արևմտահայերի համագումարը կոչված էր գուտ գաղթականության հարցերը լուծելու: Եվ դա պատահական չէր: Հայ բուրժուական ու ազգային կուսակցությունները պաշտոնական մամուլում չողջունեցին արևմտահայ քաղաքական հոսանքի ստեղծումը, նրան վերապահեցին միայն գաղթականական գործերի տնօրինումը: Մինչդեռ արևմտահայերի համագումարը, գաղթականության խիստ ցավոտ ու հրատապ հիմնահարցերի միջոցով, ուղիներ էր փնտրում դեպի Հայկական հարցի լուծումը և արդարացիորեն հայ գաղթականության ճակատագրի հարցը դիտում էր որպես Հայկական հարցի առաջնահերթ քաղկացուցիչ մաս: Այս հակամարտության պատճառը պետք է որոնել նաև Դաշնակցության, ՀԺԿ ու Անդրանիկի անզիջում փոխհարաբերությունների ու պայքարի փաստի մեջ:

«Արևմտահայ համագումարը ազատ և ինքնավար Հայաստանի հիմնադրությունն է իսկ, կատարված իր զավակների ձեռքով, - գրում էր Արշակ Չոպանյանը Փարիզից: - Առանց Հայաստանի ապագա

1. Արձագանք Փարիզի, Փարիզ, 1917, 25 ապրիլի:

2. Տե՛ս Հայաստան, Թիֆլիս. 1917, 16 ապրիլի:

կազմակերպության մասին բանաձև մը քվեարկելու, համագումարը իր աշխատանքներու բնույթով և իր բռնած դիրքով, հայտնած է արդեն իր ձգտումները: Զբաղվել Հայաստանի «Հայկական կազմակերպությանը ոչ միայն անոր ինքնավարությունը փափագելն է, այլ դա արդեն իբր իրողությունն ակատելը¹»: «Մշակին» դուր չէր գալիս նոր հոսանքի ստեղծումը, որը դիտվում էր որպես յուրօրինակ մրցակից Հայկական հարցում: «Երբ ամբողջ թուրքահայությունը,- գրում էր «Մշակը», - կներկայանա բոլորովին չախչախված ու փլատակված մի գանգված, երբ նա զրկված է քաղաքացիական իրավունքների, երբ հոս՝ կովկասի մեջ մենք ժամանակավոր հյուր ենք միայն, մի՞թե այդ մասն ընդունակ է քաղաքական կուսակցություններ ստեղծելու²»: Այս տողերի ընթերցումից մի անգամ ևս համոզվում ենք «Մշակի» քաղաքական անհեռատեսության, փոխզիջումների չգնալու հիվանդագին վարքագծի մեջ: Մի՞թե զարմանք չի հարուցում «Մշակի» խմբագիր Հ. Առաքելյանի միտքը, թե «Մենք՝ ռուսահայերս, Ռուսահայաստանի սահմանները կաշտպանենք, իսկ թուրքահայերը թող Թուրքահայաստանի սահմանները պաշտպանեն³»: «Հայաստան» թերթում Անդրանիկը այսպես է պատասխանում Հ. Առաքելյանին. «Պահենք, միասին պահենք Թուրքահայաստանի սահմանները, որով պահած կլլանք Ռուսահայաստանի սահմանները: Պետք է վերացվի ռուսահայ ու թուրքահայ հարցը, պետք է փլվին այդ խրամատները և միացած պետք է դիմել թշնամու դեմ և այսպես կովել⁴»: Անդրանիկը միայն «Մշակին» նկատի չունեք: Նրան լրջորեն մտահոգում էր արևելահայ քաղաքական ուժերի անտարբերությունը դեպի գաղթականության ճակատագիրը: Նա պարզ տեսնում էր բարեգործական միության նախագահ Սամսոն Հարությունյանի պասիվությունը, արևմտահայերին նպաստամատույց ընկերությունների մեջ չներգրավելու փաստը, Դաշնակցության անհետևողականությունը⁵:

«Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» աշխատության մեջ Լեոն արևմտահայերի ու արևելահայերի հետփետրվարյան հարաբերությունները պատկերում է այսպես. «Արևմտահայ մտավո-

1. Վերածնունդ, 1917, էջ 59:

2. Մշակ, 1917, 5 օգոստոսի:

3. Տե՛ս Դ. Անանյան, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, էջ 56:

4. Տե՛ս Դ. Անանյան, նույն տեղում, էջ 56:

5. Տե՛ս Գ. Սուրենյան, Ինչու զօր. Անդրանիկ հեռացավ Հ. Յ. Դաշնակցությունեն, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 6-7:

րականությունը վերագնահատման էր ենթարկում ռուսահայ մտավորականության վերաբերմունքը դեպի թուրքահայ ժողովուրդը, այսինքն այն, ինչ տասնյակ տարիների ընթացվում ներկայացրել էր թուրքահայ հեղափոխությունը: Նոր էին հասկացվում սխալները, - գրում է Լեոն, - մոլորությունները, միակողմանի գործունեությունների վնասը¹»:

Հենց այսպիսի միակողմանիության դեմ էր պայքարում Անդրանիկը: Արևմտահայերի առաջին համագումարի բանաձևը հայտարարում էր, որ «Ներկա քաղաքական ընդհանուր պայմանները ոչ մի կերպ չեն կրքնա փոխել արդեն իսկ միջազգայնորեն և պատմականորեն նվիրագործված Հայկական հարցի էությունը²»: Համագումարը գտնում էր, որ Հայկական հարցը վստահված էր Եվրոպայի հայկական պատվիրակությանը, որին մասնակցում է և արևմտահայությունը: Պետք է ընտրվեր վարչաքաղաքական հանձնաժողով, որն էլ պետք է ներկայացներ Արևմտյան Հայաստանի բարեփոխությունների ծրագիրը: Համագումարի վարչաքաղաքական բանաձևն ամբողջովին նվիրված էր ռուսական կառավարությանը ներկայացվող 3 առաջարկություններին: Դրանք էին. «1) անկախ ապագայի համար քաղաքական և իրավական սկզբունքներեն, աչքի առաջ ունենալով միայն տեղական առանձնահատուկ պայմանները, ստեղծել տեղական վարչական կազմակերպություններ՝ բնիկ տարբերու մասնակցությամբ, որոնք պետք է ընտրվեն ժողովրդական ընտրությամբ: 2) հիմնել տեղական դատարաններ և 3) ապահովել հայության գոյությունը. ա) ընձեռել ինքնապաշտպանության հնարավորություն, բ) կազմակերպել միլիցիա³»:

Հուլիսյան ճգնաժամն անխուսափելիորեն իր կնիքը թողեց նաև «Հայաստանի» վրա: Վերջինս ի դեմս Անդրանիկի, յուրովի բնութագրեց այդ բեկումնային իրադարձությունը: «Ընկերավարությունը և Տանկահայաստանը» հողվածում, որն ուղղված էր մասնավորապես Դաշնակցության հետհուլիսյան քաղաքականությանը, ասված էր. «դաշնակցությունը պետք է կանգնի գուտ ընկերավարական գործունեության հողի վրա Ռուսաստանի մեջ: Այսօր միևնույն վտանգի հանդեպ ենք կանգնած: Եթե դաշնակցությունը թողնի տանկահայ դատը, որպես ծրագրային պարտավորություն և ամփոփվի ընկերավարական շրջանակների մեջ, այն ատեն այն աստիճանաբար կբյու-

1. Տե՛ս Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, Փարիզ, 1935, էջ 195:

2. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 32, ց. 1, գ. 12, թ. 160:

3. Նույն տեղում:

րեղանա և կգատվի անպետք և քայքայիչ տարրերն: Չի կարելի ընկերավարական և բուրժուական լինել միաժամանակ¹»: «Հայաստանը» նույնիսկ հանդես եկավ որպես միակ ազգային-ժողովրդավարական քաղաքական հոսանքը կոչկատում, որը վճռականորեն դեմ էր իմպերիալիստական պատերազմը շարունակելուն:

Հոկտեմբերի 31-ին, երբ Պետրոգրադում իշխանությունն անցավ բոլշևիկների ձեռքը, Անդրանիկի թերթը գրում էր. «Հայաստանը մայրաքաղաքի այս տազնապի մեջ կարող է ամենեւնի շատ շահագրգռվիլ, որովհետև մեծամասնականներու (բոլշևիկներ - Վ. Մ.) հաջողության առաջին ակտը պիտի ըլլա պատերազմին որեւէ ձևով վերջ տալը²»:

Անդրանիկը հավատարիմ էր ռուսական կողմնորոշմանը, այս անգամ էլ կարծում էր, թե պատերազմի ավարտից հետո (իհարկե, նա էլ նկատի ուներ Հայաստանի համար հաղթական ավարտը), Հայաստանը կստանա բոլշևիկների կողմից թմբկահարվող կարգախոսը՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքը և կիրագործի այն: Հայ ազգային հերոսին այդ հավատի համար մեղադրելը բարոյապես սպնքան էլ արդարացի չի լինի: Այլ բան էր նրա կողմից հոկտեմբերի բուն էությունը չզգալը, որի մասին շատ հեշտ է խոսել հեռվից, մեր օրերի տեսանկյունից:

Թուրքական ոչ հեռավոր արհավիրքը նրան անվերապահորեն հետում էր «ռուս բարեկամի» գիրկը: Չպետք է մոռանալ, որ նույն Անդրանիկն էր առաջինը տարակուսանք հայտնում 1915 թ. վանի մահանջի առիթով՝ բազմաթիվ անգամներ ընդհարվելով ռուսական բանակի հրամանատարության հետ:

«Հայաստանին» ևս բնորոշ էր ամբողջ հայ ժողովրդին համակած յուրահատուկ անորոշությունը, տազնապը, դեպքերի ընթացքին հնազանդորեն հետևելու իրականությունը: Վահան Թոթովենցը հուլիսին այսպես էր արտահայտում այդ տրամադրությունը, որը կարծես հնչում է մեր օրերից. «Ես չեմ ուզեր խոսիլ թե ռուսական կցում մը կամ հովանավորություն մը որքան ձեռնառու, նպաստավոր և աննպատակ է վերապրող քեկորներու (արևմտահայերի - Վ. Մ.) համար, այն պարզ պատճառով, որ մենք չենք գիտեր, թե ներկա ռուսական հեղափոխությունը ինչ վախճան պիտի ունենա, թե ներկա ռուսական դեմոկրատիան ինչ չափերով պիտի ծավալվի, ինչպես պիտի իրագործ-

1. Հայաստան, 1917, 15 հուլիսի:

2. Նույն տեղում, 31 հոկտեմբերի:

վի Հայաստանի ինքնավարությունը կամ ինքնորոշումը¹»:

Մեզ համար պարզ է դառնում նաև, որ արևմտահայությունը հավանություն էր տալիս Հայկական հարցի լուծման 3 հիմնական ձևերի, որոնց առաջարկով հանդես էր եկել Վ. Թոթովենցը: «1) Ռուսական կցումը և ռուսական հովանավորությունը, 2) Հայաստանի ինքնավարությունը՝ կառավարվող հայերով և 3) Հայաստանի ինքնավարությունը՝ կառավարվող դաշնակից պետություններից կազմված խորհրդածողովով²»:

Հայաստանի ազատագրության գործում Անդրանիկի ցուցաբերած ակտիվության մասին է վկայում նաև սպեցիֆիկ Դ. Անանունի վկայությունը: 1917 թ. մայիսի 29-ին Անդրանիկը հանդիպել էր Թիֆլիսում ամերիկյան հյուպատոս Սմիթի հետ: Հարկ ենք համարում ներկայացնել այդ գրույցը: «Ի՞նչ ծրագիրներ ունիս, - հարցնում է Սմիթը, - հայկական երեք մահացուները (Վան, Կարին, Բիթլիս) պահելու, դեպի թուրքերը դաշնակից բանակներու հաղթանակները դնուրացնելու համար»: Վերջինիս Անդրանիկը պատասխանում է. «Երբ անգլիացիք Կիպրոսից հարձակվեն Իսկանդերուն և Կտրեն Բաղդադի երկաթուղին և եթե այն առեն 30. 000 թուրքահայ բանակ մը ունենամ, ապա մեր մեկ դիվիզիան կգնա Բիթլիս, Սդերդ, երկու գունդ Մուշի ճամփով դեպի Սասուն:» Սմիթը իր հերթին հավաստիացրել է, որ դաշնակիցները կհոգան 30. 000-անոց բանակի ծախսը³:

Կարելի է կոահել միայն՝ Անդրանիկը հավանաբար գիտակցում էր, որ բացակայում են այդ խոստումների երաշխիքները, և այն իրողությունը, որ մոտ ապագայում էլ չձևավորվեց 30. 000-անոց բանակ, ինքնին հաստատում է ասվածը:

Հայաստանի լիակատար ու վերջնական ազատագրումն Անդրանիկը տեսնում էր նախ և առաջ հայ ժողովրդի միասնության, արևմտահայության ու արևելահայության միավորման մեջ: Ծշմարիտ ու անկեղծ են Անդրանիկին բնութագրող խոսքերը, թե «անիկա եղած էր հնչակյան թե դաշնակցական, առանց տարբերություններ դնելու կուսակցությունների մեջ, իր ձեռքին մեջ փայփայում էր միայն թուրքահայ ազատագրությունը⁴»:

1. Հայաստան, 1917, 23 հուլիսի:

2. Հայաստան, 1917, 22 հուլիսի:

3. Տե՛ս Դ. Անանուն, Աշած աշխատությունը, էջ 57:

4. Տե՛ս Գ. Սուրենյան, Ինչու զօր. Անդրանիկը հեռացավ ՀՅ. դաշնակցությունեն, էջ 12-13:

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո *ս. դ. Հնչակյան կուսակցությունը* ևս հակացարական-դեմոկրատական ճակատում պայքարում էր միապետության ու ֆեոդալիզմի մնացուկների դեմ: «Գաղափար» թերթը մարտի 12-ին գրում էր. «Գոռոզ բռնապետությունը խոնարհվեց հեղափոխական ժողովրդի հզոր կամքի առաջ: Ցարիզմի արեգակը հավիտյան թեքվեց դեպի արևմուտք¹»: Ասեռիկյան հնչակյանների պաշտոնաթերթ «Երիտասարդ Հայաստանը» «Ռուսական հեղափոխության հաղթանակը» խմբագրականում նշում էր՝ «իրականությունը նրանումն է, որ աշխարհում բռնապետության ներկայացուցիչներից մեկը, միապետության հզորագույն սյունը՝ ցարը: ընկած է²»:

Մարտ-ապրիլ ամիսները նշանավորվեցին հնչակյան կուսակցության տարբեր մասնաճյուղերի՝ Նոր-Նախիջևանի (Դ. Ռոստոմ), Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Թիֆլիսի, Բաքվի և այլ շրջանային կազմակերպությունների հայ աշխատավորությանն ուղղված կոչերի հրապարակումով, որտեղ ողջունում էին հեղափոխությունը, բնակչությանը կոչ էին անում աջակցել հեղափոխական կառավարությանը և զինվորների ու բանվորների գործադիր մարմիններին³:

Մասնակցելով Կովկասի քաղաքական կյանքին, Հնչակյան կուսակցությունը զբաղվում էր իր շարքերի համալրումով, կուսակցության վերականգնումով: Այդպես ստեղծվեց Բաքվի շրջանային կազմակերպության ժամանակավոր վարչությունը, սկսեցին գործել Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Կարսի, Բաթումի, Սուխումի հնչակյան կազմակերպությունները: Կուսակցության շուրջը համախմբվելու և քաղաքական գործունեությունն աշխուժացնելուն էր ուղղված նաև հնչակյան մամուլում կուսակցության հիմնադիրներից մեկի՝ Մարո Նազարբեկի արտրից վերադառնալու հանգամանքի բազմակի շեշտումը: Որքան էլ մեծ էր խանդավառությունը, սակայն Մարո Նազարբեկյանը Թիֆլիս ժամանեց միայն հուլիսի 9-ին⁴: Թիֆլիսում էին համախմբված նաև հնչակյան կուսակցության մյուս նշանավոր գործիչները՝ Ա. Բաբայանը (Թիֆլիսի նահանգային գործադիր կոմիտեի անդամ), Ն. Աբրահամյանը, Մելիք-Բախտամյանը, Շմավոնը (Գ.

1. Գաղափար, 1917, Թիֆլիս, 12 մարտի:

2. Տե՛ս Երիտասարդ Հայաստան, 2իկագո, 1917. 28 մարտի:

3. Տե՛ս ՀՀ ՀՔԿՓԿԱ, ֆ. 4045, ց. 1, գ. գ. 197, 198, 199, 200:

4. Տե՛ս Մշակ. 1917, 13 հուլիսի:

Կաֆյան), Ա. Կիտուր, Լազոն, Սոլովյանը, Խանգատը, Սյունիքը, Արտեմիսը, Նար-Դոսը, Ա. Մխիթարյանը, Սոկրատ խան Գալֆայանը, Ֆյորա Վարդանյանը, Մ. Ասլիբեկյանը, Սյունեցին, Գարագաշը, Ժ. Միրզախանյանը և ուրիշներ¹:

Հայ ազգային, սոցիալիստական, Հնչակյան կուսակցությունը հեղափոխության ծավալման շրջանում շեշտում էր իր՝ «Ս. -Դ. Հնչակյան կուսակցություն անվանումը: Հնչակյան մամուլի էջերում բազմիցս ընդգծվում էր կուսակցության սոցիալիստական ուղղվածությունը, աշխատավոր մասսաներին դասակարգային հողի վրա կազմակերպելու և նրանց դեպի սոցիալիզմն առաջնորդելու» գաղափարը²: Հնչակյան կուսակցության Նոր-Նախիջևանի (Դոնի-Ռոստով) մասնաճյուղի կոչը տեղի աշխատավորությանը, հայտարարում էր, որ «Ս. -Դ. Հնչակյան կուսակցությունը հայ աշխատավոր դասակարգի ներկայացուցիչն է, որը տասնյակ տարիների ընթացքում աշխատել է հայ բանվորական շրջաններում և առաջնորդել է դեպի տնտեսական և քաղաքական պայքարը³»:

1917 թ. մարտի 12-ին Թիֆլիսում կայացավ Հնչակյան կուսակցության տեղական կազմակերպության՝ ցարիզմի անկումից հետո առաջին հրապարակային ժողովը: Նախագահում էին Ա. Բաբայանը, Ն. Աբրահամյանը, Խ. Վարդանյանը և Մ. Ստամբուլցյանը: Այստեղ առաջադրվեց Հնչակյան կուսակցության քաղաքական միևնույն ծրագիրը, ժողովրդավար հանրապետություն ստեղծելու համար առաջարկվում էին հետևյալ պայմանները. 1) փոխել ամբողջ հին վարչակարգը և ներքին պարենավորման գործը հանձնել տեղական ինքնավարություններին, ոստիկանությանը ուղարկել ռազմականատ, 2) հաստատել խոսքի, մամուլի, ժողովների, միությունների, ինչպես նաև բանվորական կազմակերպությունների լիակատար ազատություն, 3) Ազգային ինքնորոշում, 4) կանանց իրավահավասարություն, 5) մահապատժի վերացում, 6) Սահմանադիր ժողովի գումարում⁴: Նոր Նախիջևանի մասնաճյուղն այս բոլորին ավելացնում էր նաև ժողովրդավար հանրապետության, 8-ժամյա բանվորական օրվա, լիակատար ներման պահանջները⁵: Հնչակյան գործիչ Ա.

1. Տե՛ս Արսեն Կիտուր, Պատմություն ս. -դ. Հնչակյան կուսակցության, 1887-1962, Ա. հատոր, Պեյրուք, 1962, էջ 474:

2. Տե՛ս Գաղափար, 1917, 25 մարտի:

3. Նույն տեղում:

4. Տե՛ս նույն տեղում:

5. Տե՛ս ՀՀ ՔԿՓՊԿԱ. ֆ. 405, ց. 1, գ. 197, թ. 1:

Կիտուրը գրում է. որ «ստույգ լուրերու աղբյուրը կհամարվի այդ օրերու հնչակյան մամուլը, որը հստակորեն կպատկերացնէ հնչակյան կյանքը և անոնց կատարած հասարակական դերը»¹: Որքան մեզ հաջողվել է պարզել Հնչակյան մամուլը Փետրվարյան հեղափոխության ժամանակաշրջանում գրեթե չի անդրադարձել հայ աշխատավորական զանգվածների սոցիալական պայքարի հարցերին: Իր սկզբնական օրերից մինչև մեզ հետաքրքրող ժամանակահատվածը, Հնչակյան կուսակցության քաղաքական պայքարը կենտրոնացել է գերազանցապես Հայկական հարցի շուրջ: Մարքսիզմի, սոցիալիզմի գաղափարներով հրապուրվելն այդ կուսակցությանը որոշակի փուլերում միայն առանձնացրել է հայ քաղաքական կյանքում՝ օգնելով նրան հակադրվելու ազգային մյուս կուսակցություններին, մասնավորապես Դաշնակցությանը:

«Երիտասարդ Հայաստանը» Ամերիկայից Թիֆլիս էր հեռագրում այն մասին, որ տեղի հնչակյան գործիչները «մասնավոր տեղ տան Հայկական դատին և կուսակցության գործունեությունը տարածեն մինչև Հայկական բարձրավանդակը»²: Ասվածի վկայություններից է «Երիտասարդ Հայաստանի» հունիսյան մի խմբագրականը՝ «Նորաստեղծ Ռուսաստանի մեջ» վերնագրով: «Մենք չսխալվեցինք, - գրում է Ս. Այգ-Վարդանյանը, - Ցարիզմի դեմ կռվելով, չսխալվեցինք և Ռուսաստանի սոցիալիստական տարրերի հետ համագործակցելով: Այսօր այդ անցյալի գործունեության արդյունքը լի ու լի կերպով վայելում ենք»: Միանգամայն պարզ է, որ սոցիալիզմին հարելը լրացնելու էր միայն գլխավոր գործին՝ Հայաստանի անկախության ձեռք բերմանը:

Խմբագրականում բարձրացվում էր նաև այն միտքը, թե «Անդրկովկասի և Ռուսահայաստանի մեջ կազմված բոլոր հանձնախմբերի և գործադիր մարմինների մեջ մենք գերակշիռ ձայն ունենք, եթե ոչ թվի, գեթ ուղղության, ոգու, գաղափարի տեսակետից»³: Հենց այս վերջին ձևակերպման դեմ էր ուղղված Դաշնակցության բողոքը: Նրանց գայրացրել էր «Երիտասարդ Հայաստանի» հուլիսի 28-ի համարի միտքը, թե «Հնչակյան կուսակցության գործունեությունը ծավալվում է Նևայի ափերից մինչև Վանա ծովը»⁴:

Ամբողջ պետության մեջ առաջադրված է մի հրամայող, ընդհա-

1. Արսեն Կիտուր. Ընթացիկ աշխատությունը, էջ 473:

2. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 474:

3. Երիտասարդ Հայաստան, 1917, 27 հուլիսի:

4. Տե՛ս Այգ, 1917, 17 սեպտեմբերի:

նուր լոգունգ, այն է՝ կոիվը շարունակել անխափան կերպով¹»։ Այսպիսին էր հաճ չնչակյան կուսակցության պաշտոնաթերթ «Գաղափարի» տրամադրությունը։ Ստ. Շահումյանը գրում էր. «Մեր ազգային կուսակցությունները կազմվել են գլխավորապես կովկասահայ ինտելիգենցիայից, որը թե իր ծրագրով, թե կրթությամբ և թե իր տնտեսական շահերով սերտորեն կապված է եղել և այսօր էլ կապված է կովկասահայ բուրժուազիայի հետ։ Այդ բուրժուազիան ոչ միայն հյուսիսատակ է ռուս թագավորներին, այլև պատրաստ է ամեն կերպ ծառայելու նրանց նվաճողական քաղականությանը Տանկաստանի դեմ²»։

Մի կողմ թողնելով Ստ. Շահումյանի կուսակցական դիրքորոշումը և նպատակները, մենք այստեղ պարզորոշ տեսնում ենք այդ հսկասական հարցի իրական պատկերը՝ մի էական թերությամբ, սակայն, ինչը չէին ուզում ընդունել հայ սոցիալ դեմոկրատները, բոլշևիկները։ Այո, հայ ազգային-ժողովրդավար խավերը պատրաստ էին ծառայել ռուս թագավորներին այնքանով, որքանով նրանց նվաճողական քաղաքականությունը համընկնում էր հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումների. Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծման հետ, մանավանդ 1917 թ. կովկասյան ճակատի կացությունը այդ էր հուշում ու հուսադրում։

Արդեն մարտի 12-ին Թիֆլիսի ժողովում Գ. Կաֆյանը հույս էր հայտնում, որ «Նոր կառավարությունը բավարարություն կտա բոլոր մանր ազգությունների պահանջներին³»։ Մայիսին «Երիտասարդ Հայաստանը» գրում էր. «Հայաստանի, հայ ժողովրդի քաղաքական վերածննդի նկատմամբ ս. -դ. չնչակյան կուսակցության անխափան կուրսը եղել է մաքսիմումը՝ անկախ Հայաստան՝ Կիլիկիայի հետ միասին⁴»։

«Մարքսիստական» սոցիալ-դեմոկրատական, բանվորական տիտղոսները կրող չնչակյան կուսակցությունը ևս բացառություն չկազմեց հայ իրականության մեջ այն առումով, որ, անկախ իրենից, հակասության մեջ ընկավ. մի կողմից պաշտպանում էր սոցիալիստական հեղափոխության գաղափարը (պատահական չէր, որ հոկտեմբերից հետո բազմաթիվ հնչակյաններ դարձան բոլշևիկներ, այդ թվում և Մ. Նազարբեկյանը), իսկ մյուս կողմից կոչ էր անում շարու-

1. Գաղափար, 1917, 12 մարտի։

2. Ստ. Շահումյան, ԵԼԺ, հ. 3, էջ 48-49։

3. Տե՛ս Երիտասարդ Հայաստան, 1917, 30 հուլիսի։

4. Երիտասարդ Հայաստան, 1917, 26 մայիսի։

նակել պատերազմը մինչև հաղթական ավարտ: Ընդհանրապես, տատանումներն այս կուսակցությանն ավելի բնորոշ էին:

Եթե մարտի 22-ին Հնչակյան կուսակցության Ալեքսանդրապոլի վարչության կոչը ազդարարում էր «օգնել պատերազմի դաշտում կովող մարտական ընկերներին, որոնց հաղթությամբ միայն կամ-րապնդվի ձեռք բերած ազատությունը»¹, ապա մայիսի 1-ի ստորիվ Բաքվի, Երևանի, Նոր-Նախիջևանի շրջանային վարչությունները գոչում էին «կորչի միլիտարիզմը, կեցցե միջազգային հասներաշ-խությունը, կեցցե սոցիալիզմը»²:

Նարոդնիկական, մարքսիստական, ապա և՛ սոցիալ-դեմոկրա-տական հավատամք և ավանդույթներ կրող Հնչակյանները հա-յազգային-դեմոկրատ այն գործիչներից էին, որոնք շարունակում էին պաշտպանել սոցիալիզմի գաղափարները, չնայած որ վերջինս լիո-վին ենթարկվում ու հարմարեցվում էր Հայոց դատի գործին, մի բան, որն ավելի էր դժվարացնում այս կուսակցության գործունեությունը, հատկապես, կովկասում, այն էլ՝ Դաշնակցության կողքին:

Հունիսի 16-ին (նշանակված էր հունիսի 15-ին - Վ. Մ.³) Թիֆլի-սում տեղի է ունենում «ս. -դ. Հնչակյան կուսակցության կովկասի, Ռուսաստանի և Պարսկաստանի համախորհուրդ»: Համախորհուր-դը նախագահում էին Գ. Եղիկյանը, բժ. Ա. Իսահակյանը, Ա. Տեր-Վարդանյանը:

Հետաքրքիր է, որ համախորհրդի աշխատանքների սկզբում, հա-տուկ քննարկման առնակ է դառնում Ռուսաստանում լենինիզմի ակտիվացման հարցը, որ «Հնչակյանների շարքերում էլ լենինիզմի պրոպագանդ էր մղվել, որոնք կոնֆերանսում նույն պրոպագանդով ուզեցին երևան գալ»⁴: Այս վերջինս լուսաբանվում է Մ. Նազար-բեկի կենսագրությամբ: Ծիշտ է, այն նվիրված է հոկտեմբերից հետո ընկած ժամանակաշրջանին, սակայն առնչվում է նաև մեզ հե-տաքրքրող հարցին: Մ. Նազարբեկը գրում էր, որ չնայած լինելով Հնչակյան կուսակցության նախկին կենտկոմի անդամ և նրա հիմնա-դիրներից, ինքը մաժամանակ համագործակցում է բոլշևիկների հետ՝ արտասահմանում, Թիֆլիսում ու Սիբիրում⁵: Այս փաստի վկա-յությունն է նաև այն, որ Լենինը և Շահումյանը Մ. Նազարբեկին

1. Տե՛ս ՀՀ ԼՔԿՓՊԿԱ, ֆ. 4045, ց. 1, գ. 198, թ. 1:

2. Տե՛ս նույն տեղում, գգ. 202-204, թթ. 1:

*. Տե՛ս նույն տեղում, գ. 205, թթ. 2, 6:

3. Տե՛ս նույն տեղում, գ. 210, թ. 1:

4. Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 30, թ. 1:

խորհուրդ են տվել մնալ Հնչակյան կուսակցության մեջ՝ հայ իրականության շրջանում բոլշևիկյան պրոպագանդա տանելու նպատակով¹:

Համախորհուրդը գրեթե ամբողջությամբ իր դժգոհությունը հայտնեց լենինիզմի քարոզչությանն ու տակտիկային: «Դրա ամենապերճախոս վկայությունը եղավ մեր ծրագրի մշակումը. - ասվում էր այնտեղ. - և այն բանաձևը, որոնցով մենք ճշտեցինք մեր դիրքը պատերազմի, ժամանակավոր կառավարության և ամբողջ Ռուսաստանը շահագրգռող այլ հարցերի նկատմամբ²»:

Անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել այդ բանաձևերը: Այնտեղ ասվում էր. «Ս. -դ. Հնչակյան կուսակցության համախորհուրդը դրության փրկությունը գտնում է. 1) համաեվրոպական պրոլետարիատի ըմբոստացման մեջ, որը և հաջող լուծում կտա թե պատերազմի և թե բոլոր ժողովուրդների ազատագրությանը՝ «հաշտություն առանց հողային կցումների և պատերազմական տուգանքների, ազգերի ինքնորոշման լոգունգի սկզբունքով, 2) ներկա կոալիցիոն կառավարության պաշտպանության և վստահության մեջ, որը բաղկացած է պրոլետարիատի ներկայացուցիչներից և որոնք երկիրը տանում են դեպի ամենալայն դեմոկրատացում, 3) պատերազմը որքան կարելի է շուտ վերջացնելու մեջ, 4) քայքայված և կործանված երկրների - Հայաստանի, Բելգիայի, Չեոնոգորիայի, Սերբիայի, Ռումինիայի և Լեհաստանի լիակատար վերականգնման և ազատագրության մեջ³»: Ինչպես նկատում ենք, որքան էլ համախորհուրդը դատապարտեր Լենինին ու բոլշևիկներին, այնուամենայնիվ, նրանք էլ էին խոսում համաշխարհային հեղափոխության, պատերազմը ավարտելու մասին:

Հնչակյանները այստեղ ճշտում են նաև իրենց դիրքը մյուս քաղաքական կուսակցությունների նկատմամբ. «Լ. ս. -դ. Հնչակյան կուսակցությունը, որպես միջազգային ս. -դ. -ի մի հատված, որը գործում է հայ իրականության մեջ, համերաշխ է ընթանում բոլոր համանման միջազգային ս. -դ. այլ հատվածների հետ: 2. Անհրաժեշտ դեպքում ս. -դ. Հնչակ. կուսակցությունը բլոկ է կազմում սոցիալիստ այլ կուսակցությունների հետ և 3. բլոկ է կազմում նաև ոչ սոցիալիստ կուսակցությունների հետ՝ պետական ռեակցիայի ծագման դեպքում, իսկ ազգային ներքին հարցերի հարուցման ժամանակ, բլոկ է կազմում այն հոսանքների հետ, որոնք ապահովում են ս. -դ. Հնչակյան

1. Տե՛ս ՀՀ ԼՔԿՓԴԿԱ, ֆ. 4045, ց. 1, գ. 30, ք. 18:

2. ՀՀ ԼՔԿՓԴԿԱ, ֆ. 4045, ց. 1, գ. 210, ք. 1:

3. Նույն տեղում:

թեկնածուների պաշտպանությունը¹»:

Համախորհուրդը որոշեց նաև Թիֆլիսում հրատարակել «Նոր Աշխարհ» օրաթերթը: Թերթի խմբագրապետ ընդունվեց Ս. Սապահ-Գյուլյանը, խմբագիր՝ Գ. Եղիկյանը, Ս. Տեր-Վարդանյանը, դոկտոր Ս. Տաշիրը²: Հնչակյան կուսակցությունը կազմակերպչորեն բաժանվեց 13 շրջանների, որից մեզ հետաքրքրող 5-րդ շրջանը ընդգրկում էր Երևանը, Նախիջևանը, Կաղզվանը, Սարիղամիշը, 7-րդը՝ Թիֆլիսը և շրջակայքը, 11-րդը՝ Գանձակը, Նուխին, Զաքաթայան, Գյուլջան, Շամախին, 12-րդը՝ Արևմտյան Հայաստանի նվաճված մարզերը, 13-րդը՝ Սյունյաց աշխարհը, Ղարաբաղը³:

Համախորհուրդը Արևմտյան Հայաստանի սզատագրության վերաբերմամբ անցկացրեց հետևյալ բանաձևը. «Ս. -դ. Հնչակյան կուսակցության գործունեության հիմնական հարցերից մեկը եղել է Հայկական հարցի լուծումը: Եվրոպայի միջամտությունը համաշխարհային պատերազմի ծագմամբ, մանավանդ ռուսական հեղափոխության պայթումով, հրամայական է դարձրել միջազգային պրոլետարիատի իշխանությունը, ուստի և ս. -դ. Հնչակյան կուսակցությունը միջազգային պրոլետարիատի դատաստանին է հանձնում Հայկական հարցի վախճանական լուծումը՝ համաձայն ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի: Այդ սկզբունքով ս. -դ. Հնչակյան կուսակցությունը իր պարտականություններից է համարում շարունակել պաշտպանել այդ դատը, իբրև Հայաստանի ինքնավարության հարց⁴»:

Հայկական հարցը Հնչակյան կուսակցությունը նույնպես բաժանում էր երկու մասի՝ ռուսահայ և թուրքահայ:

«Ամենից վեր, - գրում էր «Երիտասարդ Հայաստանը», - մենք կենսական խնդիր ունենք: Դա Հայկական դատն է: Դա քաղաքական ինքնավար Հայաստանն է⁵»: Արևելյան Հայաստանում այդ նպատակին հասնելու հիմնական գրավականը նրանք տեսնում էին հայաշատ մի կենտրոնում հայ ազգային հիմնադիր ժողով հրավիրելու մեջ, որը «միահեծան իրավունքով պետք է վճռեր բոլոր հարցերը»: Հնչակյաններն առաջարկում էին, որպեսզի ժողովին մասնակցեն ոչ միայն քաղաքական կուսակցությունները, ամեն կարգի մշակու-

1. Տե՛ս ՀՀ ՀՔԿՓՊԿԱ, ֆ. 4045, ց. 2, գ. 210, ք. 1:

2. Նույն տեղում:

3. Նույն տեղում:

4. Նույն տեղում:

5. Երիտասարդ Հայաստան, 1917, 30 հունիսի:

թալին հաստատությունների ներկայացուցիչները, այլև կաթոլիկ, բողոքական հայերը¹:

Առաջին հալացքից այս արդարացի պահանջի ներքո քողարկվում էր Հնչակյանների կուսակցական տագնապը՝ ավելի ուժեղ ու հեղինակավոր Դաշնակցությունից, ժողովում սպասվող վերջինիս հաղթանակից:

Ս. Սապահ-Գյուլյանի «Ինքնավար Ռուսահայաստան» հոդվածից պարզվում է, որ Հնչակյան կուսակցությունը Արևելյան Հայաստանի ապագան տեսնում էր կուլտուր-ազգային ավտոնոմիայի մեջ: Հնչակյան կուսակցության առաջատար գործիչը գտնում էր, որ այդ ծրագրի Յ կետերը՝ հողային տարածությունը, ազգությունը և անհատական հանգամանքները, որոնք արտահայտվում են մի ազգի մշակույթով, նրա առանձնահատկություններով, «հաշվադրվում է Ռուսահայաստանի մեջ»²:

Արևմտյան Հայաստանի հարցը նույն հեղինակը լուսաբանում է մեկ այլ՝ «Քաղաքական ինքնավար Հայաստան ու Անկախ Հայաստան» հոդվածում: Նրա կարծիքով «միակ արդար և իրավական պահանջը քաղաքական ինքնավար Հայաստանն է՝ անջատված Թուրքիայից»³: «Հայաստանը, - գրում էր Սապահ-Գյուլյանը, - և նրա հետ միասին Կիլիկիան անջատվում են Թուրքիայից և կազմում Հայկական Պետություն, որ օրենսդրական, վարչական, գործադրական իշխանություններն ու մարմինները ինքնավարորեն բխում են այդ տարածության մեջ գտնվող ժողովրդից: Ամեն ինչ հայկական գույն և ձևավորություն պիտի ստանա»⁴:

Իրոք, ծրագիրը կարծես թե անթերի էր, բայց կտրված էր իրականությունից: Պետք է հաշվի առնել այն, որ 1917 թվականի վերջերին արևմտյան Հայաստանը պարզապես անկարող էր «հայկական գույն և ձևավորություն» ստանալ՝ հայկական տարրի գրեթե բացակայության ու դրա ներհոսքի արգելման պատճառով: Ավելին, հոդվածը գրվել էր նոյեմբերին, այսինքն Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո, երբ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության միակ իրական ուժը՝ Կովկասյան բանակը, զանգվածաբար հեռացնում էր Կովկասյան ռազմաճակատից, երբ դրանից էլ առաջ այնտեղի հայ բնակչությունը գրեթե լիովին բնաջնջվել էր:

1. Տե՛ս Երիտասարդ Հայաստան, 1917, 30 հունիսի:

2. Տե՛ս նույն տեղում, 14 հուլիսի:

3. Տե՛ս նույն տեղում, 24 նոյեմբերի:

4. Նույն տեղում:

վերակազմւալ Հնչակյան կուսակցության կովկասյան կենտրոնական վարչության «Հայկաշեն» ամսագիրը այս առթիվ շթաքցնելով իր հակաբոլշեիզմը, գրում էր. «Մենք չենք գիտեր մյուս ճակատներու դրությունը, բայց կովկասյան ճակատի վրա մութ ձեռք մը գաղտնի, բայց միշտ հայտնի և ուժեղ, մեծասասնական անունի տակ, քայքայեց բանակը¹»: Ժիշտ է, որ բոլշեիկները զգալի ազդեցություն ունեին կովկասյան բանակում, բայց չպետք է մոռանալ, որ կովկասյան բանակի հեռացման պատճառ էր նաև տեղական ազգային ուժերի գործունեությունը. այն է, որ ստեղծելով Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, նրանք փաստորեն երկրամասը անջատեցին բոլշեիկյան Ռուսաստանից: Պարզ է, որ ռուսական բանակն այլևս անելիք չուներ կովկասում:

Հետաքրքիր է, որ Հնչակյան կուսակցության աշխեր՝ վերակազմւալ հնչակյանները, որոնք 1908 թվականին սիավորվել էին հայ սահմանադիր-ռամկավարական կուսակցության մեջ, 1917 թվականի վերջին նորից առանձնացան և նույնիսկ հրապարակում էին իրենց պաշտոնաթերթը՝ «Հայկաշենը»: Կուսակցությունն իր առջև նպատակ էր դրել «աշխատել ամեն գնով ձեռք բերել հայրենիքի ազատագրությունը իր սահմանների մեջ²»: Գործելակերպը հետևյալն էր. «1. Ապահովել հայ տարրի մասնակցությունն ու իրավունքների պաշտպանությունը պատերազմի օրերնքով, դաշնակիցների կողմից գրավված հողամասերի ու տեղական վարչական կազմակերպությունների մեջ, 2. ստեղծել և ուժ տալ պահակազորքի կազմությանը, 3. հայկական կենտրոնների մեջ ստեղծել ազգային մարմիններ³»:

Այսպիսով, Հայկական հարցի լուծման հնչակյան եղանակները ևս, Փետրվարյան հեղափոխության շրջանում հիմնականում անհրազոր լինելի էին՝ կապված համառուսական ընդհանուր պրոբլեմների, պատերազմի անորոշ ելքի հետ:

1. Հայկաշեն, Թիֆլիս, 1917, հ. 1-2:

2. Տե՛ս Ծրագրային հարցեր վերակազմւալ Հնչակյան կուսակցության, Թիֆլիս, 1917, էջ 28:

3. Տե՛ս նույն տեղում:

Փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակից հետո Անդրկովկասում նկատելիորեն ակտիվացավ «Սոցիալիստ-հեղափոխականներ» (էսէռներ) կուսակցության գործունեությունը: Իրան նպաստեցին կովկասյան ռազմականատուր և Անդրկովկասի քաղաքներում տեղաբաշխված բանակային զորամասերի կուտակումները, որոնք հեղափոխության սկզբնական շրջանում կրում էին էսէռական կուսակցության ազդեցությունը: 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխության մոզական գաղտնի ուժով և իրենց համար անպասելի կերպով, - գրում էր Ա. Մոավյանը, - Անդրկովկասյան ս. -հ. -ը խոշոր ուժ են դառնում և ունենում պատմության մի փառավոր էջ¹»:

Հայաստանում էսէռականությունը դրսևորվեց ոչ մեծ կազմակերպությունների, տեղական կոմիտեների և Անդրկովկասի մի շարք հայաշատ կենտրոններում այդ կուսակցության հայ համախոհների գործունեությամբ: Սոցիալիստ-հեղափոխականների պասիվությունը Հայաստանում և համառուտական շարժման համեմատ նրանց ավելի ուշ հանդես գալը բացատրվում է Դաշնակցության նկատելի հեղինակությամբ: 1917 թ. մայիսի 3-ին Թիֆլիսի հայկական միջկուսակցական խորհրդականությանը ներկա էին և հայ սոցիալիստ-հեղափոխականների ներկայացուցիչները՝ Ա. Խոնդկարյանը և Ա. Ստամբոլցյանը: Արշամ Խոնդկարյանի ելույթն քննադատոր գծերով բացահայտում է հայ էսէռականության վիճակը 1917 թվականին: Նա ասում էր, որ «ինքը և յուր ընկերները ռուս սոցիալիստ-հեղափոխական կուսակցության անդամ են, որ կան և այլ շատ հայեր: Այս կուսակցությունը ունենալու է շուտով յուր հայկական բաժանմունքը և թեպետ ցարդ կազմակերպված չի եղել իբրև մի առանձին կուսակցություն, բայց իբրև հոսանք գոյություն ունի հայ կյանքում, որի արտահայտիչն են շատ հայ ուսանողներ զանազան քաղաքներում²»:

Խոնդկարյանի այն հարցումին, թե ինչու հայկական միջկուսակցական խորհրդակցությանը չեն հրավիրվել հայ սոցիալիստ-հեղափոխականները, ժողովականները միաձայն պատասխանում են, որ իրենց պարզապես անհայտ է եղել այդ հոսանքի գոյությունը: Իսկ Հ. Օհանջանյանն ավելացնում է, որ սոցիալիստ-հեղափոխականների գաղափարների արտահայտիչը հայ իրականության մեջ հանդիսա-

1. Ա. Մոավյան, Սոցիալիստ-հեղափոխականները Անդրկովկասում, Եր. 1922, էջ 7:

2. ՀՀ ՊԳԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 4, թ. 21:

ցել և Դաշնակցությունը¹:

Ասվածից հետևում է նաև, որ Հայաստանում էսէռական կազմակերպություններ սկսում են առաջանալ ապրիլի վերջերից հետո միայն:

«Փայլակ» թերթի ապրիլի 28-ի համարից տեղեկանում ենք, որ Շուշիում արդեն գործում էր սոցիալիստ-հեղափոխականների բյուրո²: Ալեքսանդրապոլի «Ժայռը» ապրիլի 30-ին հայտնում էր, որ քաղաքային տանը նշանակված էր սոցիալիստ-հեղափոխականների ժողով³:

Կովկասյան բանակի բանակալին կոմիտեի «Кавказский воин» պարբերաթերթից հայտնի է դառնում, որ հունիս-հուլիս ամիսներին էսէռական ակտիվ կազմակերպություն է գործում Էրզրումում⁴: Հուլիսի 19-ին սոցիալիստ-հեղափոխական կուսակցության հայկական մասնաճյուղ է ստեղծվում Վանում⁵: Օգոստոսի 27-ին տեղի է ունենում Վաղարշապատի ս. -հ. կուսակցության բյուրոյի հանդիսավոր քաջումը⁶:

Եթե բուն Հայաստանում մոր էին միայն սկսում սաղմնավորվել սոցիալիստ-հեղափոխականները, կազմակերպություններ ստեղծվել, ապա Անդրկովկասի խոշոր կենտրոններում հայ էսէռական գործիչները լայն հեղինակություն էին վայելում:

1917 թ. ապրիլի 7-10-ը Թիֆլիսում կայանում է ս. -հ. -ի կուսակցական շրջանային համագումարը⁷, որի կոմիտեում ընտրվում են Ա. Խոնդկարյանը, Լ. Աթաբեկյանը, Լ. Թումանովը և Ն. Թարխանյանը: Համագումարի կազմակերպչական հանձնաժողովի հաշվետվությունից պարզվում է և առավել ստույգ են դառնում այն լուրերը, որ Հայաստանում էսէռական կուսակցության կոմիտեներ են գործում Երևանում, Կարսում, Սարիղամիշում, Էրզրումում, Ալեքսանդրապոլում, Վանում, Շուշիում, Ելիզավետպոլում (Գանձակ)⁸:

Ազգային հարցը հայ սոցիալիստ-հեղափոխականները, ինչպես

1. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 4. թ. 21:

2. Տե՛ս Փայլակ, 1917, 28 ապրիլի:

3. Տե՛ս Ժայռ, 1917, 30 ապրիլի:

4. Տե՛ս Кавказский воин, Эрзрум, 1917, 29 июня, 19 июля. *

5. Տե՛ս Վան-Տոսպ, 1917, 13 օգոստոսի:

6. Տե՛ս Աշխատանքի դրոշակ, Բաքու, 1917, 17 սեպտեմբերի:

7. Տե՛ս Известия Советов Р. и С. депутатов Тифлиса, 1917, 13 апреля.

8. Տե՛ս Ս. Մելիքյան, Սոցիալիստ-հեղափոխականները Հայաստանում և Անդրկովկասի հայաշատ քաղաքներում 1903-1920 թթ., Երևան, 1997:

և էսէոները բնդհանրապէս. կապում էին Սահմանադիր ժողովի հրավիրման հետ և առհասարակ խուսափում էին անդրադառնալ այդ ցավոտ խնդրին:

Էսէոականության պարագլուխներից Օ. Մինոռը, օրինակ, բավարարվում էր նրանով, երբ ասում էր, թե «մեր կուսակցության խնդիրը ազգայնական միտումների բացառումը և յուրաքանչյուր ազգի լայն ինքնավարության իրավունքի ճանաչումն է: Այստեղ կովկասում ազգային հարցը շատ է բարդ, ուստի և մեծ է պատասխանատվությունը¹»: Ուշագրավ են Մինոռի կողմից իրենց կուսակցության յուրահատկության բացահայտման շարժառիթները: Նա գտնում է, որ վրացական, հայկական, մուսուլմանական սոցիալիստական կուսակցություններն արտահայտում են ոչ միայն պրոլետարիատի, աշխատավոր գյուղացիության դասակարգային շահերը, այլև հասարակական շահերը, որը այդ կուսակցություններին հաղորդում է ազգային կերպարանք: «Պատահական չէ, - գրում է նա, - որ հայկական դաշնակցություն կուսակցությունը ամբողջովին վերցրել է մեր ծրագիրը²»:

Ազգային հարցի կոնկրետացումից խուսափելու յուրօրինակ փաստ է նաև էսէոների կողմից Թուրքիայում իբրև թե բարձրացող համակրանքը հեղափոխության նկատմամբ: Երևանի կայազորի Զ. Պ. Խ. Գործադիր կոմիտեի պաշտոնաթերթ «Страж Свободы»-ն այդ առիթով նշում էր, որ համաշխարհային չքավորության հեղափոխությունը կլուծի ամեն մի հարց³:

Ա. Խոնդկարյանը Հայկական հարցին մոտենում էր հետևյալ կերպ: Արևելյան Հայաստանի հարցը դարձյալ առանձնացնելով Արևմտյան Հայաստանից, գտնում էր, որ Թուրքահայկական հարցի առանձնահատկությունը ոչ այնքան նրա միջազգային բնույթն է, որքան ռուսական կառավարության՝ արևելյան քրիստոնյաների ճանաչված պաշտպանից այդ հարցի կախումից և բարերար լուծումից: Հարցի նման դրվածքը թելադրում է ռուսահայերին միայն մեկ ազգային ծրագիր, քաղաքական որոշակի վարքագիծ՝ ռուսական պետության սահմաններում չբարձրացնել որևէ ազգային պահանջ, ապրել խաղաղ⁴:

Միանգամայն սկնհայտ է, որ ազգային հոգսի ամբողջ բեռը

1. Знамя труда, Тифлис, 1917, 22 сентября.

2. Նույն տեղում:

3. Страж Свободы Ереван, 1917, 8 сентября.

4. Армянский Вестник, 1917, 7 мая.

դնելով Արևելյան Հայաստանի ուսերին, հեղինակը նրբանկատ ձևով շրջանցում է Արևմտյան Հայաստանը:

Յուրովի մեկնաբանությամբ էր հնչում նաև «Պատերազմի մասին» բանաձևը՝ ընդունված էսէռների անդրկովկասյան համագումարում. «Աչքի առաջ ունենալով, որ պետական հեղաշրջումը Ռուսաստանում հանդիսանում է աշխատավոր դասերի սրբազան վատակը, որ երկրի բոլոր կենդանի ուժերը պարտավոր են արյամբ ձեռք բերած ազատությունը պաշտպանել թե արտաքին և թե ներքին ձեռնմխումներից, և որ ռուսական գործի պարտությունը կլինի ռուսական հեղափոխության պարտությունը՝ սոցիալիստ-հեղափոխականների անդրկովկասյան համագումարը անհրաժեշտ է համարում շարունակել պատերազմը, ամբողջ եռանդով չհետամտելով որևէ գրավական նպատակների¹»: Ինքնին հարց է առաջանում, թե էլ ինչի համար է պատերազմի անհրաժեշտությունը, եթե ոչ՝ տարածքների գրավման: Էսէռները դա բացատրում էին այսպես. «Շարունակել պատերազմը այնքան ժամանակ, մինչև որ դաշնակից երկրների դեմոկրատիայի հետ լիակատար համաձայնությամբ կկապվի այնպիսի հաշտություն, որը կապահովի ինչպես Ռուսաստանի անկախ ու ազատ գոյությունը, նույնպես և համաշխարհային պատահարի մեջ նետված բոլոր ժողովուրդների ինքնորոշման անպայման իրավունքը²»: Այստեղ առկա է ռուսական հեղափոխության նվաճումներն արտահայտելու միտումը, բանաձևի ձևակերպման մեջ զգացվում է հաշ գործիչների խաղացած ազդեցությունը և պատահական չէ, որ էսէռական համագումարի նյութերը հանգամանորեն լուսաբանվում էին նաև «Հորիզոնում»:

Մայիսի 23-ին, Երևանի կայազորի զինվորների պատգամավորների խորհրդի նիստում, նախագահ Ի. Ստարցևի ղեկավարությամբ ընդունված բանաձևը ընթացիկ պահի մի շարք հարցերի հետ միասին, ազգային հարցում պաշտպանում էր կովկասյան բանակի երկրային համագումարի որոշումները, այսինքն ազգային հարցը դարձյալ թողնվում էր Սահմանադիր ժողովին: Միաժամանակ դատապարտվում էր կովկասյան ժողովուրդների ազգամիջյան թշնամանքը:

Ժողովում հայտնի դարձավ նաև, որ Երևանում կազմակերպվել է «Դասալիքների իրավունքների պաշտպանության կոմիտե»՝ 1500 անդամներով: Դասալիքները որոշել էին հեռագիր ուղարկել Կե-

1. Հորիզոն, 1917, 14 ապրիլի:

2. Նույն տեղում:

րենսկուն և Չխեիձեին այն մասին, որ զինվոր-դասալիքները պատ-
րաստ են մեկնել ռազմաճակատ այն պայմանով, եթե հաշտությունը
կնքվի առանց անեքսիաների և կոնտրիբուցիաների՝ ազգերի ազատ
ինքնորոշման իրավունքի հիման վրա¹։

Ազգային հարցում հայ էսեռների գործունեության վրա լույս է
սփռում նաև հոկտեմբերյան հայկական համախորհրդակցությանը
ներկայացված սոցիալիստ-հեղափոխականների հռչակագիրը, որ-
տեղ արդեն նկատելի է գլխավոր հակառակորդի՝ Դաշնակցության,
ինչպես նաև սպեցիֆիկների դեմ ուղղված պայքարի սրումը։ «Ամեն
մի քաղաքական ակտ, - ասվում է այնտեղ, - որ կարող է թուլացնել
կամ վտանգել հայ ժողովրդի ամբողջության ֆիզիկական գոյություն-
ըն, պիտի հրապարակորեն մերկացվեր մեր ձեռքով և պիտի խեղդվի
յուր սկզբնավորման մեջ արդեն։ Մենք այդպիսի մեկուսացնող հան-
գամանք ենք համարում մեր նացիոնալիստների ձգտումը՝ կազմա-
կերպելու հայ աշխատավորությունը ազգային պատկանելիության
սկզբունքով²»։

*

* *

Այժմ անդրադառնանք *սպեցիֆիկներին*։

1917 թվականին «Մշակը» գրում էր, որ Թիֆլիսում կազմակերպ-
վել է «Ս. -դ. բանվորական հայ կազմակերպության» ժամանակավոր
կոմիտե։ Կազմակերպության կենտրոնական մարմինը գտնվում էր
Բաքվում, որը և հրատարակում էր «Ս. -դ. բանվորական հայ կազմա-
կերպության» կամ այլ կերպ՝ սպեցիֆիկների «Բանվոր» թերթը³։
Թիֆլիսում հիմնվում է սպեցիֆիկների ժամանակավոր կոմիտե⁴։

Սպեցիֆիկների կուսակցությունը 1917 թ. , ի տարբերություն հայ
քաղաքական մյուս հոսանքների, գործում էր բացառապես Հայաս-
տանից դուրս՝ Բաքվում և Թիֆլիսում, հանձին մի շարք գործիչների։
Նրանց մեջ էի Դ. Անանունը (Դ. Տեր-Դանիելյան)։ Ուսումնական
հոգևորական Բ. Իշխանյանը⁵, Ս. Զիլինգարյանը, Գ. Պիճիկյանը, ինչպես նաև
անվանի պատմաբան Հ. Մանանդյանը, բանաստեղծ Շ. Կուրդինյա-
նը և այլոք։

1. Տե՛ս Известия Эриван. Губ. Ком., 1917, 27 мая.

2. Աշխատանքի դրոշակ, 1917, 1 հոկտեմբերի։

3. Տե՛ս Մշակ, 1917, 11 հունիսի։

4. ՀՀ ՀԶԿԳՊԿԱ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 63, թ. 1։

5. Տե՛ս ЦГИАГ, ф. 13, оп. 27, д. 3683, л. 18.

«Չենք երկնչում անձի անով -

Միությունը գահ կքանդի. . .¹»:

Ը. Կուրդինյանի «Նոր օրեր» բանաստեղծության հեղափոխական տրամադրությամբ էլ Բաքվի «Գործ» ամսագրում սպեցիֆիկների մի մասը ողջունեց Փետրվարյան հեղափոխությունը, որը հիմնականում չփոխեց նրանց սոցիալ-դասակարգային, քաղաքական բովանդակությունը, ծրագրային դրույթները: Դրան հակառակ Դ. Անանունը, օրինակ, գտնում էր, որ «չափազանցությունների շրջան է սկսվում, որ կարող է լավ հետևանքներ չունենալ: Խոհեմությունն ու շրջահայացությունը այս պայմաններում պետք է մոռացության չտալ²»: Դ. Անանունի և Ջալալ Տեր-Ասատուրյանի (Աստատուրյանց, մահացել է 1919թ.) : 1917 թ. մարտ-մայիս ամիսների նամակագրությունը ստեղծում է հայ մտավորականության մի հատվածի հուսալքության, անգամ քաղաքական պայքարի անիմաստության, հոռետեսության դրամատիկ պատկերը: Մարտի 19-ին Դ. Անանունը Բաքվից գրում էր. «Մերոնք» էլ (սպեցիֆիկները - Վ. Մ.) են շարժվել, ուզում են թերթ հրապարակել: Ես անկարող եմ, ուղղակի մեջս ձգտում չի մնացել աշխատել, բայց որ թերթը գլուխ գա, էլի պիտի մի բանով օգտակար լինեմ»: 1917 թ. ապրիլի 18-ին, «Բանվոր» թերթի առաջին համարի լույսընծայման օրը նա գրում էր, «եթե մեկ-մեկ գնում եմ ժողովների - դա էլ նրա համար, որ չեմ կամենում օտար աչքերին ցույց տալ իմ ներքին դժոխքը³»:

Ամենից ավելի Դ. Անանունին մտահոգում էր Ռուսաստանի ապագա հասարակական կարգը, նրա բնույթը: «Ոչ ոք չի կարող ասել, թե ով կլինի վաղվա տերը», - գրում էր նա: - Ամեն բան կախված է նրանից, թե որքան հաստատ կարգ կստեղծվի Ռուսաստանում: Ռուսական մտքի ու կամքի սանձարձակությունը ինձ համար կասկածելի է դարձնում շատ բան⁴»:

Թիֆլիսի բանվորությանն ուղղված կոչում սպեցիֆիկները հիշեցնում էին, որ «Ս. -դ. բանվորական հայ կազմակերպությունը միակն է հայ բովանդակ իրականության մեջ, որպես ուրույն մարմին, որը կյանքի է կոչվել միայն և բացառապես հայ պրոլետարիատի դասակարգային շահերին ծառայելու⁵»: Այնտեղ միաժամանակ

1. Տե՛ս Գործ, Բաքու, հ. 4, ապրիլ:

2. Տե՛ս ՀՀ ՀՔԿՓՊԿԱ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 99, թ. 57:

3. Տե՛ս ՀՀ ՀՔԿՓՊԿԱ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 99, թ. 60:

4. Նույն տեղում, թթ. 59, 69:

5. Տե՛ս ՀՀ ՀՔԿՓՊԿԱ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 63, թ. 1:

նշվում էր, որ «իր մարքսիստական աշխարհայացքով և սոցիալ-դեմոկրատական ծրագրով հայ կազմակերպությունը առանց մազա-չափ տարբերության նույնն է, ինչ ՌՍԴԲԿ-ն է: Հայ կազմակերպության տարբերությունը սոսկ ձևական-տեխնիկական է, միմիայն կազմակերպչական սխտեմով է տարբերվում¹»:

Մեկ այլ հայտարարության մեջ սպեցիֆիկների Շուշիի խումբը տեղեկացնում էր աշխատավորությանը, որ «Ս. -դ. ք. հ. կ. Շուշվա խումբը ոչ մի առնչություն չունի և չի կարող ունենալ Հնչակյան կուսակցության հետ²»: Ինչպես նկատում ենք, սպեցիֆիկներին անգամ 1917 թ. շփոթում էին ս. -դ. -ի հետ, Հնչակյանների հետ: Եվ չնայած սպեցիֆիկների կողմից ՌՍԴԲԿ-ի հետ հարազատության զուգահեռների որոնմանը, մենք կտեսնենք, որ ս. -դ. բանվորական հայ կազմակերպությունը, բազմաթիվ սկզբունքային հարցերում տարբերվում էր նրանցից: Իսկ ինչ վերաբերում է Շուշիի վերոհիշյալ միջադեպին, ապա դա կարելի է բացատրել մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում սպեցիֆիկների մոտ կուսակցական կազմակերպության բացակայությամբ և համեմատաբար պասիվ գործունեությամբ:

Ապրիլին, իր երկրորդ համարում, սպեցիֆիկյան «Բանվոր» թերթը գրում էր, որ «բանվորությունը պիտի դասակարգ դառնա իր համար, նա պիտի ստեղծի իր դասակարգային, զուտ բանվորական կազմակերպությունները: Այս բանը ավելի շատ աչքաթող չպիտի անեն հայ բանվորները³»: Կարճ բացատրականից հետո նրանք զգուշացնում էին, որ «առանց հարազատ կազմակերպության, հայ բանվորները կմատնվեն ուրիշ դասակարգերի մտավոր ու նյութական շահագործմանը⁴»: Հասարակության յոցիալական խմբերը, կուսակցությունը, ոչ ըստ դասակարգային, այլ զուտ ազգային հիմքերի վրա համախմբելու սպեցիֆիկյան սկզբունքը նույնպիսի տրամադրությամբ կիրառվում էր նաև արհեստակցական միությունների ձևավորման գործում⁵:

Հայ քաղաքական կուսակցությունների շրջանում, սպեցիֆիկների այս տարբերիչ հատկանիշը 1917 թ. ավելի պարզորոշ կերպարանք էր ստանում: Հուլիսյան իրադարձություններից հետո Դ. Անա-

1. Տե՛ս ՀՀ ՀՔԿՓՊԿԱ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 63, թ. 1:

2. Տե՛ս նույն տեղում, գ. 64, թ. 1:

3. Բանվոր, Բաքու, 1917, 24 ապրիլի:

4. Տե՛ս նույն տեղում:

5. Տե՛ս նույն տեղում. 29 ապրիլի:

նունը գրում էր, որ «Ա. -դ. պետք է ազգայնանա, որ մեր գործը արդյունավետ լինի: Մեր աշխատանքը պետք է կրի հայկական կնիք: Քանի որ մեր կուսակցությունը ստանում է նոր ձևավորում, նա պետք է մի անուն ունենա, որ ցույց տա, թե հայ ա. -դ. միացած է¹»:

Սկսած իր կազմավորման օրից՝ 1903 թ. հոկտեմբերից, ա. -դ. բանվորական հայ կազմակերպությունը գտնվել է ՌՍԴԲԿ-ի, բոլշևիկների անընդմեջ հարվածների ու նախատիքների կենտրոնում, համեմատվել է ռուսական ա. -դ. -ի «անառակ զավակ»՝ հրեական Բունդի հետ: Այստեղից էլ վերջինիս նկատմամբ միանշանակ, նույնիսկ ատելի վերաբերմունքը: Ստ. Շահումյանը, պաշտպանելով այս հարցում Վ. Լենինի տեսակետը, սպեցիֆիկներին գնահատում էր միայն որպես «մարքսիստ լինելու ցանկություն ունեցող երիտասարդներ²»: Ավելի չոր, իսկ այժմ արդեն ժպիտ առաջացնող 20-ական թվականների պիտակներով է բնութագրում սպեցիֆիկներին Ս. Կապանը. «Սպեցիֆիզմը ազգայնական - մեշչանական և ինտելիգենտական մտածելակերպ է ու գործելակերպ՝ գոնավորված դասակարգային վարդապետությամբ³»: Միևնույն ժամանակ Ս. Կապանը գտնում էր, որ «սպեցիֆիզմը որքան էլ մեռած է ֆիզիկապես (նկատի ունի հետհոկտեմբերյան շրջանը - Վ. Մ.), այնուամենայնիվ չափազանց խոր արմատներ ունի մեր ստավորական ընկերների հոգու խորքերում⁴»:

Իսկ իրականում հայ սպեցիֆիկները պայքարում էին հայ ա. -դ. -ի, բոլշևիկների կոսմոպոլիզմի, սուտ ինտերնացիոնալիզմի դեմ, աշխատում էին հայ աշխատավորությանը կենտրոնացնել բուն հայկական, ազգային գլխավոր նպատակների վրա: Նույնիսկ այն փաստը, որ 1905 թ. հայ-թաթարական ջարդերի ժամանակ, սպեցիֆիկները՝ ինքնապաշտպանության նպատակով զինել են ժողովրդին, հայ բոլշևիկները դա որակել են որպես ազգային թշնամություն և ատելության թույնի տարածում⁵:

Սպեցիֆիկների կուսակցությունը ևս, ազգային դիրքերից գնահատեց շարունակվող պատերազմը: Դ. Ամանունը գտնում էր, որ հեղափոխության ընթացքը այնքանով է արմատական, որ այն երկրի քախտը հանձնել է վստահելի դեկավարների, այսինքն՝ ժամանա-

1. Աշխատանք, 1917, 18 հոկտեմբերի:

2. Ստ. Շահումյան, ԵԼԺ, հ. 3, էջ 42:

3. Ս. Կապան, Սպեցիֆիկները և սպեցիֆիզմը, Թիֆլիս, 1928, էջ 5:

4. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 22:

5. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 31:

կապի որ կառավարությանը¹: «Եվ իզուր չէր, - շարունակում է նրա միտքը Ա. Զիլինգարյանը, - որ առաջավոր ռուս հասարակությունը իսկույն եւթ զգաց, գիտակցեց այս պատերազմի ազատարար բնույթը և խանդավառությամբ անձնատուր եղավ դրան²»։ Մի այլ տեղ Դ. Անանունի վերաբերմունքը պատերազմի հանդեպ կրում է ազգային կուսակցություններին հատուկ հակասական պատկերը։ «Պատերազմը մեզ համար չարիք է եղել, - գրում է նա, - և չարիք է այսօր, բայց մենք դեռ եմք այն բոլոր միջոցներին ու քարոզներին, որոնք կարող են թուլացնել մեր բանակի ուժը։ Ռուսաստանը այս պատերազմից պետք է ելնի առանց նվաստացման ու երկրամասի կորստյան։ Միաժամանակ, նա հրաժարվում է նվաճողական քաղաքականությունից³»։ Պարզ է, որ հեղինակը փայփայում է Հայաստանի անեքսիայի գաղափարը։ Ինչ վերաբերում է «քարոզներին», ապա խոսքը վերաբերում էր անշուշտ բոլշևիկյան հակապատերազմական գործունեությանը, որը հատկապես ակտիվացավ հունիսյան հարձակումից և հուլիսյան իրադարձություններից հետո։

Այս խնդրին Բ. Իշխանյանը նվիրեց մի ամբողջ դասախոսություն, որը կայացավ օգոստոսի 12-ին Թիֆլիսում։ Հարկ է նշել, որ Բ. Իշխանյանի ամունը 1914 թվականին հիշատակվում էր Հնչակյան կուսակցության ցուցակներում⁴։ Նա գտնում է, որ «ռազմաճակատը արտաքին հարվածներով պահելը կազմում էր դեմոկրատիայի զերագույն պարտականությունը և որ բոլշևիզմը վերջին հաշվով աջակցել է մի կողմից ռեակցիոն տրամադրությունների ուժեղացմանը և հակահեղափոխական ուժերի կազմակերպմանը, իսկ մյուս կողմից արտաքին թշնամու սրշավանքների հաջողությանը⁵»։

«Մշակը» այս առիթով գրում էր, որ սպեցիֆիկները «բոլշևիզմի յուրօրինակ ինտերնացիոնալիզմը համարում էին գերմանական իմպերիալիզմի օրինատացիա⁶», այլ կերպ, փորձ էր արվում անտեսել, որ երկրում հակահեղափոխությունը նախապատրաստում էին ոչ թե բոլշևիկները, այլ էսեռներն ու մենշևիկները և դրանց հարող ս. -դ., ազգային կուսակցությունները։

Ավելի ուշ, հիսսթափվելով անգամ ժամանակավոր կառավա-

1. Տե՛ս Գործ, 1917, հ. 4, ապրիլ։

2. Տե՛ս նույն տեղում։

3. Մշակ, 1917, 13 հուլիսի։

4. Տե՛ս ԱԳՈԱԳ, փ. 13, օր. 27, ճ. 3683, ռ. 18.

5. Տե՛ս Մշակ, 1917, 11 օգոստոսի և 18 օգոստոսի։

6. Տե՛ս նույն տեղում։

րության արտաքին քաղաքականությունից. սպեցիֆիկները դժգոհում էին, թե «որքան վատթարանում է երկրի վիճակը այս հեղափոխական ամիսների ընթացքում, այնքան ավելի տիրական է դառնում այն համոզումը. թե նոր ռեժիմը նույնքան անզոր, անընդունակ է՝ լուծելու պատերազմող Ռուսաստանի առջև դրված կենսական խնդիրները, որքան և ցարիզմը: Մեր ներկա դրությունը թե ուղիղապես և թե տնտեսական տեսակետով անհամեմատ ավելի հուսահատական է. քան հեղափոխության նախօրյակին էր¹: Ժամանակավոր կառավարության քաղաքականության բացահայտ քննադատության հետ հնչում են նաև զղջման որոշակի ելևէջներ, որոնք խոսում են այն մասին, որ սկսված դեմոկրատական հեղափոխությունը չի ավարտվել, այն շարունակվում է: Դրանով հողվածի հեղինակ Ա. Չիլինգարյանը ակամա խոստովանում էր բոլշևիզմի հաղթանակը, սպեցիֆիկները խեղճանում էին և նշում, որ «Ռուսաստանի դժբախտության ամենամեծ աղբյուրը ռուսական բանակի կատարյալ կազմալուծումն է²»:

Սպեցիֆիկները Փետրվարյան հեղափոխության «ահավոր փորձություն» էին համարում ազգային հարցը: Ուշագրավ է, որ այդ հարցի լուծումը Սահմանադիր ժողովին վերապահելը սպեցիֆիկները գնահատում էին որպես «դատարկ խոսք³»: Սպեցիֆիկ Հակոբ Մանանդյանը գրում էր. որ «բոլոր խնդիրներից, որոնք իրենց գործնական լուծումը պետք է ստանան Նոր Ռուսաստանում, ամենաբարդ ու պատասխանատու խնդիրներն են հողայինը և ազգայինը⁴»: Ազգային հարցում սպեցիֆիկների գաղափարների էությունը իր բյուրեղացած տեսքով հանդես է գալիս Ա. Չիլինգարյանի խոսքում. «Մեզ համար դասակարգային պայքարի վճռական ազդեցությունը անհերքելի է ազգերի ներքին կյանքում, - գրում է նա, - այս կամ այն ազգի ներքին հարաբերությունների սահմաններում, բայց այդ սահմաններից դուրս, ազգերի արտաքին հարաբերությունների մեջ դասակարգային կոիվը ունի ստորադաս նշանակություն: Այստեղ դասակարգի շահերը ի վերջո տեղի են տալիս ազգի հավաքական շահերին: Այս տեսակետից հայության ներկա տագնապը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հայ ժողովրդի քաղաքական վերածնության երկունք⁵»:

1. Գործ, 1917, հ. 7-8, հուլիս-օգոստոս:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս Բանվոր, 1917, 18 հուլիսի:

4. Տե՛ս Գործ, 1917, հ. 7-8, հուլիս-օգոստոս:

5. Գործ, 1917, հ. 9-10, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր:

Սպեցիֆիկները խորին ափսոսանքով էին խոսում այն մասին, որ ջախջախելով միապետությունը, հեղափոխությունը մի անսպասելի ցնցող հարված հասցրեց նաև ռուսական պետական գործությանը, որը հայ ժողովրդի գոյության ու զարգացման պատմական ամենամեծ նեցուկն էր¹։ Նրանք միաժամանակ դատապարտում էին Բ. Վերմիշյանի այսպես կոչված «դրական իմպերիալիզմի» դրույթը։ Վերջինս կարծում էր, որ «Հայերն իրենց հատուկ պատճառներն ունեն քննադատելու ռուսական իմպերիալիզմի դրական կողմերը»։ Ավելին, «տանկահայերը իրավունք ունեն ազատագրվելու և քանի որ նրանք օգնություն չեն ստանում տանկական հեղափոխությունից, ակամա ձեռք են մեկնում ռուսական իմպերիալիստական քաղաքականության այն մասին, որը նրանց փրկություն է խոստանում իսպառ ոչնչացումից²»։ Անգամ հայկական եղեռնից հետո Վերմիշյանի «դրական իմպերիալիզմը» չէր կամենում կանգ առնել և շարունակում էր վերստին քարոզվել արևմտահայության նկատմամբ։ «Բանվոր» թերթն էլ, չխուսափելով հայությանը երկու մասի բաժանելու վարքագծից, Վերմիշյանին պատասխանում էր. «տանկահայը ավելի հանդուրժող է ներկայումս իր ազատագրումը կկապի ոչ թե ռուսական իմպերիալիզմի հետ, այլ ռուսական մեծ հեղափոխության հետ³»։ Սպեցիֆիկները հարկադրված անտեսում էին Ժամանակավոր կառավարության նվաճողական քաղաքականությունը։ Ասվածին ավելացվում էր, որ արևմտահայությունն ինքը պետք է ազատագրվեր, և «ոչ թե նրա փոխարեն դա աներ ռուսահայը⁴»։ Պարզապես անհիմն էր արևմտահայության համար ստեղծված անելանելի սոցիալական ու քաղաքական պայմաններում խոսել հայության ու այդ հատվածի ուժի և ինքնուրույնության մասին։ Բ. Իշխանյանը «ռուսահայ քաղաքական գիտակցության թույլ ու դանդաղ հասունանալը կապում էր հայ կյանքի որոշ առանձնահատկությունների հետ, որոնցից ամենահիմնականը «թուրքահայ հարցի կոշմարն է ռուսահայ իրականության համար⁵»։ Դ. Անանունը գտնում էր, որ «Հայկական հարցի ծանրության կենտրոնը տեղափոխվում է Ռուսաստան և նրա լուծումը կապվում է կայսրության ներքին վերանորոգման հետ»։ Սա հարցի տալալում չէ։ Սակայն հեղափոխությունը հրաժարվում էր ցարա-

1. ՏԵՍ Գործ, 1917, հ. 9-10, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր:

2. Բանվոր, 1917, 4 հունիսի:

3. ՏԵՍ նույն տեղում:

4. ՏԵՍ նույն տեղում:

5. ՏԵՍ Մշակ, 1917, 1 հուլիսի:

կան ժառանգությունից, որը նշանակում է Հայաստանի պարպումը և նույնիսկ Անդրկովկասի հայկական գավառների վտանգումը¹»։ Այս ժամանակահատվածում նա ճիշտ էր նկատում, որ «Թուրքիայից բխող անխուսափելի վտանգը, առանց քաղաքական համոզմունքի տարբերության, հայերին դարձնում էր Ռուսաստանի անբաժան ու չեքո կողմնակից²»։

Ազգային հարցի սպեցիֆիկական ծրագիրը հետևյալն էր. «Ռուսաստանի ապագա քաղաքական կազմը մենք ընդունում ենք իբրև ռամկավար (դեմոկրատական) հանրապետություն, - գրում էր Դ. Անանունը՝ Դաշնակցական Ֆեդերատիվ հանրապետությունը մեր քաղաքական իդեալը չէ։ Մենք դեմ ենք, որ Անդրկովկասը դաշնային կապերով շաղկապված լինի Ռուսաստանի հետ։ Տեղական լայն ինքնավարություն և ազգային-կուլտուրական ավտոնոմիա, ահա պայմաններ, որոնք հեշտացնում են ազգային համակեցությունը մի պետության սահմաններում և դեմ չեն գնում ժողովուրդների տնտեսական զարգացմանը։ Ազգային փոքրամասնության իրավունքը լավագույն ձևով պաշտպանվում է կուլտուրական ավտոնոմիայի ժամանակ, սակայն վերջինս պետք է պաշտպանվի նաև պետական սահմանադրության կողմից³»։ Դ. Անանունի կարծիքով «ազգային հարցի լուծմանը մոտենալ «ազգային ինքնորոշման մերկ նշանաբանով» նշանակում է առհասարակ ոչինչ չլուծել։ Ազգային ինքնորոշումը Անդրկովկասում անիրագործելի է այն պատճառով, որ այստեղ ազգությունները խառն ու խճճված են և տարբեր նյութական ու կուլտուրական կշիռ ունեն⁴»։ Նշենք, որ սպեցիֆիկները, երկրորդ՝ 1906 թ. համագումարից սկսած, մերժում էին ազգերի ինքնորոշման գաղափարը⁵։

Ուշագրավ է, որ Բ. Իշխանյանը չէր համաձայնվում այս տեսակետին, պատճառաբանելով, որ «իրավական տրակտը (Սահմանադրությունը - Վ. Մ.) չի կարող ռեալ գրավական և հաստատուն կովան ծառայել՝ հայկական ավտոնոմիայի գոյության հիմքերը անխախտ ու տևական դարձնելու համար։ Կարճ ժամանակում նոր կլանումների օբյեկտ կդառնա ինքնավար Հայաստանը իր հարևան մեծ պե-

1. Տե՛ս Դ. Անանուն, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. 3, էջ 600:

2. Նույն տեղում, էջ 601:

3. Մշակ, 1917, 13 հուլիսի, (ըստ Բանվորի):

4. Գործ, 1917, հ. 5-6, մայիս-հունիս:

5. Տե՛ս Ս. Կասյան, ճշված տեղում, էջ 54, 66:

տության կողմից և նորից կեռա Հայկական հացրը՝ իր որոշ կերպարանափոխություններով: Ահա ինչու մենք անըստիան գերադասում ենք ավտոնոմիայից¹:

Չուտ ազգային սոցիալական խմբեր ստեղծելու սպեցիֆիկների ծրագրից էլ բխում էր ազգային ինքնորոշման գաղափարի մերժումը, որը պատճառաբանվում էր հիմնականում հայերի, ինչպես նաև երկրամասի մյուս էթնիկական խմբերի ցրվածությամբ, ապակենտրոնացմամբ: Դրան հակադրվում էր «Հզոր Ռուսաստանի» կողմից նվաճված Հայաստանի կուլտուր-ազգային ինքնավարության նախագիծը:

4. ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ

1917 թվականին, Մոսկվայում լույս տեսած «Программы политических партий в России» գրքույկում՝ ռուսական սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության բաղաքական ծրագիրը ազգային հարցում ներկայացվում էր մի ամբողջության մեջ: Դա այն էր, որ «պետության կազմի մեջ մտնող բոլոր ազգերը ունեն ինքնորոշման իրավունք»²:

Չնայած Փետրվարյան հեղափոխության առաջին շրջանում ՌՍԴԲԿ-ի շարքերում բոլշևիկների ու մենշևիկների համատեղ գործունեությանը, ազգային հարցի նկատմամբ վերաբերմունքի ու տակտիկայի հարցում գոյություն ունեին որոշակի տարբերություններ:

Մենշևիկներն այստեղ ավելի մոտ էին կանգնած էսէռներին այն առումով, որ գրեթե միշտ խուսափում էին այդ բարդ խնդիրների արձարծումից, հետաձգում էին նրա լուծման ժամանակը, սպասում էին պատերազմի ելքին:

Բոլշևիկների համառուսաստանյան ապրիլյան կոնֆերանսին զուգահեռ կայացած մենշևիկյան կոնֆերանսն ազգային հարցում կանգնեց փակուղու առջև: Այդ հարցով զբաղվող սեկցիայի բազմաթիվ նիստերը վկայում էին մենշևիկյան կուսակցության անորոշ վիճակի մասին: Սեկցիան առաջարկեց միայն տակտիկական բանաձև, որը ևս չքննարկվեց կոնֆերանսի կողմից, և ընդունվեց միայն

1. Տե՛ս Մշակ, 1917, 20 օգոստոսի:

2. Տե՛ս, Программы политических партий в России Москва, 1917, с. 32.

դրա վերջին մասը, որտեղ կուսակցության կազմակերպման կոմիտեին հանձնարարվում էր հաջորդ կոնֆերանսի համար նախապատրաստել համապատասխան բանաձև:

1917 թ. մայիսին բանվորական և գյուղացիական պատգամավորների խորհուրդների Կովկասի երկրամասային համագումարը, որն անցնում էր մենշևիկյան դրոշի ներքո, ընդունեց ազգային հարցի վերաբերյալ հետևյալ բանաձևը. «Ռուսաստանում հնարավոր է ազգային կազմակերպության մեկ տիպ՝ միասնական հանրապետության սահմաններում մի շարք ինքնավարություն ունեցող ազգային շրջանների գոյություն, որոնք բոլոր հարցերում ենթարկվելու են ընդհանուր կենտրոնին¹»: Թիֆլիսի բանվորական, զինվորական խորհրդի թերթը ավելացնում էր, որ «ազգային հարցի լուծումը իր ամբողջությամբ հնարավոր է միայն Սահմանադիր ժողովում: Մինչև այդ, ամեն կարգի փորձերը անթույլատրելի են²»:

Մենշևիկների ազգային քաղաքականության մեջ որոշակի քայլ էր նույն համագումարում առաջարկված ազգային հարցի բանաձևի մեկ այլ խմբագրություն: Ելնելով դեմոկրատական հեղափոխության առաջադրած լիիրավ ինքնավարության սկզբունքից, գտնում էին, որ Անդրկովկասի խառը բնակեցված շրջաններում հնարավոր չէ ազգային-տերիտորիալ ինքնավարություն ունեցող միավորների ստեղծումը: Ուստի կարելի է կազմակերպել երկու ինքնավարություններ՝ տարածքային ինքնավարություն ընդհանուր գործերի համար և ազգային ինքնավարություն՝ շուրաքանչյուր ազգի ազգային-կուլտուրական կարիքների համար³: Մենշևիկները կարծում էին, որ տարածքային և կուլտուր-ազգային սկզբունքների միահյուսումը հնարավորություն կտա մեղմել Կովկասում տիրող ազգային հակասությունները:

Ինչպես տեսնում ենք, մենշևիկյան բանաձևն իր ենթատեքստում պարունակում էր նույնիսկ կուլտուր-ազգային ավտոնոմիայի ծրագրի պաշտպանություն:

Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանին, ապա հարկ ենք համարում մեկնագամ ևս հիշել, որ Ժորդանիան ուներ իր հաստատուն կարծիքը՝ «քանի որ գրավված շրջանները վերադարձվելու են Թուրքիային, հարկ չկա ավելորդ գումարներ ծախսել այդ երկրամասը կազմակերպելու համար⁴»:

1. ЦГИАГ, ф. 1839, оп. 2, д. 9, л. 54.

2. Ст'ю Известия Советов Р. и С. депутатов Тифлиса, 1917, 13 мая.

3. Նույն տեղում, 1 հունիսի:

4. Ст'ю ЦГИАГ, ф. 1839, оп. 2, д. 1, л. 1.

Նույն ժողովրդական Անդրկովկասում ազգային հարցի լուծումը կապում էր անդրկովկասյան միասնական ազգային ծրագրի մշակման հետ, որը պետք է հեռավոր տարածքային և մշակութային սկզբունքի վրա, ընդ որում, յուրաքանչյուր ազգային միավորին տրվելու էր ինքնավարության իրավունք¹:

Հայ մենջևիկների անվանի դեմքերից Գ. Ղարաջյանը (Արկումեդ) իր 1922 թ. գրած «Հայկական հարցի նշանակությունը ռուսահայերի քաղաքական կյանքում» աշխատության մեջ նշում էր, որ ավելի քան 35 տարի ինքն այն համոզմանն է եղել, որ թուրքահայերի ազատագրման հարցն իրենց՝ թուրքահայերի գործը պետք է լինի, և ռուսահայերի միջամտությունը այստեղ անօգտակար է թե՛ տանկահայերի և թե՛ նույնիսկ ռուսահայերի համար: «Այդ հարցը ռեակցիոն նշանակություն միայն ունեցավ, նա ամենիի համար օփիում դարձավ²», - ավելացնում էր Գ. Ղարաջյանը: Կարելի է ասել, որ հայ մենջևիկմի և այս հարցում նրանից գրեթե չտարբերվող բոլշևիկմի՝ դեպի Հայկական հարցն ունեցած վերաբերմունքը, իր հավաքական արտացոլումն էր գտել Գ. Ղարաջյանի նման մտորումներում:

«Պաշքարը» գրում էր. «տեղական հարցերը, նրանց հետ և ազգային հարցը, որոնք կարող են թուլացնել և ջլատել հեղափոխական ուժերը, պետք է ժամանակավորապես հետաձգվեն մինչև Սահմանադիր ժողովը³»: Ծուշիի հայ մենջևիկների պարբերաթերթ «Փայլակը», դեմ արտահայտվելով ազգերի ինքնորոշման իրավունքի դրույթներին, գրում էր, որ փոքր ազգերի պնջատումը և անկախություն կազմելը վնասակար հետևանքներ կունենա պրոլետարիատի դասակարգային շահերի տեսակետից: Այդպես կլինի Ռուսաստանում և մանավանդ Կովկասում: Ծնորհիվ տնտեսական հետամնացության և իրավագուրկ վիճակից ծագած սեփական թագավորություն ունենալու ցնորքից, կարող է պատահել, որ անջատված փոքր ազգությունները դեպի ետ դառնան, ընկնեն միապետության գիրկը⁴»: Նրանք միացնում էին ազգերի ինքնորոշման գաղափարի բոլշևիկյան մոդելը անկախ պետության հասկացության հետ և չգիտես ինչու կարծում էին, թե անկախությունը միմիայն միապետության ձևով է դրսևորվում:

Այսպիսի մտածողությունը 1917 թ. հունիսին, երբ խոսքը վերաբերում էր ոչ թե միապետությանը վերադարձնելուն, այլ հեղափո-

1. Տե՛ս ՀՀ ՀՔԿՓՊԿԱ., ֆ. 1022, ց. 6, գ. 27, թ. 1-2:

2. Տե՛ս նույն տեղում. գ. 3-4, թ. 17-18:

3. Պաշքար. 1917. 10 մայիսի:

4. Տե՛ս Փայլակ. 1917. 11 հունիսի:

խությունը ամրացնելուն, մեկ անգամ ևս հաստատում է մենշևիկներին, տվյալ դեպքում հայ մենշևիկների կողմից ազգային հարցի նկատմամբ ունեցած, զգուշ, վերջին հաշվով սխալ դիրքի մասին: Սրա հետ միասին, հայ մենշևիկներին իրավամբ մտահոգում էր նաև մեկ այլ հանգամանք, որ կովկասյան ժողովուրդների մեջ. «Փայլակի» կարծիքով, ստեղծվում է երկու մեծ կողմնորոշում՝ վրացական-մահմեդական և հայկական. որոնք հակադեմոկրատական են և ծառայել են միայն տիրապետող դասակարգի շահերին¹:

Պետք է նշել, որ հայ մենշևիկների գործունեությունն իր վրա չէր կրում համառոտական և հատկապես վրացական մենշևիզմի որոշակի ազդեցությունը, այն համեմատաբար թույլ հոսանք էր Հայաստանում: Դա առիթ է տվել, օրինակ, որպեսզի Ա. Կարինյանը հայ մենշևիկներ անվանի թե՛ Գ. Ղարաջյանին (Արկոսեդ), Ա. Ջուրաբյանին, թե՛ Դ. Անանունին ու Բ. Իշխանյանին²: Վերջինիս նա համարում է նույնիսկ հայ մենշևիզմի պարագլուխ³: Այստեղ պետք է տարբերություն տեսնել մենշևիկների և մենշևիկ-ինտերնացիոնալիստների միջև: «Իրենց սեփական նացիոնալիզմը սքողելու համար, - գրում էր Կարինյանը, - նրանք սովորաբար նացիոնալիստ էին անվանում միմիայն վրացական մենշևիկներին⁴»: Չի կարելի անտեսել վրացական մենշևիզմի սուսնձնահատուկ կերպարանքը. այն, որ նա երկրամասում դրսևորվում էր իբրև ազգային կենտրոնական ուժ՝ իբրև վրացական ազգային կուսակցություն և ղեկավարում էր Վրաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքը: Հայ իրականության մեջ այդ մենաշնորհն առայժմ զբաղեցնում էր Դաշնակցությունը, ուստի հայ մենշևիկներին՝ ազգայնամոլ որակելը անհիմն, չափազանց խիստ է հնչում, մասնավորապես եթե նկատի ունենանք «Պայքար» թերթում Ա. Երզնկյանի, Հ. Ազաթյանի և մյուս մենշևիկ-ինտերնացիոնալիստների գործունեությունը, որոնց խորթ էր ազգայնամոլությունը:

1917 թ. հունիսի 10-ին Թիֆլիսում բացվեց անդրկովկասյան սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների երկրային համագումարը, որի օրակարգում տեղ գտավ նաև ազգային հարցը⁵: Հու-

1. Տե՛ս Փայլակ, 1917, 28 ապրիլի:

2. Տե՛ս Ա. Կարինյան, Դաշնակցությունը և իր զինակիցները. Երևան 1932, էջ 126:

3. Տե՛ս Ա. Կարինյան, Իմպերիալիստական պատերազմը և Հայաստանը. Եր., 1926, էջ 24-25:

4. Ա. Կարինյան, Դաշնակցությունը և իր զինակիցները. էջ 124:

5. Տե՛ս Պայքար, 1917, 7 հունիսի:

նիսյան հարձակման պայմաններում Անդրկովկասի թագմաթիվ բոլշևիկյան կազմակերպություններ անչառվեցին մենշևիկներից. «Պայքար» թերթից: Այս համագումարն էլ զուտ մենշևիկյան էր, որը դարձյալ խոստովեց ազալին հարցի բննարկումից և սահմանափակվեց պատերազմի վերաբերյալ բանաձևով: «Պատերազմի վերջանալուց և վերջանալու եղանակից է կախված եվրոպական բոլոր ժողովուրդների վիճակը երկար տարիներ, - ասված էր նրանում: - Մանավանդ վտանգավոր է պատերազմի շարունակությունը հեղափոխության շահերի համար, այնպես, որ հաստատ կարելի է ասել՝ հեղափոխության նվաճումները երբեք հաստատ և արմատացած համարել չենք կարող, եթե միլիոնավոր քաղաքացիներ պատերազմի դաշտում շարունակեն գոհել երիտասարդ կյանքը¹»:

Պետրոգրադում հրապարակվող ՌՍԴԲԿ «Просвещение» ամսագրում, մենշևիկ Կ. Զալեսկին «Ռուսաստանում ազգային հարցի շուրջ» հոդվածում, նշանակալից տեղ է հատկացրել նաև Հայաստանին: Նա գտնում էր, որ Դաշնակցության առաջադրած անդրկովկասի դեմոկրատական ֆեդերատիվ հանրապետության պահանջը բացատրվում էր նախ նրանով, որ Հայաստանը բաժանված է ռուսական և թուրքական մասերի, և որ հայերի մեջ խիստ զարգացած է ազգային տարանջատվածության գաղափարը: Զալեսկին հալ ազգային-ազատագրական շարժումը որակում էր իբրև ապակենտրոնացված, անջատողական շարժում²: Միաժամանակ գիտակցելով, որ Ռուսաստանի և Թուրքահայաստանի միավորումն ինքնին առաջ է քաշում վերջինիս պետական անկախության հարցը, հեղինակն այն համոզման է, որ ռուսական և միջազգային պրոլետարիատի առաջիկա խնդիրն այդ իրավունքի պաշտպանությունն է, այսինքն, Հայաստանը դեմոկրատական Ռուսաստանի հետ լիովին կամավոր սկզբունքով միավորվելը³:

Անպտեմբեր ամսին «Պայքարի» էջերում հրապարակվեցին հոդվածներ («Кавказское слово»-ի հարուցած հարցի առիթով», «Տանկահայ խնդրի շուրջ» - Ա. Կարինյան⁴), որոնցում հալ մենշևիկներն իրենց վերաբերմունքն արտահայտեցին Կովկասյան մամուլում ադմուկ բարձրացրած Ի. Սիմոնովի և Մագիստրանտի տեսակետներին,

1. Պայքար. 1917, 10 հունիսի:

2. Ст'я Просвещение, РСДРП, Петербург, 1917, № 1-2, сентябрь-октябрь, с. 129, 131-132.

3. Ст'я նույն տեղում, էջ 134:

4. Ст'я Պայքար, 1917, 11 սեպտեմբերի:

ծրագրերին: Արվում էր այն եզրակացությունը, թե հայ հասարակության մեջ տիրապետող երկու հոսանքների՝ ավտոնոմիստների ու անկախության հռչակների պայքարն էլ իր արտահայտությունն է գտել վերը նշված հեղինակների մոտ: «Պայքարը» գրում էր, որ «այսպես պարզ ու կտրուկ է որոշել հայ քաղքենիական միտքը» և ելնելով դրանից, հարց է տալիս, ի՞նչ տեսակետի է հարում «Պայքարը», ինչո՞ւ նա ուղղակի չի արտահայտվում: «Մեր վերաբերմունքը» հոդվածի հեղինակը շարունակում է. այդ հարցը բխում է այն սխալ ենթադրությունից, թե «Պայքարի» և մեր ազգայնական խմբավորումների հասարակական ձգտումը գտնվում են միևնույն մակարդակի վրա: Այժմ 20-րդ դարի սկզբում թե ավտոնոմիան և թե անկախության ավելի ու ավելի դադարում են ազգային հարցի լուծման մեթոդ ծառայելուց և նույնիսկ ընդհակառակը, խնդրում են ազգային հարցը: Այժմ՝ ավելի քան երբեք, ազգային հարցի լուծման ամենամատակահարմար միջոցը մնում է հասարակական պետական կազմի հետևողական դեմոկրատացումը, ժողովրդապետության սկզբունքի կատարյալ կիրառումը¹:

Հայ մենչևիկները ազգային հարցին անդրադարձան հայ ս. -դ. -ի (մենչևիկների) համագումարում, որը կայացավ Թիֆլիսում, հոկտեմբերի 3-7-ը²: Համագումարում նախագահում էին Ա. Զորաբյանը, Ար. Երզնկյանը, Ղ. Տեր-Ղազարյանը³: Վիճաբանություններին մասնակցեցին Տ. Իսախանյանը, Ղ. Տեր-Ղազարյանը, Պ. Մակինցյանը, Դ. Անանունը⁴, Երզնկյանը, Գ. Ղարաջյանը, Հ. Ազատյանը, Ս. Փիրումյանը, Հ. Բեկլադյանը, Լ. Էլբակյանը, Գ. Գարդիշյանը, Գ. Կաֆյանը, Ս. Զորյանը, Ի. Պինիկյանը և ուրիշներ, մոտ 70 հոգի՝ Թիֆլիսից, Բաքվից, Բաթումից, Երևանից, Էջմիածնից, Ծուշիից⁵: Համագումարում ներկա էին և ելույթ ունեցան սոցիալիստական, ազգային-դեմոկրատական այլ կուսակցությունների ներկայացուցիչներ:

Հայ սոցիալ-դեմոկրատների առաջին համագումարը նպատակ էր հետապնդում միավորել հայ սոցիալիստական կուսակցությունների ուժը, մշակել միասնական ծրագիր և տակտիկա, որ ազգային հարցի լուծումը մենաշնորհ չդառնա ազգայնական կուսակցությունների ձեռքում⁶:

1. Պայքար, 1917, 1 հոկտեմբերի:

2. Մշակ-ը նշում է հոկտեմբերի 4-10-ը:

3. Տե՛ս Մշակ, 1917. 6 հոկտեմբերի:

4. Տե՛ս ՀՀ ՀՔԿՓՊԿԱ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 65, թ. 1:

5. Տե՛ս նույն տեղում:

Տ. Իսախանյանը ազգային հարցը որակելով որպես ինքնորոշման հարց, նշում է, որ ս. -դ. -ի համար ազգը միացյալ միավոր չէ, այլ բաժանված է դասակարգերի, այն էլ հակամարտ շահերով դասակարգերի և ավելացնում, որ հատկապես ազգային հարցի լուծումը պետք է խարսխվի իրական պայմանների, օբյեկտիվ հնարավորությունների վրա: Իսկ այդպիսիները հայերի անկախ գոյության համար առաջին պարզապես չկան: Իսախանյանը գտնում է, որ սկզբունքորեն դեմ չեն տարածքային ինքնավարությանը. բայց ընդգծում է, որ այդ ծրագրի պաշտպանները նախ պետք է ապացուցեն, որ դրանով արգելքներ չեն հարուցի տնտեսական զարգացման դեմ, որ այդ ինքնավարությունը ազգային կոիվների նորանոր դոմեր չի բացում և որ ազգային պահանջները նվազագույնս են բավարարվում: «Մեզ թվում է, - իր ելույթում ասում էր Տ. Իսախանյանը, - որ եթե հեղափոխությունը (սոցիալիստական - Վ. Մ.) պիտի հաղթանակի, Ռուսաստանը ունիտար պետություն պիտի դառնա, որի սահմաններում ազատ պայմաններում պիտի ստեղծվի ժողովուրդների համակեցություն: Դա այն դեպքում կլինի, երբ մի ազգի մեծամասնությունը չի ճնշի մյուսին: Այդ կլինի ազգային հարցի լուծումը: Բուրժուական հասարակարգում այդ լուծումը ազգային էքստերիտորիալ ավտոնոմիան է և այդ մեր իրականության համար համապատասխան է՝»:

Ղ. Տեր-Ղազարյանը առաջարկեց կանտոնալ համակարգը, այսինքն՝ տեղական ինքնավարության ծրագիրը, որի հետ կցվում է և կուլտուր-տարածքային ինքնավարությունը: Պ. Մակինցյանը նշեց այդ երկու ծրագրերի միջև եղած հակասությունը: Ա. Երզնկյանը պաշտպանում էր կանտոնների համակարգը, որն ընդունակ էր տնտեսական և վարչական ավելի խոշոր խնդիրներ իրականացնել և որ կանտոնների միությունը պետք է տա անդրկովկասյան սեյմը: Դ. Անանուը իր ելույթում խոսեց կանտոնների աննպատակահարմարության մասին:

Ա. Երզնկյանն ամփոփիչ նաոում նշեց, որ հայ մենշևիկներն այժմ կողմնակից չեն տարածքային ինքնավարությանը, որովհետև այն չի վերացնում ազգամիջյան բաժանման հարցը և վնասակար է տնտեսական զարգացման համար, իսկ կանտոնալ համակարգը ծրագրի երկրորդ «ֆազիսն» է համարվում: Առաջինը տեղական լայն ինքնավարությունն էր¹: Ի վերջո, համախորհուրդը, հալ ս. դ. -ի վարելիք

1. Պայքար, 1917, 10 հոկտեմբերի:

2. Նույն տեղում:

3. Նույն տեղում:

ազգային քաղաքականության համար մատնանշեց 2 միջոց. ա) Անդրկովկասի տեղական լայն ինքնավարություն և բ) ազգային-կուլտուրական ինքնուրույնություն¹:

Փետրվարյան հեղափոխության պայմաններում ազգային հարցի լուծման յուրովի մեկնաբանությամբ հանդես եկավ և *բոլշևիկյան կուսակցությունը*: «Պրավդայի» մարտի 17-ի «Ռուսաստանում ազգային հարցի շուրջ» հոդվածում շարդրված էին բոլշևիկյան կուսակցության հիմնադրությունըն ալդ հարցում. 1) Առաջին հերթին անհրաժեշտ է ճանաչել ազգերի ինքնորոշման իրավունքը, 2) ճանաչել Ռուսաստանի շրջանների քաղաքական ինքնորոշումը, ինքնավարությունը և 3) ազգային-քաղաքական, կրոնական բնույթի սահմանափակումների վերացում. որոնք ուղղված են ազգային փոփոխությունների դեմ²:

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Հայկական հարցին բազմիցս անդրադարձել ու նրա լուծման սեփական կուսակցության ուղիներն է մատնանշել Լենինը:

1917 թ. մարտի 4-ին Յյուրիխում, ընդգծելով ժամանակավոր կառավարության նվաճողական արտաքին քաղաքականությունը, Լենինը գրում էր. «Նոր կառավարությունը կազմված է Գերմանիայի դեմ մղվող իմպերիալիստական պատերազմի, այսինքն՝ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի իմպերիալիստական կառավարությունների հետ դաշինքի մեջ մղվող պատերազմի, ուրիշներին պատկանող երկրների՝ Հայաստանի, Գալիցիայի, Կոնստանդնուպոլիսի և այլնի կողոպտման ու նվաճման համար մղվող պատերազմի ակնհայտ կողմնակիցներից ու պաշտպաններից³»: «Նամակներ հեռվից» հոդվածաշարում հանգամանորեն վերլուծված էր ժամանակավոր կառավարության զավթողական տրամադրությունը: «Ռուսաստանը պատերազմն իր փողով չի մղում: Ռուսական կապիտալն անգլո-ֆրանսիական կապիտալի մասնակիցն է: Ռուսաստանը պատերազմ է մղում Հայաստանը, Թուրքիան, Գալիցիան կողոպտելու համար⁴» - գրում էր նա և շարունակում, որ ժամանակավոր կառավարությունը

1. Տե՛ս ՀՀ ՀՔԿՓՊԿԱ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 65, թ. 1:

2. Տե՛ս Правда, 1917, 17 марта.

3. Վ. Լենին, ԵԼԺ, հ. 31, էջ 2:

4. Նույն տեղում, էջ 62:

չի հրապարակում ցարական կառավարության գաղտնի պայմանագրերը, որովհետև նրանցում խոսվում է Ռուսաստանի կողմից Պարսկաստանը, Հայաստանը, Թուրքիան, Գալիցիան կողոպտելու մասին¹:

Ռուսաստան վերադառնալուց մի քանի օր հետո Լենինը հանդես եկավ Հայաստանի նկատմամբ ժամանակավոր կառավարության քաղաքականության քննադատությամբ. նա նշում էր դարձյալ, որ Միլյուկովի ծրագիրը Լեհաստանի, Հայաստանի ու այլ տարածքների հափշտակումն է²:

Ապրիլյան թեզիսներում նույնպես Լենինը պնդում էր «բոլոր անեքսիաներից գործով և ոչ թե խոսքով հրաժարվելու մասին»³: «Պրոլետարիատի խնդիրները մեր հեղափոխության մեջ» հոդվածում արդեն լենինյան ծրագիրը ստացավ վերջնական ձևակերպում: «Անջատվելու լիակատար ազատություն, տեղական (և ազգային) ամենալայն ավտոնոմիա, ազգային փոքրամասնության իրավունքների մանրամասն մշակված երաշխիքներ» - սա էր նա համարում հեղափոխական պրոլետարիատի ծրագիրը, և ավելացնում էր, որ անեքսիաներից հրաժարվելու վերաբերյալ բոլոր հաշտարարությունները, դեկլարացիաներն ու մանիֆեստները, որոնք չեն ուղեկցվի անջատվելու ազատության իրական կենսագործումով, կհանգեն ժողովրդի նկատմամբ բուրժուական խաբեության կամ մանրբուրժուական անմեղ բաղձանքների⁴: Մայիսին նա գրում էր, որ «ով դեմ է անջատման ազատությանը, նա կողմնակից է անեքսիային»⁵: Ասվածին Լենինն ավելացնում էր, որ ժողովրդի հսկայական մեծամասնությունը իսկապես շահագրգռված չէ անեքսիաներով, իմպերիալիստական քաղաքականությամբ. . . Հայաստանում եղած եկամտաբեր պաշտոններով⁶: Հայաստանի հարցը Լենինը քննարկեց և ՌՍԴԲԿ (բ) 7-րդ (ապրիլյան) կոնֆերանսում, որտեղ ներկայացրած բանաձևում առաջադրում է, որ թե գերմանական ու նրա դաշնակցային և թե ռուսական զորքերը դուրս բերվեն գրաված երկրներից, որպեսզի այդ երկրների ժողովուրդների վրա ոչ մի կողմնակի ուժ չգործադրվի և նրանք հնարավորություն ստանան

1. Վ. Լենին, ԵԼԺ, հ. 31, էջ 63-64:

2. Նույն տեղում, էջ 137:

3. Նույն տեղում, էջ 204:

4. Նույն տեղում, էջ 203:

5. Նույն տեղում, հ. 32, էջ 8:

6. Նույն տեղում, հ. 31, էջ 384:

իրենց կամքով որոշելու իրենց բախտը. այդ տեսակետը պետք է տարածել «ամբողջ Հայաստանի» նկատմամբ¹: Մտածելու տեղիք է տալիս կոնֆերանսում արտահայտված հետևյալ դիտողությունն այն մասին, որ «ազգերի ազատորեն անջատվելու իրավունքի հարցն անթույլատրելի է շփոթել այս կամ այն ազգի, այս կամ այն պահին անջատվելու նպատակահարմարության հարցի հետ»²:

Հայկական հարցին Լեհիներ անդրադառնում է բանվորների և գինվորների խորհուրդների համառուսաստանյան առաջին համագումարում՝ 1917 թ. հունիսին: «Պատերազմի մասին» ճառի մեջ, հունիսի 9-ին նա հատուկ անդրադառնում է Հայաստանի ինքնորոշման, նրա պետական կառուցվածքի ձևի, հայ ժողովրդի անկախության կոնկրետ հարցերին: Այստեղ է, որ նա առաջին անգամ կարծիք հայտնեց Հայաստանն անկախ հայկական հանրապետություն դարձնելու մասին³: «Եթե այդ բանակը (կոմկասյան - Վ. Մ.), որն այժմ պահվում է Հայաստանում, - ասում է՝ Լեհիներ, - և անընդհանր է կատարում, որը դուք հանդուրժում եք (էսէռներն ու մենշևիկները - Վ. Մ.), մյուս ժողովուրդներին քարոզով հաշտություն առանց անընդհանրության, թեև ձեր ձեռքին է ուժը և իշխանությունը, եթե այդ բանակը Հայաստանը դարձնելու անկախ հայկական հանրապետություն, ապա դա ավելի լավ կլինե՞ր... Ապացուցեք, որ դուք ազատագրում եք հայկական հանրապետությունը, համաձայնության մեջ եք մտնում յուրաքանչյուր երկրի բանվորների և գյուղացիների խորհուրդների հետ, որ դուք ազատ հանրապետության կողմնակից եք, այն ժամանակ ռուսական հեղափոխության արտաքին քաղաքականությունը կդառնա իրոք հեղափոխական, իրոք դեմոկրատական»⁴:

Հայկական հարցի մասին Լեհիների բանաձևը, ելույթները անվերապահորեն որդեգրեցին Անդրկովկասի, այդ թվում և Հայաստանի բոլշևիկները: Դրա հետ միասին հայ բոլշևիկների համար ծագեցին լուրջ հակասություններ, դժվարություններ: Դա նախ և առաջ վերաբերում էր գրավված Արևմտյան Հայաստանից գործերը դուրս բերելու հարցին:

1917 թ. հունիսի 12-ին, այսինքն՝ խորհուրդների առաջին համագումարում Լեհիների հունիսի 9-ի ճառից հետո, ՌՍԴԲԿ Բաքվի շրջանային կոնֆերանսում Ստ. Շահումյանը բոլշևիկների ֆրակցիայի

1. Վ. Լեհին, հ. 31, էջ 459:

2. Նույն տեղում, էջ 539:

3. Վ. Լեհին, հ. 32, էջ 358-359:

4. Նույն տեղում:

անունից առաջարկել էր «Հաշտություն առանց անկասկանների» բանաձևը և հանդես եկել այդ բանաձևի մասին զեկուցմամբ¹։ Ծափումյանը նշում է այնպիսի հաշտության անհրաժեշտությունը, որի պայմանը բոլոր գրավված մարզերից (Բելգիայից, Լեհաստանից, Սերբիայից, Ռումինիայից, Պարսկաստանից և Միջագետքից) զորքերի ընդհանուր դուրս բերումն է և եվրոպական բոլոր տերությունների կազմում բռնությամբ պահվող բոլոր ազգերին ու այդ տերությունների գաղութներին իրավունք վերապահելը՝ ազատորեն լուծելու իրենց պետական գոյության հարցը²։

Ինչպես տեսնում ենք, գրավված մարզերի մեջ Ծափումյանը չի նշում Հայաստանը։ Դա անկասկած խորհուրդների առաջին համագումարում Ստ. Ծափումյանի որոշակի ազդեցությունն էր Լեհիմի վրա։ Կովկասյան բանակի որոշ զորամասերի մնալը Արևմտյան Հայաստանում իրական երաշխիք էր, երկրամասը Ռուսաստանի կազմում, գուցե և անկախ պահելու գործում։

5. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՉԸ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԱԿՈՒԹՅԱՆ ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ԱՌԱՐԿԱ

Թիֆլիսի Հայոց Ազգային բյուրոն ազգային այն միակ կենտրոնական կազմակերպությունն էր, որը չնայած իր դաշնակցական ներկայացուցչության մեծամասնությանը, մահ 1917 թ. հուլիսի 1-ին համար կենսական հարցերի լուծման նպատակով իր շուրջն էր համախմբում հասարակական-քաղաքական ուժերին։

1917 թ. Հայկական հարցի լուծման նոր ուղիների որոնումը ժողովրդավարական հասարակարգի պայմաններում, հանդիսացավ Հայոց Ազգային բյուրոյի ղեկավարության ու մասնակիցների գործունեության գլխավոր խնդիրը։

Ի տարբերություն արխիվային պաշտոնական նյութերի և կուսակցական մամուլի հաճախ միտումնավոր հրապարակումների, Ազգային բյուրոյի մեզ հետաքրքրող ժամանակահատվածի նիստերի արձանագրություններն ունեն այն էական առավելությունը, որ այստեղ, հայ քաղաքական կուսակցությունների ու նրանց գործիչների

1. Տե՛ս Գ. Ղարիբջանյան, Լեհիմը և Անդրկովկասը 1893-1924, Հ. 3, 1917-1924, Երևան, 1975, էջ 17։

2. Նույն տեղում։

ստքերն ու կարծիքներն ավելի ազատ են հնչում, ավելի իրական ու գործնական նշանակություն ունեն. մի խոսքով. յիովին արտացոլվում է ներկուսակցական պայքարի խոհանոցն՝ իր բոլոր հակասություններով և տրամադրությամբ: Բավական է նշել, որ այդ նիստերի աշխատանքներին մասնակցում էին այնպիսի նշանավոր հայ հասարակական-քաղաքական գործիչներ ու մտավորականներ, ինչպիսիք էին Հովհ. Թումանյանը, Ստ. Լիսիցյանը, Հ. Մանանդյանը, Լեոն (Ա. Բաբախանյան), Ռոստոմը (Ստ. Ջորյան), Հ. Քաջազնունին, Ալ. Խատիսյանը, Ս. Վրացյանը, Ա. Մանուկյանը, Հ. Ջավրիյանը (Յա. Ջավրիս), Անդրանիկը, Դրոն (Դրաստամատ Կանյան), Մ. Պապաջանյանը, Հ. Առաքելյանը, Վ. Փափազյանը (Կոմս), Ար. Երզնկյանը, Գ. Խատիսյանը, Ջ. Եսայանը և ուրիշներ:

Պատմական հետիւտրովարչան ժամանակահատվածում, ինչպես վերը նշեցինք, Հայկական հարցը ներառում էր բազմաթիվ խնդիրներ, որոնք առանձնահատուկ են դարձնում հարցի քննարկումը:

Քննարկվող հարցերի այդ խմբերին էլ համապատասխան, ըստ նիստերի հաջորդականության, կփորձենք ներկայացնել կարծիքներն որ առաջարկները:

Պատկերը կենդանի դարձնելու նպատակով, մենք ավելի շատ կօգտվենք իրենց՝ հայ գործիչների երկխոսություններից:

1917 թ. հունվարի 2-ի նիստում Մ. Պապաջանյանը գրում էր, որ Ռուսաստանը կաշխատի անեքսիա անել այնքան, որքան կարող է. և այնտեղ հայերը կապրեն այնպես, ինչպես ապրում են ռուսահայերը¹: Հաջորդ օրը Ռոստոմը հանդես է գալիս այլ ելույթով և նշում է, որ «ռուսաց կառավարությունը վերջերս շարունակ պնդում էր հակառակը՝ տանկահայերի ինքնավարությունը, որովհետև դրա հետ կմիացնենք ռուսահայերի ինքնավարության ձգտումը: Երկու խնդիրներն այժմ ամփոփելով մեկ մարմնի մեջ - դա կլինի գենը հենց մեր դեմ²»: Այս երկու իրարամերժ տեսակետներն էլ մախ բնորոշվում են նրանով, որ դեռևս իրենց վրա կրում են ավելի շատ ցարական քաղաքականության կնիքը, իսկ մյուս կողմից արդեն հանդես է գալիս արևմտահայ և արևելահայ հարցերը բաժանելու տեսակետը: Ռոստոմին հակադրվում են Հ. Ջավրիյանն ու Հովհ. Թումանյանը: Առաջինը, հայ քաղաքական ուժերին համեմատելով «հրապարակում գզվող շների» հետ, միանգամայն սխալ էր համարում կովկաս-

1. Տե՛ս ՀՀՊԳԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 111, թ. 77:

2. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 82:

յան գործը Հայկական հարցից բաժանելը¹։ Այնուհետև այս հարցը մի
նոր աստիճանի է բարձրանում և կապվում Ազգային բյուրոյի գործու-
նեության հետ, այն իմաստով, թե ցանկալի² է արդյոք, որ վերջինս
գրադվի միանգամից երկու խնդիրներով, արժե՞, որ այդ երկու հիմ-
նահարցերը կապվեն իրար հետ։ Շեշտվում էր հատկապես արևմ-
տահայ հարցի միջազգային բնույթը։

Հաջորդ նիստը բացվեց 1917 թ. մարտի 7-ին՝ Փետրվարյան
հեղափոխության հաղթանակից հետո։ Թիֆլիսի Հայոց առաջնոր-
դարանում կայացավ Հայոց Ազգային բյուրոյի հայ քաղաքական
կուսակցությունների, հոսանքների համատեղ նիստերի շարք, որոնց
ներկա էին զանազան հայկական կազմակերպությունների ու հո-
սանքների 50 ներկայացուցիչներ։ Թվով 6 ժողովների այս շարքը, իր
բազմաթիվ նիստերով, որը մարտի 23-ին ստացավ «Հայկական
հոսանքների խորհրդակցություն» անվանումը, իր աշխատանքները
շարունակեց մինչև հունիսի 1-ը³։

Խորհրդակցության շարժառիթները «Մշակի» խմբագիր Հ. Առա-
քելյանը տեսնում էր հետևյալում. «Ուկրաինայում տեղի ունեցած
քաղաքական ու զինվորական հեղափոխությունը, խորհրդակցելու
համար այն դիրքի մասին, որ մենք պետք է բռնենք ներկա հանգա-
մանքներում, անպատրաստ չգտնվենք օրվա հարցերի հանդեպ,
որոնք շոշափում են քաղաքացիների ու ազգերի շահերը⁴»։ Հայ
քաղաքական ուժերի սպասողական դիրքերի մասին են վկայում
մարտի 7-ի ժողովի որոշումները. «1) վաղաժամ և նույնիսկ վնասա-
կար է ներկայումս ազգային համագումար հրավիրելը, 2) գաղթա-
կանական համաժողով հրավիրելու հարցը պետք է առժամանակ
հետաձգել, մինչև կպարզվեն հանգամանքները, 3) անհրաժեշտ է
անհապաղ ստեղծել մի ժամանակավոր մարմին, որ ղեկավարի
ազգային գործերը և անհրաժեշտության դեպքում հանդես գա իբրև
հայ ժողովրդի ցանկությունների արտահայտիչ»։ Նպատակահարա-
մար դիտվեց այդպիսի մարմնին ստեղծել Ազգային բյուրոյի շուրջը՝
ներանում առաջնությունը չտալով ոչ մի կուսակցության ու հոսանքի⁵։
Միջկուսակցական այս խորհրդակցությունները, որոնք 1916 թ. մարտ-
յան բանակցությունների օրգանական շարունակությունն էին հան-
դիսանում, կշված էին մի նպատակի՝ հայկական քաղաքական հո-

1. Տե՛ս ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 111, թ. 83:

2. Տե՛ս նույն տեղում, գ. 4, թթ. 1-52:

3. Նույն տեղում, թ. 1:

4. Նույն տեղում:

սանքների միավորմանը, որն արտահայտվելու էր Հայկական ազգային համագումարի հրավիրմամբ:

Մարտի 13-ի նիստն անցավ նորաստեղծ ազգային բյուրոյի անվան տակ: Որոշման մասին «Մշակը» գրում էր. «Թիֆլիսի ազգային» կոչված բյուրոն թողնել ժամանակավորապես, մինչև ազգային ժողովի գումարելը, որին նա պետք է տա իր հաշվետվությունը, իր հրաժարականը և որպեսզի նա կարողանա լիկվիդացիայի ենթարկել կամավորական գործը¹»: Միանգամայն ակնհայտ է, որ «Մշակի» մտահոգությունը դարձյալ ուղղված էր Դաշնակցության դեմ, որը հայ իրականության մեջ նվաճել էր Ազգային բյուրոյի, կամավորական շարժման դեկավարի համբավը: Հայտարարությամբ հանդես եկավ Ա. Մոավյանը, որպես ս. -դ. -ի և «Պայքարի» ներկայացուցիչ, որը, ինչպես պարզվում էր, չէր եկել ժողովին մասնակցելու, այլ միայն հայտարարություն անելու²: Ա. Մոավյանը Ազգային բյուրոն ներկայացրեց որպես «հին ռեժիմի հետամնաց և ազգակործան մասնատումի կրող»: Մեր կարծիքով չափազանց սուր ու անհիմն է Մոավյանի, նրա հետ և ս. -դ. -ի գնահատականը այն հարցում, թե «բյուրոն եղել է հայ ազգի թշվառումի պատճառ³»:

Այստեղից էլ արվում էր եզրահանգում, որ հայ ս. դ. և «Պայքարը» ավելորդ և անժամանակ են համարում ազգային խնդիրներ հարուցելը և իրենց վերապահում են քննադատելու հրապարակային իրավունքը⁴:

Ար. Երզնկյանը և հնչակյան Սյունին պաշտպանում էին այդ տեսակետը և առաջարկում, որ նորակազմ բյուրոյում ընտրված 5 հոսանքների 15 ներկայացուցիչները մշակեն Հայկական հարցի նկատմամբ ռուսահայության վերաբերմունքի խնդիրները⁵:

Մարտի 12-ի նիստում «Պետրոգրադի անցուղարձի մասին» գեկուցմամբ հանդես է գալիս Գ. Խատիսյանը (Ալ. Խատիսյանի եղբայրը, Պետական Դումայի իրավասու, հետագայում՝ Պետրոգրադում սահմանադիր ժողովի հանձնաժողովի անդամ): Ուշագրավ է Գ. Խատիսյանի այն միտքը, թե «Խիստ ազգային, ռուսական բնույթ է կրում այդ հեղափոխությունը, չեն ուզում լսել հայերին և ոչ ռուս հպատակներին»: Այնուհետև Գ. Խատիսյանը ավելացնում է, որ

1. Տե՛ս Մշակ, 1917, 24 մարտի:

2. ՀՀ ՊԳԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 4, թ. 3:

3. Տե՛ս նույն տեղում:

4. Տե՛ս նույն տեղում:

5. Տե՛ս նույն տեղում:

մենք մի հզոր քարեկամ ունենք - Կերենսկին, որը ամենասեծ դերն է խաղում»: Գ. Խատիսյանը, մեր կարծիքով չափազանցելով Կերենսկու դերը ռուսական հեղափոխության առաջին շրջանում, այնպիսի ոգևորության էր հասել, որ Կերենսկու խոսքերը այն մասին, թե «խնդրում եմ ձեզ ներկայացնել ձեր բոլոր նկատառումները, որոնք կրավարարվեն¹», բնդունում էր որպես կատարված փաստ: Նույնպիսի ոգևորություն է նկատվում նաև վերջինիս եղբոր՝ Ալ. Խատիսյանի հաջորդող ելույթում, որի համակրանքը ավելի շատ Միլյուկովի կողմն էր, որը մարտի 5-ին հրավիրել էր Կովկասի պատգամավորներին և խոստացել էր զբաղվել կովկասյան հարցերով: Չնայած, խոսքը վերաբերում էր սինչփետրվարյան շրջանին, այնուամենայնիվ արտացոլվում է և՛ հայերի, և՛ կառավարության դիրքը: «Հեղափոխությունից առաջ ես Գրուզենբերգենի (կաղետ -Վ. Մ.) մոտ հանդիպեցի Միլյուկովին և խոսեցի հետը, - ասում էր Ալ. Խատիսյանը, - նա (Միլյուկովը - Վ. Մ.) թե՛ ինչո՞ւ հայերը քիչ են աշխատում, ոչինչ չեն հրատարակում: Նրանք առաջարկում են Ռուսահայաստանը միացնել Ռուսաստանին, իսկ մնացածը, բացի Կիլիկիայից - պետք է ավտոնոմիա լինի: Կիլիկիան պիտի անցնի Ֆրանսիային: Հայերի տիրություններում լայն ավտոնոմիա: Իսկ ում հովանավորությունն են ուզում հայերը, - հարցրեց Գրուզենբերգենի աղջիկը, - Միլյուկովը պատասխանեց, թե ես գտնում եմ, որ Ռուսաստանի, բայց հայերը ոչ մի հովանավորություն չեն ուզում²»: Ինչ վերաբերում էր Ալ. Խատիսյանի՝ Հայկական հարցի նկատմամբ ունեցած գործելակերպին, ապա դա հանգում էր հիմնականում հետևյալին. 1. ամեն կերպ նպաստել վերջնական հաղթանակին, 2. քանի որ իշխանությունը այժմ խարխլված է, որը նպաստում է ռուսական բանակի քայքայմանը, ուստի հույսը պետք է դնել սեփական ուժերի, այսինքն ազգային զորամասերի ստեղծման վրա, 3. չշտապել թուրքահայ դատի համար համագումար հրավիրել, քանի դեռ թուրքահայերին վտանգներ են սպառնում, 4. պետք է խոսել ռուսահայ դատի մասին, որին նպաստում է սահմանադիր ժողովի հրավիրումը, 5. պետք է որոշել մեր ապագա պետության կառուցվածքը՝ հասարակապետությո՞ւն, սահմանադիր միապետությո՞ւն, թե՞ հասարակապետության մեջ ազգային ֆեդերացիա, 6. պետք է օրինակ վերցնել ռուսական տակտիկայից (նկատի ունի ռուսական բուրժուազիան - Վ. Մ.) և համերաշխ գործել՝ չթշնամանալ հարևան ազգերի և

1. Տե՛ս նույն տեղում:

2. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ. ֆ. 222, ց. 1, գ. 111, ք. 94-95:

կուսակցությունների հետ: Այլ խստիսյանը գոհունակությամբ նշում էր, որ 1905 թ. տապալված բուրժուազիան գործում է այժմ, և նրան ընդունում են¹: Մենշևիկ-ինտերնացիոնալիստ Ար. Երզնկյանը նույնպես համոզված էր, որ տվյալ պահին, քանի դեռ տանկահայ դատը չի վճռվել, այն վտանգավոր է հենց կովկասյան խնդիրների համար: Դա պետք է լուծել կովկասյան ուրիշ ազգությունների հետ և պետք է որոշել, թե ինչ կոմպրոմիսի կարելի է գնալ²: Այստեղից Այլ. Երզնկյանը հիմնավորում էր ազգային մեծ ժողովի հրավիրման վաղաժամ լինելը:

Մարտի 19-ին, վիճաբանություններ սկսվեցին կովկասյան բանակի վիճակի շուրջ: Մշակական Ս. Հարությունյանը գտնում էր, որ «Կովկասի և Ֆրոնտի զորքերի տրամադրությունը մեզ ճնշում է: Նույնիսկ Պոպովը (Թիֆլիսի գործադիր կոմիտեի անդամ - Վ. Մ.), որը այստեղի զորքի ներկայացուցիչ է, ուղղակի ասում է, թե դուք և վրացիք ուղղակի ավտոնոմիա եք պնդում: Մինչև սահմանադիր ժողովը այդ պահանջով հանդես գալը դավաճանություն է: Դեմ էր մեր ավտոնոմիային: Մյուս կողմից, ի՞նչ է գործնականում տալիս Ժամանակավոր կառավարության այսօրվա հայտարարությունը. լեհերի վերաբերյալ, ոչինչ³»:

Այս առումով ուշագրավ է Մ. Պապաջանյանի դիտողությունը, թե «մեր և վրացիների տարբերությունը մեծ է: Նրանք պահանջում են, մեզ տալիս են: Պետք է Պետրոգրադում տեսնել, թե ինչն է լավ, մեր ապագայի հարցը դնել, թե՞ հետաձգել⁴»:

Ավ. Սահակյանը ևս տարբերություն էր տեսնում հայերի ու վրացիների վիճակի մեջ՝ վրացիներինը համարելով ավելի բարենպաստ: Նա նախ մատնանշում էր հայ բնակչության գրեթե բացակայությունը Արևմտյան Հայաստանում, ապա թշնամի հարևաններով շրջապատված լինելու հանգամանքը: Պաշտպանում էր Մ. Պապաջանյանի առաջարկը այն մասին, որ ավելի նպատակահարմար է de facto իրագործել այն, ինչ հնարավոր է, օրինակ՝ գրավված գավառների կառավարության ստեղծումը - «տիրանանք մեր հողերին, ժողովուրդ ունենանք⁵»։ մի բան, ինչ այսօր անգամ չի կորցրել իր այժեմականությունը: Նույնիսկ կարծում էր, որ «դեռ մի 100 օր չենք կարող

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 111, թ. 101:

2. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 79:

3. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 102:

4. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 101:

5. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 102:

գբադվել տանկահայերի գործերով: Մյուս կողմից թուրքերը դարձել են ավելի մեղմախոս և ուզում են մեզ հետ բանակցել: Գրաված հողերը մինչև Տրապիզոն մեզ չեն տա: Ավելի լավ է գիտենալ, թե ինչ կարող ենք տալ թուրքերին¹»: Այս ամենի կողքին հավատով են շնչում Հ. Թումանյանի խոսքերը, թե «մենք պետք է արդարացի վստահենք նրան, ինչի արժանի ենք²»: Միաժամանակ Հ. Թումանյանը խիստ դժգոհում էր ռուսական գործի անկազմակերպ, հետադիմական տրամադրություններից, որը նրա մեջ առաջացել էր գեներալ Կուլեբյակինի հետ գրույցի ժամանակ: Տագնապով լի էր հատկապես Անդրանիկի խոսքը. «թույլ ուժերով պահանջներ անել ժամանակավոր կառավարությունից, ի՞նչ օգուտ: Խոշոր պահանջներ դնող ազգերը մոռանում են, որ պատերազմ է: Հեղափոխության տվածը չկորցնենք: Մի դանակ էլ չունենք ձեռքներիս, սպասենք մինչև հաղթեն գերմանացոց: Կարող է հեղաշրջում լինել: Մտածենք ինքնապաշտպանության մասին, ժողովրդի մասին: Օրերը այնպիսին են, որ կարող է ամենեկն սոսկալի դեպքերը պատահեն³»: Այնուհետև Հ. Զավրիյանը խոսելով Արևմտյան Հայաստանի վարչակարգի ազգային հեռանկարների ու գործնական քայլերի մասին, ավելացնում է, որ «պետք է Պետրոգրադում աշխատեմ նաև, որպեսզի Հայկական հարցի մասին մի ակտ լինի, թեև չհաշտարարվի և եթե կարելի է ճանշվի օտար պետությունների ներկայացուցիչների կողմից: Եթե հարցնեն, թե հաշերը ինչ են ուզում, կարո՞ղ եմ ասել - անեքսիա, թե ոչ: Կարո՞ղ եմ պնդել, որ Կիլիկիան էլ մտնի անեքսիայի մեջ⁴»:

Այս նույն նիստում քննարկվեց նաև Կովկասի ազգային հարցը: Ալ. Խատիսյանը հայտնում է Ժորդանիայի՝ այդ օրերին արված առաջարկը՝ Կովկասում ֆեդերացիա մտցնելու մասին: Այն բաղկացած էր լինելու 3 կանտոններից. հայկական՝ կենտրոնը Երևան, վրացական՝ Քութայսի, թուրքական՝ Բաքու կենտրոնով և իրենց տեղական սեյմերով: Ընդհանուր սեյմը գտնվելու էր Թիֆլիսում: Ինչպես տեսնում ենք, դեռևս 1917 թ. մարտին բարձրացվում էր Կովկասի երեք գլխավոր ազգերի ինչ որ չափով պետության ստեղծման գաղափարը, իհարկե, ֆեդերացիայի կերպարանքով վրացական գերիշխանության պայմաններում: Ժորդանիան դեմ չէր անգամ

1. Տե՛ս ՀՀ ՊԳԿԱ. ֆ. 222, ց. 1, գ. 111, թ. 103:

2. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 102:

3. Տե՛ս նույն տեղում:

4. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 103:

ազգերի տեղափոխությանը և համեմատաբար մաքուր հանրապետությունների ստեղծմանը:

Ալ. Խատիսյանին սրա հետ միասին անհանգստացնում է այն, որ կարող է դրանից դժգոհություն առաջանալ ոռոսական բանակի վերին շերտերում, այն իմաստով, որ «այսքան նվաճել ենք, մի՞թե մեզ բան չի հասնելու¹»:

Պատմական կրկնվող փաստերի իրողությանն ենք հանդիպում, երբ ծանոթանում ենք Ալ. Խատիսյանի և Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար Նիկոլայ Նիկոլաևիչի երկխոսությանը. «Երբ Ն. Ն. -ին հարցրի, թե ինչ մահմեդական մարդկանցից եք վախենում, տվեց մի քանի անուններ, նաև Թոփչիբաշևի անունը: Թոփչիբաշևը ասել էր, թե ես վախեցողը չեմ, եթե Ն. Ն. -ը հայկական պոգրոմի առաջարկ անի²»: Այնուհետև Թոփչիբաշևը հայտնել էր իր տեսակետը Խատիսյանին և նշել, որ կենտրոնական սեյմը «սահմանափակել է մեզ (Կովկասի թաթարներին - Վ. Մ.) և որ դա օգտակար է միայն հայերի համար»:

Մարտի 23-ի նիստում կարևոր է այն փաստը, որ թուրքահայ խնդրի մասին մտածելը թողնվում էր Ազգային բյուրոյին, իսկ որպես տակտիկական հարց առաջ էր քաշվում փոխգլխումներով համաձայնության գալը այս կամ այն քաղաքական խնդիրների շուրջ, որոնք վերաբերելու էին ոռոսահայությանը³: Պետք է ասել, որ «Հայկական հոսանքների խորհրդակցությունը», իր վարքագծով նպաստեց հայությանը՝ արևմտահայության և արևելահայության բաժանելու շափազանց վնասակար քաղաքականությանը:

Մարտի 26-ի նիստում շարունակվում է ազգային հարցի քննարկումը: Հ. Առաքելյանը ներկաներին հայտնում է, որ Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեին կից ստեղծվել է մի խառը ազգամիջյան մասնաժողով, որը պետք է քննի ազգի մեջ ծագող խնդիրները: Դրա կազմի մեջ ամեն ազգությունից մտնում են 6 մարդ: Հայկական պատվիրակությունը ներկայացնում էին Հ. Առաքելյանը (ՀԺԿ), Ա. Զամալյանը (ՀՅԴ), Ալ. Խատիսյանը (ՀՅԴ համակրող), Գ. Զալխուշյանը (ՀՅԴ), Ս. Հարությունյանը (ՀԺԿ) և Ա. Սահակյանը: Մասնաժողովի անդամ Ս. Հարությունյանը իր հերթին տեղեկացնում է, որ 18 հոգուց կազմված այդ մարմինը պետք է իրականացնի գործադիր կոմիտեների, համագումարների որոշումները, գավառ-

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 222, ց. 1. գ. 111, էջ 104:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Նույն տեղում, թ. 9:

ներում կազմակերպի գործադիր մարմինների ընտրությունները:

Այս՝ «18-ի կոմիտեն» շուտով պետք է քններ մահ այն հարցը, թե կովկասը ըստ ազգությունների ինչպե՞ս պետք է բաժանվի¹: Ռոստոմը անմիջապես հետաքրքրվում է, թե այդ հանձնաժողովին հանձնարարվո՞ւմ է արդյոք Արևմտյան Հայաստանի կառավարման խնդիրը, որին ինքը միանշանակ դեմ էր²: Հասկանալի է Ռոստոմի անվստահությունը վրացիների ու ադրբեջանցիների նկատմամբ, որոնք երբեք թույլ չէին տա հզոր Հայաստանի կայացումը իրենց կողքին:

Մարտի 30-ի նիստում Մ. Պապաջանյանը բարձրացնում է երկու խնդիր՝ «Հողային խնդիրը» և «տերիտորիալ ավտոնոմիայի», ու զարմանք է հայտնում, որ մինչև այժմ դրանց մասին որոշակի կարծիք չի մշակվել: «Իսկ մեզանից կարծիք են պահանջում, ասում էր մա, պետք է ժամանակին իմաց տանք³»:

Հողային խնդիրը ներառում էր հետևյալ հարցերը. «Արևմտյան Հայաստանի ո՞ր հողերն են մեզ պատկանում». մի բան, որ պահանջում է հատկապես Միլլուկովը: «Հարկավոր է, - նշում էր Մ. Պապաջանյանը, որ թուրքի կողմից խլված հողերը մտնեն, դա մեզ է թողնված այս ամենը մի քանի օրում պարզել և ուղարկել Միլլուկովին⁴»: Ինչպես նշում էր Մ. Պապաջանյանը, երկրորդ՝ տարածքային ինքնավարության հարցում, «Միլլուկովը հասկանում է, որ դպրոցները, դատարանը, օրենսդիր ժողովը, ժանդարմերիան, ոստիկանությունը, հայկական գործը, դրամը, արտաքին քաղաքականությունը մնում են դուրս: Իբրև հիմք պետք է ընդունվի Ռուսաստանի արդեն առաջադրած ծրագիրը, որը պիտի մշակվի ապագա կառավարության համար⁵»: Այդ ծրագիրը, ըստ Ս. Հարությունյանի, նշանակում էր ոչ թե հողային, այլ տարածքային հարց, որի սահմանները գծվել էին դեռ նախորդ ռեժիմի ժամանակ և հասնում էին մինչև Կիլիկիա⁶: Մի խոսքով այս պայմաններում անգամ չէր ընդունվում Հայաստանի ինքնուրույնությունը: Իսկ ինչ վերաբերում էր հարցի իրագործմանը, ապա Մ. Պապաջանյանը կարծում էր, որ այն կարող է լուծվել ուղղակի Պետերբուրգի կողմից, կամ էլ թուրքերի և այլ ազգերի համաձայնությամբ: Առայժմ կարելի է համաձայնել վրացիների ու

1. Տե՛ս ՀՀ ՊԳԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 111, էջ 107:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 110:

4. Տե՛ս նույն տեղում:

5. Տե՛ս նույն տեղում:

6. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 111:

թուրքերի հետ: Միանգամից հարց էր ծագում՝ ի՞նչ հիմունքներով համաձայնություն. տարածքայի՞ն, քանի որ ազգաբնակչությունը տեղահանվում է, թե՞ հակառակը, քանի որ քրդերը, օրինակ, հեշտությամբ են ենթարկվում հայկական կոլտուրային. կամ Բաքվի թուրքերը սե՛ծ ազդեցություն ունեն տաճկահայերի ու պարսկահայերի վրա:

Այս ամենի հետ էր կապվում նաև գաղթականության վերադարձի հարցը, որը ինչպես հայտնի է, չէր խրախուսվում, ավելի հաճախ արգելվում էր կենտրոնական իշխանությունների կողմից:

Ռուստոմն առաջարկում է ամեն ինչ սկսել տարածքային ինքնավարության խնդրից, այսինքն՝ սկսել հնարավորից, և գտնում էր, որ եթե Ռուսաստանը իրոք ցանկանում է Հայաստանին ինքնավարություն տալ, ապա նոր միայն դնել Հայկական հարցը՝ Արևմտյան Հայաստանի հետ միավորման հարցը¹:

Հայ քաղաքական գործիչներից շատերը այն կարծիքին էին, թե Միլլուկովը պարզապես չի պատկերացնում Հայկական հարցի էությունը և այն ընդունում է իբրև ոռոսական ներքին խնդիր: Նվաճող Ռուսաստանը այլ կերպ չէր կարող հարցին մոտենալ, քան որպես ներքին խնդիր: Հետաքրքիր է, որ 1917 թ. փետրվարից հետո էր, որ շեշտվում էր այն տեսակետը, թե Հայկական հարցը միջազգային հարց է, չի կարելի հույս դնել միայն վրացիների ու թուրքերի վրա, այլ ուղղակի կապի մեջ պետք է մտնել Պետրոգրադի հետ և ընդունել նրա պրոտեկտորատը: Անգամ այն միամիտ միտքն էր բարձրացվում, որ կարելի է հիշեցնել Ռուսաստանին, թե նա ուզեցել է Հայաստանը տեսնել առանց հայերի և նոր, դեմոկրատական կառավարությունից պահանջում էր, որպեսզի վերջինս հրաժարվի այդ սկզբունքից: Հայտնի է, որ Նիկոլայ 2-րդը և ոռոսական բանակի բարձր հրամանատարությունը դեռևս պատերազմի ընթացքում ծրագրել էին գրաված Արևմտյան Հայաստանը բնակեցնել կազակ վերաբնակիչներով: Դրա համար նախ պետք է դատարկվեին հայկական հողերը, իսկ մնացածը հաճձնվելու էր պետության կողմից որպես ազատ հողեր, որոնք էլ տրամադրվելու էին կազակներին²:

Փետրվարյան հեղափոխությունը խափանեց այդ ծրագիրը: Ժամանակավոր կառավարությունը, սակայն, չհրաժարվեց իր նախորդի ավանդական քաղաքականությունից և գրավված մարզերի գեներ-

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 111, էջ 111:

2. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 113:

րալ - նահանգապետությունը փոխարինելով Արևմտյան Հայաստանի գեներալ-կոմիսարությանը, դարձյալ ամեն կերպ ՕԶԱԿՈՄ-ի ձեռքով արգելում էր հայ գաղթականների վերաբնակեցումն իրենց հայրենիքում: Գաղթականների վերադարձի խնդիրը հայ իրականության համար դառնում էր քաղաքական գլխավոր խնդիր, քանի որ առանց հայկական տարրի խոսել ապագա Հայաստանի անկախության մասին՝ անիմաստ էր հնչում: Հուսալքված Արևմտյան Հայաստանի անելիքների ողբերգական վիճակից, ինչի մասին վերջին շրջանում հատկապես նպատակաուղղված կերպով շեշտվում էր ռուսական գեներալիտետի կողմից, հայկական շրջաններում սկսում էին տարակուսել, մտածում էին նույնիսկ համոզել հայ գաղթականությանը, որպեսզի նրանք մնան Կովկասում, չվերադառնան Արևմտյան Հայաստան:

Հ. Սաղաթելյանը, օրինակ, ցանկանում էր պարզել, թե ռուսական նոր կառավարությունը ցանկանո՞ւմ է արդյոք «երկրորդ Բուլղարիա ստեղծել» Հայաստանում, որի միակ երաշխիք էր տեսնում հայ բնակչության վերականգնումը, իսկ վերջինիս համար անհրաժեշտ նախապայման էր համարում սիջազգային հովանավորությունը¹:

Հակառակն էր պնդում Անդրանիկը, դժգոհելով, թե «աշխարհի, որ չի կարելի այնտեղ թողնել որբերին ու կանանց, չլսեցիք: Թող բոլորն էլ այստեղ գան, հակառակ էմ, որ մի գաղթական այստեղից գնա՞»: Զևավորվում էր հակասություն, մի կողմից պետություն ստեղծելու նպատակով հայերին վերաբնակեցնելու, իսկ մյուս կողմից շարունակվող թուրքական ու քրդական հալածանքներից հայերին փրկելու հարցում:

Անդրանիկի մտահոգությունը հենց վերջին հանգամանքից էր բխում: Սրա հետ էր կապվում նաև ռուսական բանակի քայքայման հարցը, որի հեռացումը զրկում էր հայերին գլխավոր երաշխիքից:

Գ. Խատիսյանը գտնում էր, որ ռուսական դեմոկրատիան պետք է ազդի գեներալների գործելակերպի վրա և հովանավորի հայկական հարցը, քանի որ գեներալներն արդեն նախապատրաստում են ռազմաճակատից հեռանալը: «Դա է նրանց ազատագրումը, - նշում էր Գ. Խատիսյանը, - դրա համար է, որ այդպես մութ գործերով են խոսում այստեղի գործի կայունության մասին: Քանի դեռ այս գեներալները կան, ոչ մի քայլ չպիտի անենք³»: Մ. Պապաջանյանը վերջի-

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 111, ք. 112:

2. Տե՛ս նույն տեղում ք. 111:

3. Տե՛ս նույն տեղում:

նիս խնդրում էր հավատալ, որ այդ գեներալների դեմ բոլոր միջոցները ձեռնարկված են: Անդրանիկը այս հարցում նախ իր անվստահությունը հայտնեց Միլյուկովի «հապճեպ» ծրագրերի նկատմամբ, նշելով, թե «այստեղից այնտեղից տեղեկություններ հավաքելով, ուզում է մի բան արած լինի¹»: Այնուհետև խորհուրդ էր տալիս չհավատալ ռուս գեներալների նախապատրաստվող հեռանալուն, որը հիմնավորում էր նրանով, թե «ձին խոտ չունի, գինվորը՝ հաց» և սպասել պատերազմի ավարտին: Դրա հետ միասին, առաջարկում էր հայ քաղաքական գործիչների ընդհանուր կարծիքն ուղարկել Եվրոպա²: Վ. Փափազյանը գտնում էր, որ Հայկական հարցը միջազգային բնույթ ունի, ուստի նրա շուրջ քաղաքական բանակցություններ սկսելը վաղաժամ էր համարում: Դրա փոխարեն առաջարկում էր «ազատվել մահմեդականներից», այսինքն՝ Կովկասի հայկական տարածքներում ևս ստեղծել մաքուր հայկական տարր, ինչպես նաև պայքարել, որպեսզի նորաստեղծ գինվորական ու քաղաքական մարմիններում ընտրվեն հայ պաշտոնյաներ³: Մարտի 30-ի նիստը հարցադրումների սրությամբ գագաթնակետին հասավ Ն. Աղբալյանի ելույթից հետո: Ահա այն. «մեր իսկական ցանկությունը շատ պարզ է - «Անկախ Հայաստան»: մենք պետք է օգտվենք դեմոկրատիայի և զորքի հայատարած սկզբունքից - «առանց անեքսիայի» և առանց աղմուկի ու հայտարարության գործը առաջ տանենք: Թուրքերը, իհարկե, վախենում են, որ «Անկախ Հայաստանը» սեպի պես խրվում է իսլամական աշխարհի մեջ նրանց իղձերի իրագործման ճանապարհին: Դրա համար է, որ ավելի օգտակար կհամարենք Հայաստանի վիճակը կապել Ռուսաստանի հետ և կառավարել մի մարմնի ձեռքով, որի մեջ իրենք էլ ձայն կունենան⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, Ն. Աղբալյանը ելնում էր իրերի ռեալ ըմբռնումից, Ռուսաստանին սնամեջ գովք չէր անում և հետաքրքիր է, որ «Անկախ Հայաստանի» գաղափարը կապում էր «առանց անեքսիաների» կարգախոսի հետ: Դարձյալ գիտակցելով, որ Հայաստանի անկախությունը կապվում է միմիայն անեքսիայի հետ, նա վերջինիս տալիս էր դեմոկրատական նկարագիր: «Թե ժամանակավոր կառավարությունը բարյացակամ է մեր հանդեպ, - շարունակում էր Ն. Աղբալյանը, - թող պաշտպանի դատը ապագա՝ կոնֆե-

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 111, ք. 112:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Նույն տեղում:

4. Նույն տեղում, ք. 113:

րանսում, իսկ ներկայումս ներշնչի կառավարություններին, որ հատկապես լավ վերաբերվեն հայերին և զանազան վկայություններ չպահանջեն, թե իրոք տանկահայեր են¹»:

Ն. Աղբալյանը դարձյալ անտեսում էր ոռոսական կառավարության շահերը՝ հույս դնելով այդ կառավարության սոսկ բարյացակամ վերաբերմունքի վրա, մոռանալով, որ Ռուսաստանն իր հերթին կախման մեջ էր Եվրոպայից: Խիստ այժմեական են հնչում Հ. Թումանյանի խոսքերը. «Կերենսկին այստեղ (Թիֆլիս - Վ. Մ.) եղած ժամանակ չէր ուզում լսել «Անկախ Հայաստանի» մասին: Դրությունը այնքան խախտ է, որ այդպիսի մի հայտարարություն վտանգավոր է: Որի՞նչ է դուր գալու, ոռուսի՞ն, տանիկի՞ն, վրացո՞ւն, նույնիսկ անգլիացո՞ւն: Գուցե հաշի հանգստության համար²»: Պատմական գուգահեռի այսօրինակ նմանությունն անգամ հուսահատության զգացում է առաջացնում՝ թե ոչինչ չի փոխվել, դարձյալ նույն շրջապատույտի մեջ ենք: Դարձյալ «թուրքերը Ջաֆարովի շուրջը կազմակերպվել են և նա ասում է «Мой народ», դարձյալ պետք է կազմվի «հուշակագիր», որտեղ լինեն քաղաքական արմատական խնդիրներ, չի փոխվել Կերենսկու արտաքին քաղաքականությունը, բայց որ ասես անկախություն, կշփոթեցնես, դիմենք Ռուսաստանին», թե՞ Անգլիային Հայաստանի վիճակը կախված է նրա ժողովրդից, քանի որ դա է դեմոկրատիայի սկզբունքը, Բաքվի նահանգում թուրքերը գինվում են որպեսզի 1878 թվի պես չլինի, ավելի լավ է պատրաստվենք և իմանանք, թե ինչ կազմպիտի ունենա Հայաստանը³»: Թվում է թե այս ամենն այսօր է ասվում, թեև դրանք Մ. Պապաջանյանի, Լեոյի և շատ ուրիշների կարծիքներն էին 1917 թվականին:

Հարկ ենք համարում ներկայացնել նաև պարիլի 4-ի նիստը, որի կենտրոնական հարցը դարձավ հայ պատվիրակի Ամերիկա ուղևորվելու հարցը: Նիստը հայտարարվել էր արտակարգ ու հրավիրվել էր Այ. Ամիրխանյանի տանը: Հակասությունը ծագեց Ամերիկա մեկնելու նպատակահարմարության շուրջ, որը կապվեց այդ քայլով Ռուսաստանին թշնամացնելու հանգամանքի հետ: Այս տեսակետը պաշտպանում էր Հ. Թումանյանը:

Մեկնողը՝ Արմեն Գարոն (Գարեգին Փաստրմաճյան) գտնում էր, որ ապագա վեհաժողովում Ամերիկայի ձայնը ամենից ազդեցիկն է

1. Տե՛ս ՀՀ ՊԳԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 111, թ. 113:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 114-115:

լինելու Հայկական հարցի կապակցությամբ: Ռոստոմը ամերիկյան կողմնորոշումը հիմնավորում էր նրանով, որ «Ամերիկան շահագրգռված էր տնօրինելու Հայաստանի բախտը. 2 մլն դոլար է հատկացրել Միջագետքի հայ գաղթականների օգնության համար»: Հենց այդպես էլ հիմնավորում էր իր առաքելությունը Արսեն Գարոն, թե «Պետրոգրադում Միլյուկովին ասել եմ, որ գնում եմ Միջագետքում հայերի օգնությունը կազմակերպելու և ոռոսական տեսակետը (ամբողջական Հայաստան՝ Կիլիկիայով) պաշտպանելու համար: Պարզ է, որ Միլյուկովը ոչ մի թշնամանք չպիտի ունենա¹»: Իր հիմնավորումն է ներկայացնում նաև Ս. Հարությունյանը. «Մենք միշտ ասել ենք «Հայաստանի ավտոնոմիա» և պնդել, որ հովանավորումը կպատկանի նրան, ով կվերցնի Հայաստանի բախտի տնօրինությունը իր ձեռքը: Գարոն գնում է ոչ թե որպես Ռուսաստանի ներկայացուցիչ, այլ որպես թուրքաց պառլամենտի անդամ²»:

Նիստը դրական որոշում է ընդունում:

Արդեն՝ «միջկուսակցական խորհրդակցության» հաջորդ նիստը կայանում է ապրիլի 5-ին³: Եթե նկատի ունենանք այն, որ մյուս նիստերը տեղի ունեցան մայիսի 3-ին, մայիսի 24-ին և հուլիսի 1-ին, ապա դարձյալ ակնառու է, որ հեղափոխության արագ զարգացման պայմաններում յուրահատուկ սպասողական դիրք էին գրավում հայկական քաղաքական կուսակցությունները:

Ապրիլի 5-ին քննարկման է դրվում «րոպեի տակտիկայի հարցը և ընդունվում է Ժամանակավոր կառավարությանն աջակցելու բանաձևը: Նիստում նախագահում էին նորաստեղծ ՀԺԿ ղեկավարներից Հ. Առաքելյանը և Ազգային առաջադիմական Հ. Տեր-Աստվածատրյանը: Ներկա էին Մխիթար Եպիսկոպոսը, Բենիկ Վարդապետյանը, կադետ Հ. Ղորղանյանը, դաշնակցականներ Բ. Օհանջանյանը, Ս. Տիգրանյանը, Բադալյանը, Հ. Արդուրյանը, մենշևիկ Ար. Երզնկյանը, բոլշևիկ Դ. Շահվերդյանը և այլոք⁴:

Քննարկման ժամանակ ակնհայտ է դառնում, որ խորհրդակցության մասնակիցները, ճշող մեծամասնությամբ, ընտրել էին սպասողականությունը: Ենթարկվելով Ժամանակավոր կառավարության կոչին, այն է՝ սոցիալ-քաղաքական առաջնահերթ, այդ թվում և ազգային պահանջների լուծումը թողնել Սահմանադիր

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 111, թ. 118:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս նույն տեղում, գ. 4, թ. 14:

4. Տե՛ս նույն տեղում:

ժողովի իրավասությանը, հայ ազգային-դեմոկրատական ուժերը հետապնդում էին մի նպատակ՝ սպասել պատերազմի հաղթական ավարտին, որը և նրանց կարծիքով կլուծեր բոլոր պրոբլեմները:

Կովկասյան բանակի գեներալներից մեզ հայտնի Կուլերյակինը, որին բնորոշ էր դեմոկրատական, հայաստան մտածելակերպը, «Կովկասյան ճակատում հեղափոխական գաղափարների տարածման մասին» ակնարկում գրում էր, որ «Ձևայած արևմտահայության ողբերգությանը, հեղափոխությունը հայերի մեջ կրկին արթնացրեց ուսմանն ու դաշնակիցների օգնությամբ հայրենիքի ազատագրման հույսեր: Զգուշություն արտահայտվեց նրանում, որ հայերը իրենց եռանդը ուղղեցին հանգստության պահպանմանը և միահամուռ որոշեցին մինչև Սահմանադիր ժողովը ոչ մի պահանջ չառաջադրել¹»:

Ապրիլի 11-ից սկսած դարձյալ վեր է հանվում Ազգային բյուրոյի վերակազմության և Ազգային համագումարի հրավիրելու հարցը²: Ապրիլի 12-ին տեղի ունեցած բյուրոյի և «15-ի» միջկուսակցական խորհրդի համատեղ նիստը որոշեց համագումարը հրավիրել սահմանադիր ժողովից մեկ ամիս առաջ: Ապրիլի 13-ի նիստում ճշտվում է համագումարի օրակարգը³:

1917 թվականի վերոհիշյալ հարցերը մեկ անգամ ևս քննարկվեցին սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին կայացած Հայոց ազգային համախորհրդակցությունում, որին անդրադարձել ենք նախորդ բաժիններում:

Այդ օրերին ՌՍԴԲԿ (բ) Կովկասյան երկրային առաջին համագումարը նույնպես անդրադարձավ ազգային հարցին:

Ելույթ ունենալով համագումարում, Ստ. Ծախումյանը հետևողական պաշտպանելով ազգերի ինքնորոշման իրավունքը, ընդհուպ մինչև նրանց պետական անջատումը, Կովկասի ժողովուրդների համար առաջարկում էր գտնել տեղական ազգերի շահերից բխող ճիշտ, պրակտիկ լուծում: Պաշտպանելով մարզային ինքնավարության գաղափարը, նա անհրաժեշտ էր համարում «ադմինիստրատիվ միավորների մի որոշ վերակազմություն» - այն է՝ Անդրկովկասը բաժանել երեք մարզերի. 1. Արևմտյան Անդրկովկաս (Վրաստան), 2. Արևելյան Անդրկովկաս - Երևանի նահանգը, Կարսի մարզը, Ելիզավետպոլի նահանգի մեծ մասը (Ղարաբաղ, Զանգեզուր, Ղա-

1. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 26, թ. 22:

2. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 119:

3. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 129:

գախ - Վ. Մ.) և Թիֆլիսի նահանգի մի մասը (Լոռին). 3. Բաքվի նահանգը (ապագա Ադրբեյջանը):

Մեր կարծիքով, հայկական կուսակցությունների ներկայացուցիչների տարակարծիք միջավայրում Ստ. Շահումյանի վերոհիշյալ հայտարարությունը Արևելյան Հայաստանի ինքնորոշման իրական ուղին էր կանխատեսում: Շահումյանը անդրադարձավ նաև Արևմտյան Հայաստանի հարցին: «Ազգային հարցի լուծման ժամանակ անխուսափելիորեն դրվում է նաև Թուրքաստանի հարցը: Այդ հարցի լուծումը մենք պետք է թողնենք հենց այդ մարզի բնաշնչությանը, որն ինքը պետք է որոշի իր բախտը: Ռուսաստանին միանալու նրանց որոշման դեպքում, նրանք պետք է սիպցվ են հայերին¹»: Ընթերցողի ուշադրությանն ենք հրավիրում «Սպեցիֆիկ» Դ. Անանունի «Բաքվի շիրիմներ» հոդվածաշարից մի հատված՝ նվիրված Ստ. Շահումյանին:

Մինչև այժմ չհրապարակված այս նյութը ավելի կենդանի ու ամբողջական է ներկայացնում կովկասի ա. -դ. բոլշևիկյան թևի ղեկավարի գործունեությունն ու մարդկային դիմանկարը: «Ստեփանի գրքույկին (ազգային-կուլտուրական ավտոնոմիայի մասին) ես պատասխանեցի «մտքի դժվարությունը ազգային հարցի լուծման խնդրում» հոդվածով, - գրում էր Դ. Անանունը: - Ռուսական հեղափոխությունը և բոլշևիկների գործելակերպը ազգային հարցում եկան ցույց տալու, որ Լենինը ու նրա աշակերտ Ստեփանը միակողմանի էին նայում խնդրին: Շահումյանը չէր կարողանում հավասարակշռված քաղաքական գիծ վարել: Հաճախ էր պատահում, որ նա ջանքեր էր թափում ինքնուրույն լինելու և իր մտածածի կերպ շարժվել, սակայն գալիս էր Լենինի հրահանգը, և նա իսկույն գլուխ էր խոնարհում կուսակցական պետի առաջ: Այսպես էր և նրա բռնած դիրքը պատերազմի խնդրում և Հայկական հարցում: Բոլշևիկյան իշխանությունը Բաքվում Ռուսաստանի համար էր աշխատում: «Առանց Բաքվի Ռուսաստանը մի մեծ գյուղ կդառնա», - այսպես է գրել Լենինը Շահումյանին: Վերջինս շատ անգամ է հայտարարել բանվորական խորհրդի նախագահին, որ «մի ազգության շահը» (ակնարկը ուղղված էր հայերին) չի գրադեցնում բոլշևիկներին: Սակայն Բաքվի ինքնապաշտպանությունը (1918թ. - Վ. Մ.) իմ խորին համոզմունքով անուղղակի կերպով շատ բան է փրկել Անդրկովկասի հայերի համար: Եվ որովհետև այդ ինքնապաշտպանության

1. Ստ. Շահումյան, ԵԼԺ, հ. 3, էջ 269:

կարևոր դեմքերից մեկը Ստ. Շահումյանն էր, ասել է, որ նրա քաղաքականությունը որոշ պայմաններում համապատասխանում էր թե՛ Ռուսաստանի և թե՛ հայերի շահերին; Ինտերնացիոնալիստ Ստ. Շահումյանը կամենում էր բոլորին երջանկացնել, որ երջանկացած լինի և նրան ծնող հայ ժողովուրդը: Թող այդ ժողովրդի նահատակ զավակների շարքում իր անմոռաց անունն ու հիշատակը ունենա նա ևս¹:

Այսպես են հնչում կուսակցական անգիշում հասկառակորդների, ազգային գործիչների միջև եղած ավելի կայուն և հարատևող մարդկային ջերմ հարաբերությունները, որոնք երբեք չէին նսեմանում քաղաքական բարդ, հատկապես հայ ժողովրդի համար խիստ հակասական իրավիճակներում:

Ուզում ենք այս բաժինն ավարտել Վ. Տերյանի «Հոգևոր Հայաստան» հոդվածի այժմեական խոսքերով, որտեղ ամեն ինչից վեր դրվում է հայ ժողովրդի հոգևոր հարստության պահպանման հարցը, որպես Հայկական հարցի իրագործման հզորագույն միջոց. «Եթե այսօր հայ ժողովրդի սիրտը ուղղված է ապագային, եթե նա իսկապես հավատում է իր ապագային, ապա նա իր հայացքը պետք է ուղղի ոչ միայն Վանին ու Էրզրումին, այլ իր մեջ, իր հոգու խորքերը, որպեսզի տեսնի, - կա՞ այնտեղ այն ամենը, ինչը կյանք է տալիս մեր նյութական հայրենիքին՝ և Վանին, և Մուշին և Էրզրումին: Եվ եթե դա կա, ապա ժողովուրդը ծույլ ու հոռետես չի լինի, այլ կամքի մեծագույն մղումով ձեռնամուխ կլինի այդ հոգևոր Հայրենիքի վերակառուցմանը²»:

6. ԱԶԳԱՅԻՆ ՉՈՐԱՄԱՍԵՐԻ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Հեղափոխությունից հետո, Ռուսաստանը բնակեցնող ժողովուրդների ազգային ինքնագիտակցության անը հանգեցրեց ազգային-ազատագրական շարժման վերելքի: Եվ քանի որ այդ շարժումը համընկավ առաջին համաշխարհային պատերազմին, երբ բանակում էր գտնվում «ժողովրդական ուժերի ծաղիկը», ապա հասկանալի է դառնում, որ ազգային-ազատագրական շարժումն իր յուրահատուկ դրսևորումը պետք է ստանար նաև բանակում:

1. ՀՀ ՀՔԿՓՊԿԱ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 96, թթ. 45, 54:

2. Տե՛ս Վ. Տերյան, «Духовная Армения», Ե. Չարենցի անվան գրակ. և արվեստի թանգարան, Ս. Սուրիասյանի ֆոնդ, թղթ. նո. 243, թ. 15:

Հեղափոխական իրադարձությունների զարգացումը 1917 թ. րե-
թացքում, համառուսական զինվորական զորամասերում իշխա-
նության աստիճանական հեղինակագրկումը, ստիպում էին ժամա-
նակավոր կառավարությանը և ռուսական բանակի գերագույն հրա-
մանատարությանը՝ փոխել ազգային զորամիավորումների նկատ-
մամբ իրենց վերաբերմունքը: Ազգային զորամասեր ստեղծելու գոր-
ծընթացը կանխելուց իշխանություններն աստիճանաբար անցնում
էին դրա հովանավորությանը, նպատակ ունենալով՝ հանձին այդ
զորամասերի, ձեռք բերել առավել կարգապահ, մարտունակ և հու-
սալի զորամիավորումներ, որոնք անհրաժեշտ էին պատերազմը
շարունակելու համար:

Ռուսական բարձր հրամանատարությունն անհանգստանալու ա-
ռիթ ուներ: Խնդիրն այն էր, որ ապրիլի 10-ին ժամանակավոր կառա-
վարությունը որոշեց զինվորական ծառայությունից ետ կանչել 43
տարեկանից բարձր անձանց, որը հանդիսացավ բանակի գո-
րացրման փաստական սկիզբը: Այլևս ոչինչ չէր կարող կասեցնել
դասավորության աճող միտումը: 1917 թ. գարնանը Դենիկինը խոստո-
վանում էր, որ հարձակման գաղափարն այնքան էլ պոպուլյար չէր
ռուսական բանակում¹:

Ինչ վերաբերում էր Կովկասյան ռազմաճակատին, ապա այն
ռուսական հրամանատարության, մասնավորապես գեներալներ Դե-
նիկինի և Ալեքսեևի կարծիքով զբաղեցնում էր ուրույն, կիսանկախ
վիճակ: «Կովկասն ապրում էր իր կյանքով, - գրում էր Ալեքսեևը, -
կենտրոնին տեղյակ պահելով այն չափով, ինչ չափով անհրաժեշտ
էր գտնում և լուսաբանում տեղական շահերի պրիզմայով²»:

1917 թ. գարնանը Կովկասյան բանակը գտնվում էր ծանր դրության
մեջ՝ ոչ թե հակառակորդի ստրատեգիական կամ ռազմական առա-
վելության, այլ ներքին անկազմակերպության պատճառով: Ծանա-
պարհազրկությունը, սննդամթերքի պակասը, սովը, համաճարակը
անտանելի էին դարձնում բանակի կյանքը: Մայիսի սկզբին Կով-
կասյան բանակի գլխավոր հրամանատար գեներալ Յուդենիչը գե-
կուցում էր կենտրոնին, որ «միայն ապրիլ ամսվա ընթացքում ցինգա-
յի ու տիֆի հետևանքով մահացել է 30. 000 մարդ, այսինքն՝ գործող
բանակի 22 %-ը³: Հետևանքը եղավ այն, որ Կովկասյան ճակատն

1. Ст'ю А. И. Деникин, Очерки русской смуты, Москва, 1991.

2. Նույն տեղում:

3. Նույն տեղում էջ 105:

այլևս անկարող դարձավ հարձակողական գործողություններ կատարել: Նրան հանձնարարվեց ակտիվ պաշտպանական դիրք գրավել Օդեսոտի, Մուշի շրջանում:

Չնայած այս ամենին, ազգային գորամասերի կազմակերպումը՝ հենվում էր ազգային գործիչների հավաստիացումների վրա, որոնք վստահեցնում էին ժամանակավոր կառավարությանը, թե ազգային գորամասերն աչքի կրնկեն Բարձր ռազմական ոգով, դիմացկունությամբ, համախմբվածությամբ, նպատակասլացությամբ:

Հայ իրականության մեջ ազգային գորամասերի ստեղծման գաղափարը սկսում է ձևավորվել ապրիլ ամսին:

Կովկասյան պաշտոնական «Возрождение» թերթը մայիսի 14-ին ցավով հայտնում էր, որ Թիֆլիսի բանվորական և զինվորական պատգամավորների խորհրդի զինվորական սեկցիան ընդունել է բանաձև, ըստ որի՝ տվյալ ժամանակահատվածում առանձին ազգային գնդերի ձևավորումը համարում էր անցանկալի, միաժամանակ ուրախությամբ արձանագրվում էր այն փաստը, որ էսեռա-մենշեկյան խորհրդը ողջունում է արդեն գոյություն ունեցող ազգային գորամասերի համալրումը կամավորներով¹:

1917 թ. մայիսին, զայրույթով խոսելով հայ դասալիքների մասին, «Մշակը» գրում էր, որ այժմ հայ զինվորը շտապում է իր բանակը: Հայ զինվորը պետք է լավ հասկանա, որ իր համար վտանգավոր է «Հաշտություն առանց անեքսիաների» լոգունգը և ժամանակը չէ այդպիսի մտքերով զբաղվելու²: «Մշակի» հունիսի 27-ի համարում Հ. Առաքելյանը հիացմունքով է խոսում այն մասին, որ ՕԶԱԿՈՄ-ի նախագահ Խառլամովը այցելել էր Թուրքահայաստան՝ ուսումնասիրելու թուրքական ճակատում գործող դրությունը: Խառլամովը հայտնում էր հետևյալը. «Այդ ճակատում միայն մի հայկական բաժնակազմ կա՝ առաջինը: Ես գտա այդ բաժնակազմը հիանալի դրության մեջ: Վերին աստիճանի կարգապահություն, հիանալի ռազմական ոգի, ոչ մի լքում, ոչ մի հուսահատություն³»: Ավելի ուշ, օգոստոսին, Կովկասի ռազմական նախարարության կառավարիչը գրում էր, որ բանակի քայքայումը չէր վերաբերում հայկական գորամասերին: Դրանց կալունությունը բացատրվում է նրանով, որ նրանց կողմից պաշտպանվող գործը կենսապես հարազատ է իրենց⁴:

1. Ст'я Возрождение, 1917. 14 мая:

2. Մշակ, 1917, 26 մայիս:

3. Մշակ, 1917, 27 հունիս:

4. РГВИА, ф. 2003, оп. 2, д. 338, л. 24.

Մայիսի 20-ին Թիֆլիսի Հայոց Ազգային բյուրոյին ուղղված հայկական 4-րդ և 6-րդ հրաձգային գումարտակների հրամանատարներ, փոխգնդապետներ Հովսեփյանի և Մելիք-Մուրադյանի ողջույնը նման վերաբերմունքի պատասխանն էր: Ոգևորված մանուկ Հայաստանի ազատ հեռանկարով, նրանք գտնում էին, որ սերտ կապ հաստատելով Պարսկաստանում գտնվող հայ գումարտակների հետ և բոլոր հայկական գումարտակները կենտրոնացնելով Տանկա-Հայաստանում, հնարավոր է պատկառելի ուժ կազմել թշնամու դեմ¹:

Մահվան հարվածային գումարտակի մեջ իրենց հավաքագրելու կոչը ցնծությամբ ընդունվեց նաև Սամահին կայարանում, որը տեղի բոլշևիկյան «Известия Закавказских железных дорог» թերթը հիմնավորեց որպես «հայրենիքի և ազատության փրկության գործ»:
✓ Այսօր էլ, շրջանառության մեջ է այն տեսակետը, թե հայկական ազգային զորամասերը, ի տարբերություն մյուս ազգային զորամասերի, կոչված էին պաշտպանելու միայն Կովկասյան ռազմաճակատը և Հայաստանը թուրքական նոր հարձակումից: Դա անհերքելի փաստ է, իհարկե, հայ իրականության հասար: Բայց չպետք է անտեսել նաև այն հանգամանքը, որ ազգային, մասնավորապես հայկական զորամասերը, անհրաժեշտ էին նախ և առաջ Ժամանակավոր կառավարությանը՝ Կովկասյան ճակատը ամրացնելու, ռազմական ոգին պահելու նպատակով: Հայտնի է, որ փետրվարից հետո կովկասյան բանակում լայն չափերի հասան տուն վերադառնալու միտումը, դասալքությունը: Այդ ամենին հակակշիռ ուժ պետք է դառնային հենց ազգային զորամասերը:

1917 թ. ապրիլից հետո, Ժամանակավոր կառավարությունը հիմնավոր կերպով ուշադրությունը սեռեց ազգային զորամասերի հարցերին և հրապարակեց «Բանակի ազգայնացման հիմնական դրույթները» օրենքը: Ազգային զորամասերի ստեղծման նպատակները ձևակերպվեցին այսպես. «Բանակի առաջացման, բանակային զորամասերում միատարրության հաստատման, համախմբվածության, ազգի նկատմամբ բարոյական պատասխանատվության նպատակով, ռազմական նախարարը անհրաժեշտ է գտնում բանակի վերակազմավորումը, դրա հիմքում դնելով ազգային և տերիտորիալ միասնությունը: Ազգայնացված բանակը ուղղվում է արտաքին թշնամուց

1. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 68, ք. 1:

5. Ст'я Известия Закавказских железных дорог, Тифлис, 1917, 24 августа.

հաշտության պաշտպանության և պետության ներքին կյանքում կարգուկանոնի հաստատման գործին¹»։ Կովկասյան իշխանություններն այս օրինագծին ավելացնում էին, որ «ազգային գործասերի հաշտող, ոչ հիվանդագին ձևավորման համար անհրաժեշտ է առաջնորդվել հետևյալ սկզբունքով. 1. խուսափել նոր գործասելի ստեղծման հնարավորությունից. 2. ազգայնացնել հիմնականում մոտիկ անցյալում ձևավորված գործասերը, որոնք կազմված են ռազմական տեսակետից առավել անհուսալի էլեմենտներից և 3. առաջին հերթին ազգայնացնել պահեստային գործասերը, որպես ապա ազգային կորպուսների աղբյուր²»։

Այս նպատակով 1917 թ. ապրիլի 19-ին Կովկասյան ռազմաճակատին վերաբերող հրամանի հիման վրա Թ. Նազարբեկյանը ուղարկվում է ռազմաճակատի շտաբ՝ բանակի գործասերն ազգայնացնելու նպատակով³։

Կովկասյան ռազմական իշխանությունները, սկսած 1917 թ. մայիսի 5-ից, բազմաթիվ միջնորդագրեր ու խնդրագրեր էին մտանում և հղում Պետրոգրադ, ռազմական նախարարին՝ հայկական ազգային գործասեր ստեղծելու թույլտվություն հայցելով։ Հայտնի են մայիսի 5-ի, մայիսի 13-ի, մայիսի 27-ի և նույնիսկ՝ ՕԶԱԿՈՄ-ի մայիսի 25-ի միջնորդագրերը։ Ի վերջո, այս կամսայանիան ավարտվեց Գերագույն գլխավոր հրամանատարի՝ հայկական գործող հրաձգային վաշտերը գնդերի վերածելու մասին հունիսի 19-ին հ. 480 հրամանագրով։ Ռազմական նախարարը Գերագույն գլխավոր հրամանատարի հարցմանը պատասխանեց, որ հայկական վաշտերը գնդերի, դրանք էլ իրենց հերթին դիվիզիաների վերակազմավորումը գտնում է խիստ հրատապ ու անհետաձգելի⁴։

1917 թ. հոկտեմբերին Տիգեմհաուզենը հեռագրում էր. «Ռումինական ճակատում գտնվող գործասերից հայերը, վրացիները խնդրում են իրենց տեղափոխել Կովկասյան ճակատ, ազգային գործասեր»։ Նա նշում է, որ հարազատ զորքերի վերադարձը նրանց մոտ ավելի կբարձրացներ պարտքի զգացումը⁵։

Հոկտեմբերի 4-ին Փամանակավոր կառավարության ռազմական նախարարությունը Կովկասի կոմիսար Իգնատևին տեղեկաց-

1. РГВИА ф. 2015, оп. 1, д. 3, л. 197.

2. Նույն տեղում։

3. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 127, թ. 2-5։

4. Տե՛ս РГВИА, ф. 2003, оп. 2, д. 338, лл. 75-76об.

5. Տե՛ս РГВИА, ф. 2015, оп. 1, д. 3, л. 121.

նում էր, որ ռազմական նախարար արգելք չի տեսնում թուրքահայ ռազմագերիների Կովկաս տեղափոխելու նախագծի հարցում, եթե նրանց թիվը չի անցնում մի քանի հազարից և չի ազդի Անդրկովկասի խիստ սրված պարենային հարցի վրա¹:

Ինչպես տեսնում ենք, հաշվի էին առնվում համառուսական շահերը:

Օգոստոսի 4-ին, ՕԶԱԿՈՄ-ի անդամ Նազարյանցը դարձյալ դիմում է ռազմական նախարար Կերենսկուն՝ այս անգամ հայկական առանձին կորպուս ստեղծելու մտադրությամբ: Օգոստոսի 21-ին Կովկասյան ռազմաճակատի շտաբի հեռագիրը նշում էր, որ Կովկասյան հակառիկ գիմվորական ոչ լրիվ կազմը հասնում է 100. 000-ի և որ մեծ դժվարությամբ ստեղծվող հայկական գնդերը հնարավոր չէ մեծացնել: Օգոստոսի 1-ին Էրզրումի ռազմական օկրուգի բանակի շտաբում ստացվում է գեներալ Կուլեբյակինի գրությունն այն մասին, որ «գեներալ Նազարբեկովը համալրում է խնդրում, քանի որ զինվորների թիվը չի համապատասխանում գրաված դիրքերին²»: Ավելացնում էր նաև, որ հայկական կորպուսի ստեղծմանը կհաջորդեն վրացական և մուսուլմանական ազգային կորպուսների միջնորդագրերը, որ վերջինս արդեն գոյություն ունի և անհնար էր համարում նոր հայկական զորամիավորումների ստեղծումը: Այս մերժումից հետո անգամ, մինչև Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը, չդադարեց Կովկասի և Պետրոգրադի նամակագրությունը՝ հայկական զորամասերի ստեղծման մասին³:

✓. Ինչպես տեսնում ենք, ազգային զորամասերի ստեղծումը գտնվում էր գլխավորապես ռազմական ու քաղաքական բարձր մարմինների ուշադրության կենտրոնում, տվյալ դեպքում ուղղված էր Անդրկովկասում անջատողական, անկախական տրամադրությունների դեմ: Ժամանակավոր կառավարությունը կանգնում էր հակասության առջև: Նա մի կողմից ջերմորեն աջակցում էր ազգային զորամասերի ստեղծմանը, որպես արտաքին ու ներքին հաղթանակների միջոց, իսկ մյուս կողմից անհանգստանում էր, որ դրանք կկազմեն Ռուսաստանից անկախ, ազգային պետությունների հիմքը:

Վերը նշված միջոցառումները, մեր կարծիքով, չպետք է շփոթել սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին հայկական ազգային շրջաններում ձեռնարկվող քայլերի հետ, որոնց նպատակը թուրքական հար-

1. Տե՛ս ГАРФ, ф. 1779, он. 1, д. 435, л. 2.

2. РГВИА, ф. 2300, он. 1, д. 39, л. 13.

3. Տե՛ս նույն տեղում, ք 325:

ձակմանը դիմագրավելն էր:

1917 թ. սեպտեմբերին Թիֆլիսում հիմնվում է Ապահովության խորհուրդ՝ կազմված հնչակյան, ռամկավար, դաշնակցության և -դ., բոլշևիկյան կուսակցությունների գործիչներից: Ըստ հնչակյան Հ. Գանգրունու տվյալների, Ապահովության խորհրդին կից ստեղծվում է երկրապահ զինվորական խորհուրդ: Գանգրունին գրում էր, որ երկրապահ խորհուրդը մեկ մտահոգություն ուներ՝ պաշտպանել ճակատը Անդրանիկի գլխավորությամբ զինված ջոկատներով, այն հակադրել թուրքական զորքի առաջխաղացմանը¹:

Մեզ հայտնի է դառնում նաև, որ անգլիացիները խոշոր գումար էին տրամադրել, որը «նպատակ ուներ ռուս զորքի քաշվելն ետքը Կովկասյան ճակատի համար հավաքագրել արևմտահայ 300. 000 գաղթականներն կովոդ զինվորներ և խմբեր կազմել»²: Միանգամայն պարզ է, որ հայկական շրջանները զոհունակությամբ կընդունեին այդ օգնությունը, բայց չպետք է մոռանալ այն հանգամանքը, որ 300. 000 գաղթականներից ստեղծվող բանակի գաղափարը իրական չէր: Չէ՞ որ հենց այդպիսի հայկական ուժի բացակայությունը նկատի ուներ կովկասյան ռազմական հրամանատարությունը. Կովկասյան բանակի հայ զինվորների թիվը կազմում էր ընդամենը 150. 000 մարդ³:

Այնուհետև, անգլիական հեռատես ռազմամոլ քաղաքականությունն ուղղված էր ոչ այնքան Հայաստանը փրկելուն, որքան վերջինս Ռուսաստանից կտրելուն, բոլշևիկացող Ռուսաստանի դեմ պատենշ կանգնեցնելուն և, վերջապես, նրա գաղութացմանը:

Հայկական ազգային գորամասերի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքը, մասնավորապես, հայ ազգային կուսակցությունների տեսակետի լուսաբանումը յուրահատուկ բացասական կերպով է արտացոլվում սպեցիֆիկների հայացքներում, որոնք դեմ էին ազգային գորամասերի գաղափարին: Այս հանգամանքը հակասում էր նրանց ազգովի կազմակերպվելու ընդհանուր սկզբունքին: Ակնհայտ է, որ այս հարցում սպեցիֆիկներն ավելի շատ ի հայտ են բերում իրենց սոցիալ-դեմոկրատական ակունքները, խուսափում էին հնարավոր ազգամիջյան ընդհարումներից: Կարևոր հանգամանք էր նաև Դաշնակցությանն այս ձևով հակադրվելը:

1. Հ. Գանգրունի, Հայաստան 1918 և հայ քաղաքական միտքը, էջ 129, նաև Ապառաժ, 1917, 17 սեպտեմբերի:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս Հ. Գանգրունի, նշված տեղում, էջ 125:

1917 թ. հունիսին Դ. Անանուներ այն կարծիքին էր, որ «ազգամուկները ուժ են հավաքում և եռանդ են թափում՝ կազմակերպելու ազգային զորագնդեր: «Մյուս մանր ազգերը, - գրում է նա, - ուկրաինացիների ուժը չունեն, սակայն նրանց հոգին նույնպես տառապում է ազգային զորագնդերի մարմաշով: Լիտվացիները, լատիշները, վրացիները, հայերը և այլն նույնպես փափախում են ազգային զորք կազմակերպելու գաղափարը: Ազգային առանձնացման գաղթակղությունը տեղահան է արել կարճամիտ ազգասերների սիրտը: Տեղական օջախի քաղաքականությունը հետ է վազում հեղափոխության նվաճումների տակ¹»: Սպեցիֆիկները ազգային զորամասերը դիտում էին որպես «ազգային առանձնացման» ճանապարհի քայլերից մեկը:

Ինչ վերաբերում է ազգային զորամասերի նշանակությանը, ապա հարկ ենք համարում այս առիթով անդրադառնալ Դ. Անանունի խորհրդածություններին, որոնք այժմեական են. «դեմ չլինելով, որ այս կամ այն երկրամասի զորքը իր պաշտոնը կատարի ծննդավայրի սահմաններում, - գրում է նա, - մենք դեմ ենք բոլոր փորձերին, որոնք նպատակ ունեն զորքի կազմակերպումը դնել ազգային սկզբունքի վրա: Մի բաժանեք զորքը ըստ ազգությունների: Դրանով դուք չեք կազմակերպում երկրի պաշտպանությունը, այլ վտանգում եք ազգերի համերաշխությունը, տարաձայնությունների դուռն ենք բանում և հնարավորություն ենք տալիս, որ մութ ուժերը ազգային հարցը դարձնեն հակահեղափոխական շարժման գործիք: Ազգային զորքը չէ, որ անվտանգ պիտի պահի Կովկասը: Այդ պաշտոնը վերապահված է ուժեղ Ռուսաստանին: Ամեն մի հայ պետք է իմաստություն ունենա դատելու, որ նրա անվտանգ գոյությունը պայմանավորված է Ռուսաստանի ամբողջական անվտանգ գոյությամբ²»:

Միանգամայն հակադիր բևեռներից է հնչում սպեցիֆիկ Ա. Զիլնգարյանի տեսակետն այն մասին, որ հայությունը՝ իր գոյությանը և ազատությանը սպառնացող օրհասական վտանգի առջև իրավունք ունի հետ կանգնել, հավաքել Ռուսաստանի ներքին և արտաքին ճակատների վրա ցրված իր բոլոր զինվորներին ու սպաներին, կենտրոնացնել նրանց իր բնակավայրի սահմաններում և կազմակերպել նրանցից մի կուռ ազգային կանոնավոր բանակ³:

Սպեցիֆիկների հայացքների նման կտրուկ փոփոխությունը հետ-

1. Բանվոր, 1917, 18 հունիսի:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Գործ, 1917, հ. 9-10, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 134-169:

հուլիսյան քաղաքական շրջադարձի տրամաբանական արդյունքն էր: Ինչ վերաբերում է Դաշնակցությանը, ապա նրա ծրագրերում այսպիսի շրջադարձ չի եղել: Դաշնակցությունը սկզբից ևեթ պաշտպանել է ազգային գործառնության ստեղծման անհրաժեշտությունը, նախ՝ րնդդեմ բոլշևիզմի և ապա՝ Կովկասյան ճակատի քայքայումից հետո, թուրքական ներխուժման առաջն առնելու նպատակով: «Հորիզոն» 1918 թվականի «Հայ գինվորական կյանքը 1917 թ.» ամփոփիչ հոդվածում ասվում էր. «Հեղափոխությունից հետո Կովկասյան բանակի մեջ տարածվեց հայկական բառալիոններին հոշակը իբրև կարգապահ և տոկուն գործառնության¹»: Դաշնակցականները համոզված էին, որ ռուսական հեղափոխության առաջադրած ազգերի ինքնորոշման գաղափարը սերտորեն կապվում էր բանակի ազգայնացման հետ: «Հորիզոն» գոհունակությամբ էր գրում, որ 1917 թ. ամռանը Թիֆլիսում կազմվեց հայ գինվորական միությունը, որը նպատակ էր դրել իրականացնել բանակի ազգայնացումը հայ գործառնության կազմակերպության միջոցով: «Միությունը ստեղծեց հայկական կորպուս, գեներալ-մայոր Թ. Նազարբեկովի գլխավորությամբ²», - գրում էր «Հորիզոնը»:

Ազգային գործառնության վերաբերյալ բոլշևիկյան տեսանկյունից էր ելնում Ալ. Մյասնիկյանը, Արևմտյան ռազմաճակատի գինվորների, բանվորների և գյուղացիների դեպուտատների համագումարի գործադիր կոմիտեում արտասանած 1917 թ. մայիսի 26-ի իր ելույթում³: «Մեր բանակում ազգային գորքերի հարցը, - ասում էր նա, - բխում է բուրժուազիայի դասակարգային քաղաքականությունից, որը տվյալ դեպքում գլխավորապես ենթակա ազգի բուրժուազիայի քաղաքականությունն է: Բուրժուազիան միասնական ազգային ձգտումների և խնդիրների անվան տակ իր քաղաքականությունը պարտադրում է պրոլետարիատին և, ընդհանրապես, դեմոկրատիային: Ազգային գորքերի կազմակերպումը, - շարունակում էր հոետորը, - մեզ կտանի անջատողականության և նացիոնալիզմի ուղիով: Ժամանակի ընթացքում ազգային գորքերը կարող են խաղալ հակահեղափոխական դեր, նրանց կարող են օգտագործել համապետական խնդիրների լուծման դեմ՝ հանուն ազգային բուրժուազիայի

1. Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 3 հունվարի:

2. Նույն տեղում:

3. Տե՛ս Ալ. Մյասնիկյան, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1984, էջ 287-289: * Մյասնիկյանը Արևմտյան ռազմաճակատում խոսում էր արդեն հասունացած երևույթի մասին, ինչը լիովին չի կարելի վերագրել Անդրկովկասին ու Հայաստանին:

նացիոնալիստական նկրտումների: Ազգային գործերի կազմակերպումը ազգային ինքնորոշում չէ: Մենք արտահայտվում ենք դրանց դեմ¹»: Մյասնիկյանի ելույթի ոգուն համապատասխան էլ ընդունվում է ռազմաճակատային կոմիտեի ս. -դ. ֆրակցիայի բանաձևը:

1917թ. հուլիսի 7-ին Երևանում կայացավ կայազորի հայ զինվորների խորհրդակցական ժողով, նախագահ է ընտրվում Վ. Փափազյանը (Կոմս): Օրակարգում դրվում էր հայ զինվորականների միության ստեղծման հարցը²: Հուլիսի 25-ին «Արև» սկզբունքորեն ցանկալի էր համարում ազգային զորաբանակներ կազմելու խնդիրը³: «Հուլիսի 21-ին Ալեքսանդրապոլի կայազորի հայ զինվորների մի վաշտ մեկնեց ռազմաճակատ՝ լրացնելու հրացանաձիգ զնդերի գումարտակներից մեկը». - գրում էր «Ժայռը»⁴: Պատահական չէր նաև «Արևի» կողմից Հյուսիսային Կովկասի Բուշաչ ավանդում կայացած 7-րդ զորաբանակի զորամասերի հայ զինվորական ներկայացուցիչների մասնակցությամբ համագումարի նյութերի մանրամասն քննարկումը⁵: Անգամ Ամերիկայից «Հայրենիքը» գրում էր՝ «որքան մեծ շահ պիտի ունենա ռուսական կառավարությունը, եթե Կովկասյան ճակատ փոխադրած ռուսահայ զինվորները, որոնց թիվը կանցնի 130.000-ից, օժտեզանոնք հայ ղեկավարներով և անոնց հանձնե ամբողջ այդ ճակատի պատասխանատվությունը»⁶: Հոկտեմբերին ազգային զորամասերին նվիրված⁷ (ըստ դաշնակցական Յ. Իրազեկի հուշերի՝ Վանում, Մուշի, Ալաշկերտի, Էրզրումի, Երզնկայի շրջաններում գործում էին զուտ հայկական զորամասեր) հողվածներով աչքի ընկավ նաև Դաշնակցության Թիֆլիսի «Ազատամարտ» պարբերականը⁸:

Հայկական ազգային զորամասերի ստեղծման գործում լայն աշխատանք էր տանում նաև Ալեքսանդրապոլի հայկական զինվորական շաքաթաթերթ «Մարտիկը»՝ Դաշնակցության ռազմական կազմակերպության պաշտոնաթերթը: Այն իր ընթերցողներին հալոնում էր հունիսի 19-ի Գերագույն հրամանատարի՝ հայկական հրացանա-

1. Ալ. Մյասնիկյան, Երկեր, հ. 1, էջ 287-288:

2. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 9 օգոստոսի:

3. Արև, 1917, 25 հուլիսի:

4. Ժայռ, 1917, 6 օգոստոսի:

5. Տե՛ս Արև, 1917, 25 հուլիսի:

6. Հայրենիք, Բոստոն, 1917, 28 օգոստոսի:

7. Տե՛ս Իրազեկ, Մոտիկ անցյալից, 1917-1922, Պեյրուք, 1956, էջ 25:

8. Տե՛ս Ազատամարտ, Թիֆլիս, 1917, 5 հոկտեմբերի, 7 հոկտեմբերի:

ձիգ վաշտերը զնդերի վերածելու կարգադրության մասին¹։ Դժգոհելով «Рабочий и Солдат» թերթի հակադաշնակցական վարքագծից, «Մարտիկը» գրում էր, որ «այդ փաստը վերջիվերջո աչնալես կրաչաչի գորքի միաբան ու համերաշխ կապերը, որ ոչ միայն երանի կտանք լեւիններին, այլև կհիշենք հին կարգերը»²։

Սեպտեմբերին Ալեքսանդրապոլում ստեղծվում է հայ գինվորների «Ժասիք» ընկերությունը, որն ուներ մի քանի մասնաճյուղեր և հայ գինվորների մեջ պիտի գարգացնի պատվի գիտակցությունը և եռուզեռի մեջ դնի հայ գինվորական կյանքը³։ Ի վերջո, հոկտեմբեր ամսին, պաշտպանում էր Դաշնակցության շրջանաչին ժողովի որոշումը՝ այն մասին, որ «պետք է ստեղծվեն առանձին, միատարր գորամասեր»⁴։

Բոլոր աչօրինակ փաստերը վկայում են, որ հայկական ազգային գորամասերի ստեղծման գաղափարը ծնվել է վերեկից՝ Ժամանակավոր կառավարության կողմից, Փետրվարյան հեղափոխությունից անմիջապես հետո՝ որպես նախ և առաջ ռազմաճակատը փրկելու և ռուսական բանակի հարձակումները շարունակելու միջոց, ապա որպես և դեմոկրատական պետության հռչակված նոր ազգային քաղաքականության հետևանք, ինչպես նաև ապագա անկախ, ազգային պետությունների ձևավորման անհրաժեշտ երաշխիք։

Հայ իրականության մեջ ազգային գորամասերի ստեղծման գաղափարը հետապնդում էր մեկ այլ, առավել հրատապ խնդիր, այն է՝ սեփական, վստահելի ուժերով դիմագրավել թուրքական հարձակումները, պաշտպանվել քրդական ավազակություններից։

Շարունակվող պատերազմը, թշվառության խորացումը թիկունքում, ռուսական բանակի անհաջողություններն Արևմտյան և Հարավ-արևմտյան ռազմաճակատներում ավելի էին հուսալքում Կովկասյան ճակատի գինվորներին։ Ավելին, բոլշևիկների աճող ազդեցությունը, դասալքությունը և հատկապես հուլիսյան բեկումը ի վերջո կազմալուծեցին նաև Կովկասյան բանակը։ Հանգամանք, որն ինքնին հրամայական պահանջ էր դարձնում սեփական ազգային հայկական գորամասերի ստեղծումը, արդեն որպես բոլշևիկացող Ռուսաստանին ընդդիմադիր ուժ՝ Անդրկովկասում, ինչպես նաև Ժամանակավոր կառավարության՝ ռուսական պետության ազգա-

1. Տե՛ս Մարտիկ, Ալեքսանդրապոլ, 1917, 2 հուլիսի։

2. Տե՛ս նույն տեղում։

3. Նույն տեղում, 10 սեպտեմբերի։

4. Նույն տեղում, 29 հոկտեմբերի։

յին ծայրագավառներից մեկում:

Հետոկտեմբերյան ժամանակաշրջանում հայ ազգային գորամասերը, մասնավորապես հայկական կորպուսը, հանդիսացան հայ ժողովրդի գոյապահպանման, իսկ այնուհետև նաև Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման հիմնական ուժերից ու պաշտպանը:

*

* *

Հայկական ազգային համախորհրդակցությունը տեղի ունեցավ Թիֆլիսում, 1917 թ. սեպտեմբերի 27-ից - հոկտեմբերի 13-ը¹: Հայ հասարակական-քաղաքական գրեթե բոլոր ուղղությունների ու հուսանքների այս հավաքը տեղի էր ունենում այն ժամանակ, երբ Փետրվարյան հեղափոխությունն իր ամբողջության մեջ ապրում էր ընդհանուր ճգնաժամային վիճակ:

Թեև Ազգային Համախորհրդակցությունն իր զբաղմունքի առարկա դարձրեց Փետրվարյան հեղափոխության հետ կապված բազմաթիվ քաղաքական անցած փուլի համար հույժ կարևոր հարցեր, ամփոփեց իր վերաբերմունքը հեղափոխության նկատմամբ, այնուամենայնիվ, այն գտնվում էր իր ժամանակի ազդեցության տակ, կրում էր նրա կնիքը:

Ո՞րն էր այդ նոր ժամանակաշրջանը: Առաջին հերթին այն բնորոշվում է համընդհանուր սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական ճգնաժամի առկայությամբ, իսկ Անդրկովկասում՝ նաև ինքնորոշման դրոշի ներքո երկրամասն արդեն բոլշևիկացող Ռուսաստանից զերծ պահելու միտումով: Դրա լավագույն վկայություններն են ավելի ուշ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի և սեյմի անկախ հանրապետությունների ստեղծումը, իսկ ազգային Համախորհրդակցության ծնունդը հանդիսացող Ազգային խորհուրդն էլ՝ որպես Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի սաղմը:

Մինչ Ազգային Համախորհրդակցությանը ծանոթանալը, անդրադառնանք համագումար հրավիրելու շուրջ ծավալվող պայքարին:

Ինչպես արդեն գիտենք, դեռևս 1916 թ. վերջերից և մասնավորա-

1. Տե՛ս Վ. Մելիքյան, Փետրվարյան բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունը և հայկական ազգային խորհուրդների ստեղծումը (1916 մարտ - 1917 հոկտեմբեր) ԼՀԳ, Երևան, 1989, հ. 6, էջ 39-48:

սկս 1917 թ. մարտից Հայոց Ազգային բյուրոյում արեւելահայ հասարակական և քաղաքական գործիչների շրջանում մեկ անգամ ևս քարձրանում էր ռուսահայոց ընդհանուր ազգային համագումար հրավիրելու հարցը, որպիսի հավաքներ Փետրվարյան հեղափոխութիւնից հետո ունեցել էին Ռուսաստանի մյուս ազգութիւնները ևս: Դրանց վերջնական նպատակը համազգային կենտրոնական մարմնի ստեղծումն էր: Այդ գործում որոշակի դեր խաղացին նաև արդէն հրավիրված Արևմտահայ համագումարը և նրանում ստեղծված Արևմտահայ խորհրդի գոյությունը: Արևմտահայերի համագումարը պետք է պարզեր ազգային ու քաղաքական մի քանի կարևոր խնդիրներ և պետք է ընդգծեր, որոշեր իր դերն ու դիրքը՝ ժամանակակից համապետական քաղաքական-հասարակական խնդիրների նկատմամբ:

Ավելի ուշ, համագումարի մասնակից էսէռ և, Աթաբեկյանը նշում էր, որ՝ մեր աշխատանքը նպատակ ունի դուրս հանել հայ աշխատավոր ժողովուրդը այն մեկուսացումից, որի մեջ գտնվում է նա այսօր: Այդ աշխատանքը մեր ժողովուրդը պիտի մտցնի Ռուսաստանի հեղափոխական դեմոկրատիայի միջազգային ընտանիքը, ապահովելով նրա սոցիալ-քաղաքական ազատագրումը և ֆիզիկական անվտանգ գոյությունը¹»:

Հետևելով Հայոց Ազգային բյուրոյի մարտ-ապրիլ ամիսների արձանագրութիւններին, նկատում ենք, որ Ազգային համագումարի հրավիրման հարցը հետափետրվարյան շրջանում դառնում է այդ ազգային կենտրոնական մարմնի գլխավոր խնդիրը. ավելին. այն որոշակի է դարձնում հայ ազգային քաղաքական ուժերի դիրքորոշումը, ուղղվածությունը, նրանց վերաբերմունքը հայ ժողովրդի ազատագրման գործի նկատմամբ: 1917 թվականին ազգային համագումար հրավիրել՝ նշանակում էր նաև՝ ժողովրդի արևմտահայ ու արեւելահայ հատվածների միավորման միտում: Այն ներառում էր նաև ժողովրդի համազգային շահերի միավորման ձգտում, որը այստեղ արտահայտվեց Ազգային բյուրո-կուսակցական մարմնի ու ապագա Ազգային խորհրդի՝ դեմոկրատական ժողովրդական մարմնի ընտրության հարցում:

Ազգային համագումարի հրավիրման խնդրում ամենաէականը դարձավ այդ համազգային հավաքին կուսակցական բնույթ չտալու հանգամանքը, որը սերտորեն առնչվում էր Ազգային բյուրոյի ու նրա

1. Մշակ, 1917, 7 հոկտեմբերի:

դաշնակցական դեկլարության ու ներկայացուցչության հարցին: Արամ Մանուկյանը կարծում էր, օրինակ, որ համագումար հրավիրվելով, կստեղծվի մի այլ կազմակերպություն, մի նոր կուսակցություն՝ եղած կուսակցությունների կողքին: «Դեմ չեմ, - ասում էր նա, - բայց մենք, որ ցանկանում ենք խուսափել ուժերի պառակտումից, համագումարը ավելի չի՞ սրի ուժերի ընդհարումը: Պետք է եղած կազմակերպությունը ուժեղացնել և նրա շուրջը համախմբվել¹»: Ավելի որոշակի էր հարցը բարձրացնում Ալ. Խատիսյանը, նշելով, որ Դաշնակցությունը նույն Ազգային բյուրոն է, և եթե Դաշնակցությունն իր համագումարը պիտի հրավիրի, այդ մասին պետք է պարզ ասի²: Ալ. Խատիսյանի ելույթը նշանավորվեց նաև նրանով, որ այստեղ առաջին անգամ խոսվեց ապագա Հայաստանի Հանրապետության մասին: «Հանրապետությունը գալիս է», - նշում էր Ալ. Խատիսյանը, որը խորապես ըմբռնել էր Փետրվարյան հեղափոխության ժողովրդավարական բնույթը, հատուկ պատկերացում ուներ ապագա Հայաստանի կառուցվածքի վերաբերյալ:

Կուսակցական շահերից էր ելնում Ս. Վրացյանը, երբ գտնում էր, որ «եթե Դաշնակցությունը այնքան ուժ ունենա, որ նա տոն տվող լինի, նա, իհարկե, իր վրա գործը կառնի: Դաշնակցության համագումարը չպետք է ձեր համագումարի հետ կապել³»: Ասվածին լրացնում էր Ա. Ծախաթունյանը. «Ազգային համագումարը պիտի զբաղվի տանկահայ հարցով, իսկ Ռուսահայաստանում կստեղծվի մի նոր կուսակցություն: Համագումարը վերջ ի վերջո կստեղծի կուսակցություն: Դա շատ բնական է՝»: Միանգամայն հակառակ դիրքերից էր հենշում իշխան Հ. Արդությանի տեսակետը, թե «համագումարը պիտի լինի եղած շերտավորումների և հոսանքների բլուկ, այլապես մի կուսակցություն (նկատի ունի Դաշնակցությունը - Վ. Մ.) որքան էլ գորեղ լինի, չի կարող ամբողջ պատասխանատվությունը իր վրա վերցնել⁴»: Վիճաբանություններից հետո միաձայն քվեարկվում է հետևյալ առաջարկը. «Համագումարը հրավիրել Թիֆլիսում, հարցը դնել Ազգային բյուրոյի այն միստի քննությանը, ուր հրավիրված լինեն բոլոր կուսակցությունների ու խավերի ներկայացուցիչները,

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ: 222, ց. 1, գ. 111, թ. 96:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս նույն տեղում:

4. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 97:

5. Նույն տեղում:

որոնք պիտի մտնեն բյուրոյի մեջ¹»:

Սրա հետ միասին մարտի 11-ին ընթերցվում է նաև մարտի 7-ին ընդունված Ստ. Մալխասյանի կազմած արձանագրությունը, որը մեզ արդեն ծանոթ է և խոսում էր այն մասին, որ «վաղաժամ և նույնիսկ վտանգավոր է Հայոց Ազգային համագումար հրավիրելը²»:

Սկսվում է վեճերի մի նոր ալիք:

Հանդես գալով Արևմտահայ խորհրդի անունից, անվանի գրող Զապել Եսայանը հալտարարում է, որ «իրենցից լինելու են 3 հոգի, որոնք մասնակցելու են միայն թուրքահայ խնդրի ըննարկմանը, այն էլ խորհրդակցական ձայնով³»: Նման ելույթներով, որոնք խստորեն դնում էին արևմտահայ խնդիրների լուծման սահմանազատման և ստանձին համագումարի հրավիրման հարցը, հանդես եկան նաև արևմտահայերի խարբերդի պատգամավոր, հետագայում «Հայաստան» թերթի ղեկավարներից բժիշկ Խ. Բոնապարտյանը, Ստ. Մալխասյանը և ուրիշներ⁴: Հարցը հիմնականում դրվում էր այսպես. հրավիրվել է Արևմտահայ համագումար, ստեղծվել է Արևմտահայ խորհուրդ - այժմ պետք է հրավիրվի Ռուսահայոց (արևելահայ) համագումար և ընտրի իր՝ Արևելահայ խորհուրդը:

Ազգային բյուրոյի, որպես համազգային կենտրոնական մարմնի ու ազգային համագումարի շուրջ եղած վիճաբանությունն իր գագաթնակետին է հասնում ս. -դ. -ի անունից հանդես եկող բուշևիկ Ա. Մոավյանի ելույթից հետո: Նա մասնավորապես նշում էր, որ «վերակազմվող բյուրոն լինելու է նույն ուղուրպատոր մարմինը, որը անկարող է լինելու հոգալու ազգային պայքարով նաև միապետության անկումից հետո: Այժմ բանվորական պատգամավորների ներկայացուցչությունը պիտի հանգես գա հայ ազգի կողմից: Այս րուպեին Ազգային բյուրոյի հաստատումը գրգռելու է ուրիշ հարևան ազգերին: Գոնե վրացիք, Ժորդանիայի ճնշմամբ, դեմոկրատիայի ճնշման տակ, հրաժարվեն ազգային բյուրո կազմելուց: Մեր դեմոկրատիան իրավունք է վերապահում այս կամ այն վերաբերմունքը ցույց տալու բյուրոյին և հրաժարվում է մասնակցելուց: Բայց նաև ինֆորմացիայի նպատակով իր իրավունքն է համարում ներկա գտնվել բյուրոյի նիստին: Այս կազմը պիտի քաջ գտնվի, թույլ տա, որ մեր ներկայա-

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ. ֆ. 222, ց. 1, գ. 111, թ. 97:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Նույն տեղում:

4. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 98:

ցուցիչը մասնակցի նիստերին¹»։ Իսկ հետո հետևում է. «Ի՞նչ գրավոր պատասխան կտաք մեր կուսակցությանը»։

Պետք է նշել, որ Ա. Մոսվյանի ելույթը խոր գայրույթ պատճառեց ներկաներին։ Միանգամայն պարզ էր, որ պետք է անմիջապես տեղային հակադիր ելույթներ, որոնց նպատակը այս պահին բացահայտ թշնամանքից պահպանվելն էր։ Կարելի է վստահորեն ասել, որ Մոսվյանը հասել էր իր գլխավոր խնդրի իրագործմանը՝ այն է, առավելագույն չափով պառակտել առանց այն էլ պառակտած հայ քաղաքական խմբերին, իրար հակադրել կուսակցություններին և այդ ամենից հետո իր նկատմամբ վատտակած ատելությունը փորձել օգտագործել քաղաքական նպատակների իրագործման համար, բոլորին հակադրել միայն իրեն՝ բուլշևիկներին համարելով ժողովրդավարության միակ պաշտպաններ։ Զայրույթի առաջին բռնկումը շուտով դարձավ Ալ. Պապվյանի խոսքը. «Եթե Մոսվյանը պիտի մեզ էլ «լուսավորի», թող լուսավորի, որովհետև իր համար բոլոր հարցերը պարզ են։ Եթե ուզում են ներկա գտնվեն, ապա մի պայմանով, որ խոսք տան «թեղրսում կխոսեն միայն այն բանի մասին, որոնց մասին մենք թույլ կտանք, ոչ մի թերթի մեջ չպետք է հանդես գան, ինչ-որ մենք չենք ուզի լույս ընծայել³»։ Այնուհետև Բ. Նավասարդյանի կշտամբանքից հետո, թե «Մոսվյանը հա՞յ է, ուզում է հայ ազգայի՞ն մնա, եթե գիտի այդ ազգի պահպանման ճամփան, թող ասի, թող օգնի լուսաբանելու, գուցե իր ուղղությամբ գնանք», Մոսվյանը լքում է առաջնորդարանի դահլիճը։

Ծիկացած մթնոլորտը հանդարտեցնելու նպատակով մշակական Հ. Առաքելյանը առաջարկում է բյուրոյի բաց նիստին թույլ տալ «Պայքար»-ի ներկայությունը, քանի որ փակ նիստում մամուլի ոչ մի ներկայացուցիչ չէր լինելու։ Հ. Առաքելյանը ավելացնում է, որ ինքը ևս Ազգային բյուրոյի ստեղծման գաղափարի նախաձեռնողներից է եղել, որի նպատակը, ըստ Պողոս Նուբարի ու Կաթողիկոսի, բոլոր հայկական կուսակցությունների ու հոսանքների արտահայտիչ լինելն է։ «Բայց հետո, - ավելացնում էր նա, - մեր ճանապարհները բաժանվել են, սակայն պիտի ամեն ինչ սոռացած միանալ և մշակել ազգային քաղաքականություն։ Սոցիալ-դեմոկրատիային հրավիրելը մեր պարտքն է, որպեսզի մասնակցեն բոլոր հոսանքները⁴»։

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 111, թ. 98:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս նույն տեղում:

4. Նույն տեղում:

Ա. Մոավյանի հեռանալուց հետո, հաշտարարությունը հանդես է գալիս մենշևիկ-ինտերնացիոնալիստ Ար. Երզնկյանը, նա ամեն կերպ աշխատում էր հարթել վերջինիս կողմից թույլ տրված կոպիտ հարձակումը և իր կողմից ավելացնում է, որ «տանկահալ դատով շուտով պիտի գրադվեն միայն տանկահալերը: Իմընկերոջ հաշտարարությունը վերաբերում է տանկահալ խնդրին և նախկին բյուրոյին, իսկ կովկասյան խնդրի լուծման մեջ՝ ս. -դ. իր ձայնը պիտի ունենա¹»:

Նիստի նախագահ Ալ. Խատիսյանը այս ելույթից հետո է. որ Ա. Մոավյանին որակելով որպես «մի հիվանդամիտ ու հալադատ», որին պատասխանելն անգամ ավելորդ էր համարում, հաշտնում է ներկաներին, որ ինքը «այսօր Արամայիսին է քնդունում իբրև սոցիալ-դեմոկրատ՝ «Նրա խոսքերը մոտ են իմ մտածածին, համագումարը շտապ հավաքելը կարող է վտանգավոր լինել²»: Իսկ Ար. Երզնկյանի տեսակետը հանգում էր հետևյալին. «Վաղաժամ է մեծ ժողով հրավիրել և կարուկ կերպով ազգային հարցը դնել: Ամենից առաջ, մենք ի՞նչ կոմպրոմիս կարող ենք անել ուրիշ ժողովուրդների հետ (նկատի ունի վրացիներին ու ադրբեջանցիներին - Վ. Մ.) և ինչ ձևով: Առաջիմ այդ սահմանափակ շրջանների մեջ մշակենք մեր մինիմումը, հետո մտնենք հարաբերությունների մեջ որոշ կառավարությունների հետ և այնուհետև նոր առաջ բերենք Ազգային մեծ ժողովներ՝ քնդհանուր մանդատ ստանալու համար³»:

Հասարակական-քաղաքական կյանքի զարգացումը Ռուսաստանում և Անդրկովկասում, այնտեղ՝ շնորհիվ Ժամանակավոր կառավարության, իսկ այստեղ՝ ՕԶԱԿՈՄ-ի քաղաքականության, այնպիսի ընթացք էր ստացել, որ Ռուսաստանում ապրող բոլոր ազգություններն սկսում էին տարվել սեփական, անջատ քաղաքականությամբ, որի շնորհիվ վարկաբեկվել էր կենտրոնական իշխանության գաղափարը, սա էլ իր հերթին մոտեցնում էր վերջինիս հետ կապերը խզելուն: Այսպիսի պայմաններում հայերը ևս շտապում էին ունենալ իրենց ազգային խորհրդածողովները, քնտրել ազգային խորհուրդներ և վարել սեփական, ազգային ու քաղաքական կյանքի ղեկը: 1917 թ. սեպտեմբերին Ռուսաստանի ներքին գործերի նախարարի շրջաբերականը վկայում է, որ Ժամանակավոր կառավարությունը ձգտում էր ամեն կերպ իրեն ենթարկել Ազգային խորհուրդների ստեղծումը, նրանց գործունեությունը, որոնք պետք է օգնեին կառա-

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ. ֆ. 222, ց. 1, գ. 111, թ. 99:

2. Տե՛ս նույն տեղում:

3. Տե՛ս նույն տեղում. թ. 101:

վարությունը՝ տարբեր ազգությունների թե՛ օրենսդրական, թե՛ վարչական գործերը ղեկավարելու համար և այդ կերպ կանխելու ինքնագործունեությունը:

Ազգային բաժնի պետ Պ. Շասկոյսկին նշում էր, որ ասեն կարգի համապետական և մասնավորապես ազգային հարցի լուծումը հաջողությամբ կապակվի միայն ազգային բաժնի հետ Ազգային խորհուրդների սերտ համագործակցությամբ¹: Մեզ մոտ որոշվել էր համագումարի պատգամավորների ընտրությունն անցկացնել հուլիսի 23-ին և համագումարն ի վերջո հրավիրել օգոստոսի 20-ին՝ Թիֆլիսում: Օգոստոսի 6-ի ընտրության օրը ձախողվեց. միջկուսակցական մարմինը, հենվելով Բաքվի Հայկական կոմիտեի հուլիսի 31-ի առաջարկի վրա, որոշում է հետաձգել պատգամավորների ընտրությունը և հավաքել ազգային համախորհուրդ հին, ընդունված ձևով, այսինքն՝ ներկայացուցիչներ հրավիրել քաղաքային և հասարակական տարբեր կուսակցություններից ու խմբերից, մշակութային հաստատություններից, քաղաքային ինքնավարությունների՝ դուսայի հայկական խմբերից: Այս առթիվ, իր հուսահատությունը չթաքցնելով, Դ. Ամանունը գրում էր. «կամաց-կամաց սլարզվեց, որ անկազմակերպ հայության ուժից վեր է ռամկավար ընտրությունների իրագործումը²»: Ընտրությունների նկատմամբ իր բողոքն էր հայտնում նաև Հայ եկեղեցական համագումարը, որը իր 10-րդ նիստը մասամբ նվիրեց համագումարի հրավիրման խնդրին: Նախ նշվեց, որ հայ եկեղեցին պետք է անպայման մասնակցի համագումարին: Այնուհետև զայրույթով ավելացնում էր. «Նկատի ունենալով, որ մինչև այսօր ազգային-քաղաքական գործերում ազգի ներկայացուցիչը և տերը համարվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, որն և միայն իրավատեր էր Ռուսահայ ազգային ժողով գումարել, - գտնում ենք, որ ինքնակոչ միջկուսակցական մարմինը ուզուրպացիայի է ենթարկել վեհափառ կաթողիկոսի իրավունքը, որի դեմ բողոքելով, առաջարկում ենք, որպեսզի կաթողիկոսը և եկեղեցական ներկա ժողովը գումարվելիք համագումարին ունենան այնքան թվով ներկայացուցիչներ, որքան կկամենան³»:

Հայոց Ազգային համագումարը բացվեց սեպտեմբերի 27-ին,

1. Տե՛ս ГАРФ, ф. 1788, оп. 4, д. 1, л. 2.

2. Տե՛ս Դ. Ամանուն, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը. հ. 3, էջ 654:

3. Տե՛ս Ռուսահայ հոգևորականության համագումարի բանաձևեր, Էջմիածին. 1917թ. էջ 22:

որին մասնակցելու էին հրավիրված ամենատարբեր հոսանքների. քաղաքական կուսակցությունների հասարակական. ազգային, դպրոցական, մշակութային դեմոկրատական կազմակերպությունների շուրջ 210 պատգամավորներ՝ 99 դաշնակցական. 11 ՀԺԿ-ից, 27 ս. -դ., 23 ս. -հ., 7 անկուսակցականներ և այլն¹: Նախագահության մեջ քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցչությունը հետևյալ պատկերն ուներ. Դաշնակցություն - 8, ՀԺԿ - 3. Ս. -դ. - 2 մենջևիկ, 1 բոլշևիկ, 1 սպեցիֆիկ, 2 Լևո. 2 հնչակյան: Մասնակցելու էին հրավիրված Արևմտահայ խորհուրդը իր ամբողջ կազմով և հայ կամավորական խմբերի ղեկավարները՝ Անդրանիկ, Դրո, Համազասպ, Վարդան, Պանդուխտ, Իշխան²: Սեպտեմբերի 29-ին՝ Ազգային համագումարի պաշտոնական բացման օրը, պարզվեց, որ բոլշևիկները ներկայացուցիչ չեն ուղարկել: Հոկտեմբերի 1-ին համագումարում ընթերցվեց ՌՍԴԲԿ(բ) Թիֆլիսի կոմիտեի քարտուղար Ա. Միկոյանի բացատրական գրությունը: «Սրանով հայտնում ենք, - ասված էր այնտեղ, - մեծարգո նախագահությանը և խնդրում հայտարարել ի գիտություն համախորհրդակցության, որ ՌՍԴԲԿ(բ)-ն բոլորտ է հայտարարել ազգային խորհրդակցությանը: Մեր կողմից ոչ ոք լիազորված չէ խորհրդակցությանը և բոլշևիկների անունից խոսելու»³: Նրան լրացնում էր բոլշևիկ Ա. Մելիքյանը, որը հետագայում հիմնավորելով կուսակցության տակտիկան, պարզաբանում էր դրա շարժառիթները. «ազգային խորհուրդների վարած քաղաքականության շնորհիվ էր, որ կովկասյան դեմոկրատիան բաժանվեց Ռուսաստանի դեմոկրատիայից, սկսվեց մի կատարյալ վանդեա, ազգամիջյան արյունալից ընդհարումներ և վերջացավ Կովկասի՝ Ռուսաստանից բաժանվելու խայտառակ ակտով»⁴:

Համագումարի մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու համար ծանոթանանք նրա օրակարգին. «1. Քաղաքական մոմենտը և դրա հետ կապված խնդիրները. գեկուցողներ՝ Ս. Վրացյան և Ս. Բեկզադյան, 2. Նահանգների և գավառների փոփոխություն և զեմսովոյի հարցը, գեկուցողներ՝ Ա. Շախաթունյան, Ղ. Տեր-Ղազարյան, Ստ. Կամսարական, Լ. Սահակյան, Գ. Խատիսյան, 3. Պարենավորման հարցերը, գեկուցողներ՝ Ս. Հարությունյան և Տ. Բեկզադյան, 4

1. Տե՛ս Դ. Անանուն Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. 3, էջ 655:

2. Տե՛ս Մշակ, 1917, 16 սեպտեմբերի:

3. ՀՀ ՊԴԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 17, թ. 71:

4. Արշավիր Մելիքյան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1982, էջ 92:

1. Ազգամիջյան հարաբերությունների հարցը գեկուցողներ՝ Հ. Օհանջանյան, Միք. Պապաջանյան, Ար. Երզնկյան, 5. ՕԶԱԿՈՄ-ի նկատմամբ վերաբերմունքի հարցը, գեկուցողներ՝ Հ. Արդուքյան, Ա. Երզրնկյան, 7. Ծակատի պահպանության և վտանգված վայրերի ապահովության հարցը, գեկուցողներ՝ Ռ. Տեր-Մինասյան, Ս. Փիրուսյան և Ա. Ծահմազյան, 8. Փախստականական հարցը, գեկուցողներ՝ Վ. Փափազյան, Հ. Հարությունյան և Հ. Առաքելյան, 9. Դպրոցների ազգայնացման հարցը, գեկուցողներ՝ Ս. Տիգրանյան, Ա. Աքելյան, Ս. Հովյան, 10. Ազգային բյուրոյի հաշվետվությունը՝ Ալ. Խատիայան և Ն. Աղբալյան¹:

Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ այն սկզբունքային հարցերին, որոնք լուսաբանում են ազգային համագումարի բնույթը և ուղղվածությունը:

Հոկտեմբերի 2-ին ընդունվում է «Քաղաքական մոմենտի մասին» բանաձևը²: Այն կոչ էր անում ամեն գնով աջակցել Ժամանակավոր կառավարությանը: Բացի ընդհանուր բանաձևից, հայտնի դարձան նաև քաղաքական կուսակցությունների առանձին բանաձևերը: Սպեցիֆիկները, ելնելով այն բանից, որ հեղափոխությունը բուրժուական է, դեմոկրատիային վերագրեցին հետևողական դեմոկրատական քաղաքականության կրողի դերը³: Էսէռները հանգեցին այն եզրակացության, որ հարկ է ստեղծել մի զորավոր իշխանություն, որը պետք է վարի համապատասխան դեմոկրատական և հեղափոխական քաղաքականություն⁴: Այսպիսի ցանկությունը բխում էր ոչ միայն կենտրոնական կառավարության, այլև երկրամասում գոյատևող իշխանության՝ ՕԶԱԿՈՄ-ի նկատմամբ ունեցած հոռետեսական տրամադրությունից: ՕԶԱԿՈՄ-ի վերաբերյալ բանաձևը սահմանափակվեց նրանով, որ Կովկասյան կառավարության կազմի վերաբերյալ հարցի լուծումը համախորհուրդը թողնում էր նորընտիր Ազգային խորհրդին՝ վարվելու համաձայն պահի պահանջի⁵: Մշակական Հ. Առաքելյանը, արտահայտելով հայ բուրժուազիայի համակրանքը Պապաջանյանի նկատմամբ, նշեց, որ անիշխանությունը տեղի ունեցավ ոչ թե այն պատճառով, որ ՕԶԱԿՈՄ-ի անդամները

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 17, թ. 1:

2. Տե՛ս Ա. Ամուրյան, Հայ դատ, հայ ժողովրդի ազատագրական ճիգերը, Թեհրան, 1917, էջ 160:

3. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 17, թթ. 19-20:

4. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 21:

5. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 76:

թույլ էին և անընդունակ. այլ՝ որ Ռուսաստանի կենտրոնական իշխանությունը թույլ, երեքուն լինելով, այդ վիճակով ազդում էր և ՕԶԱԿՈՄ-ի վրա¹:

Քաղաքական պահի մասին ս. -դ. մենշևիկների և հնչակյանների միացյալ բանաձևը նշում էր, որ «հեղափոխությանը և դեմոկրատական հանրապետությանը հավատարիմ մնաց բոլոր հասարակական խմբակցությունների միացումը և ամբողջ իշխանությունը վերից վար նրանց ձեռքը հանձնելն է այն միակ երաշխիքը, որ պատերազմը շուտ կվերջանա և երկիրը կփրկվի վերևից եկող հեղափոխությունից և ցածից բարձրացող անիշխանությունից: Պահի նշանաբանն է՝ Բ. և Զ. խորհուրդների հսկողության ուժեղացումը իշխանության բոլոր օրգանների, մանավանդ կառավարության գործունեության վրա. ճնշումը նախապառլամենտի վրա՝ ոչնչացնելու համար բոլոր ցենզավոր տարրերի հետ և բոլոր տեսակի խորհուրդների հետ²»:

Ազգամիջյան և ինքնորոշման բանաձևը հայտարարում էր. «Ընդունելով ազգերի ինքնորոշման իրավունքը, հայ ժողովուրդը պիտի ձգտի իրականացնել իր այդ իրավունքը պետականության հիմքերով և սկզբունքներով անդրկովկասյան ժողովուրդների դեմոկրատիայի փոխադարձ համաձայնությամբ³»:

Շեշտելով ժամանակավոր կոալիցիոն կառավարության պաշտպանությունը, ՀԺԿ-ն որպես վերջինիս հզորության հիմք տեսնում էր բանակի ռազմական ուժերի վերականգնմանն ուղղված քաղաքականությունը⁴: Ապա Անդրկովկասյան իշխանությունը կամ այլ կերպ Անդրկովկասի ժամանակավոր կառավարությունը պետք է ղեկավարվեր միաձնյա՝ գեներալ-կոմսարի կողմից և կովկասի գլխավոր ազգությունների քաղաքական կուսակցություններից կազմված խորհրդի կողմից:⁵

Դաշնակցությունը, հանձինս Ս. Վրացյանի, նույնպես առաջ քաշեց կոալիցիոն իշխանությանն աջակցելու հարցը: Նա գտնում էր, որ ներկա պայմաններում, երբ երկրի բոլոր ուժերը քայքայման վերջին են հասել, կրկին պնդել այն ճշանաբանը, թե պատերազմը պիտի շարունակել մինչև հաղթական վախճանը, այլևս չի կարելի: Պիտի ձգտել պատերազմը վերջացնել, բայց ինչպե՞ս՝ ահա դժվար հարցը:

1. Տե՛ս Մշակ, 1917, 6 հոկտեմբերի:

2. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 17, թթ. 27-28:

3. Տե՛ս ՀՀ ՀՔԿՊՊԿԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 237, թ. 1:

4. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. ֆ22, ց. 1, գ. 17, թթ. 27, 28, 31:

5. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 29:

էլ վրացյանը գտնում է ելքը՝ անշատ հաշտության մասին խոսք լինել չի կարող, անհրաժեշտ է վարել ոչ թե հարձակողական, այլ պաշտպանողական պատերազմ՝ երկրում գործել իշխանություն հաստատելու համար¹:

Ճակատի պաշտպանության վերաբերյալ ընդունվում է հետևյալ բանաձևը. «Նկատի ունենալով, որ հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործը ոչ այլ ինչ է, քան հեղափոխական իշխանության հաստատումը երկրում և պետության սահմանների պաշտպանությունը, համախորհուրդը գտնում է, որ բոլոր հայկական ուժերը պետք է գործադրվեն իշխանության հաստատման և ճակատի պաշտպանության համար՝ հեղափոխական կառավարության և դեմոկրատիայի միջոցով²»: Դաշնակցական վ. Նավասարդյանը նշում է, որ «համաժողովը հաստատեց Հայաստանի կապը միացյալ Ռուսիո հետ և պահանջեց ձգել թուրքապատկան Հայաստանի այն հողերը, որոնք համաշխարհային պատերազմի ժամանակ գրաված էին ռուսական զորքերի կողմից³»: Դաշնակցության մեան հայտարարությունը բացատրվում է նրանով, որ գրավված Արևմտյան Հայաստանի ինքնորոշումը վերջինիս կողմից հնարավոր էր համարվում:

Ուշադրության է արժանի նաև պարենավորման մասին ընդունած բանաձևը, որը վկայում էր, որ Փետրվարյան հեղափոխությունը ուժ չգտավ լուծել սրված պարենային ճգնաժամը և դրա հետ կապված սոցիալական անարդարությունները: Բանաձևն ընդգծում էր, որ «հին ռեժիմից ժառանգած պարենային քայքայումը ոչ թե նվազել է և բարեկարգվել, այլ ավելի է բարդացել ու խորացել⁴»: Սակայն իրական ուղիները և միջոցները, որոնց օգնությամբ կարելի էր դուրս գալ ստեղծված իրավիճակից, համախորհրդակցությունը չնշեց:

Ազգային բյուրոյի հարցում համագումարի մասնակիցների տեսակետները համերաշխ էին: Այն որակվեց իբրև Դաշնակցական բյուրո, դրանից ելնելով, դատապարտվեց կամավորական շարժումը, ընդգծվեց նրա նեղ, համաժողովրդական շահերից դուրս տարվող գործունեությունը, կոնկրետ տակտիկայի բացակայությունը և այլն⁵: Պետք է ասել, սակայն, որ Ազգային բյուրոյի դեմ ուղղված

1. Հորիզոն, 1917, 3 հոկտեմբերի:

2. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 17, թ. 9:

3. Տե՛ս վ. Նավասարդյան, Բոլշևիզմը և դաշնակցությունը, Գահիրե, 1949, էջ 134:

4. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 17, թ. 10:

5. Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 34-35:

միասնական ճակատը նախ և առաջ բացատրվում էր Դաշնակցության դեմ գոյություն ունեցող վերաբերմունքով, համագումարում նրա մեծամասնության դեմ գործող յուրահատուկ ընդդիմության գործունեությամբ:

Այս փաստը որակվեց իբրև համագումարի լուրջ հաջողություն: Ավելացնենք, որ Ազգային համագումարում չստեղծվեց հայ հասարակական-քաղաքական ուժերի միասնության վաղեմի երազանքը:

Այսպես, օրինակ, հոկտեմբերի 5-ին, 5-րդ նիստի ժամանակ հրապարակվեց սոցիալիստ-հեղափոխականների և սոցիալ-դեմոկրատների միացյալ հռչակագիրը, ըստ որի «Ազգային համախորհրդի զբաղմունքի ընթացքում պարզվեց, որ տիրող ֆրակցիան, հանձին ՀՅԴ-ի, չի կամենում մազաչափ անգամ հրաժարվել իր հիվանդ մտածելակերպից ու գործելակերպից և իր տակտիկայով աչտեղ նորից ձգտում է մեկուսացնելու հայ սոցիալիստական ուժերը մեր կյանքից՝ առանց գիտակցելու, որ նման տակտիկայով նա մեկուսացնում է հայ ժողովուրդը Ռուսաստանի հեղափոխությունից և Անդրկովկասի բոլոր հեղափոխական տարրերից: Խորացած կերպով ՀՅԴ-ի մտայնությունը արտահայտվեց պ. Հ. Աղբալյանի պետական և ժողովրդական իմաստից զուրկ ճառի մեջ, որի հիմնական տրամադրություններն էին. 1) անվստահություն դեպի սոցիալիզմը և հեղափոխական միջազգային դեմոկրատիան, 2) անվստահություն դեպի անդրկովկասյան ժողովուրդները¹»:

Պատասխան հռչակագրով հանդես է գալիս Դաշնակցությունը, մերժում իր հանդեպ արված մեղադրանքները. «մասնակցելով ազգային խորհրդակցությանը, ՀՅԴ-ն, ինչպես միշտ, այսօր ևս միանգամայն գիտակցում է այն մեծ պատասխանատվությունը, որ ընկնում է իր վրա ներկա բացառիկ պայմաններում հանդերձ հայ ժողովրդի: Մենք պիտի շարունակենք կովել այն բոլոր փորձերի դեմ, որոնք նպատակ ունեն մեկուսացնելու հայ ժողովուրդը: Իր գործելակերպով և մտածելակերպով ՀՅԴ-ն կանգնած է այն միջազգային ուղու վրա, որը իսկապես տանելու է դեպի վերոհիշյալ նպատակների իրագործումը Ռուսաստանի բոլոր հեղափոխական տարրերի հետ միասին²»: Ճիշտն ասած, սպասվում էր հենց այսպիսի պատասխան՝ հաշտվողական, մի փոքր զիջող, որը, մեր կարծիքով, այս իրավիճակում քաղաքական փակուղու առաջ էր կանգնեցրել Դաշնակցությանը:

1. Տե՛ս ՀՀ ԼՔԿՓՊԿԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 237, թթ. 13-14:

2. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 6-7:

Բանն այն է, որ ա. -ն. և ս. -դ. -ի միացյալ հոշակագրում, որտեղ Հ. Աղբալյանի ելույթը անվանարկվել էր որպես «փմաստից գուրկնառ», իրականության ռեալ ըմբռնման դիրքերից ելնող Աղբալյանին դաս էր տրվում՝ «հեղափոխական» դաս: Նրա ելույթում փաստորեն դատապարտվում էր մոտավորապես սոցիալիստական հեղաշրջումը և Համաշխարհային հեղափոխության մեծ ճանապարհի ուղիղ ճանաչումը, անվտանգությունը անդրկոլկասյան ժողովուրդների նկատմամբ, որը արդեն իր ձևավորման գործընթացի մեջ էր՝ հանձին հաշկական, վրացա-ադրբեջանական դաշինքի ու Կովկասում վրացական հեգեմոնիայի:

Զի կարելի ասել, թե Դաշնակցությունը ամբողջապես այդպես էր մտածում, ինչը արտահայտվել էր հոշակագրում: Անկախության այս բացահայտ կոչը պարզապես առայժմ չէր կարող իրագործվել, քանի դեռ Հայաստանի իրական ինքնուրույնությունը կապված էր Կովկասյան բանակի նվաճողական, ագատագրական առաքելության հետ: Հայաստանը չէր կարող կտրվել Թուրքիայի դեմ պատերազմող և հաղթող Ռուսաստանից: Ուստի և Դաշնակցությունը դեռ իրեն չէր կարող մեկուսացնել ռուսական և հաշկական սոցիալիստական կուսակցություններից: Սա էր հակասությունը:

Ամփոփելով կատարված աշխատանքը, համագումարի անկուսակցական բյուրոն, որի մեջ մտնում էին Անդրանիկը, Հ. Մանանդյանը, Լեոն, Գ. Չալխուշյանը և ուրիշներ, հանդես եկան կոչով. «Ռուսահայ ազգային խորհրդակցության 9 օրվա նիստերը ցույց են տալիս, որ անհաշտ կուսակցությունների գործելակերպը կարող է դառնալ շինարար աշխատանքի ամենամեծ արգելքը: Արտակուսակցական պատգամավորները հայտարարում են, որ ուղարկված են այնտեղ շինարար գործ կատարելու¹»:

Այստեղ ուշագրավ է ներկայացնել Ա. Չոպանյանին ուղղված Վ. Թոթովենցի տարակուսանքը, թե «բոլոր կուսակցություններն ալ երևույթները փրկելու համար համերաշխություն կնքեցին, վաղը մյուս օրը կտեսնենք արդյունքը²»: Եվ կարծես դրան է պատասխանում դաշնակցական Վ. Փափագյանը, երբ գրում էր. «Թեև վրացյանը «Հայաստանի Հանրապետությունը» գրքի մեջ կկարծեր թե «ընդհանուր բնույթ կրող բոլոր կարևոր հարցերու մեջ ազգային խորհուրդը և Արևմտահայ բյուրոն (նկատի ունի խորհուրդը - Վ. Մ.) համա-

1. Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 17, թ. 26:

2. Տե՛ս Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Ա. Չոպանյանի ֆոնդ, թղթ. հ. 2412, թ. 1:

խոն և համերաշխ էին. մանավանդ հակառակ պաշտպանության գործի մեջ». բայց ես չեմ կարող բաժանել այդ կարծիքը: Ազգային խորհրդի կազմությունից հետո և մինչև վերջ, իրար մեզրեթե կտրված էինք ու անտեղյակ¹»:

Համագումարը ստեղծեց Ազգային խորհուրդ և Ազգային ժողով: Վերջինը համարվում էր ռուսահայ ժողովրդի ժամանակավոր ներկայացուցչական մարմինը: Ազգային խորհուրդը բաղկացած էր 15 հոգուց, այդ թվում 6 դաշնակցականներ՝ Ավ. Ահարոնյան, Ա. Գյուլխանդանլան, Ռ. Տեր-Մինասյան, Խ. Կարնիկյան, Ն. Աղբալյան, Լ. հնչակյան՝ Ղ. Տեր-Ղազարյան, և 1 մենջևիկ՝ Ա. Երզնկյան: 2 ՀԺԿ ներկայացուցիչներ՝ Ս. Հարությունյան և Հ. Այվազյան և 3 անկուսակցականներ՝ Տ. Բեկադյան, Ս. Մամիկոնյան և Պ. Զաքարյան: Նախագահում էր Ավ. Ահարոնյանը²:

«Ազգային խորհուրդը կյանքի կոչվեց Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո: Նրա առաջին կոչը լույս տեսավ նոյեմբերի 1-ին³»:

Այսպիսով, 1917 թ. մայիս-հոկտեմբեր ամիսների ընթացքում, Փետրվարյան հեղափոխության ստեղծած նպաստավոր պայմաններում ձևավորվեցին հայկական երկու Ազգային՝ Արևմտահայ և Արեւահայ խորհուրդները: Դրանց ստեղծման նախապատրաստական աշխատանքները հայ իրականության մեջ սկսվել էին դեռ 1916 թ. գարնանից՝ կապված հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման, Հայկական հարցի նկատելի ակտիվացման, ինչպես նաև հայ մտավորականության կողմից՝ տնտեսական-քաղաքական կյանքը ղեկավարելու միտումների հետ: Զարգացող ժողովրդավարական հեղափոխության ընթացքում հայկական ազգային խորհուրդների առաջացման գաղափարն ինքնին նպաստում էր ազգային ոգու զարթոնքին ու վերելքին, ազգային համախմբմանը, որը, վերջին հաշվով, ազգային պետականության ձևավորման ու ազգային իդեալի շուրջ քաղաքական բոլոր հոսանքների և ուժերի համախմբման նպատակ էր հետապնդում: Ավելին, նրա շուրջը ձևավորվեց ապագա Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանը:

1. Վ. Փափազյան, Իմ հուշերը, Պեյրուք, 1952, էջ 445:

2. Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 18 հոկտեմբերի, նաև Հայոց Ազգային համախորհրդակցությունը, փաստաթղթեր ու նյութեր, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, հ. 1-2, Երևան, 1992, էջ 104:

3. Տե՛ս Ի. Անանուն, նշված տեղը, էջ 656:

ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐ

1. Հայաստանի Հանրապետության Պետական Պատմական կենտրոնական արխիվ - ՀՀ ՊՊԿԱ

Ֆ. 19 - Երևանի նահանգի ժողովրդական ուսումնարանների դիրեկցիա

Ֆ. 27 - Բաքվի Հայոց մարդասիրական ընկերություն

Ֆ. 28 - Կովկասի Հայոց Բարեգործական ընկերություն

Ֆ. 32 - Թիֆլիսի հայկական գյուղատնտեսական և մանուֆակտուրային ընկերություն

Ֆ. 43 - Վերմիշև Բ.Ա.

Ֆ. 45 - Նազարբեկով Թ.Ի.

Ֆ. 57 - Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի Դիվան

Ֆ. 93 - Երևանի արքունական պալատ

Ֆ. 94 - Երևանի նահանգային վարչություն

Ֆ. 101 - Երևանի նահանգապետի գրասենյակ

Ֆ. 102 - Էջմիածնի գավառային ոստիկանական վարչություն

Ֆ. 103 - Երևանի նահանգային Գործադիր կոմիտեի գրասենյակ

Ֆ. 105 - Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչություն

Ֆ. 113 - Կովկասի փոխարքայի գրասենյակ

Ֆ. 117 - Երևանի քաղաքային վարչություն

Ֆ. 119 - Երևանի Բանվորական պատգամավորների խորհրդի Գործադիր կոմիտե

Ֆ. 120 - Երևանի նահանգի աշխատանքի կոմիսար

Ֆ. 121 - Առաջին աշխարհամարտի թուրքական ռազմաճակա-

տուս գործող հայկական կամավորական ջոկատների վավերագրերի հավաքածու

Ֆ. 122 - Երեանի փոստ-հեռագրական գրասենյակ

Ֆ. 127 - Երեանի նահանգական վիճակագրական կոմիտե

Ֆ. 133 - Երեանի նահանգի և Կարսի մարզի հողագործության ու պետական գույքերի վարչություն

Ֆ. 138 - Երեանի նահանգի ժողովրդական ուսուցիչների միության վարչություն

Ֆ. 203 - Գյուղատնտեսության և պետական գույքերի մինիստրություն

Ֆ. 216 - Էջմիածնի գավառային կոմիսար

Ֆ. 217 - Պետական ծառայողների ընկերությունների Երեանի նահանգային միություն

Ֆ. 221 - Առաջին իմպերիալիստական պատերազմում հայերի կորուստների որոշման բյուրո

Ֆ. 222 - Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդ Վրաստանում

Ֆ. 227 - «Մշակ» թերթի խմբագրություն

Ֆ. 243 - Արևմտահայերի գործադիր մարմին

Ֆ. 282 - Ա. Չոպանյանի անձնական արխիվը

Ֆ. 292 - Հայ ժողովրդական կուսակցություն

Ֆ. 312 - Էջմիածնի Գեորգյան հոգևոր ճեմարան

Ֆ. 313 - Ալեքսանդրապոլի Գործադիր կոմիտե

Ֆ. 370 - Գեներալ-մայոր Անդրանիկ Թորոսի Օզանյանի անձնական արխիվ

Ֆ. 374 - Պատերազմի իրավունքով զրավված Թուրքահայաստանի և այլ շրջանների գեներալ-կոմիսարության Էրզրումի շրջանի կոմիսարի վարչություն

Ֆ. 377 - Ա. Տեր-Հարությունյան, գրող

Ֆ. 403 - Հուշեր Հայաստանում 1917-1920 թթ. հեղափոխական

խրադարձությունների մասին (հավաքածու)

Ֆ. 404 - Հայաստանի Հանրապետության ս.-դ. ֆրակցիա

2. Հայաստանի Հանրապետության Հասարակական քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիվ - ՇՇ ՇԶԿՓԿՊԱ

Ֆ. 279 - ՕԶԱԿՈՄ-ի Երևանի նահանգի լիազորներ

Ֆ. 1022 - Հալոց Ազգային խորհուրդ Թիֆլիսում

Ֆ. 4033 - Հեղափոխական կոչեր, թուուցիկներ

Ֆ. 4045 - Ս.-Դ. Հնչակյան կուսակցություն

Ֆ. 4047 - Հայ Հեղափոխական Դաշնակցություն կուսակցություն

Անձնական ֆոնդեր

Շահումյան Ստ.

Ալավերդյան Ս.

Մելիքյան Ա.

Ազատյան Հ.

Հայկունի Գ.

Մուսիկ Տ.

3. Մաշտոցի անվան հնագույն ձեռագրերի ինստիտուտ, Մատենադարան

Կաթողիկոսական Դիվան, ցուցակ 20

4. Հայաստանի Պատմության պետական թանգարան

Թղթապանակ հ.հ. 1230, 1231, 1232, 1233, 2682, 2684, 2695, 2702, 17 324

5. Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի պետական թանգարան

Անձնական ֆոնդեր

1. Թումանյան Հ.

2. Չոպանյան Ա.

3. Թորթվենց Վ.

4. Լևոնյան Գ.

5. Աղբալյան Ն.

6. Ահարոնյան Ա.

6. Центральный Государственный Исторический Архив Грузии - ЦГИАГ

ф.13 - Канцелярия Наместника на Кавказе

ф.17 - Канцелярия Тифлиссского Губернатора

ф.1838 - Краевой Совет солдатских депутатов Кавказской Армии

ф.1839 - Кавказский Краевой центр Советов рабочих, крестьянских и солдатских депутатов

ф.1841 - Закавказский краевой центр крестьянских депутатов

ф.1851 - Исполком Совета Солдатских депутатов Эрзрумского района

ф.2080 - Особый Закавказский комитет

7. Российский Государственный Исторический Архив (С.-Петербург) - РГИА

ф.1276 - Совет Министров

ф.1278 - Государственная Дума

8.Государственный Исторический Архив С.-Петербурга ГИА С.-Петербурга

ф.253 - Канцелярия Петроградского Губернатора

ф.254 - Петроградское Губернское Правление

ф.475 - Исаакиевский кафедральный собор

ф.487 - Прокурор Петроградского Окружного суда

ф.513 - Петроградская городская управа

9.Государственный Архив Российской федерации (Москва) - ГАРФ

ф.1778 - Министерство Внутренних дел

ф.1779 - Канцелярия Временного Правительства

ф.6815 - Редакция газеты "Вестник Временного Правительства"

10.Российский Государственный Военно-исторический архив (Москва) - РГВИА

ф.2015 - Управление военного Комиссара Временного Правительства при Верховном Главнокомандующем

ф.2100 - Штаб Главнокомандующего войсками Кавказского фронта

ф.13227 - Управление Генерал-комиссара Турецкой Армии и прочих областей Турции, занятых по праву войны

ф.13235 - Управление Комиссара Эрзрумской области

ф.13240 - Управление Комиссара Баязетского округа генерал-комиссариата Турецкой Армении и прочих областей Турции, занятых по праву войны

ф.13241 - Управление Комиссара Гассан-Калинского округа генерал-комиссариата Турецкой Армении и прочих областей Турции, занятых по праву войны

ф.13247 - Управление Комиссара Хнысской области генерал-комиссариата Турецкой Армении и прочих областей Турции, занятых по праву войны

ф.13249 - Управление комиссара Эрзрумского округа генерал-комиссариата Турецкой Армении и прочих областей Турции, занятых по праву войны

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼ

1. Ազատամարտ, Թիֆլիս, 1917
2. Ազգ, Բոստոն, 1917
3. Այգ, Թավրիզ, 1917
4. Ապառաժ, Շուշի, 1917
5. Արարատ, Էջմիածին, 1917
6. Արձագանք Փարիզի Փարիզ, 1917
7. Արև, Բաքու, 1917
8. Արև, Ալեքսանդրիա, 1917
9. Արմենիա, Մարսել, 1917
10. Ասպարեզ, Ֆրեզնո, 1917
11. Աշխատանք, Երևան, 1917
12. Աշխատանքի դրոշակ, Բաքու, 1917
13. Աշխատավոր, Թիֆլիս, 1917
14. Армянский Вестник, Тифлис, 1917
15. Բանվոր, Բաքու, 1917
16. Բանվորի կոիվ, Թիֆլիս, 1917
17. Борьба, Тифлис, 1917
18. Գաղափար, Թիֆլիս, 1917
19. Գործ, Բաքու, 1917
20. Դաշնակցության օր, Երևան, 1917
21. День, Петроград, 1917
22. Երիտասարդ Հայաստան, Չիկագո, 1917
23. Զինվոր, Երևան, 1917
24. Знамя Труда, Тифлис, 1917
25. Ժայռ, Ալեքսանդրապոլ, 1917
26. Известия Всероссийского Совета Крестьянских депу-

татов, Петроград, 1917

27. Известия Закавказских железных дорог, Тифлис, 1917

28. Известия Рабочих и солдатских депутатов, Тифлис, 1917

29. Известия Тифлисской Городской Думы, Тифлис, 1917

30. Известия Эриванского Губернского Комиссариата, Эривань, 1917

31. Исторический Вестник, Петроград, 1917

32. Кавказский Воин, Эрзрум, 1917

33. Кавказский Рабочий, Тифлис, 1917

34. Кавказское Слово, Тифлис, 1917

35. Հայաստան, Թիֆլիս, 1917

36. Հայկաշեն, Թիֆլիս, 1917

37. Հայրենիք, Բոստոն, 1917

38. Համբավաբեր, Թիֆլիս, 1917

39. Հառաջ, Բարու, 1917

40. Մարտիկ, Ալեքսանդրապոլ, 1917

41. Միություն, Թիֆլիս, 1917

42. Հովիտ, Թիֆլիս, 1917

43. Հորիզոն, Թիֆլիս, 1916, 1917, 1918

44. Մշակ, Թիֆլիս, 1916, 1917, 1918

45. Նեցուկ, Ծուշի, 1917

46. Նոր կյանք, Ալեքսանդրապոլ, 1917

47. Նոր սերունդ, Թիֆլիս, 1917

48. Շարժում, Ախալցխա, 1917

49. Պայքար, Թիֆլիս, 1917

50. Правда, Москва, 1917

51. Просвещение, Петроград, 1917

52. Рабочий и Солдат, Александрополь, 1917

53. Республика, Тифлис, 1917
54. Речь, Петроград, 1917
55. Солдат, Александрополь, 1917
56. Социал-Демократ, Баку, 1917
57. Սոցիալ-դեմոկրատ, Բաքու, 1917
58. Страж Свободы, Ереван, 1917
59. Վաղ-Տոսայ, Թիֆլիս, 1917
60. Վերածնունդ, Կ.Պոլիս, 1917
61. Վերածնունդ, Փարիզ, 1917
62. Вестник Временного Правительства, Петроград, 1917
63. Вестник Кавказской Армии, Тифлис, 1917
64. Возрождение, Тифлис, 1917
65. Փայլակ, Շուշի, 1916, 1917
66. Հայեր, Գանձակ, 1917

ՍԿՋՐՆԱՂՐՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԿՋՐՆԱՂՐՅՈՒՐՆԵՐ

* Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, Երևան, 1981:

* Сеф С., Революция 1917г. в Закавказье, документы и материалы, Тифлис, 1927.

* Революция 1917г. в исторических документах, Тифлис, 1930.

* Советская историография февральской буржуазно-демократической революции, Москва, 1979.

* Исторический опыт трех российских революций, книга вторая, Свержение самодержавия, Москва, 1986.

* Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, Երևան, 1972:

* Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 6, Երևան, 1980, հ. 10, Երևան, 1984, հ. 11, Երևան, 1985:

* Հայկական հարց, Հանրագիտարան, Երևան, 1996:

* Политические деятели России, 1917. Биографический словарь, Москва, 1993.

* Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ Հեղափոխությունը և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 1960:

* Программы политических партий в России, Москва, 1917.

* Ի՞նչ է ռամկավարությունը, Բոստոն, 1918:

* Ծրագրային հարցեր Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցության, Թիֆլիս, 1917:

* Մրագիր Հայ ժողովրդական կուսակցության վերաքննված Ա. համագումարում սեպտեմբերի 27-ին, Թիֆլիս, 1917:

* Поэзия Армении под редакцией В.Брюсова, 1916. Московский Армянский комитет, Ереван, 1987.

* Հայկական առանձին հարվածող զորամասը. գեներալ Անդրանիկ. Բոստոն, 1921:

* Ջորավար Անդրանիկը կխոսի. Փարիզ. 1921:

* Ջորավար Անդրանիկի կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը 1914-1917, Բոստոն, 1924:

* Андраник Озаян, документы и материалы, Вестник Архивов Армении, н. 1-2, Ереван, 1991.

* Հին բոլշևիկների հիշողություններ, գիրք առաջին, Երևան, 1958, գիրք երկրորդ, Երևան, 1961:

* Сын Великой Русской революции А.Ф.Керенский (его жизнь, политическая деятельность и речи), Петроград, 1917.

* Романовы Николай и Александр, Переписки Николая и Александра Романовых, т.5, 1916-1917, Москва-Ленинград, 1923-1927.

* Ռուսահայոց համագումար, Թիֆլիս, 1917:

* Օրակարգ և կանոնադրություն հայ միջկուսակցական խորհրդակցության, Թիֆլիս, 1917:

* Ռուսահայ հոգևորականության համագումարի բանաձևեր, Ս.Էջմիածին, 1917:

* Армяно-Грузинский вооруженный конфликт, Баку, 1919.

* Les Grandes puissances, L'empire Ottoman et les Arméniens dans les archives Françaises 1914-1918, documents réunis et présentés par Artur Beylerian, Paris, 1983 (Մեծ տերությունները, Օտոմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում 1914-1918, փաստաթղթերը հավաքել և ներկայացվել են Արթուր Բեյլերյանի կողմից. Փարիզ 1983):

* Первый общекавказский краевой Ученический съезд.
Резолюции, Тифлис, 1917.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

* Արզումանյան Մ., Հայաստան, 1914-1917, Երևան, 1969:

* Անանուն Գ., Արևելահայերի հասարակական զարգացումը,
հ. 3 (1901-1918), Վենետիկ, 1926:

* Ավետյան Մ., Հայ ազգային-ազատագրական շարժման հիս-
նամյա (1870-1920), Փարիզ, 1954:

* Аветисян Г., Комсомол Закавказья в борьбе за победу
и упрочение советской власти (1917-1921), Ереван, 1964.

* Ամուրյան Ա., Հայկական հարց, հայ ժողովրդի ազատագրա-
կան ձգտումները, Թեհրան, 1977:

* Ատրպետ, 1878-1928, 50-ամյա, Ոսկե հոբելյան հայկական
հեղափոխության, Լեհինական, 1927:

* Базилия Ш., Закавказье в годы первой мировой войны,
Сухуми, 1968.

* Борьян Б., Армения, Международная дипломатия и
СССР, ч. II, М.-Л., 1929.

* Галоян Г., Рабочее движение и национальный вопрос в
Закавказье 1900-1922, Ереван, 1969.

* Գանգրունի Հ., Հայաստան, 1918 թիվ և հայ քաղաքական
միտքը, Բեյրութ, 1984:

* Դարբինյան Ա., Հայ ազգային շարժման օրերեն (հուշեր) 1890-
1940, Փարիզ, 1947:

* Деникин А., Очерки русской смуты, Москва, 1991.

* Эльчибекян А., Армения накануне Великого Октября
(февраль-октябрь 1917г.), Ереван, 1963.

* Թումանյան Հ., Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1951, հ. 6,

Երևան, 1959:

* Թութունջյան Լ., Հայ հեղափոխական Դաշնակցությունը որպես քաղաքական գործոն 1918-1920, Կ.Պոլիս, 1921:

* Ժամկոչյան Ա., Զորավար Անդրանիկը պատասխանում է իր հակառակորդներին, Փարիզ, 1945:

* Իրազեկ Հ., Մոտիկ անցյալից, 1917-1922, Բեյրութ, 1956:

* Լեո. Թրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, Փարիզ, 1935:

* Լենին Վ., ԵԼԺ, 4-րդ հրատարակություն, հ.հ. 31, 32:

* Лудшувейт Е., Турция в годы первой мировой войны, 1914-1918, Москва, 1966.

* Խատիսյան ԱԼ., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968:

* Խանջյան Ա., Հոդվածներ և ճառեր, Երևան, 1963:

* Խանոյան Ս., Ընտիր երկեր, Երևան, 1982:

* Խուրշուդյան Լ., Ստեփան Ծափումյան, պետական և կուսակցական գործունեությունը, 1917-1918 թթ. Երևան, 1959:

* Խուրշուդյան Ռ., Փետրվարյան հեղափոխությունը և «Հնչակ» կուսակցությունը, ՀՍՀԳԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, ԼՀԳ, հ. 3, Երևան, 1978:

* Կիրակոսյան Զ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, 1914-1916, Երևան, 1967:

* Киракосян Дж., А.К.Дживелегов и его историко-публицистическое наследие, Ереван, 1986.

* Կարինյան Ա., Իմպերիալիստական պատերազմը և Հայաստանը, Երևան, 1924:

* Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը և նրա գործակիցները, Երևան, 1932:

* Կապյան Ս., Սպեցիֆիկները և սպեցիֆիզմը, Թիֆլիս, 1928

* Կիտուր Ա., Պատմություն Ս.-Դ. «Հնչակ» կուսակցության, 1887-

1962, հ. 1, Բեյրութ, 1962:

* Կարապետյան Հ., Երևանի հեղափոխական ավանդույթները, Երևան, 1974:

* Корсун Н., Первая мировая война на Кавказском фронте, Москва, 1946.

* Арутюнян А., Кавказский фронт, 1914-1917, Ереван, 1971.

* Հարությունյան Ավ., Ժամանակավոր կառավարությունը և հայ զաղթականությունը, Պայքար, հ. 1, 1997:

* Հովհաննիսյան Ա., Դաշնակցությունը և պատերազմը, Երևան, 1924:

* Hovhannisian R., The Republic of Armenia, vol 1-2, Los-Angeles, 1982.

* Гарибджанян Г., Петр Арвеладзе, Тбилиси, 1970.

* Ղազախեցյան Վ., Հայաստանի գյուղացիության պայքարը հողի համար 1917-1920 թթ., ՀՍՀ ԼՀԳ, հ. 11, 1987:

* Милюков П., Воспоминания, Москва, 1991.

* Մելիքյան Ա., Ընտիր երկեր, Երևան, 1982:

* Մռավյան Ա., Սոցիալիստ-հեղափոխականները Անդրկովկասում, Երևան, 1922:

* Մռավյան Ա., Հոգվածներ և ճառեր, 1913-1929, Երևան, 1961:

* Մյասնիկյան Ալ., Երկեր, հ. 1, Երևան, 1984:

* Մելիքյան Հ., Հեղափոխական շարժումները կովկասյան բանակում 1914-1917 թթ., Երևան, 1975:

* Մելիքյան Հ., Սոցիալիստական հեղափոխության ուղիներում ապրիլ-սեպտեմբեր 1917, Երևան, 1984:

* Меликян Г., Октябрьская революция и Кавказская армия, Ереван, 1989.

* Միրաչեյյան Վ., Հայաստանի գյուղացիությունը սովետական իշխանության համար մղած պայքարում, 1917-1920 թթ., Երևան, 1960:

* Մելիքյան Ա., Սոցիալիստ-հեղափոխականները Հայաստանում և Անդրկովկասի հայաշատ քաղաքներում 1903-1920 թթ., Երևան, 1994:

* Մելիքյան Վ., Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, մարտ, 1917. Բաները Հայաստանի արխիվների, հ. 2, Երևան, 1987:

* Մելիքյան Վ., Ազատագրական շարժման կարևոր փուլ, մարտ-ապրիլ 1917, Լենինյան ուղիով, հ. 12, Երևան, 1988:

* Մելիքյան Վ., Փետրվարյան բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունը և Հայկական Ազգային խորհուրդների ստեղծումը, մարտ 1916 - հոկտեմբեր 1917, ՀՍՀ ԳԱ, ԼՀԳ, հ. 6, 1989:

* Մելիքյան Վ., Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարությունը և Հայկական հարցը, ՀՀ ԳԱԱ, Պատմա-բանասիրական հանդես, հ. 1-2, 1994:

* Մելիքյան Վ., Հայ եկեղեցին և արևմտահայության խնդիրները Փետրվարյան հեղափոխության ժամանակաշրջանում, Էջմիածին, ապրիլ 1996:

* Меликян В., Г.Айкуни, Ал.Хатисян, Политические деятели России, 1917, Биографический словарь, Москва, 1993.

* Մելիքյան Վ.,

«Ժամանակավոր կառավարությունը և Հայկական հարցը»

«Հայոց ազգային համախորհրդակցություն»

«Հայոց Ազգային խորհուրդներ»

«Հայոց Ազգային Բյուրո»

«Հայկական կորպուս»

«Արևմտահայերի 2-րդ համագումար»

«Հայաստան» թերթը

«Հախվերդյան Հ.»

«Հասկել Ու.», Հայկական հարց, Հանրագիտարան, Երևան 1996:

* Նիկողոսյան Մ., Խորհուրդները Հայաստանում, Երևան, 1968:

* Նավասարդյան Վ., Բոլշեիզմը և Դաշնակցությունը, Կաճիք, 1949:

* Набоков В., Временное Правительство, Воспоминания, Москва, 1924.

* Շահնույան Ստ., ԵԼԺ, հ. 3, 4, Երևան, 1978:

* Шахатунян А., Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918.

* Չուպանյան Ա., Նամականի, Երևան, 1980:

* Չելեպյան Ա., Ջորավար Անդրանիկ, Լոս-Անջելես, 1984:

* Չաթենց Ե., Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1963, հ. 3, Երևան, 1964, հ. 6, Երևան, 1967:

* Погосян А., Карсская область в составе России, Ереван, 1983.

* Սասունի Կ., Արևմտյան Հայաստանը Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին, 1914-1918, Բեյրութ, 1966:

* Սուրենյան Հ., Ինչո՞ւ զորավար Անդրանիկ հեռացավ Դաշնակցությունեն, Կ.Պոլիս, 1920:

* Սիմոնյան Հ., Անդրանիկի ժամանակը, հ. 1, Երևան, 1996:

* Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Բեյրութ, 1958:

* Վրացյան Ս., Կյանքի ուղիներով, հ. 4, Բեյրութ, 1965:

* Վարանդյան Մ., Պատմություն «Դաշնակցություն» կուսակցության, հ. 1, Փարիզ, 1932:

* Փափազյան Վ., Իմ հուշերը, հ. 2, Բեյրութ, 1952:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք

3

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԻՆՔՆԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ
(ՄԱՐՏ-ԱՊՐԻԼ 1917թ.)

1. Հեղափոխության մոտքը Հայաստան	7
2. Երկիշխանությունը Հայաստանում. պատճառները և ստանձնահատկությունները	27
ա) Իշխանության նոր դեմոկրատական մարմինների ստեղծումը և գործունեությունը	27
բ) Խորհուրդները Հայաստանում	54

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՄԻՋԿՈՍԱԿՑԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԽՈՐԱՑՈՒՄԸ
(ԱՊՐԻԼ-ՀՈԻԼԻՍ 1917թ.)

1. Ազգային դեմոկրատական ուժերի ակտիվացումը	67
2. Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի քաղաքականության ճգնաժամը Հայաստանում: «Անիշխանություն»	103
3. Փետրվարյան հեղափոխությունը և Արևմտյան Հայաստանը. Ռազմաքաղաքական վարչության ստեղծումը	130

ՔԱՆՈՒՆ ԵՐՐՈՐԳ

ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

1. Հայկական հարցը նոր իրադրության պայմաններում (մարտ 1916-մարտ 1917)	156
2. Ազգային լիբերալ-դեմոկրատական կուսակցությունների վերաբերմունքը Հայկական հարցի նկատմամբ	182
3. Ազգային-դեմոկրատական, սոցիալիստական կուսակցությունների ծրագրերն ու գործելակերպը	205
4. Սոցիալ-դեմոկրատական դիրքորոշումը Հայկական հարցում —	250
5. Հայկական հարցը Հայոց Ազգային Բյուրոյի և Հայկական հոսանքների խորհրդակցության քննարկման առարկա	260
6. Ազգային զորամասերի և Ազգային խորհուրդների ստեղծումը:	276
Սկզբնաղբյուրներ և գրականություն	301

МЕЛИКЯН ВААН ГЕНРИХОВИЧ

“Февральская революция и Армения

АННОТАЦИЯ

Монография посвящена истории Армении после победы Февральской революции в период март-октябрь месяцы 1917г.

Рассматриваются такие важные вопросы, как влияние Февральской революции на общественно-политическое и социально-экономическое развитие армянской действительности, революционно-демократические движения, создание Советов и местных органов Временного правительства, причины и особенности Двоевластия в Армении, межнациональные отношения и др.

В книге обсуждаются подъем национально-освободительного движения, особенности Армянского вопроса на данном историческом этапе отношение к нему и тактика политических партий, пути его решения.

Выявлена деятельность всех армянских политических партий и течений, межпартийная борьба, за создание суверенной демократической республики и во многих других сферах.

Исследование охватывает территорию всей Армении, в том числе Нагорный Карабах, Нахичевань, Джавахк и другие населенные армянами области и города Кавказа. Рассматриваются также отношение и соучастие зарубежной армянской действительности в событиях в Армении.

Книга рассчитана на историков, студентов и широкий круг читателей.

[1000 ր]

В. Г. Меликян
ФЕВРАЛЬСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ И АРМЕНИЯ
(март-октябрь 1917г.)

Վ. Հ. ՄԵԼԻԿՅԱՆ
ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ
ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
(1917թ. մարտ-հոկտեմբեր)

Союз
правоведов
и
политологов
Армении

Խմբագիր՝	Ջ. Ժ. Մարտիրոսյան
Սրբագրիչներ՝	Ի. Հովհաննիսյան
	Ջ. Նալբանդյան
Համակարգչային ձևավորումը՝	Գ. Սահակյանի

ԳՍՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0195864

A π
84457